

EUGENIJUS JOVAIŠA

aisčiai

LIETUVIŲ IR LIETUVOS PRADŽIA

EUGENIJUS JOVAIŠA

aiščiai

LIETUVIŲ IR LIETUVOS PRADŽIA

Lietuvos edukologijos universitetas
Lietuvos mokslų akademija
Vilnius, 2016

UDK 903/904(=17)
Jo-275

LEU Istorijos fakulteto Baltų proistorės katedroje apsvarstyta ir rekomenduota spaudai (2015-11-26, protokolo nr. 1).
LEU Istorijos fakulteto taryboje apsvarstyta ir rekomenduota spaudai (2016-03-14, protokolo nr. 2).

Recenzentai:
Prof. dr. Dinis Pjetras Umbertas (Dini Pietro Umberto), Pizos universitetas, Italija, Lietuvos mokslų akademijos užsienio narys
Prof. habil. dr. Algirdas Girininkas, Klaipėdos universitetas
Prof. dr. Ilona Vaškevičiūtė, Lietuvos edukologijos universitetas

Specialioji redaktorė Lietuvos mokslų akademijos tikroji narė Grasilda Blažienė

Dizainerė Džiuginta Lukšytė
Maketuotoja Rasa Labutienė
Dailininkė Laima Tubelytė-Kriukelienė
Kalbos redaktorė doc. dr. Sonata Vaičiakauskienė

Knygos rengimą rėmė Lietuvos mokslo taryba (prašymo registracijos Nr. LEI-15144).

ISBN 978-609-471-052-0

© Eugenijus Jovaiša, 2016
℗ Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2016
www.aisciai.eu, www.aisčiai.eu

Praradimų atmintis

Kažkurią dieną mano bičiulis Romualdas Ozolas pasakė:
„Ar tu gali parašyti populiarią „Aisčių“ versiją,
kad daugiau žmonių galėtų susipažinti su mūsų istorijos pradžia?“
Pamąsčiau – kodėl gi ne?
Rašiau juk tekstus „Įdomiajai Lietuvos istorijai“,
„Gustavo enciklopedijai“ ir „Tūkstantmečio datoms“. Kodėl ne?
Bet kokį žanrą pasirinkti didesnės apimties kūriniui –
mokslo populiarinamąjį, mokslinį esė ar dar kažką kitą, pasirodė ne taip paprasta.
Mėginau ir vienaip, ir kitaip, ir supratau, kad lieku prie to paties mokslo,
tačiau, kaip sako mano draugas Adolfas Večerskis, – „lengvesnio“.
Bet vis dėl to tai naujas kūrinys, kurį, tikiuosi,
galima vadinti mokslo populiarinimu.
Čia visiškai kitokie ryšiai, kitoks aparatas ir daug aiškesnis dėstymas,
kuris, manau, atvedė prie esmingiausios minties – aisčių kultūra subrandino
lietuvių gentį ir, pagaliau, pačią Lietuvos valstybę. Tikiuosi, kad skaitytojas
čia ras ir mokslo populiarinimo,
kurio gražiausių pavyzdžių radau skaitydamas
Algirdo Patacko Lietuvos palyginimus su Ispanijos Galisija.
Įspūdinga ir taip pat įtaigu, kai skaičiau Algirdo „Galindianą“ rašydamas
prakalbą ispaniškajam jos leidimui. Gaila ir graudu, ir pamokoma,
kaip šviesiai ir įdomiai galima rašyti apie svarbius dalykus paprastai.

Balandžio 3 dieną išėjo Algirdas, balandžio 6 dieną išėjo Romualdas.
Tegul ši knyga bus skirta šviesiam jų –
Romualdo Ozolo ir Algirdo Patacko – atminimui.

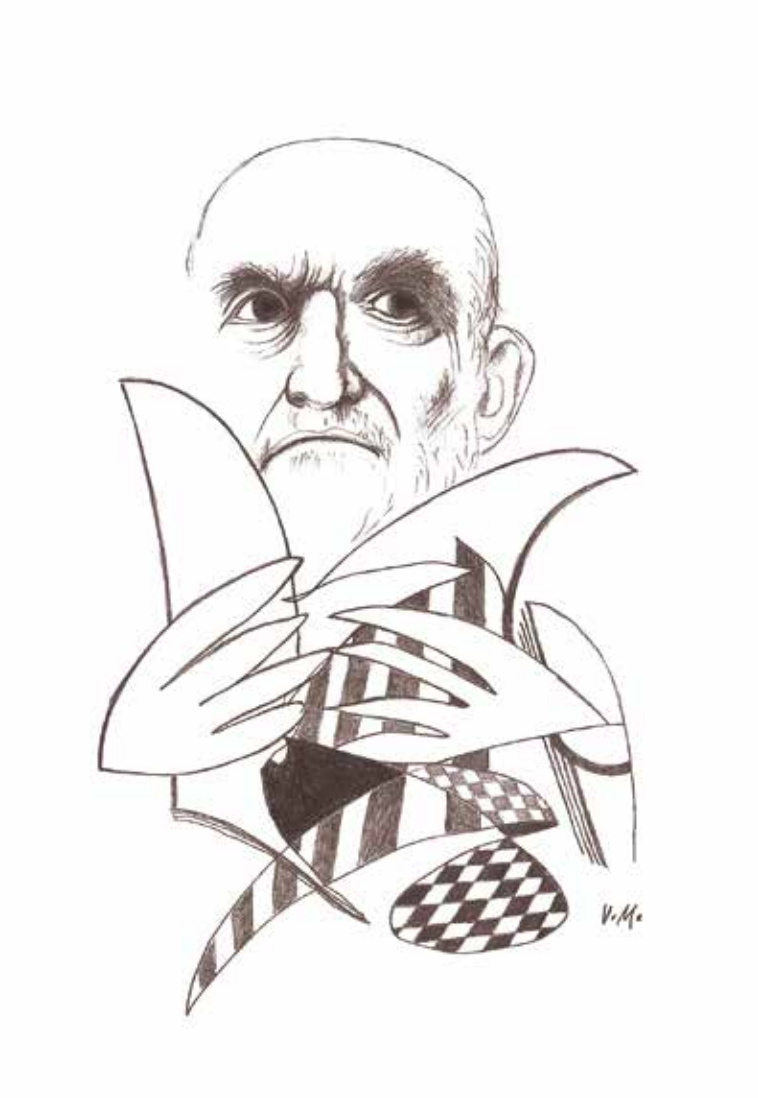
Vitalijus Mazūras, 2016

„Aš bijau apsakyt, kaip tave aš myliu“ – šie žodžiai kaip niekas geriau nusako Romualdo Ozolo santykį su Lietuva. Ir ne tik su ja. Nusako jo santykį ir su laisve. Laisve žmogui, laisve Lietuvai. Iš čia ir jo santykis su viskuo, kas nors kiek apriboja Lietuvos ir lietuvių santykį su laisve, nes, anot Romualdo: „Geriausia vieta lietuviui gyventi yra Lietuva.“ Taip jis pasakė 2005–aisias, kai kūrėme „Įdomiąją Lietuvos istoriją“, kuriai jis parašė du įsimintiniausius tekstus apie Didžiąsias lietuvių revoliucijas. Didžiąsias. Iki tol aš niekur kitur neradau tokio vertinimo. Vadiname kaip norime, bet ne Didžiausiomis. Ir ko gi čia stebėtis, jei nebėra ko stebėtis, kad savo 1918–1940 metų istoriją mes pavadinome „tarpukariu“. Specialus sovietmečio istorikų ir ideologų surastas terminas, kuris visiškai nuasmenino valstybingumą ir nepriklausomybę, tapo nepriklausomos Lietuvos istorikų mėgstamiausiu 1918 metų ir vėlesnių nepriklausomybės įvykių apibūdinimu.

Kokia sąmonės praraja skiria „tarpukarį“ ir „Didžiąją revoliuciją“, turime atsakyti kiekvienas sau. Kiekvienas ir be pamokymų turime apsispręsti, ar mes su Didžiosiomis, ar su kažkokiu efemerišku ir beveidžiu tarpukariu. Tai tiesiog yra kiekvieno mūsų tų laikų įvykių ir tų įvykių veikėjų vertinimo atskaitos taškas. Apie tai mudu dažnai kalbėjomės keliaudami pristatyti naujos Romualdo knygos ar mano skaitmeninės istorijos. Tai buvo seniai, pirmojo šio šimtmečio dešimtmečio pradžioje, kai Lietuva artėjo prie Europos Sąjungos, kuri, kaip manė Romualdas, ypatingai suvaržys Lietuvos valstybingumą. Ar jis buvo teisus – tegul kiekvienas sau atsako, bet vėlgi – valstybinės lietuvių kalbos išsaugojimo pastangos po 25 Nepriklausomybės metų kelia minčių, kurios vargu ar suderinamos su normaliai tekančia valstybingumo upe, kuriai negresia pavojingi slenksčiai ar net užtvankos.

Tad ką mums paliko Romualdas Ozolas? Be viso to, ką jis pavadino Didžiąja 1987–1991 metų lietuvių revoliucija. Be viso asmeninio ir milžiniško indėlio, kad ji įvyktų ir vyktų. Unikalią ir nepakartojamą revoliucijos autentiką ir NERIMĄ. Nerimą dėl Lietuvos ateities. Dėl lietuvių kultūros ir kalbos ateities. Ir dėl istorinės atminties. Tad ką paliko Romualdas Ozolas lyg ir krištoliškai aišku. Bet ką mes praradome netekę Romualdo Ozolo? Pirmieji suvokimo daigai gali kilti kiekvienam, paėmusiam į rankas Romualdo „Supratimus“. Ten radau ištisą minčių apie mus, lietuvius, lobyną ir ryžtingą ramybę: „Kiek kartų aš taip keldavaus vidurnaktį ir, palikęs miegančius, išeidavau į kelią! Išėjimą visada lydėjo nežinios nerimas, sustiprėjęs vienatvės pojūtis ir ryžtas viduje: reikia. Su kiekvienu tokiu išėjimu plėtėsi aprėpta erdvė, viduje kaupėsi pasaulio vaizdai ir jausmai, stiprėjo protas, ramėjo dvasia. Taip kaupėsi gyvenimo nuovargis, vadinamas žmogaus branda. Niekas nepasikeitė ir dabar: tas pat nerimas, tas pat ryžtas, ta pati išeinančiojo vienatvė. Tik visos tos vidujybės apdaras kitoks: nebėra jėgos, naktis nebe tokia gili, širdis duslesnė. Nuovargis susikaupė ne dvasioje, o kūne. Tai dėl to, kad lengviau paleistų ją paskutiniam išėjimui?“

Eugenijus Jovaiša

Vitalijus Mazūras, 2016

„Išeiti yra sugrįžti“ – taip Algirdas Patackas pavadino savo apmąstymus apie atkurtos nepriklausomybės dvidešimtmetį „Metų“ žurnale 2011 vasarą. Tai susimąstymas apie kultūrą, apie Lietuvos kultūros šviesulius. Jis rašė: „Kai domiesi tokiais žmonėmis, tokiais mąstytojais – Šalkauskiu, Maceina, beje ir ankstesniais – Vydūnu, Milašiumi (prie jų, paisant esmės logikos, galima priskirti ir Čiurlionį), gali atsekti tam tikrus dėsningumus. Suvedus į formulę tai atrodytų šitaip: esmę galima suvokti tik iš jos išėjus; būnant, esint esmėje susivokti sunku. Esmės žmogui

būtina pasivaikščioti, būtina kiek išeiti iš savęs – nors viena koja. Bet tik tam, kad vėl sugrįžtum atgal, tačiau jau su pilna sąmone, prabudęs, „sąmonės šviesoj“, anot Vydūno.“ Visgi Algirdo profesija buvo chemija, nors jos nelaikė savo pašaukimu. Ir jo formulė panaši į benzeno žiedą, kurį vokiečių chemikas Frydrichas Augustas Kekulė susapnavo kaip uroboros – senųjų Europos alchemikų gyvatę, ryjančią savo uodegą. Pritaikykime šią formulę pačiam Algirdui Patackui.

Lietuvą jis vadino Vydija. Tokia jo paskutinės knygos antraštė. Tai glūdinti (jis taip mėgo šį vaižgantišką žodį...) esmės Lietuva. Tai iš jos Algirdas nuolat išeidavo vien tam, kad ją vėl surastų ir sugrįžtų. Ar kaimyninėje Lenkijoje, pasukdamas iš kelio į Liubliną, rasdavo Belovežo sengirę tarytum Simono Daukanto aprašytąją, ar tolimoje Galisijoje, sekdamas kilmingo riterio Galindo Garsijos, legendinio El Sido bendražygio, pėdsakais, ar Irano platybėse, įžvelgdamas seniausias indoeuropiečių sąsajas. Algirdas visuomet pats eidavo ar likimo buvo vedamas į tą vietą, kur galima čiuopti gelmės ryšį. Keliavo po Lietuvą, nuvyko į Oskaro Milašiaus gimtąją Čerėją, patyrė geležinės sistemos reples KGB rūsiuose. Ir visuomet išėjęs grįždavo į Lietuvą. Į tą vaižgantišką glūdinčią Lietuvą, tą Milašiaus „nepatiriančią prabangos liūdnos subręsti“ Lietuvą, į lietuvišką žodį.

Savo darbų rinkinį pavadino tuo žodžiu, kuriuo Europa prieš tūkstantmetį įraidino Kvedlinburgo analuose Lietuvos vardą – LITUA. Jis rašė: „Reikia eiti į tą Europą, niekur nesidėsi. Idant... sužinotum, kas ten už Girios. Tačiau – tik subrendus, tik jau esant savimi, perpratus savastį, savąjį lietuvišką esmiškumą.“ Jis ėjo ten, kur reikėjo eiti: į Vakarus ir Rytus, į Ispaniją ir Gruziją, į Čečėniją ir Ukrainą.

Algirdas dėmesio nesiekdavo, bet jo nevengė. Kai daugiau nei prieš tris dešimtmečius parašė studiją „Saulė ir kryžius“, šis ženklas visur jį lydėjo. Dažnai mūsų holivudinių trilerių maudoma vaizduotė matė šį ženklą ant jo paties, tarsi snaiperio lazerio taikikliu išrašytą. Jis buvo KGB taikiklyje savo kovos pradžioje, jis buvo ir interneto trolių taikiklyje jau nepriklausomoje Lietuvoje iki pat savo žemiškosios kelionės pabaigos. Nes nesitaikstė, nes netylėjo.

Algirdas vėl sugrįždavo į Vydijos erdves: „O kaip atrodė baltų šventvietės? Ar būtini joms stabai ir kita atributika? O gal Romuva – tai tiesiog erdvė girioje, laisva žvilgsniui, susidariusi gal todėl, kad gruntinis vanduo yra tiek giliai, kad medžiai negali čia augti, ir todėl susiformuoja jauki erdvė, palanki meditacijai, su savu mikroklimatu, paprastai šiltesniu nei aplinkos, o dar jei pakrašty jos galingas ąžuolas...“

Kol kartą atsiuntė bičiuliams trumpą eilėraštį:

Ta paskutinė vasara tos erdvės ir tos aisumos
Tasai po langu uosis lyg šaukiančios namolio
Žaliavo ir žaliuoja lyg šaukiančios sugrįžti
Žaliavo ir žaliuos jis į ten, iš kur atėjome
Tas gervių gailus klyksmas į ten, iš kur negrįžtama...
Nutolstančių į tolius

Algirdas Saudargas

TURINYS

	Iš kur mes esame ir kas mes esame?	14
I	Baltai ir aisčiai Europos istorijoje	18
II	Aisčiai ir jų kaimynai. Slavai ir germanai	42
III	Didžioji aisčių migracija	74
	Migracijos šaltiniai ir ankstyvoji aisčių aplinka	74
	Aisčiai prie Nemuno, Ventos, Dauguvos ir Gaujos	86
	Lietuvių pradžia: galindai Užnemunėje ir Rytų Lietuvoje	102
	Lietuviai ir jų galindiškoji kilmė	112
	Aisčiai pakeliui prie Juodosios jūros	135
	Galindai ir sūduviai rytuose ir vakaruose	185
IV	Didžiosios aisčių migracijos pažinimo šaltiniai	202
	Gintaro kelias ir jo socialinis turinys	202
	Ptolemėjo „Geografija“ ir Rytų Baltijos tautos	218
V	Didžioji aisčių migracija. aisčiai Nemuno žemupyje	230
	Apie aisčius ir jų likimus	245
	Žodynas	256
	Literatūra	284
	Vardų ir vietovardžių rodyklė	294
	Iliustracijų rodyklė	306

IŠ KUR mes esame IR KAS mes esame?

Dvi aisčių serijos knygos „Kilmė“ ir „Raida“ skirtos mokslo pasauliui, ir, rašydamas jas, „rašiau vienetą, o du turėjau omenyje.“ Taip daro visi mokslininkai, nes žino, kad skaitančiajam aiški potekstė ir kiti dalykai. Čia viskas turėjo būti kitaip – teiginiai aiškūs, terminai ir sąvokos turi rasti savo vietą knygos erdvėje. Pagaliau ir pats rašymas kitoks – išvingiuoti bendrą siužetinę liniją taip, kad skaitytojas, o ir pats autorius, neužmirštų pagrindinės minties. Tad kokia gi ta pagrindinė mintis turėtų skambėti knygoje, kurios pavadinimas „Aisčiai. Lietuvių ir Lietuvos pradžia“. Tiesą sakant, man ir pačiam nelauktas šitoks sugretinimas, bet jis, regis, galėtų nuosekliau susieti aisčius su lietuviais ir atsakyti į klausimus, kas yra aisčiai, kada jie atsirado, kur jie gyveno, kaip ir kada plito jų gyvenama geografija, kas glūdi lietuvių kultūros ištakose, kaip ir kada lietuviai tapo tais, kurie davė vardą Lietuvos valstybei. Vadinasi, nuolat reikės gvildenti aisčių, lietuvių ir Lietuvos etninės istorijos klausimus. Tai yra tuos, kurie bent jau nuo XV a. kirba ir neduoda ramybės, – iš kur mes esame ir kas mes esame. Per visą mūsų istorijos rašymą turime kelias lietuvių kilmės teorijas. Tiesą sakant, iš jų sunku ir supaisyti, apie kokius lietuvius kalbama. Lietuvius apibendrintus, kuriais mes esame, tarkim, nuo Lietuvos valstybės susidarymo, kai lietuvių genties vardas buvo perkeltas visai valstybei pavadinti, ar apie lietuvių gentį, nuo kurios prasidėjo ir Lietuva. Tad čia reikia susitarti, kad visos istorikų teorijos nuo XV iki XIX a. kalba tik apie apibendrintą Lietuvą ir apibendrintus lietuvius – Lietuvos gyventojus. Lietuvių genties kilmės klausimai glūdi žymiai gilesnėje praeityje ir ji nepasiekiama istorijos mokslui būdingais šaltiniais bei metodais. Tai archeologijos* mokslo rūpestis. Ir jei priminsiu, kad archeologija gimė XIX a. viduryje, o profesionalioji – tik XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, tai nesunku suprasti, kad lietuvių genties kilmės teorijos kilo moderniųjų laikų archeologų darbuose, kurių, beje, šia tema nėra daug.

Taigi apie istorikų papasakotas lietuvių kilmės teorijas. Ankstyviausioji yra romėniškoji lietuvių kilmės teorija. Jos pradininkas yra XV a. istorikas Janas Dlugošas*, kuris teigė, kad lietuviai ir žemaičiai* yra kilę iš romėnų*. Iš XVI a. Lietuvos metraščių turime Palemono legendą*, kuri papasakojo Romos patricijų kelionės į Lietuvą istoriją ir davė pradžią legendinėms Lietuvos didžiūnų giminėms. Kita teorija – gotiškoji, arba alaniškoji, – gimė Erazmo Stelos* kūriniuose tarp 1510 ir 1518 metų. Jis įrodinėjo, kad Semba* nuo seno germanų* gyvenama vieta, o jų kilmės reikia ieškoti tarp Romą sugriovusių barbarų* genčių – gotų*, alanų*, herulų*, svebų*. Po Liublino unijos* 1569 metais tarp Abiejų Tautų Respublikos* šlėktų* atsirado ne tiek teorija apie kilmę, kiek naujas judėjimas, kurį vienu žodžiu galima būtų apibūdinti „sarmatizmas“. Daugiatautė šlėktija ėmė save kildinti iš sarmatų* karių.

Šlėktai jos „sarmatiškoji“ kilmė tapo bendra „religija“ ir gyvenimo būdu, suteikė vienybės ir bendrumo jausmą, bet nuošalėje, kaip ir dera „bajorų tautai“, paliko kitus „nereikšmingus“ gyventojų sluoksnius. 1578 metais žinomas Aleksandro Gvagninio* mėginimas sujungti romėniškąją ir gotiškąją lietuvių kilmės teorijas, teigiant, kad paprasti Lietuvos gyventojai yra kilę iš gotų, o kilmingieji – iš romėnų. Apie XVI a. vidurį buvo parašytas Volfgango Lazijaus* veikalas apie Didžiojo tautų kraustymosi* laikotarpio gentis. Čia jis aprašė herulus ir „herulų maldą“, kuri Albertui Vijūkui-Kojelavičiui* tapo svarbiausiu herulų tapatinimo su lietuviais pagrindu. Heruliškoji lietuvių kilmės samprata išsilaikė iki XVIII a. pabaigos, kol jos nepaneigė Augustas Liudvikas Šlioceris*. Tokios tradicinės lietuvių kilmės teorijos, kurios išliko iki XIX a. pirmosios pusės, kai kilo lietuvių kultūrinis judėjimas. Vienas didingiausių jo uždavinių buvo sugrąžinti lietuviams tautinę savimonę. Lietuvių kilmės rašytojai, istorikai atsigręžė į tautos praeitį, romantizmo idėjomis bandė gaivinti ir skelbti Lietuvos istoriją. Plačiai žinomos ir Jono Basanavičiaus* lietuvių kilmės paieškos. Jis mūsų kilmę sieja su Balkanuose gyvenusiomis tautomis – frygais* ir trakais* – ir teigė, kad lietuvių protėviai yra daug senesni nei romėnai, o pačios lietuvių protėvynės reikia ieškoti Rytuose. Tokia, trumpai tariant, jau šeštą šimtmetį skaičiuojanti lietuvių kilmės ieškojimų istorija.

Lietuvių gentis, kuri davė vardą visai Lietuvai, buvo viena iš daugelio baltiškų tautų virtinėje. Iki Kryžiaus žygių* Rytų Baltijos erdvėje buvo stambus aisčių (vakarų baltų*) konklavas, kuriame galima suskaičiuoti keliolika genčių. Nuo Vyslos žiočių iki pat jos alkūnės ir Semboje gyveno prūsai*, galindai* – Mozūrų ežeryne, iki Pripetės ir Bugo buvo jotvingiai*, Lietuvos pajūryje – kuršiai*, Nemuno žemupyje – skalviai*, labiau į rytus – aukštaičiai*, jų kaimynai rytuose – lietuviai, šiauriau – ratu į vakarus sėliai*, latgaliai*, žiemgaliai*, žemaičiai*. Visos jos vienaip ar kitaip dalyvavo susidarant pirmajai aisčių valstybei – vienos politinėse sąjungose, kitos žuvo gindamos save ir kuriamą valstybę. Ir iš šios tautų gausybės tik trys baltų genčių apsuptyje buvusios – lietuviai, aukštaičiai ir žemaičiai – išliko nepriklausomos. Kitos gentys buvo arba visai nukariautos, arba iš dalies. Joms likimas skyrė visuotinę ar dalinę asimiliaciją lietuvių, aukštaičių, žemaičių ar tų pačių atėjusių germanų ir slavų terpėje. Taigi daugybės vakarų baltų genčių auka buvo milžiniška, kad lietuviams atsirastų galimybė tapti aisčių pasaulio valdovais.

Lietuvių, kaip genties, istorijos tyrinėjimų pradžia nukelia mus į XX a. trečiojo dešimtmečio pradžią. Ir juos pradėjo ne archeologai, o didysis mūsų kalbininkas Kazimieras Būga*, sukūręs pirmąjį lietuvių genties kilmės aiškinimą. Studijuodamas vietovardžius, ir ypač vandenvardžius, jis nustatė, kad lietuviai gyvenę Dniepro aukštupio baseine. Jo manymu, lietuviai į Rytų Pabaltijį ėmė keltis Didžiojo tautų kraustymosi* pabaigoje, kai juos pradėjo spausti slavai*. Lietuviai, atėję į naująsias žemes, išstūmė finougrų* kilties lyvius (Būga, 1961). Antra vertus, K. Būga, aiškindamas aisčių migraciją*, nurodė, kad lietuviai

Rytų Pabaltijo žemėse rado kitas, jau anksčiau čia atsikėlusias, gimininga aisčių gentis: žiemgalius, kuršius, prūsus. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje tokią K. Būgos poziciją griežtai kritikavo archeologas Jonas Puzinas*: „Jeigu lietuviai, kaip sako K. Būga, būtų pradėję keltis į dabartinę Lietuvą tik VI ar VII a. pradžioje, tai apie tą laikotarpį Lietuvos medžiaginėje kultūroje pastebėtume visai naują, svetimą kultūros srovę, užliejusią visą Lietuvos kraštą. <...> Tačiau šitokio pasikeitimo visai nematyti. Medžiaginė šio laikotarpio lietuvių kultūra rieda be jokių pakeitimų, taigi apie jų atsikėlimą į dabartines sodybas netenka kalbėti: jie čia, kaip matėme, jau ir anksčiau yra gyvenę“ (Puzinas, 1938, 175–303). Sunku pasakyti, kodėl J. Puzinas taip aštriai kritikavo kalbininką. Jo teiginiai, kad to laikotarpio lietuvių kultūra nerodo jokių pakitimų, yra sunkiai suprantami todėl, kad nuo 1920 metų lietuvių genties gyventas vietas buvo okupavusi Lenkija. Lietuvos archeologija neturėjo jokių galimybių tyrinėti ir negalėjo matyti tų permainų, kurias mūsų archeologai pamatė po 1948 metų, pradėję sistemingus Rytų Lietuvos tyrinėjimus. Taigi pirmasis K. Būgos matymas atvedė lietuvius į jų gyventas žemes Rytų Lietuvoje ir dalyje dabartinės Baltarusijos iš tuo metu rytų baltams priskiriamų Dniepro aukštupių. Lietuvių migracijos priežastį autorius nurodė per Didįjį tautų kraustymąsi atsiradusį slavų spaudimą. Dėl jo lietuviai migravo arčiau Baltijos jūros, tačiau iškyla ir klausimų: kokie ryšiai siejo ar nesiejo Padnieprio lietuvius su Rytų Baltijos erdve, kad jie iš visų galimų migracijos krypčių pasirinko tik šią vienintelę, kodėl K. Būga lietuvius vadina aisčiais, jeigu jie buvo taip toli nuo Tacito* I a. nurodytos pirmapradės aisčių genčių erdvės, kas buvo ir kur gyveno lietuvių protėviai. Tai klausimai ir atsakymai, kurių atsiras mūsų kelionėje po aisčių pasaulį, o atskirais jos etapais keliaudami rasime ir kitų lietuvių genties atsiradimo istoriją.

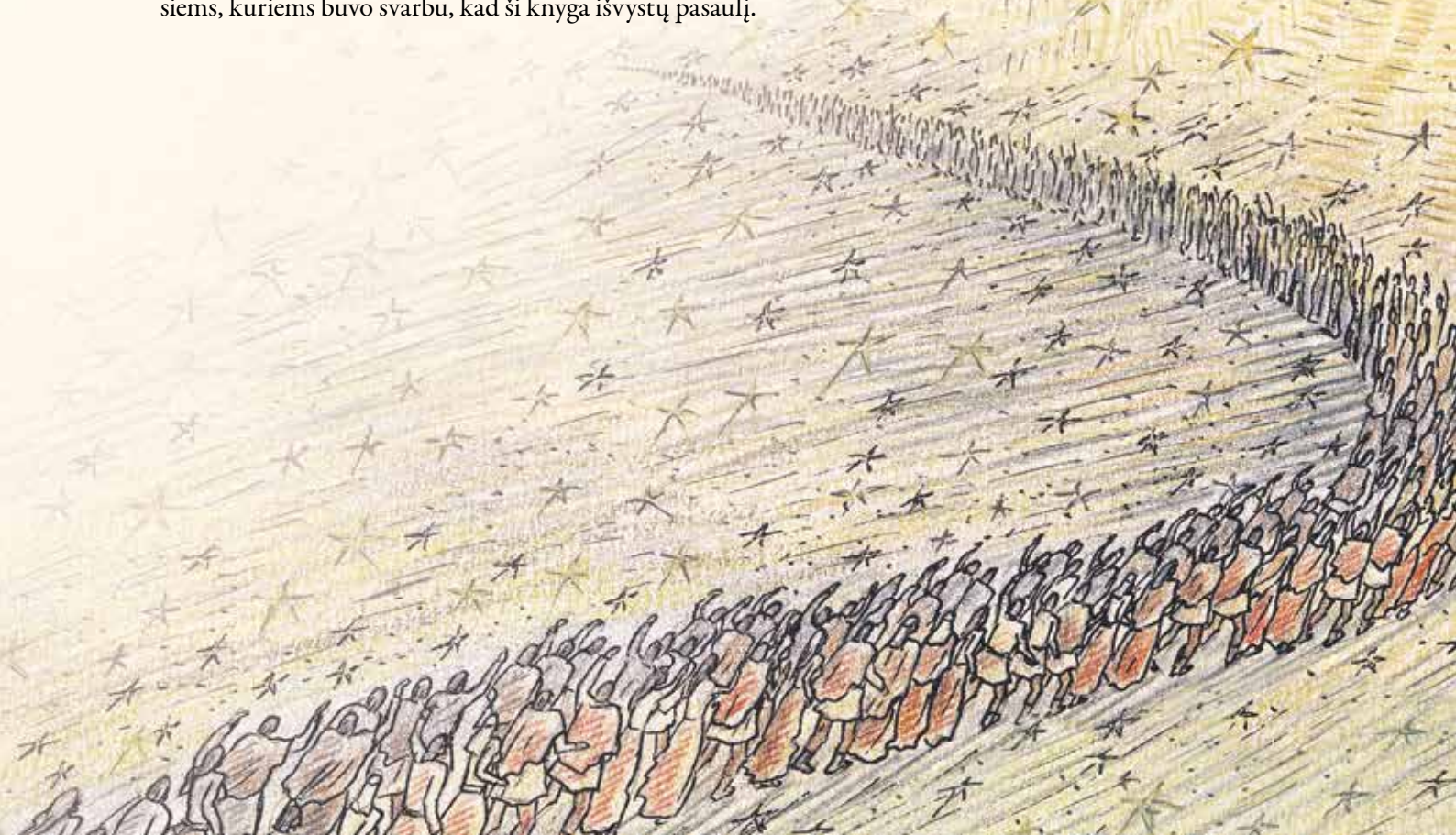
BALTAI IR AISČIAI → AISČIAI IR JŲ KAIMYNAI → DIDŽIOJI AISČIŲ MIGRACIJA* → AISČIŲ MIGRACIJOS PALIKIMAS –

tai tokia esminė mintis ir nemanau, kad čia reikia plačiau aptarti, ką slepia ši seka, tačiau, plačiu mostu apmetus, norėsiu papasakoti apie baltus ir aisčius ir jų skirtumus, aptarti istorinius aisčių kaimynus – germanus ir slavus. Jų apžvalga tiesiog būtina, nes leidžia suprasti, nuo kada aisčių arba vakarų baltų istorijoje jie įsiterpia ir kaip jų gyvenimą paveikia. Didžioji aisčių migracija apskritai išskirtinis reiškinys. Ją galima ir reikia laikyti svarbia Didžiojo tautų kraustymosi sudėtine dalimi, ir ji suvaidino milžinišką vaidmenį formuojantis aisčių pasauliui ir jo santykiui su rytų baltų gentimis. Didžioji aisčių migracija, mano požiūriu, turėjo didelę įtaką naujoms kultūroms Rytų Europoje susidaryti – ypač Černiachovo kultūrai*. Turėjo įtakos ji ir Vakarų Europai, kai V–VI a. ant Romos imperijos* pamatų kūrėsi naujosios barbarų valstybės. Į nelauktą istorijos posūkį atvedė aisčių migracija rytų kryptimis ir jų poveikis formuojantis lietuvių genčiai, o vėliau ir pačiai Lietuvos valstybei. Pagrindinę šios knygos idėją išreiškianti tarpusavyje susijusių įvykių grandinė apima didelę

Europos teritoriją ir gana ilgą laiko tarpą – iš esmės nuo I iki XI a. Šioje knygoje gausu senųjų kultūrų, genčių ir tautų vardų, kurie nekelia didesnių sunkumų, kai jie išrikiuoti pagal laiką ir parodyti žemėlapiuose. Personalijos, sąvokos, įvykiai ir kiti aiškintini dalykai pažymėti * ženklu ir pateikiami žodyne abėcėlės tvarka. Ir čia vėl kyla klausimas, koks šios knygos žanras? Atsakymą, matyt, turės surasti pats skaitytojas. Viena man aišku – stengiausi, kiek leido jėgos, padaryti prieinamą skaitančiai visuomenei.

Ne vienerius metus prie aisčių serijos knygų darbuojasi tie patys bendražygiai. Specialioji redaktorė akademikė Grasilda Blažienė, dizainerė Džiuginta Lukšytė ir maketuotoja Rasa Labutienė – tai kūrėjai, kurių dėka mano knygos įgauna Jus pasiekiantį pavidalą. Atsirado ir naujų žmonių. Šioje knygoje ypač pastebimas dailininkės Laimos Tubelytės-Kriukelienės indėlis. Jos darbų serija iliustruoja ankstyvojo laikotarpio aisčių gentis, legendas, šaltinius ir aisčių gyvenimo akimirkas. Už mažne metus trukusį kasdienį darbą nuoširdžiai tariu Laimai ačiū. Knygą redagavo doc. dr. Sonata Vaičiakauskienė, o vardų ir vietovardžių rodyklę sudarė dokt. Martynas Maniušis. Atskirai noriu padėkoti tiems, kurių prašiau pastabų ir dėl kurių, manau, tekstas tapo aiškesnis ir suprantamesnis. Ačiū Jums, Tomai Jovaiša, Kęstuti Sabaliauskai, Mindaugai Nefai, Andriau Poruti, Deimantai Karveli.

Knyga skiriama Romualdo Ozolo ir Algirdo Patacko atminimui. Lietuvos nacionalinės kultūros ir meno premijos laureatas Vitalijus Mazūras sukūrė šių, Lietuvai nusipelniusių žmonių portretus, o Algirdas Saudargas parašė apie savo bičiulį Algirdą Patacką. Ačiū visiems, kuriems buvo svarbu, kad ši knyga išvystų pasaulį.

I BALTAI IR AISČIAI

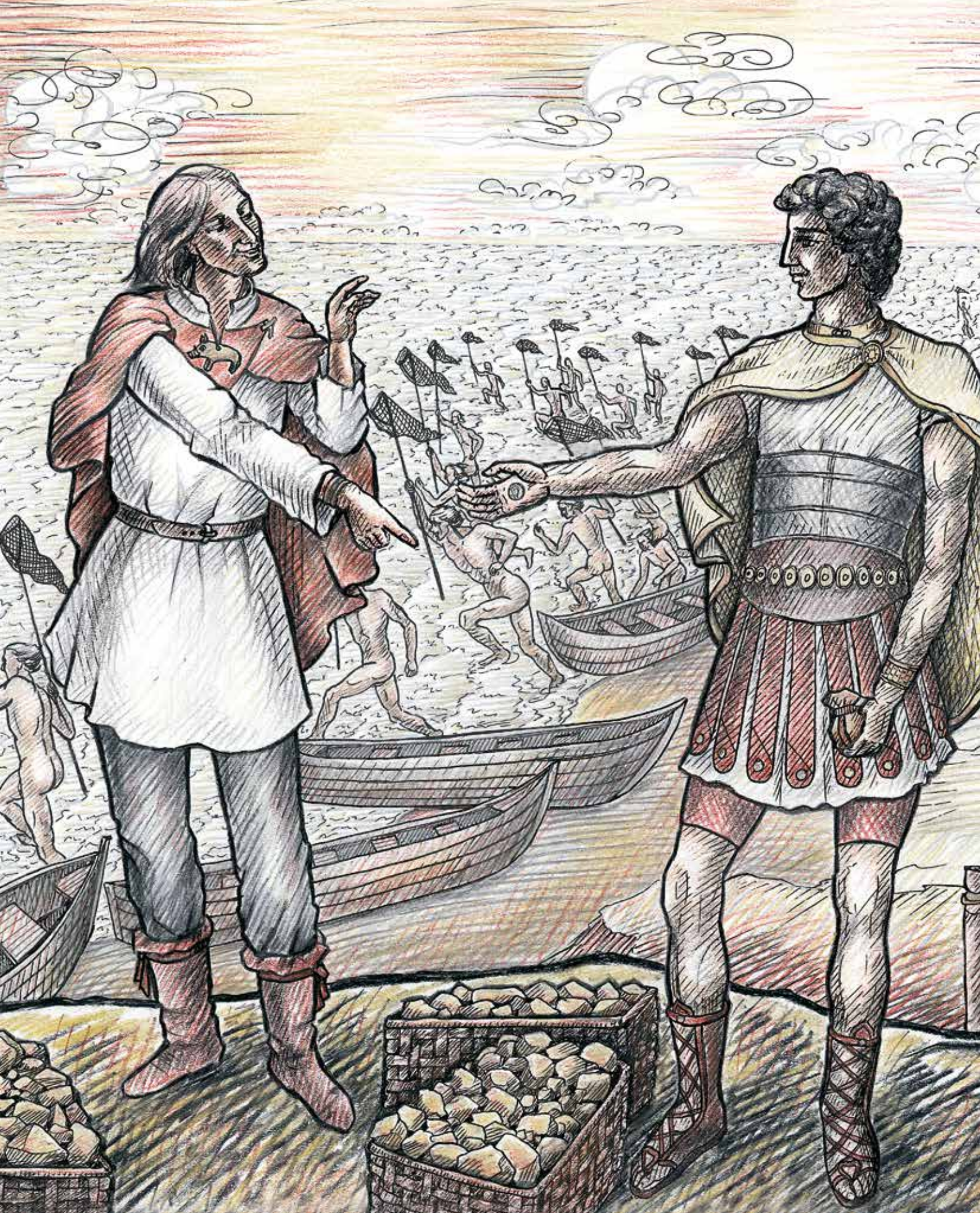
Kas bendro tarp baltų ir aisčių ir kas juos skiria – klausimas, į kurį, tarsi, atsakyti nėra sunku, tačiau, kai mėgini tai padaryti, pasirodo, kad tai nėra paprasta. Pažvelkime į praeitį: XIX a. pradžioje ir viduryje visoje Europoje atėjo audringas mokslų kūrimosi ir plėtros laikas. Iki tol atskirose Europos šalyse rusenančią mokslo mintį apėmė kūrybinis gaivalas, kuris į neregėtas aukštumas pakėlė mokslo poreikį ir jo pritaikymą žmonijos pažangai. XIX a. viduryje ir antrojoje pusėje praūžęs Tautų pavasaris* aplankė ir aplenkė Lietuvą: ji nuo XVIII a. pabaigos buvo Rusijos carų valdžioje, ir daugeliui amžininkų, kaip ir mums XX a. antrojoje pusėje, neatrodė, kad greitai iš rusų glėbio ištrūksime. Kurti savą istoriją svetimai valstybei valdant – uždavinys itin sunkus, ir daugelis istorinių sistemų, sampratų, teiginių buvo sukurti ir įtvirtinti didžiųjų valstybių, bet ne Lietuvos, istorijos pasakojimo tėkmėje, ir niekas nepasakys, kodėl vokiečių kalbininkas Georgas Hainrichas Ferdinandas Neselmanas* 1845 metais prūsų kalbai gimininga kalbas pasiūlė vadinti baltų kalbų šeima. Dažniausiai manoma, kad baltų vardas gautas nuo Baltijos jūros, bet ar tikrai taip? Tarp visokių nuomonių man patraukliausia yra ta, kuri atėjo iš I amžiaus. Romėnas Gajus Plinijus Vyresnysis* savo raštuose yra paminėjęs: „95. Ksenofontas Lampsakietis sako, kad už trijų dienų kelio nuo Skitijos kranto esanti milžiniška sala Balcia (Balciam, mss Baltiam), Pitėjas ją vadina Karališkąja (Bazilija, Basiliam)“ (Plinius, Naturalis historia IV, 95), o 97-oje to paties veikalo dalyje rašo apie didelę salą Burkana (Burcana), kurią kareiviai, Romos legionieriai, dėl gintaro pavadinę Glesarija[1]. Taip, sakytume, vykusiai buvo susieta mūsų jūra su didžiausiu jos turtu – gintaru, kuris visas Baltijos jūros aplinkines tautas tais tolimais laikais padarė turtingas. „Baltai“ prigijo. Šį vardą pamėgo istorikai, ir ypač archeologai, kad atskirtų baltų kultūras, gentis ir tautas nuo kitų indoeuropiečių*. Laikui bėgant bendrajame baltų masyve archeologai išskyrė vakarų ir rytų baltus. Baltų skirstymas į vakarų ir rytų paplitęs ir tarp kalbininkų, tačiau jų skirstymo prasmė yra kita, nes visos pažįstamos baltų kalbos telkiasi vakarų baltų areale, ir kalbininkai baltus skirsto tame pačiame vakarų baltų areale.

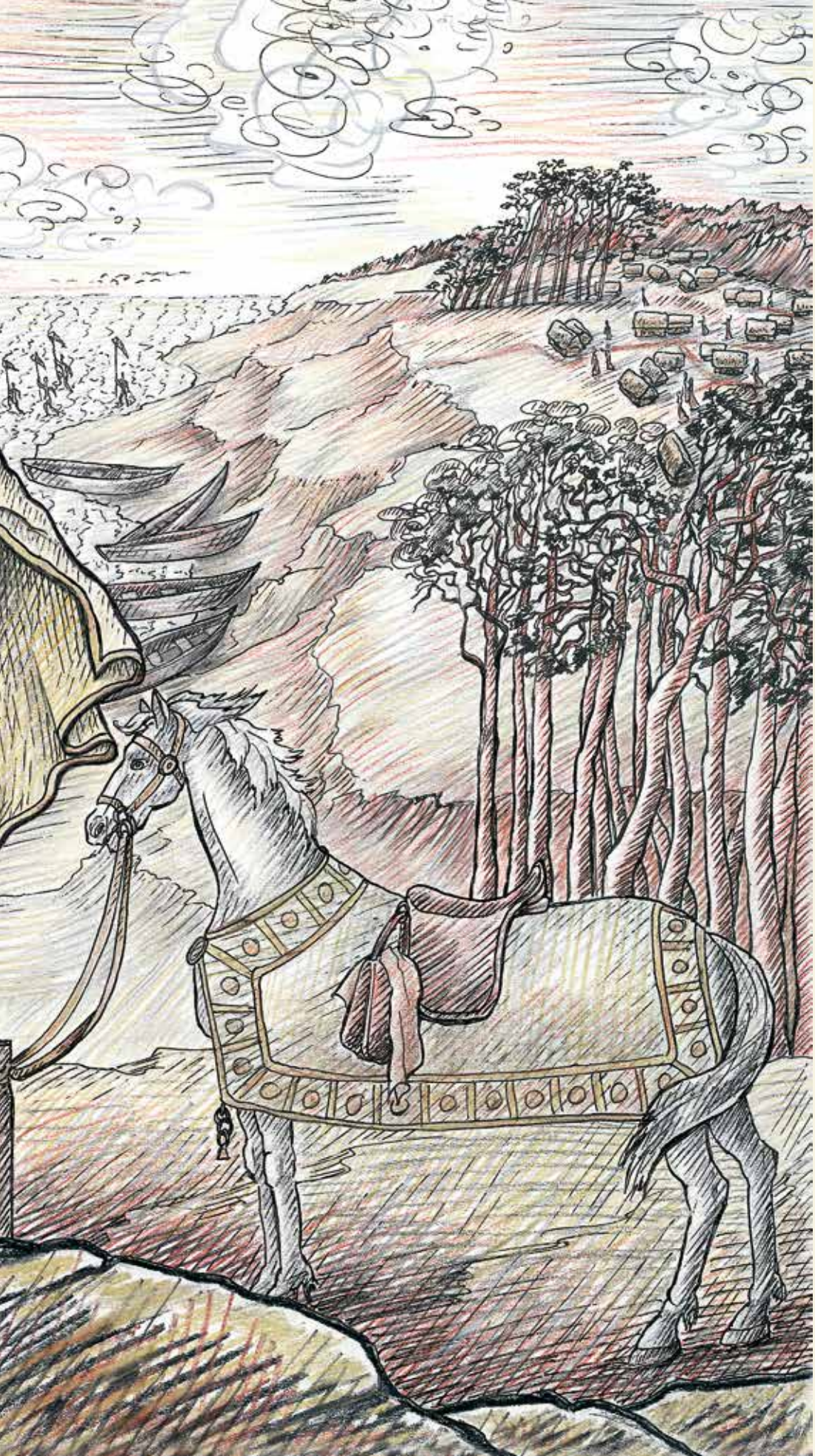
G. H. F. Neselmano duotas vardas yra dirbtinis ir atsirado naujausiais laikais. Tačiau yra kitas, senesnis, vardas, o jo krikštatėvis yra I a. romėnų istorikas Tacitas*. Savo veikale „Germanija“ jis „Aestiorum gentes“vardu įvardijo prie Baltijos jūros gyvenusias ir gintarą rinkusias gentis: „Tad dešinysis Svebų jūros krantas skalauja aisčių gentis, kurių apeigos* ir išvaizda artimesnė svebams, o kalba – britanų kalbai. Jie garbina dievų motiną. [Jų] religijos

[1] „Glaesum“ – gintaras.

ženklas – nešiojamos šernų figūrėlės: veikiau šis ženklas, nei ginklai ir visiems teikiama globa, deivės garbintoją apsaugo net ir tarp priešų. Kalavijais naudojasi retai, dažniau – vėzdais. Javus ir kitus augalus augina uoliau, nei įprasta germanų nerangumui. Bet ir po jūrą naršo, ir vieninteliai iš visų seklumose ir pačiame krante renka gintarą, kurį patys vadina žodžiu „glaesum“. Kaip ir įprasta barbarams, jie nei tyrė, nei nustatė, kokia tai medžiaga ir kaip atsiranda. Dar daugiau: ilgai gintaras gulėjo tarp kitų jūros išmetamų dalykų, kol pagaliau mūsų prabanga pasišaukė jį tarnybon. Patys jo niekam nenaudoja: renka natūralų, atgabena neapdirbtą ir užmokestį ima stebėdamiesi“ (Tacitus, Germania, 2–4).

Tai kas gi tie aisčiai, kuriam etnosui* jie priklauso? Pirmiausia reikia pasakyti, kad Tacitas, aprašydamas tautą, pavartojo daugiskaitą – „aestiorum gentes“, o tai reiškia „aisčių gentys“. Tai pastebėję tyrinėtojai suprato, kad romėnas turėjo žinių apie ištisą genčių sąjungą, kurią sujungė vienu vardu – aisčiai. Deja, kol kas nerasta rašytinių šaltinių, kurie išvardytų aisčių sąjungą sudariusias gentis. Ginčas, kas yra aisčiai – baltai ar germanai, nenutyla nuo to laiko, kai istorikai susipažino su Tacito „Germanija“. To pagrindas yra pats faktas, kad Tacitas aisčius aprašė veikale, kurio pavadinimas „Germanija“. Tačiau Tacitas savo darbe aprašė ir kitas gentis, kurias jis aiškiai atskiria nuo germanų. Germanija, kaip sako Darius Alekna, buvo geografinė erdvė, kurioje sugyveno ne vien germanų kilmės tautos. Taip pat Ptolemėjas* (Ptolemajas) vieną iš pasaulio dalių pavadino Europos Sarmatija, atskirdamas ją nuo Azijos Sarmatijos. Geografinei erdvei pavadinti pasirinko gerai graikų pasauliui pažįstamą skitų-sarmatų vardą, kaip ir Tacitas pasirinko puikiai romėnų pasauliui pažįstamą germanų vardą. Vadinasi, ir vienu, ir kitu atveju tai yra ne kas kita, kaip geografinė erdvė, kurioje gyvena ne vieno etnoso tautos. Ir tuos aisčių skirtumus nuo germanų Tacitas aiškiai apibrėžė: „<...> apeigos ir išvaizda artimesnė svebams*, o kalba – britanų kalbai“. Nuo germanų skiriasi jie ir dėl papročių – kiekvienas mūšyje šerno atvaizdą nešiojasi individualiai, o ypač dėl gintaro rinkimo ir prekybos juo su romėnais. Taigi nors aisčiai lyginami su svebais, tačiau jie yra ne germanai. Jei Tacitui būtų reikėję pasakyti, jog svebai (germanai) „stebėdamiesi ima atlyginimą“ už atgabentą gintarą, jis taip ir būtų pasakęs. Ką jau ką, bet germanus šis autorius buvo puikiai pažinęs ir aprašęs. Tačiau ne. Jis gintaro rinkėjų nevadina germanais. Jo amžininkas Plinijus Vyresnysis* taip pat turėjo puikiausią progą gintaro žmones priskirti germanams, bet vėlgi to nepadarė. Mokslininkai ginčijasi, kuriai kalbai priskirti ir patį etnonimą „Aestii“, tačiau įdomiausia, kad tie mokslininkai, kurie patį etnonimą „aisčiai“ skiria germanų kalbai, pačią aisčių kultūrą nedvejodami priskiria baltams. Neseniai apie Tacito aisčius pasisakė Rolandas Kregždys. Jam Tacito paliudijimas: „[Jų] religijos ženklas – nešiojamos šernų figūrėlės“ tapo aisčių germaniškų šaknų paieškos raktu. Remdamasis įvairių laikotarpių germanų meno paminklais ir ikonografine medžiaga, jis teigia, kad šerno simbolis yra germaniškas ir kad dėl to aisčiai esą germanai (Kregždys, 2013).

1:1 il.
Tacitas apie aisčius

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
420 × 300 mm, 2015.

„Bet ir po jūrą naršo,
ir vieninteliai iš visų
seklumose ir pačiame krante
renka gintarą, kurį patys
vadina žodžiu „glaesum“.
<...> Patys jo niekam nenaudoja:
renka natūralų, atgabena
neapdirbtą ir užmokestį ima
stebėdamiesi“ – taip 98 metais
apie aisčius pasakė Tacitas.
Archeologijos medžiaga liudija
ką kitą – iš romėnų pažinę
pinigus aisčiai išplėtojo didžiulio
masto prekybą, dėl kurios
nuošaliausi aisčių kultūros
kampeliai buvo aprūpinti
spalvotaisiais metalais ir
prabangos prekėmis.

Etnoso skyrimas pasikliaujant tik vienu požymiu yra abejotinas. Juo labiau, kad nuo seniausių laikų šerno figūra ir šerno iltys žinomi ir Rytų Baltijos kultūrinėse erdvėse[2].

Taigi pasirėmus Tacitu galima sakyti, kad aisčiai nėra germanai, bet, panašiai kaip germanai, yra susibūrę į aisčių genčių politinę sąjungą ir artimi jiems kai kuriomis apeigomis bei karybos ypatumais. Nuo germanų aisčius atskiria kalba, gyvenamoji erdvė rytinėje Baltijos pakrantėje, gintaro rinkimas, prekyba juo gabenant gintarą iki pat romėnų faktorijų ir sėslus gyvenimo būdas: „javus ir kitus augalus augina uoliau, nei įprasta germanų nerangumui“[3]. Tai Tacito aisčių charakteristika, kurių skirtumą nuo germanų gerai iliustruoja jų gyvenamosios vietos paieškos.

Kur gyveno Tacito paminėti aisčiai – žinojo amžininkai, tačiau mums ši mįslė nėra lengvai įmenama. Iš tiesų tai mes, ieškodami Tacito aisčių gyvenamos vietos, neturime kitokio atskaitos taško, kaip tik to paties Tacito įduoto rakto – „vieninteliai iš visų seklumose ir pačiame krante renka gintarą“. Pažvelgus į gintaringų Baltijos pakrančių žemėlapį, atrodo, kad nesunku įvardyti tinkamiausias Tacito aisčių gyvenamas vietas. Nežymios gintaro radimo vietos prasideda Pamario rytinėje pusėje, tačiau didžiausios gintaro telkinių vietos yra aplink Vyslą, Aismares, Sembos pusiasalio pakrantėse ir ilgoje Baltijos pakrantėje iki Latvijos pietų ir su pertrūkiu iki Ventos upės. Kita gintaringa Baltijos pakrantės dalis prasideda rytinėje Kuršo pusiasalio dalyje ir tęsiasi iki pietinės Estijos pakrančių. Tad kuriuos gintaro rinkėjus omenyje turėjo Tacitas? O gal ir visą šį gintaringą Baltijos jūros ruožą? Tačiau šioje ilgoje atkarpoje gyveno ne tik aisčiai, bet ir finai*, kuriuos Tacitas kategoriškai atskyrė nuo aisčių ir kuriems gintaro rinkimas ir prekyba juo netapo tautą apibūdinančiu bruožu. Baltijos finų gyvenamos vietos prasidėjo rytinėje Kuršo pusėje ir aplink Dauguvos žiotis. Šiauriau vėl gyveno baltai iki pat Gaujos upės apylinkių. Taigi šis aisčių ir finų gyvenamų vietų lyginimas orientuotų, kad Tacito aisčių gyvenamų vietų reikia ieškoti nuo Pamario ir Vyslos žiočių iki Ventos. Tikslindami aisčių gyvenamą vietą galime pasitelkti archeologijos duomenis apie Romos imperatorių monetų – pinigų – paplitimo to meto aisčių kapuose geografiją. Jeigu ją „užklotume“ ant gintaro radimo vietų žemėlapio, tai jos

[2] Ankstyviausios šernų figūrėlės Rytų Baltijos regione žinomos jau nuo vėlyvojo neolito. Tamulos gyvenvietėje rasta figūrėlė su išgręžta skylute pakabinimui – vienas seniausių radinių (Loze, 1983, 89). Narvos kultūroje (neolito laikotarpiu) Kretuono 1-oje gyvenvietėje viename iš 6 kapų tarp įkapių rasta ir šerno iltis rodo iš šerno ilties pagamintų peilių simbolinę reikšmę (Girininkas, 2009, 148, pav. 100). Šventojoje, gyvenvietės kultūros areale, rasti 6 amuletai iš priekinių šerno dantų. Kai kurie iš jų su pragręžtomis skylutėmis pakabinimui (Rimantienė, 2005, 106, pav. 47: 1). Peiliai iš šerno ilties kaip įkapės žinomi iš virvelinės keramikos kultūros Kunilos kapų (vėlyvasis neolitas). Žinomi jie ir vėlyvojo neolito Šarnelės gyvenvietėje (Butrimas, 1996, 89, pav. 21: 6). Svarbiausiais amuletais jie išlieka ir žalvario amžiuje – rasti ankstyvųjų Skiškių, Varėnų piliakalnių kultūros arealuose (Grigalavičienė, 1995, 197, pav. 111: 6, 7). Ši tradicija greičiausiai siekė ir pirmąjį mūsų eros amžių, kai amuletus-šernų figūrėles nešiojo Tacito aisčiai.

[3] Ne viename straipsnyje esu pasakęs, kad šia fraze Tacitas pabrėžė ne fizinį germanų būvį nerangumo ar tingumo prasme. Galvoje jis turėjo ką kita, ir tai aprašė kitose „Germanijos“ vietose. Tacitas pabrėžė kitokį nei romėnams įprastas germanų gyvenimo būdą. Germanai, jo žiniomis, žemės dirbimo nelaikė vertybe, tinkamu laisvam žmogui užsiėmimu: „Sunkiau juos įtikinti arti žemę ar metus laukti derliaus, negu iškviesti priešą į kovą ir užsitarnauti iš jų žaizdų. Be to, jiems atrodo, kad prakaitu uždirbti tai, ką galima įsigyti krauju, tinka tik ištižėliams ir tinginiams“ (Lietuva iki Mindaugo, 2003, 181).

viena kitą nuostabiausiai pakartoja, bet iki tam tikros vietos. Ir, kas labai įdomu ir reikšminga, Romos monetų nerandama kapuose nuo Ventos, Kuršo iki Estijos pietų. Reikia manyti, kad Romos pinigų aisčių kapuose geografija yra svarus argumentas, kuris gali patvirtinti jau rastą Tacito aisčių erdvę. Taigi kapų su Romos monetomis yra nedaug Pamaryje, jų daugiau aplink Vyslos žiotis, bet ypač gausu Semboje ir Lietuvos pajūryje iki pat Latvijos, kur šiauriausia kapų su Romos monetomis vieta – Mazkatužiai. Akivaizdu, kad monetų geografija pakartoja išvadas, kurias gavome lygindami gintaro klodų geografiją. Štai ir visai įtikinama Tacito aisčių gyvenama vieta. Netenka abejoti, kad Tacito aisčiai gyveno Vyslos žiotyse, Semboje ir Lietuvos–Latvijos pajūryje nesiekdami Ventos, tai yra dar kartą patvirtina, kad aisčiai buvo Vielbarko*, Sembos-Notangos* ir Vakarų Lietuvos plokštinių* kapinynų kultūrų* žmonės.

Tacitas „Germaniją“ parašė apie 98 metus. Po penkiasdešimties, o gal ir šešiasdešimties metų kitas antikos mokslininkas Ptolemėjas, geometras ir topografas, sukūrė žemėlapiams skirtą koordinačių sistemą. Žinomo pasaulio vietovių, upių, ežerų, jūrų ir vandenynų kranto taškus pervedė į platumų ir ilgumų skaitmeninę išraišką ir nubraižė to meto pasaulio žemėlapį, kuriame pažymėjo tautų gyvenamas vietas. Į vieną iš pasaulio dalių, kurią jis pavadino „Europos Sarmatija“, pateko ir Baltijos jūros, arba kaip tada vadino Sarmatų okeano, tautos. Aisčių vardo Ptolemėjo žemėlapyje nėra. Apskritai iki pastarojo laiko iš Europos Sarmatijoje Ptolemėjo minimų tautų tik dvi – galindai ir sudinai – be didesnių prieštaravimų buvo priskiriami baltams. Naujausi Ptolemėjo tyrinėjimai leidžia į baltiškų tautų gretas įtraukti žymiai daugiau tautų. Čia apsistokime tik prie Baltijos pajūrio tautų, kurias aprašė Ptolemėjas: „Didžiausios Sarmatijos tautos yra palei visą Venedų įlanką gyvenantys venedai, <...> O vandenyno pakrantėje prie Venedų įlankos vėlgi iš eilės gyvena veltai, virš jų – hosijai, paskui šiauriausi karbonai, o labiau į rytus – kareotai.“ Dabar galima teigti, kad Ptolemėjo venedai yra vakarų baltai ir jie gyveno nuo Vyslos iki Nemuno. Veltai – taip pat vakarų baltai ir gyveno nuo Nemuno iki Ventos. Lyginant archeologijos kultūrų žemėlapį su Ptolemėjo duomenimis, galima pasakyti, kad venedai yra Vyslos žiočių, Vakarų Mozūrų ir Sembos-Natangos gyventojai, o veltai – Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros žmonių ankstyviausias tautovardis. Nesunku pastebėti Tacito ir Ptolemėjo žinių tam tikrą bendrumą: abudu autoriai Baltijos pakrantėse randa didžiąsias tautas: Tacitas – aisčių sąjungą, o Ptolemėjas – didžiąją Sarmatijos tautą – venedus. Ir dar – Ptolemėjo minimi hosijai gyveno tarp Ventos ir Dauguvos, tai yra jie buvo Kuršo finai, kaip ir nuo Dauguvos iki Pernu upės Estijoje gyvenę kiti Baltijos finai – karbonai, o nuo jų labiau į rytus – kareotai.

Plinijaus Vyresniojo „Gamtos istorijos“ ketvirtoje ir trisdešimt septintoje knygoje randame reikšmingų žinių apie Baltijos gintarą ir su Romos imperijos laikų prekybos misijomis susijusių įvykių. Ketvirtoje knygoje užfiksuotas mums reikšmingas paliudijimas apie tai, kad

Romos legionieriai pasiekdavo gintaro kupinas Baltijos vietas: „97. Kai kas pasakoja, kad tose [vietose] iki pat Vyslos upės gyvena sarmatai, venedai, skirai, girai, ir kad [ten yra] Kiulipeno (Cylipenum) įlanka, o prie įėjimo į ją – Latrės (Latrim) sala, o paskui iškart – Lagno (Lagnum) įlanka, besiribojanti su kimbrais. Ilgu pusiasaliu į jūrą driekiasi Kimbrų pusiasalis, kurį vadina Tastrais (Tastris). Toliau – romėnų karių pažįstamos 23 salos. Iš jų pačios žymiausios: Burkana (Burcana) (mūsiškių pavadinta Fabarija (Fabaria) dėl gausiai joje augančių laukinių pupų), taip pat Glezarija (Glaesaria) (šitaip karių praminta dėl gintaro, o barbarų vadinama Austeravija (Austeravia), be to – Aktanija (Actania)“ (Plinius, Naturalis historia IV, 97). Iš tiesų mums reikšmingas ir iki šiol deramai neįvertintas Plinijaus pranešimas istoriškai paliudijo romėnų ir gintaro kranto barbarų kontaktą.

325 metais pr. Kr. Pitėjas iš graikų kolonijos Masilijoje (dabartinis Marselis) pasiekė tolimąją šiaurę. Manoma, kad jis aplankė Britaniją, o iš ten pasiekė tuometinio pasaulio kraštą – legendinę Tulę, o rytuose bus pasiekęs Vyslą ir net toliau. Pitėjas savąją istoriją aprašė, tačiau mūsų dienų ji nepasiekė, ir tik fragmentiškai, kaip citatos, išliko kitų antikos autorių darbuose. Štai ką, remdamasis Pitėjumi, rašė Plinijus Vyresnysis: „Sotakas manė, kad [gintarai] Britanijoje sunkiasi iš uolų ir juos pavadino elektridėmis [electridas]; Pitėjas: prie gvijonų [Guionibus], germanų genties, glaudžiasi Metuonidės [Metuonidis] vardu vadinamos okeano seklumos [aestuarium], kurių plotis – šeši tūkstančiai stadijų[4]. Nuo ten per dienos plaukimo nuotolį yra Abalo sala. Ten pavasariais srovės atneša ir ten yra sušalusios jūros nešvarumai. Gyventojai naudoja juos kaip malkas, taip pat parduoda kaimynams teutonams. Juo tikėjo ir Timajas, bet salą pavadino Bazilija. Filemonas neigė, kad elektras liepsnoja. Nikijas jį supranta kaip saulės spindulių syvus. Vakaruose tirštas skystis virsta žeme ir tokia lieka, paskui okeano srovės jį išmeta germanų pakrantėse“ (Plinijus, Gamtos istorija XXXVII, 35).

Kokios gi peršasi mintys perskaičius Plinijaus Vyresniojo intarpą iš mūsų dienų nepasiekusio Pitėjo kūrinio, kurio ir vardo tiksliai nežinome – gal „Apie Okeaną“, gal tiesiog „Okeanas“? Pirmiausia, neprieštaraujama, kad Pitėjas aplankė tą dalį, kur randama Baltijos gintaro, bet ne Jutlandijos gintaringas vietas. Dar daugiau – Pitėjas matė poliarinę dieną, jūros ledynus, o kelionę baigė sulig Donu Skitijoje, ir tai šiandienos tyrėjus smarkiai glumina. Ir yra dėl ko: kur Dono ištakos, o kur Šiaurės vandenynas? Antra, jei palyginsime Plinijaus užrašytas žinias ir kitų antikos autorių pranešimus, matyti, kad Abalo sala minima keliais pavadinimais. Tą pačią Abalo salą Timajas vadino Bazilija, o Plinijus ir Balcia. Išeina, kad Abalas = Bazilija = Balcia. Šitai pastebėjo ir kiti šaltinių tyrinėtojai, pavyzdžiui, Marija Gimbutienė* (Gimbutienė, 1985, 87). Tiesa, ji sako, kad sala „Abalus“

4 Pagal kelionių stadiją, kuri buvo lygi 157 metrams, nurodytas pakrantės ilgis – 942 kilometrai.

buvo vadinama „Glaesaria“, „Basilia“, „Balcia“ ir „Austeravia“. Bet mes skaitėme, kad Romos legionieriai dėl randamo gintaro vardą „Glaesaria“ suteikė salai, kurią Plinijus vadina „Burcana“, o vietos gyventojai – „Austeravija“. Būtų gera sutapatinti šią salą su Abalu, bet tokio paliudijimo nerandu. Dėl „Austeravia“, tai vėlgi gal čia greičiau kalbama apie Pitėjo minimas seklumas „aestuarium“. Patikimai galima teigti tik apie tris tos pačios salos pavadinimus – „Abalus“, „Bazilija“ ir „Balcia“. Kur galėjo būti ta sala – klausia tyrinėtojai. Neretai atsakoma, kad sala „Abalus“ yra ne kas kita, o Sembos pusiasalis. Taip, pavyzdžiui, manė žymusis Johanas Foigtas* (Johannes Voigt) (Voigt, 1827, 632–649). Kitiems ta sala yra Helio pusiasalis, Aistmarių nerija ar Kuršių nerija. Tokios tyrinėtojų mintys. O gal tos seklumos, kurios, koks sutapimas, pavadintos „aestuarium“ (palyginti su Tacito „aestiorum gentes“), yra seklumos nuo Aistmarių nerijos iki Kuršių nerijos? Šiaip ar taip, tačiau viena yra akivaizdu – tyrinėtojų žvilgsniai nukrypę į aisčių gyvenamą teritoriją. Ir čia nelauktai iškyla Plinijaus Pitėjui priskirti žodžiai: „prie gvijonų, germanų genties“. Iš kur IV a. pr. Kr. šaltinyje atsirado etnonimas „germanai“? Pitėjo laikų Graikijoje ir vėliau niekas germanų nežinojo ir tuo vardu jų nevadino. Kalbininkų duomenimis, germanų prokalbė ėmė formuotis apie V a. pr. Kr., o archeologai teigia, kad pirmoji germanų Jastorfo kultūra tuo metu „išlipo“ iš pirminio būvio ir įžengė į savo antrąjį, 350 metų pr. Kr. – 10 metų po Kr. datuojamą, etapą, kai labiau išryškėjo jos erdvė ir kultūros bruožai. Pagaliau pats svarbiausias argumentas – germanų etnonimas pirmą kartą paminėtas tik I a. pr. Kr. Manoma, kad apie 80 metus pr. Kr. Poseidonijus trumpai paminėjo germanus, aprašydamas, ką jie valgo. Jo „Istorijos“ ištrauka atsirado II a. pabaigos ir III a. pradžios graikų retoriko[5] Atėnėjo veikale. Poseidonijaus lūpomis Atėnėjas prabilo: „Kaip Poseidonijus sako trisdešimtojoje [Istorijų] knygoje, germanai valgo gerai iškeptos mėsos gabalus ir geria pieną ir neatmieštą vyną“ (Atėnėjas, Deipn. IV, 153e = Poseidonujus, fr. 188). Cezario amžininkas Saliustijus mini, kad Spartako* sukilime galai ir germanai buvo sudarę vieną būrį (Sallustius, Historia 3, 96). Germanus, kaip atskirą etninį vienetą, apie 50 metus pr. Kr. paminėjo Gajus Julijus Cezaris* ir jis nubrėžė politinę sieną, kuria tapo Reinas. Reinas atskyrė nukariautą Galiją nuo barbarų Germanijos. Tai įtvirtino imperatorius Augustas*, Germanijai paskytęs erdvę tarp Reino vakaruose, Okeano šiaurėje, Vyslos vakaruose ir Alpių kalnų pietuose. Taigi Plinijus Vyresnysis ar perrašinėtojas tekstą pataisė pagal savo laikmečio Europos supratimą, nes Pitėjas germanų vardo žinoti negalėjo. Tas pat pasakytina ir apie etnonimą „gvijonai“, kurį, kaip nurodo šio vertimo autorius D. Alekna, jau kito rankraščio perrašinėtojas pataisė į gutonus pagal tai, kas geriau tuo metu buvo žinoma. Bet tai joks argumentas gvijonus paversti gutonais, o juos jau šiuolaikiniams tyrinėtojams paversti gotais. Ir dar. Nors ir labai jau knietėtų, vargu ar įtikimai galima Pitėjo „aestuarium“ ieškoti Tacito „aestiorum“, o Abalo salą tapatinti su Sembos

5 Retorika – menas kalbėti, siekiant įtikinti, paveikti (Keršytė, 2005).

pusiasaliu ar su ta ilga aisčių Nerija. Bent jau man dar kyla klausimų ir reikės specialių tyrinėjimų, kurie galėtų geriau paaiškinti šį rytinės Baltijos dalies istorijos fragmentą.

Plinijus paliko reikšmingiausių žinių ir apie imperinio laikotarpio Gintaro kelio* pradžią: „Neseniai sužinota, kad Germanijos krantas, iš kurio atvežamas [gintaras], nuo Panonijos Karnunto yra apytikriai už 600 mylių, ir dar gyvas Romos raitelis, kurį parūpinti gintaro siuntė Julijanas*, imperatoriaus Nerono gladiatorių kautynių statytojas. Jis apkeliavo tenykščius prekybos kelius ir krantą, ir atvežė tokią gausybę, kad gintarais surišo podiumą[6] nuo žvėrių saugančio tinklo mazgus, o arenos smėlis ir laidojimo neštuvai bei visi vienai dienai skirti reikmenys, siekiant paįvairinti kiekvienos dienos eiseną, buvo iš gintaro. Didžiausias Julijano atvežtas gabalas svėrė 13 svarų“ (Plinius, Naturalis historia, XXXVII, 45–46).

Plinijus savo darbe atskleidė du vardus – Julijaną ir Neroną* ir vieną neįvardytą asmenį iš raitelių* luomo. Jie mums svarbūs norint nustatyti misijos datą[7], kurios neužrašė Plinijus. Asmuo iš privilegijuoto – raitelių – luomo, kuris tiesiogiai vadovavo, atrodo, pirmajai Nerono ekspedicijai į gintaro kraštą, taip ir liks užmarštyje. Julijano vaidmuo žinomas – jis siuntė tą nežinomą raitelį į gintaro krantą, ir jeigu mes galėtume atsekti, kada Julijanas atsirado Nerono aplinkoje ir iš jos pranyko, būtų galima patikimai datuoti misiją. Plinijus jį apibūdino kaip „kuratorių“ (Julianus curante gladiatorium munus) ir tai gali reikšti, kad omenyje turėtas žmogus, savotiškas Nerono vadybininkas, kuriam buvo pavesta surengti žaidynes. Deja, kituose antikos šaltiniuose nieko daugiau apie Julijaną nerašoma. Tai vienintelis jo paminėjimas, ir šis, perspektyvus atrodęs, misijos datos nustatymo kelias nutrūksta. Bet štai imperatorius Neronas – asmenybė, gerai žinoma antikos istorikams, ir ne tik jiems. Valdė jis tarp 54 ir 68 metų, ir patikimiausia Nerono misijos data ir turi būti tarp šių metų. Visgi, ieškant tikslesnės datos, būtina nuodugniau panagrinėti Nerono asmenybę, jo aplinką, darbus, pomėgius ir polinkius. Nerono nemėgęs Tacitas (Tacitus, Anales, XIII–XV), o ypač Svetonijus* (Svetonius, De Vita XII Caesarum, VI) paliko itin nepatrauklų Nerono gyvenimo aprašymą. Motinos Julijos Agripinos Jaunesniosios* žudikas, Klaudijaus* sūnaus ir jo įbrolio Britaniko* žudikas, pirmosios žmonos Klaudijos Oktavijos* žudikas, įtariamas antrosios žmonos ir mylimiausios jo gyvenimo moters Popėjos Sabinos Jaunesniosios* nužudymu, daugybės senatorių, raitelių luomo atstovų turto ir gyvenimo išniekintojas ir žudikas, lėbautojas ir ištvirkėlis, imperatoriaus garbę sutepęs raitelių varžybose, gladiatorių kautynėse ir aktorių bei dainininkų turnyruose – štai iš antikos atėjęs imperatoriaus portretas. Bet yra ir kitų istorijos liudijimų.

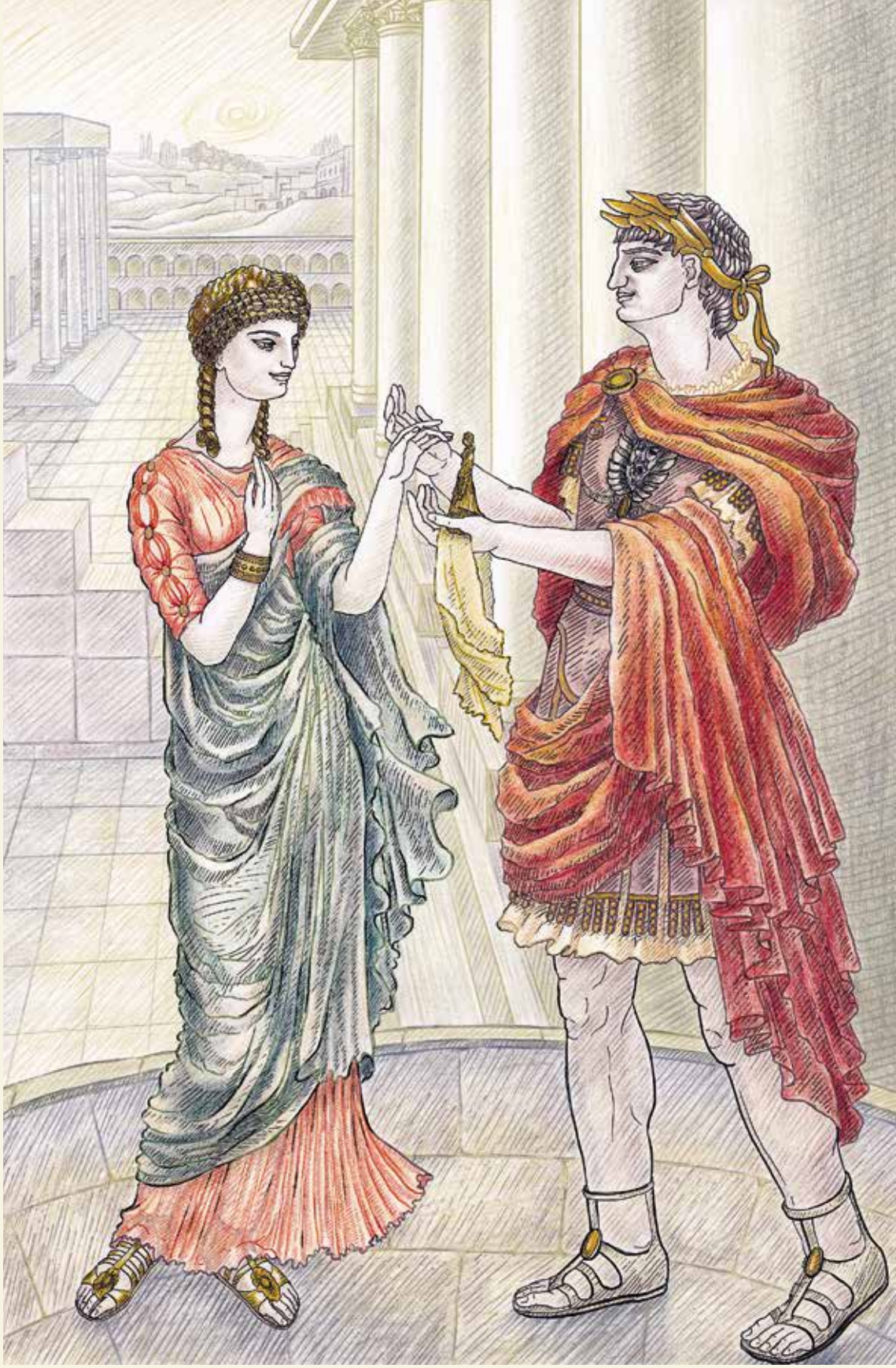
6 Podiumas – gladiatorių areną juosianti sienelė, virš kurios toliau eina žiūrovų suolai.

7 A. Bliujienė, pasiremdama J. Kolendo ir M. Michelbertu, nurodo, kad ji turėjo įvykti tarp 60 ir 61 metų, tačiau ne vėliau nei 62 metais (Bliujienė, 2007). Pasidairius po nurodytąjį J. Kolendo straipsnį, aiškėja, kad jis tikslios datos nenurodo. Rašo, kad nėra būdų tiksliai datai nustatyti ir daro prielaidą, kad Nerono ekspedicija turėjo įvykti po 59 metų, kai Neronas ėmėsi aktyvios užsienio politikos (Kolendo, 1981, 28). Nurodytų misijos datų nėra ir M. Michelberto darbuose.

Gimė jis 37 metais. Motinos Agripinos rūpesčiu pirma laiko, keturiolikos metų vietoje šešiolikos, buvo paskelbtas pilnamečiu, o neturėdamas septyniolikos, 54 metais, po Klaudijaus mirties, tapo Romos imperatoriumi. Kartu su juo į sostą žengė ir pirmoji jo žmona keturiolikmetė Oktavija. Valdymo pradžioje Nerono motina Agripina turėjo milžinišką įtaką valstybėje, tačiau reikalai pakrypo kitaip, kai 58 metais Nerono aplinkoje pasirodė Popėja Sabina Jaunesnioji, kurios ambicijas yra paliudijęs Tacitas: „Gavusi teisę lankytis imperatoriaus dvare, Popėja meilumu ir kerais, ir apsimetusi neva pavergta Nerono grožio ir nepajėgianti priešintis ją užvaldžiusiai aistrai, iš karto jį pavergė <...>“ (Tacitus, Annales, XIII, 46). Popėjos Sabinos kelyje į sostą buvo dvi kliūtys – valdingoji motina Agripina ir Nerono nemylima ir bevaikė Oktavija. Nuolat jai raginant, atėjo Agripinai lemtingieji 59 metai. Išsipildė chaldėjų pranašystė: ji žuvo nuo sūnaus rankos, nors į tai savo laiku jiems buvo atsakiusi: „Tegul nužudo, kad tik viešpatautų“ (Tacitus, Annales, XIV, 9). Istorikai pastebi, kad po motinos mirties Neronas pasikeitė: iki tol motinos ir jo mokytojo Senekos* suvaldyto Nerono charakteryje viršų paėmė blogiausieji jo bruožai. Valdžios trokštanti ir Nerono karštai mylima Popėja Sabina Jaunesnioji buvo pripažinta Romos gražuolė, kuri pažinojo ir vertino gintarą. Plinijaus Vyresniojo 37 knygoje apie brangakmenius randama, kad gintarui skiriama daugiausia vietos ir matosi, kad jis buvo naujas ir labai madingas dalykas: „Jo [t. y. gintaro] vertė tarp brangenybių tokia didelė, kad net ir maža žmogaus figūrėlė savo kaina viršija gyvų ir sveikų žmonių kainą, ir vien tik priekaištų čia toli gražu nepakanka. Korinto vazose patinka su sidabru ir auksu maišytas varis, raižiniuose – menas ir išmonė. Apie fluorito ir krištolo patrauklumą jau kalbėjome. Perlai juosia galvas, brangakmeniai – pirštus. Žodžiu, kitais atvejais mūsų silpnybei patinka arba išvaizda, arba nauda, bet gintarai vertinami tik kaip brangenybė. Domicijus Neronas greta kitų savo gyvenimo keistenybių šį [gintaro] vardą pritaikė savo žmonos Popėjos plaukams, viename savo eilėraštyje vadindamas juos gintariniais, nes joks trūkumas nestokoja vertingo vardo. Nuo tada atsirado trečioji damų trokštama plaukų spalva. Gintaras šiek tiek naudingas ir medicinai, tačiau ne todėl jis patinka moterims“ (Plinius, Naturalis historia, XXXVII, 11, 49–51). Auksui ir brangakmeniams neabejingas buvo ir pats Neronas – žinoma Tacito papasakota tragiška istorija apie tai, kai jis, patikėjęs pasakomis apie oloje paslėptus aukso luitus ir auksines kolonas, nusiuntė visą ekspediciją jiems pargabenti. Gintaro gerbėjai Popėjai Sabinai paskutine kliūtimi liko Klaudija Oktavija. Po motinos nužudymo Neroną nesunku buvo įtikinti – 62 metų birželio 8 dieną Oktavija buvo nužudyta, ir tais pačiais metais Popėja Sabina tapo imperatore. Nuo 62 iki 65 metų Neronas, matyt, gyveno geriausius savo laikus – buvo savarankiškas valstybės reikaluose ir turėjo mylimą moterį. Pagal abiejų valdovų prabangos suvokimą gintarui skirta ypatinga reikšmė – jis buvo madingas ir visoje to meto aukštuomenėje. Atrodytų, kad tas laikas, kai Nerono valdžia buvo beribė, ir galėtų būti palankus Plinijaus minimai misijai. I a. viduryje gladiatorių kautynės buvo svarbi Romos piliečių simpatijų užkariavimo priemonė.

1:2 il.
Imperatorius Neronas (54–68) ir Popėja Sabina Jaunesnioji (62–65)

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
340 × 480 mm, 2015.

Julijano ekspedicija atvežė daugybę gintarų, iš kurių didžiausias svėrė 13 svarų, arba 4,2 kg. Jį, be jokios abejonės, pristatė imperatoriui Neronui. Ką šis su juo padarė? Gal mylimos moters gintarinę figūrą? Iš Plinijaus galima suprasti, kad gintarinės figūrėlės buvo madingos ir kad „Jo [t.y. gintaro] vertė tarp brangenybių tokia didelė, kad net ir maža žmogaus figūrėlė savo kaina viršija gyvų ir sveikų žmonių kainą <...> Neronas be kitų savo gyvenimo keistenybių šį [gintaro] vardą pritaikė savo žmonos Popėjos plaukams, viename savo eilėraštyje vadindamas juos gintariniais, nes joks trūkumas nestokoja vertingo vardo. Nuo tada atsirado trečioji damų trokštama plaukų spalva.“ (Plinius, Naturalis historia, XXXVII, 11, 49–51).

Jomis naudojosi visi imperatoriai, tai suprato ir Neronui valdžios troškusi Agripina, kuri negalėjo trukdyti Neronui rengti kautynes. Tacitas liudija: „XIII. 31. Antrieji Nerono ir Lucijaus Pizo konsulavimo metai nepasižymėjo įvykių gausa, kurie būtų verti paminėjimo, – gal tik rasis tokių, kurie panorės pagyromis užpildyti ištisas knygas apie Cezario Marso lauke pastatydintą milžinišką amfiteatrą, jo pagrindą ir jo statybai panaudotus rąstus <...>“ (Tacitus, Annales, XIII, 31). Žinoma, kad Neronas (antrąkart) ir Lucijus Kalpurnijus Pizas* (Lucius Calpurnius Piso) konsulais* buvo 57 metais. Taigi dar buvo gyva motina Agripina, bet kolosalaus medinio amfiteatro statybos laurai atiduoti Neronui, ir tai nenuostabu – gladiatorių kautynės tuo metu tapo imperatorių privilegija, o Neronas Romoje turėjo ir savą gladiatorių mokyklą. Jo gladiatorius, kaip liudija įrašai Pompėjoje, nuomodavo netgi provincijų amfiteatrai. Apie Nerono amfiteatrą praneša ir Svetonijus. Apie tai jis rašo Nerono gyvenimo aprašymo pradžioje, kai Neronas dar laikėsi moralės normų ir paisė Romos piliečių nuomonės: „12. Gladiatorių kautynėse, surengtose mediniame amfiteatre netoli Marso lauko – statė jį visus metus – jis [Neronas] neleido užmušti nė vieno kovotojo, netgi nusikaltėlių“ (Svetonius, De Vita XII Caesarum, VI, 12). Taigi po 57 metų iki 64 metų Romos gaisro Neronas turėjo ką puošti gintarais. 64 metais, naktį iš birželio 18-osios į 19-ąją, įsiliepsnojo didysis Romos gaisras. Pražuvo pirmasis ir nuolatinis Marso lauke buvęs medinis Romos amfiteatras. 65 metų vasarą mirė Popėja Sabina, nuo 66 iki 68 metų Neronas keliavo po Graikiją. Vargu ar jis taip, kaip ankstyvaisiais valdymo metais, besirūpino gintaru. 72 metais imperatorius Vespasianas* baigė medinio amfiteatro erą – pradėjo statyti naująjį Flavijų amfiteatrą, ir 80 metais jį iškilmingai atidarė imperatorius Titas*, o įspūdžių paveiktas Marcialis* apie jį sudėjo epigramą:

> Apie piramidžių stebuklus tegul tyli Memfis kitakraštis,
> Tu, asirieti, Babilonu savuoju didžiuotis nustoki;
> Trivijos šventykla jonietis švelnusis tenesigiria,
> Tegul altorių iš ragų dabar Delas užmiršta;
> Tegul ir kiriečiai Mauzoliejų savo kabantį,
> ribų pagyroms nežinodami, tenekelia iki žvaigždžių.
> Statiniai visi prieš cezario amfiteatrą
> blanksta, ir tegul tiktai gandas apie jį vieną tesklinda.
>
> Marcus Valerius Martial, Spectacula, 1. Vertė E. Jovaiša.

Ir, pagaliau, yra dar vienas, netiesioginis, prekybos misijos datos nustatymo kelias. Boldoge, Vakarų Slovakijoje, netoli Bratislavos, kur romėnų laikais buvo įsikūręs prekybos miestas Akvinkas, ir netoli garsiojo Karnunto, buvo rasta antkapinė plokštė Kvintui Atilijui Pirmajam (Quintus Atilius Primus). Joje išraižyta: „Kvintas Atilijus Primas, Spurijaus sūnus

iš Volturijų tribos[8], XV-ojo legiono vertėjas, taip pat centurijonas, prekybininkas, 80-ties metų, čia guli palaidotas. Pastatė įpėdiniai Kvintas Atilijus Kogitatas, Atilija, Kvinto atleistinė Fausta, Privatas ir Marcijalis.“ Kas gi tas, kuriam skirta ši plokštė? Tai gali paaiškinti pomirtinis asmens apibūdinimas: „XV-ojo legiono vertėjas, taip pat centurijonas, prekybininkas“. XV-asis romėnų legionas, dar vadinamas Apolono, nuo 14 iki 62/63 metų buvo įsikūręs Panonijos provincijoje, Karnunte, kuris, kaip žinoma, buvo pats stambiausias gintaro prekybos miestas ties romėnų siena prie Dunojaus. Romėnų kariuomenėje[9] centurijonas buvo centurijos, kurią sudarė 80 vyrų, vadas. „Vertėjas“ nereikalauja atskiro paaiškinimo, bet kam jis vertėjavo? Yra didžiulė tikimybė, kad Kvintas Atilijus Pirmasis, dar būdamas XV-ojo legiono centurijonu, dalyvavo ekspedicijose į Gintaro krantą, – mokėjo germanų ir aisčių kalbas. Romos legionieriai buvo pasiekę mūsų pakrantes ir, matyt, lydėjo prekybos ekspedicijas. Gali būti, kad kažkuri legiono dalis, pavyzdžiui, kahorta* buvo tas vienetas, kuriam pavesdavo ir svarbiausią prekybos misijos dalį – apsaugą ir santykius su tų kraštų gyventojais. Gal dėl to Julijanas Nerono prekybos misijos galva paskyrė privilegijuoto – raitelių – luomo atstovą, iš kurių kaip tik tuo metu buvo skiriama kariuomenės vadovybė. Kad legionieriai dalyvavo prekybos misijose, puikiai paliudija tas pats Plinijus, aprašydamas Burkana (Burcana) salą, kai jis sako, kad kareiviai tą salą vadina Glesarija dėl gintaro. Apie neįsivaizduojamus tolius pasiekusius romėnų legionierius liudija ir 2010 metų radiniai Rytų Ukrainoje – Mutino kapinyne, prie Seimo upės. Čia buvo rasta 13 senosios ir naujosios eros sandūra datuojamų legionierių kapų su gausiomis įkapėmis* – šalmai, ietys, kalavijai, peiliai, pentinai, skydų geležiniai antskydžiai, ypač daug žalvarinių* indų ir kitų buities reikmenų – keramikos indų, segių. Niekas nežino, į kokią ekspediciją išsirengė šie legionieriai, tačiau ji mums liudija romėnų aktyvumą įvairiausiose tuometinio pasaulio dalyse.

Paskutinis Kvinto Atilijaus apibūdinimas lotynų kalba skamba šitaip – „negotiator“. Šiuo žodžiu Romos imperijoje buvo apibūdinamas ne tik prekybininkas, bet ir platesnę prasmę turintis verslininkas. Ir tai, kad „negotiator“ paminėtas paskutinis, gali reikšti, kad taip apibūdinama jo veikla, išėjus iš XV-ojo legiono. Romos imperijoje tarnybą atlikusiems kariams buvo sudaromos sąlygos imtis kažkokio verslo, ir, suprantama, mūsų negociatui pravertė dar kariuomenėje išmoktos kalbos ir per prekiavimą su tolimais kraštais įgyta patirtis. 62 ar 63 metais XV-asis legionas buvo perkeltas į Siriją, o po karų Izraelyje 70 metais grąžintas atgal į Karnuntą. Tad, jei seksime Kvinto Atilijaus keliu, tai Nerono pirmoji ekspedicija turėjo įvykti ne vėliau nei 62/63 metais, kai jis dar buvo centurijonas, nes XV-asis legionas atgal į Karnuntą grįžo 70 metais po karų Izraelyje.

8 „Tribus“ – teritoriniais ir socialiniais ryšiais susaistyta bendruomenė, kuriai nesvetimi buvo ir bendri prekybos politikos tikslai.

9 Gintaro kelio galybės laikais Romos imperijos kariuomenės pagrindinį dėmenį sudarė 8 vyrų „kambarys“ – *contubernium*. 10 „kambarių“, tai yra 80 vyrų, sudarė centuriją, kuriai vadovavo centurijonas. 6 centurijos sudarė kahortą, o 10 kahortų – legioną. Viename legione buvo 5240 vyrų. Iš jų – 120 raitelių (žr. Angela, 2013, 120).

Apibendrinant mūsų patirtį, galima sakyti, kad mes turime vieną patikimą ir kitą Nerono gyvenimo aplinkybių padiktuotą ekspedicijos datą. Patikimiausia būtų tarp 54 ir 68 metų – Nerono valdymo laikotarpis. Antroji data – tarp 57 ir 64 metų, kai gladiatorių kautynės buvo rengiamos 57 metais Nerono pastatytame ir 64 metų birželyje sudegusiame mediniame amfiteatre. Į šį laiko tarpą gali tikti ir Kvinto Atilijaus istorijos data, ir, jei mes ją priimame, tai šią datą galime dar labiau susiaurinti nuo 57 iki 62/63 metų. Suprantama, ši data yra sąlyginė, tačiau pasižvalgymas po šaltinius naudingas ir padeda labiau įsisąmoninti gintaro reikšmę Romos gyvenimui. Kartu ryškėja ir aisčių svarba romėnų imperijos ūkiniame ir ekonominiame gyvenime.

Toliau tyrinėjant Plinijaus pranešimą, į akis krinta raitelio atgabento jau minėto gintaro gabalo svoris – 13 svarų. Romėnų svaras prilygsta mūsų 324 gramams. Vadinasi, gintaro svoris buvo 13x324 = 4,212 kg. Pasitelkus kitų stambių gintaro gabalų pavyzdžius iš Gumbinės (dabar Gusevo) apylinkių, kur 1803 metais buvo rastas 6750 g (37 cm ilgio, 21 cm pločio ir 14 cm storio) gintaras ir iš Kamino Rytų Prūsijoje, kur 1860 metais buvo iškastas 9700 g gabalas, nustatyta, kad Plinijaus minimas gintaras galėjo būti, pavyzdžiui, 10 cm pločio, 15 cm aukščio ir 26 cm ilgio[10]. Iš tiesų tai stambus gintaro gabalas, kurio vientisumą labai turėjo vertinti Akvilėjos* gintaro meistrai, nes, kaip matyti iš Plinijaus pranešimo, ir maža žmogaus figūrėlė iš gintaro buvo vertingesnė už sveiką vergą. Čia tinkama vieta plačiau pakalbėti ir apie finansinę prekybos gintaru naudą. Kiek kainavo vergas Romos imperijoje? Tai priklausė nuo amžiaus, lyties, fizinių duomenų ir gebėjimų, ypač, ar vergas kalbėjo graikiškai. Atsižvelgiant į čia išvardytas ir kitas mums nežinomas kainos sudedamąsias, vergo kaina rinkoje smarkiai svyravo, tačiau brangiausias neturėjo viršyti 2500 sestercijų*. Turint omenyje, kad vienas sestercijus prilygsta mūsų laikų dviem eurams, vienas vergas kainavo apie 5070 eurų. Gintaras – ideali prekė: negenda, patogu gabenti, nereikalauja priežiūros ir yra labai brangus. Tad suprantamas ir pirklių interesas, kurie nepaisė, kad prekybos kelionės sausuma yra labai brangios – daug kainavo kelionės įranga ir atsargos, arkliai ir žirgai, ginkluota apsauga ir kita. Antikos ūkį studijuojančiųjų darbuose galima rasti lyginimų, kad šimto romėnų mylių ilgumo[11] prekybos vilkstinė sausuma kainuoja tiek pat, kiek kelionė jūra nuo rytinio iki vakarinio Viduržemio jūros kranto – jos ilgis yra 2631 romėnų mylių, arba 3900 dabartinių kilometrų. Vadinasi, kelionė sausuma buvo 26 kartus brangesnė, bet tai neatbaidė gintaro pirklių. Taigi dabar apčiuopiamai galima suprasti Gintaro kelio piniginę naudą. Nė kiek nepervertindami galime teigti, kad iš 10 cm pločio, 15 cm aukščio ir 26 cm ilgio Plinijaus aprašyto gintaro gabalo Akvilėjos meistrai galėjo išskaptuoti bent keturias žmogaus figūras. Tai to gabalo kaina šių

10 Gintaro matmenis nustatė doc. dr. Romualda Lazauskaitė.

11 100 romėnų mylių atitinka 148,2 km.

laikų pinigais būtų apie 20280 eurų arba dar daugiau, nes nereikia pamiršti Plinijaus liudijimo, kad maža žmogaus figūrėlė savo kaina viršija gyvų ir sveikų žmonių kainą. Kiek gi tokių gabalų galėjo gabentis viena ekspedicija? Minėta, kad tas gabalas buvo 10 cm pločio, 15 cm aukščio ir 26 cm ilgio. Padidinkime jį dešimt kartų – turėsime tūrį, kurio kraštinės 1,0x1,5x2,6 m. Tokio tūrio gintaro pripildyta dėžė kainuos jau apie 200280 eurų. Sunku patikėti, kad 600 mylių ekspedicija apsiribos tokiu tūriu. Padauginkime bent 5 kartų, nes tokios dėžės sutilps į 5 romėniškus vežimus. Ir turime, kad viena tokia iš 5 vežimų sudaryta ekspedicija į Romą veža 1000000 eurų, arba 500000 sestercijų vertės prekę. Už tai buvo galima nusipirkti 200 Plinijaus paminėtų brangių vergų. Prekyba gintaru buvo itin pelninga ir siekė milijoninę apyvartą. Gintaro paklausa buvo didelė – jį plačiai naudojo gydymui, kosmetologijai, parfumerijai ir juvelyrikai. Tad gintaro pirkėjų Romos civilizacijoje netrūko. Gintarinis krantas prie Sarmatų okeano tais laikais buvo neišsemiamas lobynas, ir pradedi žmogus suprasti Albertą Andželą (Alberto Angela), kai jis Gintaro kelią sulygino su Šilko keliu*: „Gintaro kelias“ – tai europietiškas „Šilko kelio“ atitikmuo – juo srūva milijonai sestercijų, o tikras raudonas auksas juda romėnų civilizacijos link.“

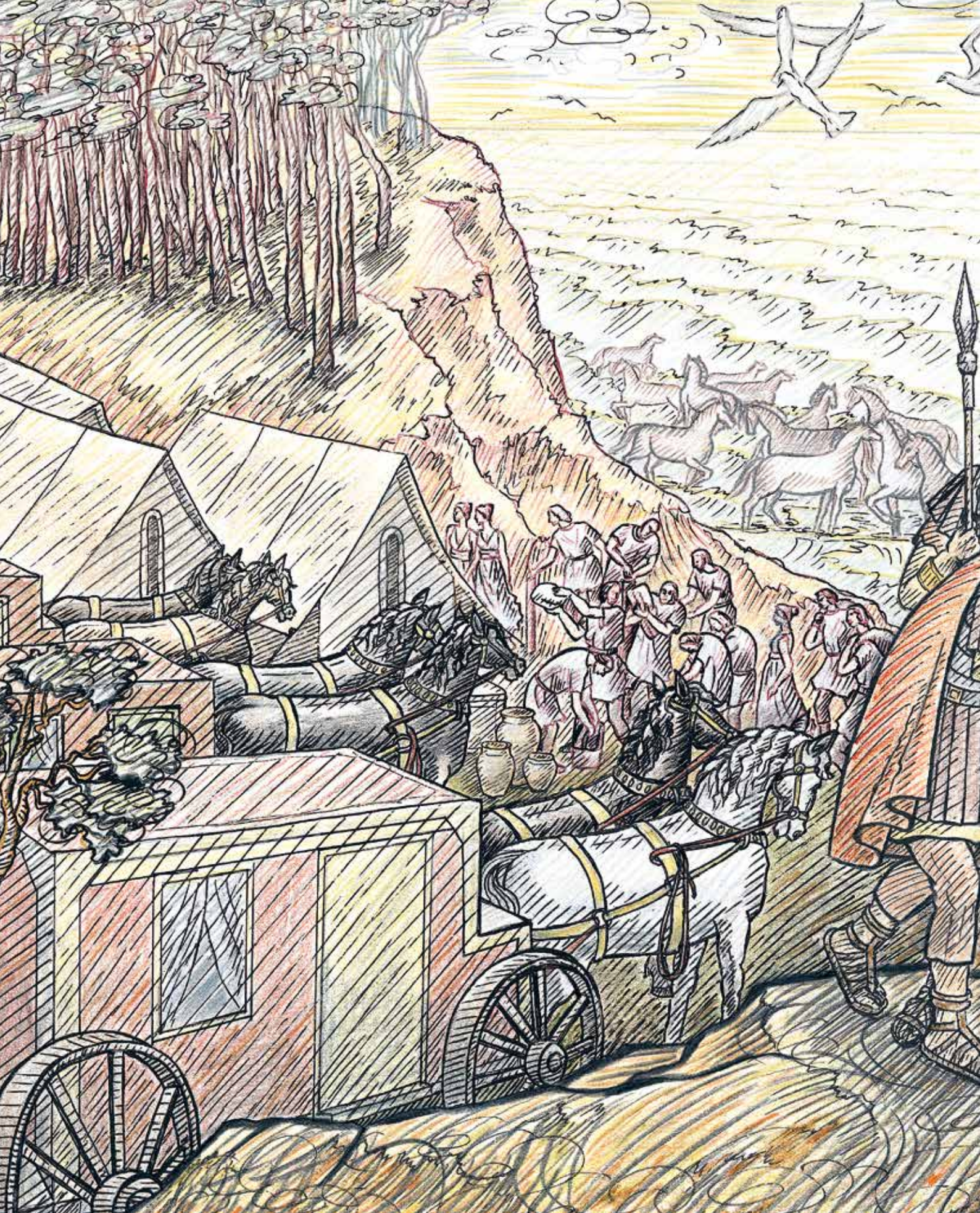
Dideli Plinijaus gintaro matmenys kelia mintį, kur jis buvo rastas – jūroje ar krante? Gintaro gabalų lyginamasis svoris nevienodas, tačiau bendras vidutinis svoris yra nuo 1 iki 1,1 – labai artimas vandens lyginamajam svoriui, todėl gintaras vandenyje gali plūduriuoti ir bangos jį lengvai mėto. Taigi galima rasti ir jūroje, tačiau įmanoma, kad Nerono ekspedicijos gabalas buvo iškastas krante, nes gintaro sluoksnių yra ir labai netoli nuo žemės paviršiaus – pradedant nuo 2 metrų. Tam tikrais atvejais gintaringas sluoksnis gali „iškilti“ ir į žemės paviršių. Tad tenka pripažinti, kad Plinijaus gintaras galėjo būti rastas ir jūroje, ir krante.

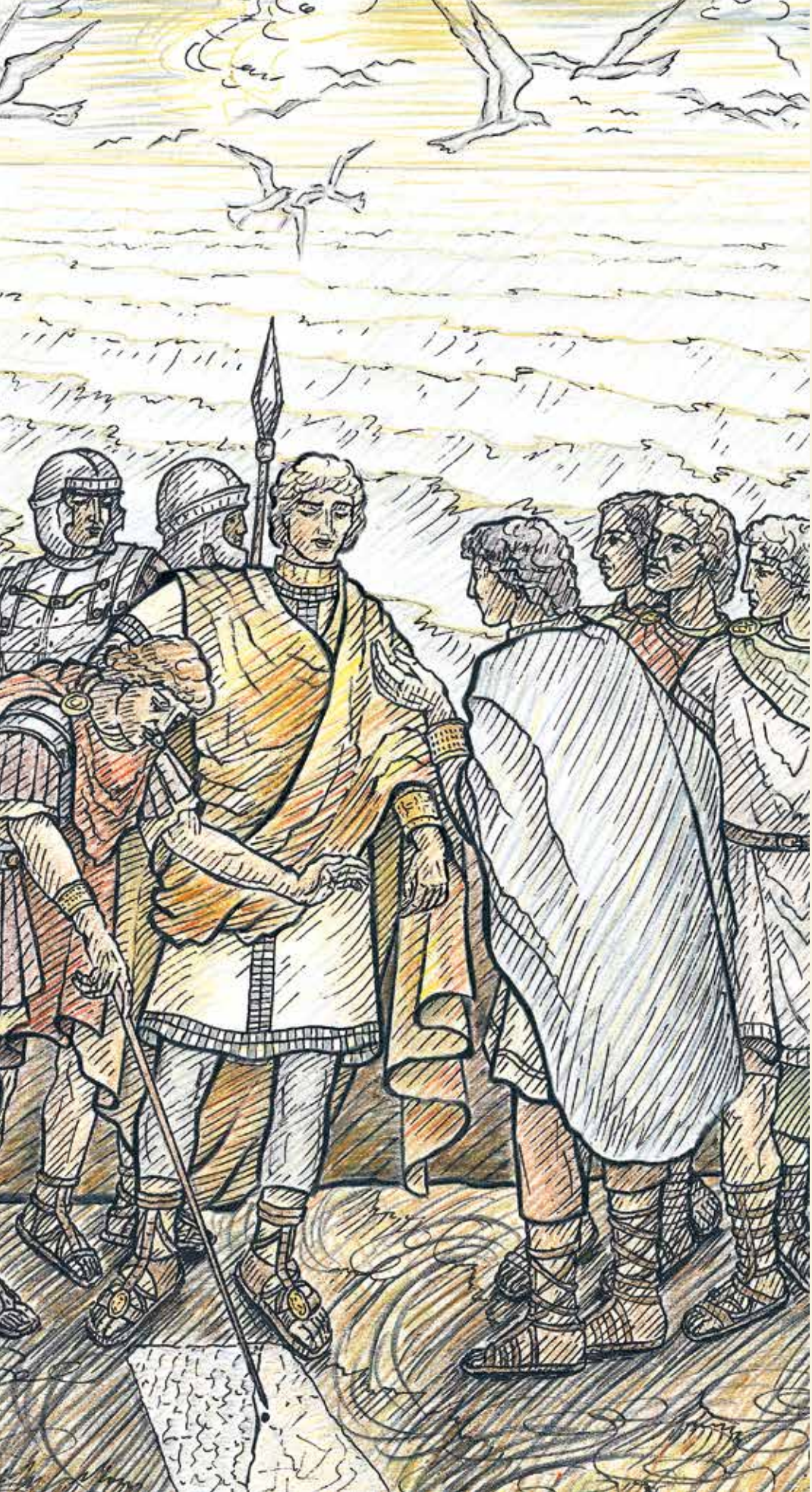
Ir, pagaliau, ką gali pasakyti Plinijaus „beveik už 600 mylių“. Tai šiandieną atitinka 889 kilometrus[12]. Karnunto dabartinė geografija yra žinoma. Tai žymus Panonijos provincijos prekybos miestas ant Dunojaus kranto, dabartinis Petronel-Karnuntas (Petronell-Carnuntum) tarp Vienos ir Bratislavos. Atrodytų, kad galima nutiesti tuos 600 mylių iki Baltijos pakrantės. Tačiau viskas nėra taip paprasta dėl Gintaro kelių įvairovės. A. Bliujienė yra mėginusi nuvesti tuos 600 mylių į kažkurį gintaringą Baltijos pajūrio tašką. Ji mano, kad greičiausiai tie 600 mylių vedė į Vyslos žiočių apylinkes ir baigėsi kažkur Gdansko Prušče ar Elbingo vietovėse. Šiuolaikinė geoinformacinė sistema „Google Maps“ parodė, kad kelias nuo Petronel-Karnunto iki Elbingo yra 962 kilometrai. Ir šie kilometrai yra ganėtinai artimi Plinijaus nurodytiems 889 km. Įdomu tai, kad šiuolaikinių kelių konfigūracijos stebėtinai panašios į Ježio Vieloviejskio* sudaryto pagrindinio Gintaro kelio kontūrą. Kokias gi išvadas galima padaryti? Pirmiausia, Plinijaus „600 mylių“ akivaizdžiai kreipia į Vyslos

[12] Romėnų mylia, arba 1000 dvigubų žingsnių, sudaro 1482 metrus. Vadinasi, mūsų atstumas – 600 × 1482 = 889,2 km.

žiotis ir niekur kitur. Čia ir reikia ieškoti Plinijaus aprašyto „Germanijos kranto, iš kurio atvežamas gintaras“. Bet, prisiminus kitą Plinijaus pranešimo dalį: „Jis apkeliavo tenykščius prekybos kelius ir krantą...“, reikia suprasti, kad gintaringame Baltijos pajūryje, kuris driekėsi nuo Elbingo (gal ir nuo Gdansko) iki Sembos pusiasalio ir nuo jo link Palangos ir Šventosios, tais laikais buvo ištisas prekybos kelių tinklas. Kokius nuotolius turėjo įveikti Nerono pasiuntiniai naršydami gintaro prekybos kelius? Nuo Elbingo iki Karaliaučiaus yra šimtas kilometrų, nuo pastarojo iki gintaringų Palvininkų (vok. Palmnicken, dabar Jantarnyj) apie 50 kilometrų, o nuo šio iki Klaipėdos dar apie 150 kilometrų. Taigi keliaudami Baltijos pakrantėmis prekijai turėjo įveikti apie 300 kilometrų. Turint galvoje, kad įprastinis tiems laikams dienos žygis sudarė apie 25 kilometrus, iki tolimiausių prekybos faktorijų ekspedicija keliavo apie 12 dienų. Tai visiškai įmanomi nuotoliai. Jei pažvelgtume į archeologinių kultūrų žemėlapį, tai Julijano ekspedicijos keliai vagojo Vielbarko, Sembos-Notangos ir Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros žmonių žemes. Archeologinių kultūrų gausa Baltijos kelio etape patvirtina Tacito „aisčių genčių“ realumą. Šiai sąjungai galėjo priklausyti išvardytų kultūrų žmonės.

Aisčius ir germanus atskiriantis bruožas – prekyba gintaru – akivaizdus Tacito žodžiuose „renka natūralų, atgabena neapdirbtą ir užmokestį ima stebėdamiesi.“ Tai neišvengiamai liudija aisčių glaudų santykį su to meto pažangiausia valstybe – Romos imperija. Aisčių prekybos interesai buvo tvirti: jie nekito nuolatinių romėnų ir germanų karų epochoje, kai prekybos keliai buvo nuolat koreguojami atsižvelgiant į tai, kur įsiliepsnodavo aštriausi konfliktai. Akivaizdžiausias pavyzdys gali būti vadinamieji markomanų karai* 166–180 metais. Kai Gintaro keliui iškilo pavojus, jį tiesiog pasuko ryčiau, ir prekyba tęsėsi. Aisčių erdvė buvo nuolat maitinama gausybe romėniško importo, ir tai liudija kultūros orientaciją, europietišką ir atvirą naujovėms aisčių gyvenimo būdą. Reikia pripažinti, kad ilgalaikis bendravimas su prekinius–piniginius santykius praktikuojančiomis tautomis teikė abipusę naudą, ir tam tikra kitų kultūrų ir tautų įtaka buvo neišvengiama ir galėjo keisti prekyba užsiimančios aisčių visuomenės sanklodą. Romėnų dėka aisčiai, kaip ir germanai, pažino pinigus. „Ypač džiaugiasi vadai kaimyninių genčių dovanomis, kurias siunčia ne tik pavieniai asmenys, bet ir visas kraštas, tai – puikūs žirgai, žvilgantieji ginklai, falerai ir vėriniai ant kaklo; išmokėme juos priimti jau ir pinigus“, – rašė Tacitas apie germanus. Romos pinigų, kaip prekybos sandorių dalyvio, prasmė nelengvai skinasi kelią į mūsų istorinę sąmonę. XIX a. antrojoje pusėje įsitvirtinęs požiūris į monetas, kaip į spalvotojo metalo žaliavą ir patogią jos gabenimo formą, randa sekėjų ir šiandien. Mykolas Michelbertas, prekybos santykių su Romos imperija istorijai paskyręs gausybę darbų, neabejoja monetų tiesiogine – pinigine – paskirtimi. Senoji tradicija (pinigai = žaliava) blankiai atrodo ir kalbant apie aisčių laidojimo papročius. Romos monetų randama ir vyrų, ir moterų, ir vaikų kapuose. Kitaip tariant, jos nesusijusios su mirusiojo lytimi, amžiumi ir verslu ar užsiėmimais.

1:3 il.
Romėnai aisčių pakrantėje

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
420 × 300 mm, 2015.

Pirmoji rašytinių šaltinių paliudyta Romos antikos prekybininkų kelionė į Baltijos pajūrį. Plinijus Vyresnysis rašė: „Neseniai sužinota, kad Germanijos krantas, iš kurio atvežamas [gintaras], nuo Panonijos Kornunto yra apytikriai už 600 mylių, ir dar gyvas Romos raitelis, kurį parūpinti gintaro siuntė Julijanas, imperatoriaus Nerono gladiatorių kautynių statytojas. Jis apkeliavo tenykščius prekybos kelius ir krantą, ir atvežė tokią gausybę, kad gintarais papuošė podiumą nuo žvėrių saugančio tinklo mazgus, o arenos smėlis ir laidojimo neštuvai bei visi vienai dienai skirti reikmenys, siekiant paįvairinti kiekvienos dienos eiseną, buvo iš gintaro. Didžiausias jo atvežtas gabalas svėrė 13 svarų.“ Paminėtas gabalas mums įprastais matais svėrė net 4,2 kg. Ir tai žadina mintį, kad aisčiai galėjo prekiauti ne tik jūroje renkamu, bet ir sausumoje kasamu gintaru. Plinijaus žinia leidžia suprasti, kad prekybos misijos galva buvo Romos privilegijuotas asmuo iš raitelių luomo, o „gausybė gintaro“ reikštų, kad prekybos vilkstinė turėjo būti įspūdingo dydžio. Joje, be abejo, buvo karių, vertėjų, prekybininkų ir vilkstinės kasdieniu gyvenimu besirūpinančių vergų ir vergių.

„Bronzos* žaliava“ nesiderina ir su kita aisčių įkapių dėjimo tradicija – jie į kapus žaliavą dėdavo ypač retai. Nėra juk geležies ruošinių, titnago žaliavos strėlėms ir kitokių ruošinių. Tarp šio prekinių–piniginių santykių neigimo ir kitų kultūrų įtakų pervertinimo yra kai kas bendra – nepasitikėjimas aisčių kūrybinėmis galiomis ir praktiniu jų protu, ieškoma įtakos nusižiūrėtose formose, kalbama apie iš germanų išmoktą metalurgiją, aisčius, „su nuostaba imančius atlyginimą už gintarą.“ Tad suprantamas ir tas skepticizmas bei netikėjimas, kai reikia prabilti apie prekinius–piniginius santykius su romėnais.

Tacitas mums padovanojo istorinį ir seniausią vakarų baltų vardą – aisčiai. Ir čia įdomus dar vienas klausimas – kiek laiko aisčių vardas buvo vartojamas vakaruose įsikūrusiai genčių sąjungai įvardyti. Pateiksiu rašytinių šaltinių liudijimų. Be minėto I a. Tacito, VI a. viduryje gotų istorikas Jordanas* savo veikale „Apie getų, arba gotų, kilmę ir veiklą“ rašė: „<...> Okeano pakrantėje, gyvena aisčiai, labai taikinga gentis.“ Toje pat „Getikoje“ tęsiama: „Jis [Hermanarikas] savo sumanumu ir narsa pavergė aisčių tautą <...>“. IX a. Einhardtas* tarp 833 ir 836 metų rašytame veikale „Karolio Didžiojo gyvenimas“ teigia: „<...> pietinėje pakrantėje gyvena slavai, aisčiai ir įvairios kitos tautos.“ To paties amžiaus pabaigoje, apie 890–893 metus, Vulfstanas* paliudijo: „Vitlandas priklauso aisčiams (Ėstum).“ Taigi dar IX a. pabaigoje puikiai žinomas nuo antikos laikų atėjęs aisčių vardas. Prūsai – Sembos gyventojai – pirmą kartą paminėti IX a. viduriu datuojamame vadinamajame „Bavarų geografe“. Dar 1075 metais datuotoje Adomo Brėmeniečio* „Hamburgo bažnyčios istorijoje“ rašoma: „<...> Trečioji, vadinamoji Semba, yra rusų ir lenkų kaimynystėje. Joje gyvena sembai, arba prūsai, labai žmoniški žmonės, skubantys į pagalbą tiems, kurie jūroje atsiduria pavojuje ar užpuolami piratų.“ Nuo paskutinio aisčių vardo paminėjimo Vulfstano* kelionės aprašyme praėjo du šimtai metų, tačiau Adomas Brėmenietis ne visai tiesmukiškai vartoja terminą „prūsai“. Jis sako „sembai, arba prūsai“. Galima daryti prielaidą, kad toks pakartotas įvardijimas gali reikšti, jog šis terminas reikalavo patikslinimo, kad būtų visiškai aišku, apie ką kalbama. Beje, manoma, kad šiame šaltinyje pirmą kartą aisčiams suteikiama šiaurinė lokalizacija tapatinant juos su estais. Šis tapatinimas, matyt, turėjo įtakos mūsų kaimynams estams 1998 metais paminėjusiems savo valstybės ištakų 1900-ąsias metines. „Aestiorum gentes“ jiems tapo „estų gentis“. Lietuvių istoriografijoje aisčių ir estų tapatinimo klausimą išsamiai išnagrinėjo Zigmas Zinkevičius ir Simas Karaliūnas. Jie pateikė archeologijos duomenų, išanalizavo istorijos šaltinius, aptarė kalbininkų nuomones dėl „aestiorum gentes“, „aisčių“, „glaesum“, „succinum“ etimologijų, šių žodžių taikymo ir raidos, išryškino aisčių perkėlimo estams aplinkybes ir laiką. Z. Zinkevičius (2010, 345–352) rašo: „Kad Tacito ir kitų senųjų autorių minimi aisčiai būtų buvę finų gentis estai, nei teoriškai, nei praktiškai įrodyti neįmanoma.“ Tyrinėtojai pripažįsta, kad vėlesniais laikais, kai po IX a. buvusieji aisčiai perėmė prūsų vardą, Baltijos pajūrio finus germanai galėjo vadinti aisčiais. S. Karaliūno darbe (2005, 13) randama nuoroda į Karlo Miulenhofo (K. Müllenhoff) teiginius:

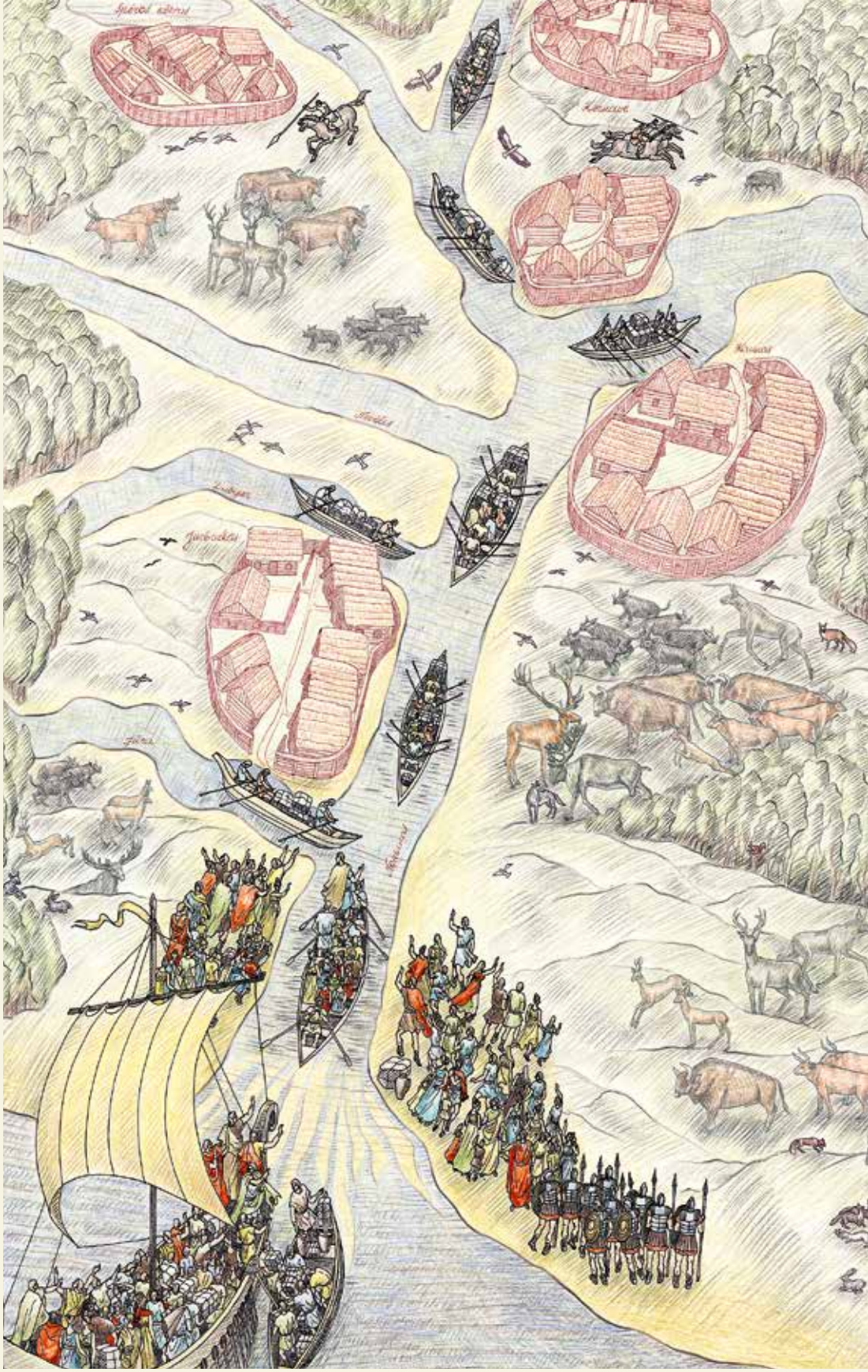
„K. Müllenhoffo manymu, nuo IX a. ar gal kiek vėliau šiaurės germanai ėmę vartoti aisčių vardą finų gyventojams į pietus nuo Suomių įlankos.“ Šią kalbininkų išvadą galima būtų papildyti ir archeologijos duomenimis. Aisčių vardo migracijos prielaidos buvo sukurtos dar I a. po Kr., kai prasidėjo Didžioji aisčių migracija. Ji tiesiogiai turėjo įtakos šiaurės baltų kaimynams finams, kai nuo Lietuvos ir Latvijos pajūrio prasidėjo Pilkapių kultūros pavidalo aisčių sklaida. Tada finai susidūrė su aisčių kultūros (ir aisčių vardo) skleidėjais.

Liko dar keletas pamąstymų. Tacito laikais Vyslos žiotyse gyveno Vielbarko kultūros žmonės, kuriuos šiuolaikinė istorinė tradicija ir jai pritarianti užsienio archeologų dalis skiria gotams. Šia proga galima savęs paklausti: jei Vielbarko žmonės buvo gotai, tai kodėl Tacitas pasakė apie aisčius: „Patys [aisčiai] jo niekam nenaudoja: renka natūralų, atgabena neapdirbtą ir užmokestį ima stebėdamiesi.“ Kodėl nepasakė, kad Tacito minimi germanai gotonai, kuriuos norima matyti kaip gotus, renka gintarą ir atgabena neapdirbtą. Vadinasi, Tacitas pasakė tai, ką ir norėjo pasakyti – aisčiai tiesiogiai prekiavo su romėnais. Tą patį patvirtina ir Plinijaus Vyresniojo tekstas. Tik tokiu būdu galima suprasti, kodėl aisčių pasaulyje gausu atvežamos spalvotų metalų žaliavos, romėniškų monetų ir emalio bei stiklo karolių. Dėl to dar vienas klausimas – kam germanams reikėjo organizuoti taip aisčių kultūrų vystymąsi skatinančią prekybą? Juk ši kaip tik ir stumtelėjo aisčių kultūrą taip, kad tyrinėtojai šį laikotarpį vadina baltų „aukso amžiumi“[13]. Pabrėžiant šiuos faktus nelauktai iškyla įdomi detalė – aisčių kaimynų plote, germanų Pševorsko kultūroje, arba lugijų sąjungoje, per kurią driekėsi Gintaro keliai iš Baltijos pajūrio į Dunojaus baseiną, segės dažniausiai buvo daromos iš GELEŽIES, kai aisčių pasaulyje absoliuti jų dauguma buvo daromos iš spalvotųjų metalų lydinių ir, reikia pasakyti, jų netaupant. Kaip paaiškinti, kad lugijai segėms gaminti naudojo juvelyriniams dirbiniams mažai tinkantį metalą – geležį. Mados kaprizai? Gal. Tačiau galima ir kitaip aiškinti šį faktą. Lugijų kultūros žmonės, kitaip nei aisčių sąjunga, neturėjo romėnams paklausios prekės – gintaro. Šioje aisčių ir romėnų prekybos istorijoje galima įžiūrėti ir kitų sutapimų: per 70 ir 260 metus didžioji dalis naujųjų aisčių kultūrų pasiekė savo migracijos ribas, vėlesnis jų vystymasis nebuvo toks audringas. Ir tai visiškai sutampa su Gintaro kelio didžiausios galybės laikais. Septintajame I a. dešimtmetyje prasidėjęs Gintaro kelias po III a. vidurio baigėsi. Vargu ar tie sutapimai yra atsitiktiniai, greičiau jie rodo bendruosius kultūrinio gyvenimo procesus. Prisiminus istorijos šaltinius, kurie nurodo į „Aestiorum gentes“ užkoduotą politinę aisčių sąjungą, galima kelti prielaidą, jog aisčių I a. antrojoje pusėje prasidėjusią Didžiąją aisčių migraciją skatino ekonominis pakilimas. Visos naujosios ir sparčiai naujas teritorijas įsisavinančios aisčių kultūros buvo nuolat ir pakankamai maitinamos Gintaro keliu gabenamomis žaliavomis – variu, cinku, alavu. Tiekimas Gintaro keliu buvo sutvarkytas taip, kad spalvotieji metalai ir kitos prekės be trikdžių pasiekdavo aisčių

[13] Taip 1985 metais lietuvių literatūroje M. Gimbutienė apibūdino vakarų baltų pasaulį.

1:4 il.
Nerono persekiojami bėgliai

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
297 × 420 mm, 2015.

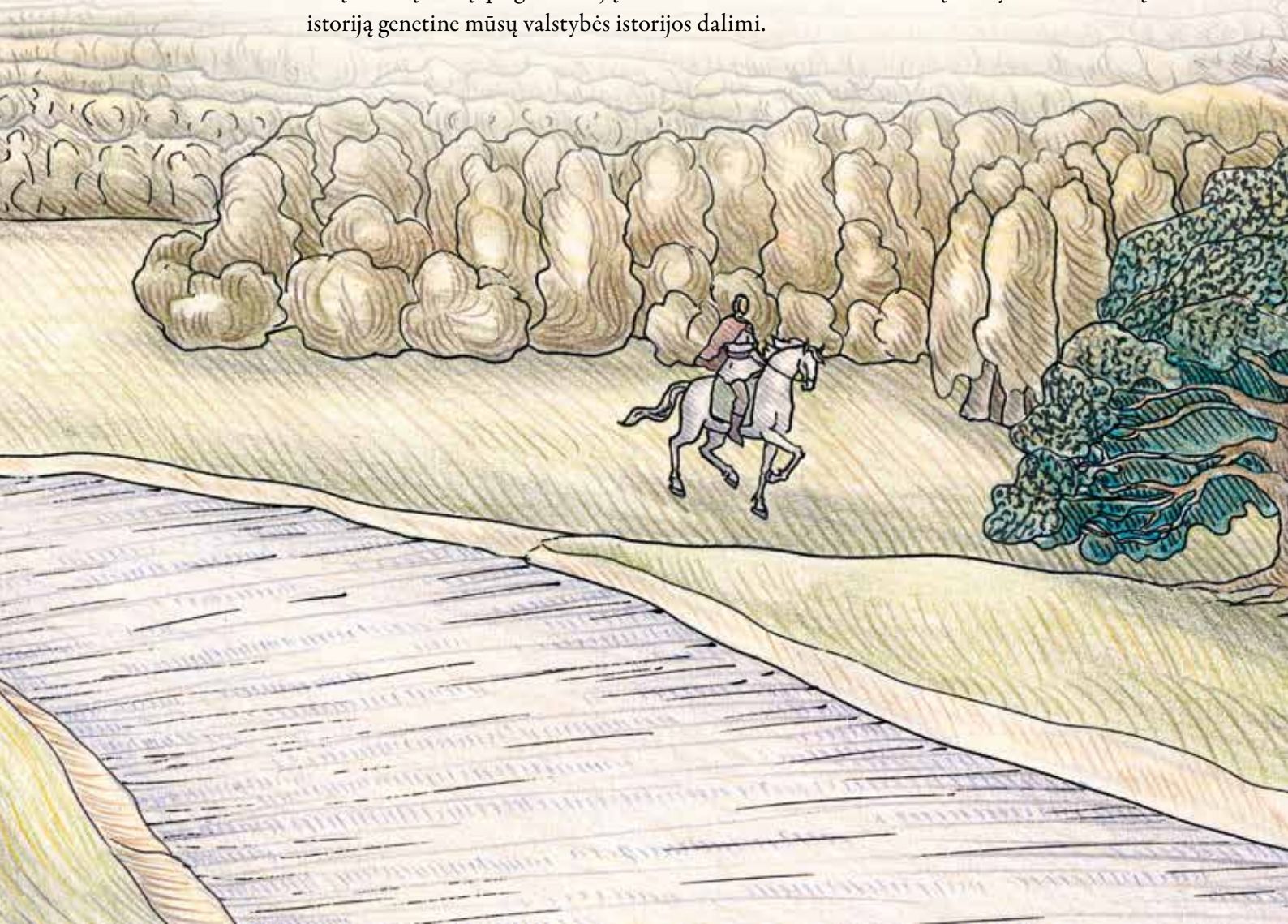
Palemono legenda pasakoja, kad jam Lietuvoje gimę trys sūnūs: Barkus, Kunas ir Spera. Vyriausiasis sūnus Barkus esą įkūręs Jurbarką, Kunas – Kauną, o jaunylis Spera nukeliavęs į rytus ir apsistojęs prie gražaus ežero, kurį pavadinęs savo vardu. Vėliau Kuno sūnus Kernius įkūręs Kernavę už Neries. Pats Palemonas esąs palaidotas Seredžiaus piliakalnyje*, iki šiol vadinamu dar ir Palemono kalnu. O iš Palemono palikuonių kilę visi Lietuvos kunigaikščiai, iš palydovų patricijų – didikai Goštautai, Mantvydai, Davainos ir kt.

kultūros skleidėjus įspūdingame Rytų Baltijos plote. Nors, kai galvoji apie migracijos priežastis, iš galvos neišeina Gintaro Beresnevičiaus* akcentuojama Polemono II* istorija, kuri stebėtinai susijusi su tuo pačiu Romos Neronu. Gal tikrai Polemono II ir daugybės jo apsupties žmonių bėgimas nuo Nerono yra mūsų istorijos dalis ir vienas iš migracijos akstinų?

Grįžtant prie aisčių ir jų vaidmens Europos istorijoje tyrinėjimų, reikia pasakyti, kad kai kurių šiuolaikinių užsienio šalių mokslininkų darbuose keliami klausimai, į kuriuos tarsi jau yra atsakęs ligšiolinis archeologijos mokslas. Diskutuojama, ar aisčiai yra baltai, ar finai, ar Sembos-Notangos aisčiai yra baltai ar germanai: „Iki šiol ginčijamasi tarp lenkų ir rusų tyrinėtojų dėl archeologinės kultūros pavadinimo, kuriai priklauso dauguma Gintaro kranto romėnų ir tautų kraustymosi epochos kapinynų: Sembos-Notangos, Dolkeimo-Kovrovo ar vis dėlto vakarų baltų kultūros grupė? Ar aisčiai buvo baltai ar germanai? Jie autochtonai* ar alochtonai*?“ Visi šie naujų kultūrinių vėjų lemti klausimai svarstomi remiantis šiuolaikine istoriografija bei archeologijos šaltiniais ir, beje, jaučiamas sąmoningas ar nesąmoningas siekis matyti tokį mokslinį lauką, kuriame galimi bet kokie, net ir archeologija nepagrįsti arba menkai pagrįsti, Rytų Baltijos seniausių laikų etniniai modeliai. Naujo interpretacijų lauko sąmoningas ar nesąmoningas palydovas yra ir dalies baltiškų kultūrų pervardijimo fenomenas išmetant baltiškąjį vardą. II a. viduryje Ptolemėjo įvardytus galindus lenkų archeologai ėmė vadinti „Bogačevo kultūra“, o gotų-gepidų kultūra tapo Vielbarko kultūra. Kitaip nei politinių vėjų ir „kultūrologinių“ madų veikimu to nepavadinsi. Ypač „įžvalgiai“ pervardyta Sembos-Notangos kultūra[14] perkrikštijant baltišką Sembą ir Notangą į apvokietintą, bet iš esmės prūsišką „Dollkeim“ (liet. Dulokaimis) ir rusišką „Kovrovo“ (vok. Nautzau, liet. Nausava). Šis terminas atspindi ir norimą matyti šios kultūros etninę prasmę – germanizuoti baltai su galimu slavišku elementu. Patraukia dėmesį ir Baltarusijos kartografų darbai. „Didžiojo istorinio Baltarusijos atlaso“ pirmame tome paskelbtas I a. antrosios pusės ir II a. Romos imperijos periferijos kultūrinę situaciją atspindintis žemėlapis. Čia baltų gyvenamos vietos įvardintos „эсцii“ vardu. Suprask, kad turimi omenyje arba „aisčiai“, arba „estii“. Žemėlapio legendoje šio termino nėra, o baltų kultūros apibendrintos ir pavadintos „Bogačevo kultūra ir jai giminingi baltai.“ Kad Bogačevo galindai yra baltai, abejonių niekam nekyla, bet baltų archeologija skiria nemažai I–II a. baltų kultūrų. Jų nėra, o nurodyti žymėjimai yra neteisingi: kažkiek panašesnis kontūras pajūryje primena Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų arealą. Nemuno žemupyje nubrėžta sritis neatitinka jokių baltų kultūrų. Pilkapių kultūrą turėjusi vaizduoti sritis neturi nieko bendra su M. Michelberto apibrėžtu arealu. Lietuvos Nemuno kairysis ir dešinysis krantai tapo „niekieno“ žeme, o Brūkšniuotosios keramikos kultūros arealas* neteisingas ir pačių baltarusių archeologų darbų atžvilgiu. Tad natūraliai kyla klausimas, kokią istorinę tiesą pateikia toks žemėlapis.

[14] Įprastą ir nuo seno vartojamą Sembos-Notangos kultūrą 1996 metais į Dolkeimo-Kovrovo pervardijo lenkų archeologas V. Novakovskis.

Atėjo laikas ir baigiamajai aisčių sampratai. Aisčiai yra seniausias mums žinomas istorinis vakarų baltų tautovardis – juo I a. pabaigoje vadino Pamario rytinės dalies, Vyslos žemupio, Sembos-Notangos ir Lietuvos–Latvijos pajūrio gyventojus, o II a. viduryje jie žinomi venedų (gyveno tarp Vyslos ir Nemuno) ir veltų (gyveno tarp Nemuno ir Ventos) vardais. Aisčių pasaulis keitėsi. I a. antrojoje pusėje prasidėjusi Didžioji aisčių migracija aisčių kultūrą pernešė į toliausias erdves, ir jos pagrindu susiformavusias naujas kultūras plačiąja prasme taip pat reikia vadinti aisčiais. Nuostabiausia, kad K. Būga*, nieko nežinodamas apie tą aisčių migraciją, puikiai iliustravo šį procesą kalbos mokslo duomenimis: „Iš pat pradžių senovėje aisčių vardu bus buvusi vadinama tiktai ta prūsų tautos dalis, kurią pirmąją prie Vyslos žiočių ir Aismarių (Frisches Haff) pažino senasis pasaulis (Tacitas). <...> Visą tautų giminę, kurią sudaro prūsai ir lietuviai, latviai, žiemgaliai, sėliai ir kuršiai, aš vadinu aisčiais, tai yra tuo vardu, kuriuo iki Vulfstano (apie 900 m.) vadinama prūsų tauta.“ K. Būga teisingai aisčių vardu įvardijo jo paminėtas aisčių tautas, nors ir nežinojo dabar žinomų archeologijos faktų. Šitoks aisčių pasaulio suvokimas visai kitaip konstruoja Lietuvos istorijos giluminį pagrindą, ir aistiškoji lietuvių, kaip ir kitų vakarų baltų, prigimtis ir jų esminis indėlis kuriantis Lietuvių valstybei daro aisčių istoriją genetine mūsų valstybės istorijos dalimi.

II AISČIAI IR JŲ KAIMYNAI. Slavai ir germanai

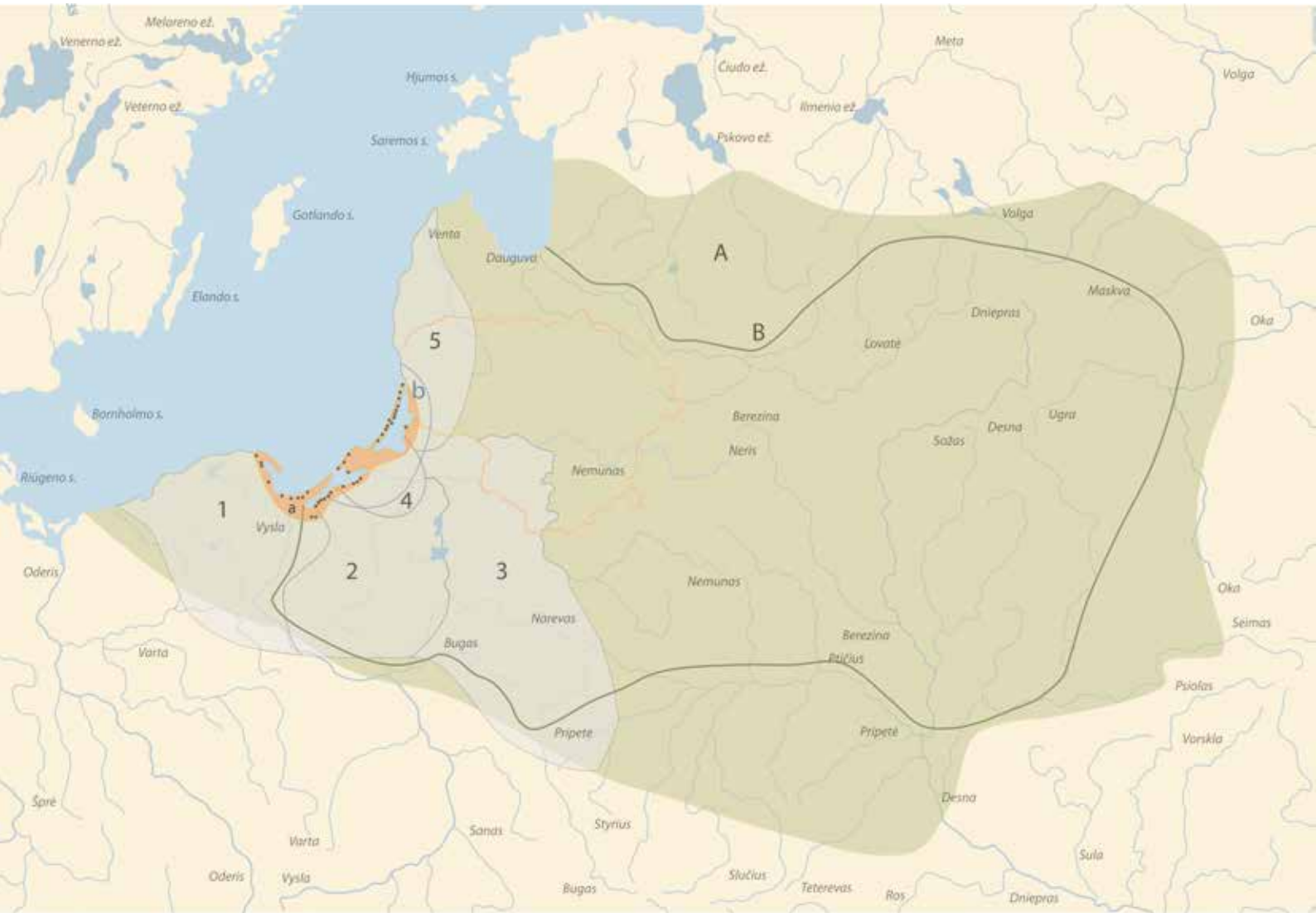
Istorijos tėkmė lėmė, kad mūsų kaimynai, nelygu kuris laikotarpis, buvo finai, germanai, iranėnai*, vėliau ir slavai. Keičiantis Europos politiniam žemėlapiui, dalis baltų genčių paveldo pateko į kitas valstybes: prūsų istorija tapo Rusijos Federacijos ir Lenkijos archeologų interesų sritimi, galindų – Lenkijos, sūduvių-jotvingių – Lenkijos ir Baltarusijos, kuršių, žiemgalių, latgalių ir sėlių – Latvijos. Rytų baltų tyrimų laukas atiteko Rusijos, Ukrainos ir Baltarusijos archeologams. Po Berlyno sienos griūties reikėjo laukti, kad Lietuvos ir kitų laisvų Europos šalių tyrinėtojai pateiks aiškią baltų ir slavų, baltų ir germanų, germanų ir slavų seniausių laikų istorinio bendravimo koncepciją, nes, slavų kilmės klausimu po XX a. vidurio paskelbta gausybė kalbinių, archeologinių ir istorinių teorijų bei koncepcijų, kurios taip ir neatsako į klausimą, kur yra slavų protėvynė ir kaip jie susidarė. Suprantama, kad aisčių santykių istorija su kaimynais finais, germanais ir slavais yra ir bus kiekvieno baltų etninės istorijos tyrinėtojo mokslinių interesų svarbi dalis.

Etninės istorijos tyrimai yra neeilinis ir sunkiai įkandamas uždavinys jau vien dėl savo daugiaplaniškumo. Juk čia susiduriame su gausybe mokslų, kurie tyrinėja žmogų – jo kalbą, jo fiziologiją ir biologiją, jo genetiką, jo psichologiją, jo istoriją, jo socialumą ir daugybę kitų dalykų. Tai dar sunkiau, kai imi tyrinėti žmonių grupės istoriją, kai mėgini įžvelgti vienos ar kitos populiacijos išskirtinius ir nuo kitų skiriančius bruožus, kad galėtum pasakyti: taip, jie skiriasi, ir tie skirtumai pasireiškia ne tik geografine aplinka, bet ir kalba, papročiais, gyvenimo būdu, kultūros elementais ir kitais tam tikrą grupę vienijančiais ir nuo kitų skiriančiais bruožais, kuriuos mes galime priskirti baltams, germanams, finams ar dar kitiems etnosams. Tad ir darosi akivaizdu, kad etninės istorijos tyrimai niekaip neapsiriboja tik, tarkim, viena archeologija ar, pavyzdžiui, kalbos mokslu. Ne, reikia bendrų daugelio mokslų pastangų, kad mes pajėgtume, į vienas kito duomenis atsižvelgdami ir juos derindami, konstruoti patikimiausią istoriją. Tokio darbo pirmieji žingsniai padaryti tais, dabar jau tolimais, 1987 metais, kai Reginai Volkaitei-Kulikauskienei* redaguojant, archeologai, kalbininkai, antropologai ir istorikai parašė „Lietuvių etnogenezę“. Ir dabar, Nepriklausomybės laikais, atrodytų pats laikas suvienyti pajėgas ir pagal naujus duomenis sukurti naują mūsų etnogenezės* redakciją. Bet ne, dabar madingi kiti matymai, kuriuos, nors ir juokinga, vėluodami kopijuojame iš svetimų kraštų mokslininkų, kuriems regėjosi, kad etninės istorijos tyrimai nėra būtinybė, kad ją reikia keisti kultūros fenomenų ir technologijų tyrinėjimais, bet, kai tampa aktualu jiems patiems, etninė istorija suranda aiškią ir konkrečią vietą jų kūriniuose. Bet mes nutilome, ir nežinia, kas suburs visą margą mokslininkų bendriją visus mus

dominančiai seniausiajai etninei istorijai parašyti. Tokiame kontekste mėginimas išdėstyti kai kurių etninės istorijos problemų visumą ir lieka tik mėginimu.

Dažnai mėgstama kartoti, kad archeologas, tirdamas materialinės kultūros liekanas, pats negali nustatyti, kuria kalba šnekėjo tie žmonės, kurių palaikus jie tiria. Tai tiesa, kaip tiesa yra tai, kad tik archeologai gali nustatyti kažkokios kalbinės grupės gyvenamoje aplinkoje įsikūrusių kultūrų, genčių ar tautų kultūros elementus ir juos patikimai datuoti. Ir visgi kalbos istorikai, bet ne archeologai, pirmieji nustatė geografinę baltiškų vandenvardžių ir vietovardžių erdvę. Bet štai vieni pasakyti, kuriam laikui skirtina kalbos duomenimis nustatyta erdvė, jie negali. Tai iš tiesų sudėtinga problema. Įsivaizduokime, kad tyrinėjame baltiškų vandenvardžių apsuptyje esančią kažkokią pirmųjų amžių po Kr. kultūrą. Ir iš ko mes spręsime, kad ji baltiška? Pasitikėjimo, kad ji baltiška, mums suteikia tie patys baltiški vandenvardžiai ir vietovardžiai. Tačiau ypatingai svarbūs liudininkai yra toje erdvėje nustatyti vietinės kilmės dirbinių, gyvenviečių statybos ir laidojimo tradicijų kompleksai, kurie nėra būdingi už tos erdvės esančioms kultūroms. Ir jei tų kompleksų perimamumą mes galime stebėti tos erdvės gyventojų kultūroje nuo seniausių laikų iki istoriniais laikais paliudijamų kultūros pasireiškimų, galime kalbėti apie toje vietoje savaimingai išugdytą kažkurią baltų kultūrą. Toji baltiškų vandenvardžių užimama erdvė viršija 860 000 kvadratinių kilometrų plotą. I tūkstantmetyje pr. Kr. baltiškų vandenvardžių pagrindinio išplitimo ribas kalbininkai vakaruose apibrėžia į vakarus nuo Persantės ir Okos rytuose, Dauguvos ir Gaujos šiaurėje ir Dniepro vidurupiu bei Bugu–Pripete pietuose ir pietvakariuose. Įspūdinga erdvė, į kurią gali sutilpti bent dvi Prancūzijos. Toje erdvėje kažkur turėjo būti ir baltų gimimo vieta – neapgyveno gi jie vienu metu viso šio ploto, ir mums svarbi yra jų gimimo vieta ir data. Pasiremiant Algirdu Girininku, galima sakyti, kad pirmieji Pamarių kultūros* baltai datuotini 3600–3400 – 1800–1600 metais pr. Kr. Nuo šios kultūros susidarymo archeologai jos ir aplinkinėse erdvėse ieško tų paveldimų bruožų, kuriuos mes atpažįstame kaip vakarų baltų kultūrą.

Kalbininkų darbuose, reikia pripažinti, didelį autoritetą yra pelniusi bendros baltų-germanų-slavų protėvynės idėja. Natūraliai iškilo klausimas, kur galėjo būti tų trijų kalbų pirmapradė geografinė erdvė ir kada ji susidarė. Įtikinamų atsakymų iki šiol nėra, ir pastaruoju metu vis labiau abejojama dėl tos bendros protėvynės. Diskutuojama, ar kalbiniai bendrumai yra atsiradę dėl vienos baltų-germanų-slavų prokalbės, ar tie bendrumai radosi dėl istorinės tautų kaimynystės. Tad kiti kalbininkai tėvynių ieško kiekvienai kalbai atskirai. Linkstama manyti, kad ir baltų, ir germanų, ir slavų kalbinis medis išdygo tikrai ne vienoje aplinkoje ir ne vienu metu. Jurgenas Udolfas (Udolph, 2015), pasaulinio garso vokiečių onomastas, yra pasakęs, kad ikislaviški vandenvardžiai slavų teritorijoje parodo ypatingus ir senus ryšius su baltų teritorija, tačiau neliudija baltų ir slavų bendros prokalbės, nes abiejų kalbų šakų vandenvardžiai yra pernelyg skirtingi.

2:1 il. **Ankstyvosios vakarų baltų kultūros:**

A – platusis baltiškų vandenvardžių paplitimas;
B – siaurasis baltiškų vandenvardžių paplitimas;
a – pirmoji vakarų baltų Pamarių kultūra pagal A. Girininką (tarp 3600 ir 1600 m. pr. Kr.);
b – Vakarų baltų pilkapių kultūra (apie 1600 m. pr. Kr. – 10 m. po Kr.).

Vakarų baltų pilkapių kultūros sritys apie VI a. pr. Kr.:
1. Veidinių urnų kultūra;
2. Vakarų Mozūrų sritis;
3. Rytų Mozūrų sritis;
4. Sembos-Notangos kultūra;
5. Vakarų Lietuvos ir Vakarų Latvijos kultūra (pagal A. Gimbutienę).

Sudarė E. Jovaiša, 2015.

J. Udolfas šiuo klausimu suformulavo aiškius teiginius:

1. Baltų kalbos jau nuo seno yra lokalizuojamos be didesnių geografinių pokyčių prie Baltijos jūros.
2. Slavų kalbos radosi šiaurinėje Karpatų papėdėje.
3. Germanų kalbų branduolys susiformavo Šiaurės ir Vidurio Vokietijoje. Tai taip pat lėmė derlingos žemės į šiaurę nuo Vokietijos vidurio kalnyno.
4. Yra vandenvardžių, kurie randami tik tų trijų kalbinių grupių erdvėje.
5. Keltų kalba neturėjo jokios įtakos, jos tėvynė veikiausiai buvo Vakarų Alpėse.
6. Visos išvardytos kalbų grupės radosi iš vieno indoeuropiečių kalbų* dialekto erdvės. Prokalbės pėdsakų randama Senosios Europos vandenvardžiuose (Udolph, 2015).

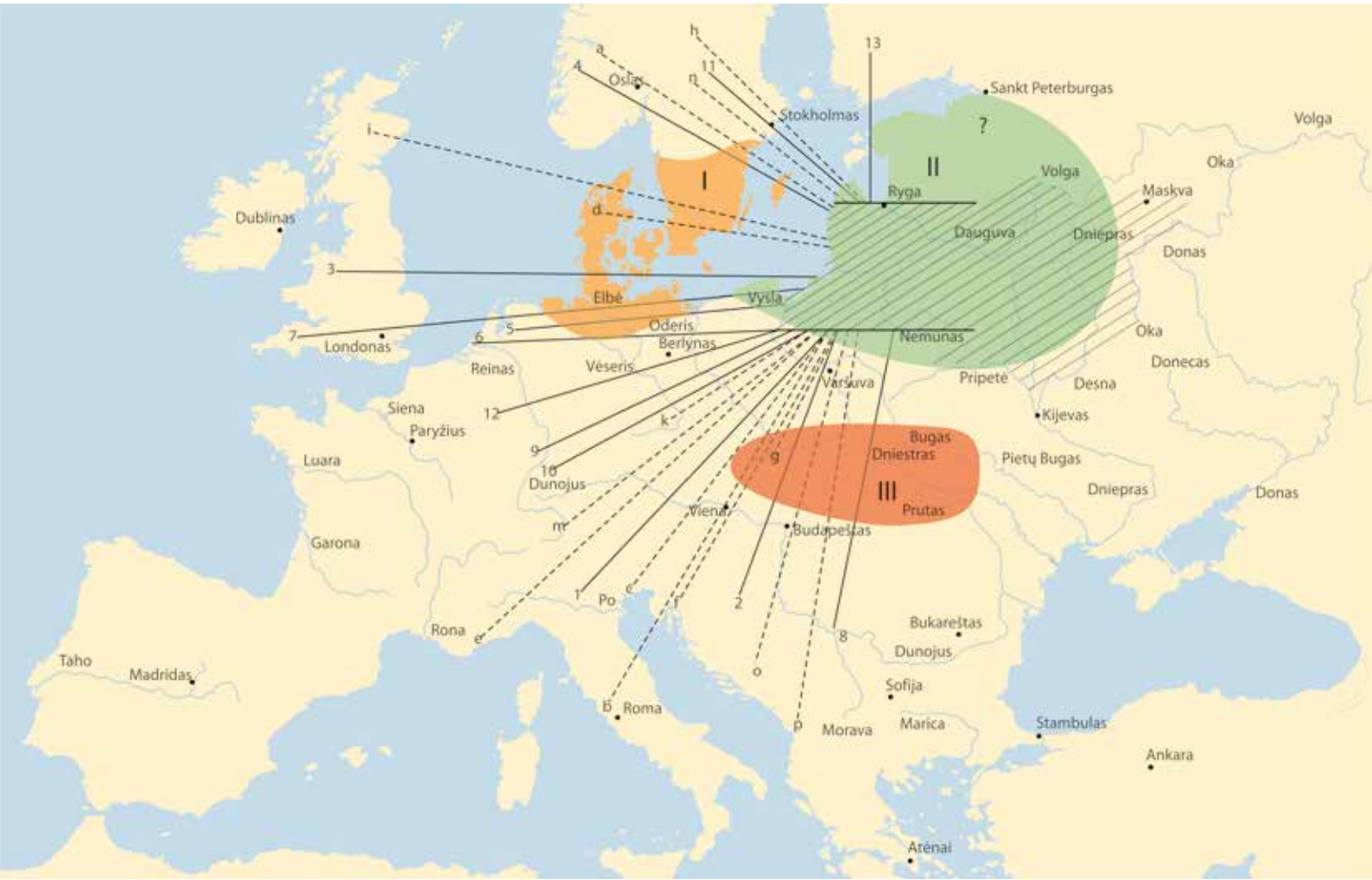
Šie teiginiai kaip tik ir iškelia skirtingas kalbų radimosi vietas. Baltai – prie Baltijos jūros, slavai – šiaurinėje Karpatų kalnų papėdėje, germanai – Šiaurės ir Vidurio Vokietijoje. Sakoma, kad yra vandenvardžių, kurie randami tik tų trijų kalbinių grupių erdvėje. Ką tai reiškia? Matyt, remiantis J. Udolfu, tai, kad neatmenamais laikais buvo bendra indoeuropiečių prokalbės erdvė, kurią pavadino Senąja Europa. M. Gimbutienė sukūrė teoriją, kad Senoji Europa – tarp 7 000 ir 3 500 metų gyvavusi kultūrinė erdvė, kuri dar nebuvo paveikta indoeuropiečių kultūros. Anot M. Gimbutienės, bent trys indoeuropietiškos Kurganų* kultūros bangos „užliejo“ Europą indoeuropiečių kultūra. Ne visi mokslininkai ją palaiko. Vieni mano, kad indoeuropiečiai Europą apgyvendino jau 5 000 m. pr. Kr., o kitiems – Europa nuo seniausių laikų yra indoeuropiečių tėvynės vieta. Bet tai archeologų Senosios Europos samprata. Volfgangas P. Šmidas* (W. P. Schmid) nurodo kalbinę šios sąvokos prasmę.

Senoji Europa kalbininkams reiškia tam tikrą indoeuropiečių kalba šnekėjusių žmonių seniausią pakopą, iš kurios galėjo ateiti tie vandenvardžiai, kurie randami ir baltų, ir germanų, ir slavų kalbose. Toje senoje pakopoje teritorijos požiūriu centrinis, pats didžiausias ir pats archajiškiausias sluoksnis yra baltų. Jį, kaip sako V. P. Šmidas, reikia vertinti kaip palyginimo etaloną, kaip kalbą, kuri yra arčiausiai indoeuropiečių prokalbės (Schmid, 1994, 191). Didžiausios Senosios Europos vandenvardžių sankaupos randamos baltų apgyventose teritorijose, mažiau – germanų ir retai pasitaiko slavų teritorijose. Nedaug, bet jų yra ir romanų teritorijose, tačiau jų nerandama keltų, iranėnų, hetitų ir graikų kalbų erdvėse.

Kaip datuojama ta kalbinė Senosios Europos pakopa? V. P. Šmidas seniausią, baltišką, sluoksnį datuoja II tūkstantmečio pr. Kr. pirmąja puse. Jaunesnis už baltų laikytinas germaniškas sluoksnis, jis datuotinas I tūkstantmečio pr. Kr. antrąja puse. Tačiau ne visi tyrinėtojai šią

nuomonę palaiko. Pavyzdžiui, rusų lingvistas Jurijus Kuzmenko (Ю. Кузьменко) mano, kad protogermanų kalba Europos kalbų sistemoje regima III tūkstantmetyje pr. Kr., o lietuvių archeologas A. Girininkas mano, kad baltų prokalbė turėjo būti net V tūkstantmetyje pr. Kr. Jis konstruoja ir tų kalbų, ir tautų protėvynes, sakydamas, kad jų pirmtakai turėjo būti paskutinių Centrinės Europos mamutų medžiotojų ir Madleno kultūros* žmonės, kurie Šiaurės Europą pasiekė klajodami paskui šiaurės elnių bandas vėlyvojo paleolito* laikotarpiu. Prabaltų populiacija formavosi pietrytinėje Baltijos ledyninio ežero pakrantės dalyje, į kurią pirmieji gyventojai atvyko iš Iberijos, o vėliau ir iš Balkanų – kaip iš Jutlandijos emigravusios ir grįžtančios populiacijos dalis. Į vakarus nuo prabaltų formavosi pragermanų populiacija, o į pietus nuo prabaltų ir į pietryčius nuo pragermanų – praslavų populiacija (Girininkas, 2011). Archeologinę medžiagą su kalbine derinantis J. Kuzmenko kiek kitaip supranta ankstyvuosius germanus ir jų santykį su baltais. Jis teigia, kad protogermanų kalba Europos kalbų sistemoje regima III tūkstantmetyje pr. Kr. Apibrėždamas germanų ir baltų kalbų bendravimą nuo geležies amžiaus* iki vėlyvojo neolito* autorius nurodo: „Laiko ašimi slenkant iš viršaus į apačią, galima numanyti, kad paskutiniame šio kontakto [tarp germanų ir baltų – E. Jovaiša] etape (geležies amžiuje) žmonės, kalbėję protogermanų kalba, buvo Jastorfo kultūros* gyventojai, o žmonės, kalbėję protobaltų kalba, buvo iš kaimyninės Veidinių urnų kultūros* ploto.“ Ir priduria: „Iš tos epochos liko baltiškų toponimų į vakarus nuo Oderio“ (Кузьменко, 2011, 176, 220). Ši J. Kuzmenkos nuomonė tokia svarbi, kad tenka nukrypti nuo mūsų temos ir pasakyti, kad šiuolaikinės archeologų pastangos Veidinių urnų kultūros gyventojus pripažinti buvus germanais „sudūžta“ į J. Kuzmenkos tyrimus. Tai dar svarbiau, kai žinai, jog tos kultūros teritorijoje užgims Vielbarko kultūra, kurią daugelis tyrinėtojų laiko gotiška. Pritarus J. Kuzmenkos tyrimams, reikia pripažinti, kad būsimoji Vielbarko kultūra, kuri I a. atsiras buvusios Veidinių urnų kultūros teritorijoje, netenka germanų prado tradicijos.

Kitaip datuojamos susiformavusios kalbos ir jų gimimo vietos. 2010 metų Brilio senojo pasaulio istoriniame atlase teigiama, kad germanų prokalbė nuo bendrojo indoeuropiečių kamieno atsiskyrė iki V a. pr. Kr., o germanų kalbos susiformavo iki V šimtmečio po Kr. Tas pats atlasas germanų prokalbe kalbėjusius žmones kurdina Elbės žemupyje ir Pietų Skandinavijoje, tai yra ten, kur nurodo J. Udolfas. Kiek kitaip germanų kilmės vietą įsivaizdavo V. P. Šmidas, sakydamas, kad šiaurinis Šlėzvigas-Holšteinas, Jutlandija, Danų salos, veikiausiai ir Skandinavija apskritai negali būti germanų tėvynė (Schmid, 1994, 337). Kultūros prasme germanų susiformavimas siejamas su vadinamąja Jastorfo kultūra. Šiuolaikinė archeologija šią kultūrą datuoja nuo 600 metų pr. Kr. iki sandūros su naująja era. Jos vystymosi prasme skiria du laikotarpius – ankstyvąjį (600–350 m. pr. Kr.) ir vėlyvąjį (350 m. pr. Kr. – I m.), kurių skirtinga ir teritorija. Ankstyvajame etape Jastorfo kultūra, panašiai kaip mūsų Pamarių kultūra, buvo germanų kultūros branduolys ir užėmė nedidelę

2:2 il. Senosios Europos kalbinis sluoksnis ir galimos pragermanų, prabaltų ir praslavų formavimosi erdvės. Seniausioji indoeuropiečių kalba šnekėjusių žmonių pakopa pagal V. P. Šmidą:

1. At(h)esis – Atesys;
2. Drawe – Drava;
3. Drawen – Dravinė;
4. Eisa – Aisė;
5. Isla – Jiesla;
6. Laca – Laka;
7. Limena – Limenė;
8. Margus – Marga;
9. Nāva – Nova;
10. Filisa – Pelesa;
11. Fala – Pala;
12. Aisne – Apsuona;
13. Aura – Aura;

a. Ala – Ala;
b. Alia – Alys;
c. Alsa – Alsa;
d. Varina – Varinė;
e. Vara – Varė;
f. Arsia – Arsė;
g. Mara – Mara;
h. Neta – Nedė;
i. Nedd – Nieda;
k. Sala – Sala;
m. Arga – Arga;
n. Aka – Aga;
o. Sava – Sava;
p. Apsos – Apsa.

Pragermanų, prabaltų ir praslavų formavimosi erdvės pagal A. Girininką:
I. Pragermanai;
II. Prabaltai;
III. Praslavai.

Sudarė E. Jovaiša, 2015.

teritoriją – miškingas ir pelkėtas Šlėzvigo-Holšteino, Hanoverio, Vakarų Meklenburgo ir Brandenburgo lygumas. Vėlyvajame etape, po 300 metų pr. Kr., Jastorfo kultūra išplito, ir archeologai mano, kad ji plėtėsi dėl išeivių iš pirminio branduolio. Kitaip sakant, ir čia pastebimi germanų migracijos procesai. Vėlyvajame etape Jastorfo kultūra apibrėžiama kaip įvairių germanų kultūrų sambūris aplink jos pirmapradį branduolį, o jos teritorija tuo metu apėmė visą dabartinę Vokietiją (išskyrus Bavariją), Beniliuksą, Jutlandiją, Pietų Skandinaviją.

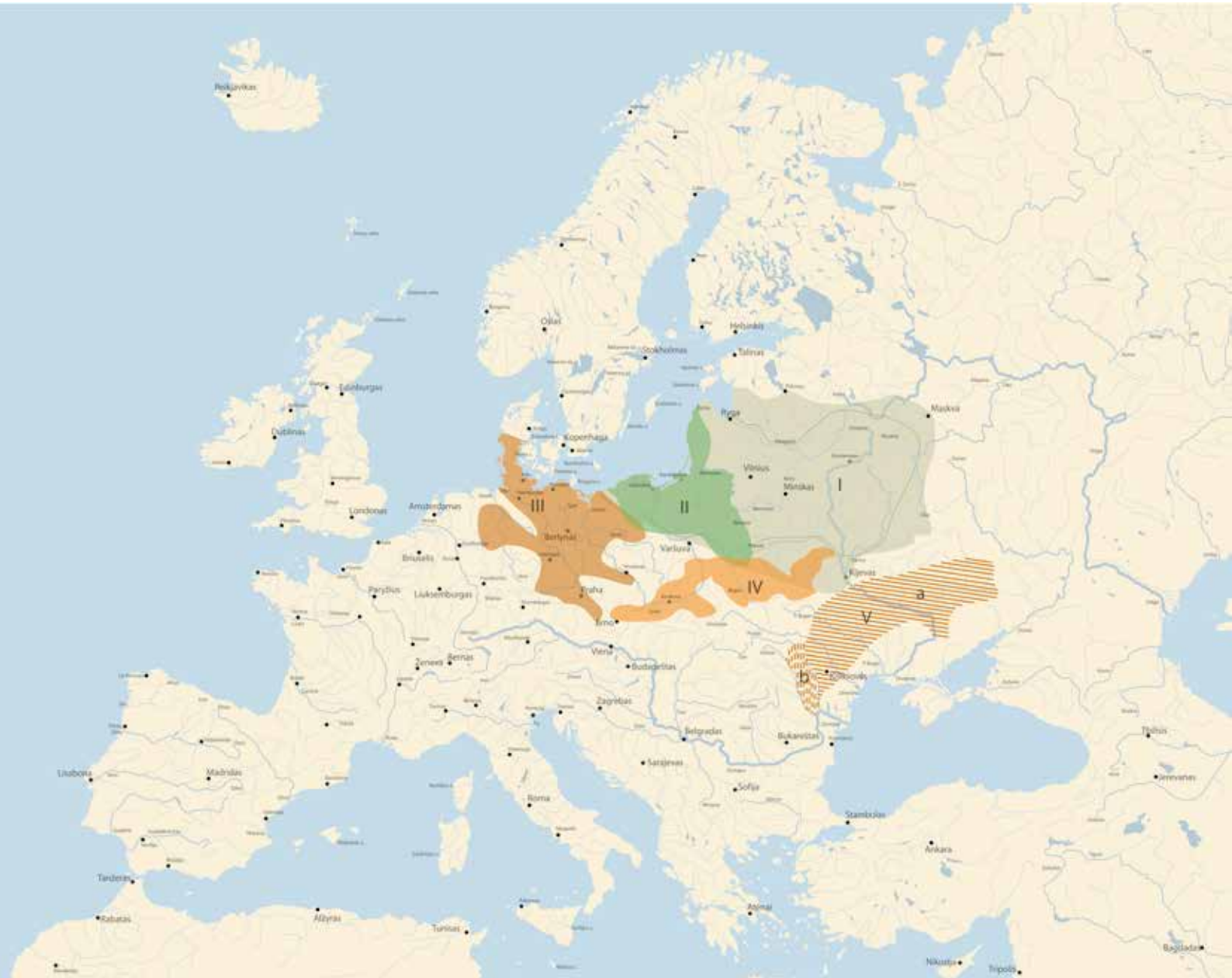
Slavų protėvynės klausimu V. P. Šmidas pasisakė kalbėdamas apie didžiųjų Europos upių vardų kilmę. Jis pabrėžė, kad Egeris, Oderis, Vysla, Bugas, Dniestras, Dniepras, Donas neturi slaviško prado. Vadinasi, jis darė išvadą, slavų protėvynė galėjo užimti tik santykinai mažą teritoriją (Schmid, 1994, 257), o J. Udolfas apibrėžė slavų kalbos kilmės vietą ir laiką – tai atsitiko Galicijos Karpatų šlaite senosios ir naujosios eros sandūroje (Udolph, 1979, 619). Yra ir kitoks slavų kalbų datavimas, tačiau tenka pripažinti, kad slavų kalba indoeuropiečių kalbų sistemoje yra pati jauniausia. Taigi dabartinis kalbos mokslas ir kiti duomenys vis labiau įtvirtina mintį, kad bendras kalbos „medis“ sunkiai įrodomas ir tenka sutikti, kad ir baltai, ir germanai, ir slavai turėjo skirtingas savo gimimo vietas ir atskiras radimosi datas. Vėliau, kaip ir žmonių gyvenime, pasitaikančius kalbų bendrumus lėmė istorijos apibrėžta kaimyninė istorijos tėkmė.

Vėlai, V a. po Kr. paskutiniame ketvirtyje, pasirodo ir slavų kalba kalbėjusių žmonių kultūra, kuri gavo Prahos Penkovo* kultūros vardą (Приходнюк, 1998). Visi šiuolaikiniai archeologai su tokiu ankstyviausios slavų kultūros datavimu sutinka. Tačiau sako, kad kažkur tie slavai turėjo būti, kažkur jie formavosi, negalėjo gi jie lyg burtų lazdele pamojus iš kažkur atsirasti V a. pabaigoje. Tai tiesa, ir, pavyzdžiui, A. Girininkas nurodo tą galimą praslavų formavimosi erdvę. Bet visa bėda, kad praslavų antspaudas dedamas ant tų archeologinių kultūrų, kurios, deja, neturi perimamumo sąsajų su slavų materialinės kultūros bruožų turinčiomis ir slavams priskiriamomis kultūromis. Viena iš tokių yra Zarubincų kultūra*, kurią dabartiniai Ukrainos archeologai jau padarė, sakytume, chrestomatine praslavų kultūra, nors dėl jos „praslaviško“ prado kyla daug ginčų. Ją slavišką labai norėtųsi matyti jau vien dėl jos geografinės padėties – pirmasis kultūros paminklas buvo ištirtas 1899 metais Zarubincų kaime, kuris yra dešiniajame Dniepro krante į pietus nuo Kijevo. Ją kaip slavišką įvardijo Zarubincų kapinyno tyrinėtojas Vikentijus Chvoika. Dar nesusiformavusio Lietuvos archeologijos mokslo kontekste ši tradicija susilaukė didžiausio pasekėjų būrio – slavams ją skiria Aleksandras Spicynas, Konradas Jaždževskis, Eugenija Machno, Eugenijus Maksimovas, Leonidas Pobolis, Piotras Tretjakovas, Vladimiras Baranas, Ionas Vinokuras, Dmitrijus Telegeninas, Rostislavas Terpilovskis. Praslavų kultūra ją laikė žymusis Borisas Rybakovas. Tačiau greta slaviškos kilmės atstovų atsirado manančiųjų, kad ji galėjo būti germanų. Taip manė Paulius Reinekė ir Kurtas Takenbergas. Atsirado ir minčių

apie jų kilmę iš bastarnų ir keltų-ilyrų (Ksenija Kasparova ir Žozefas Dešeletas), o Markas Ščiukinas sakė, kad jie būsią keltų įtaką patyrę Vidurio Europos gyventojai. Baltiškos Zarubincų kultūros prigimties šalininkai – Marija Gimbutienė, Adolfas Tautavičius*, Michailas Artamonovas, Valentinas Sedovas* – nurodo baltams būdingą namų statybos ir laidojimo papročių tradiciją. Yra ir kitokių argumentų dėl baltiškos jos kilmės: kultūra susiformavo III a. pr. Kr. ir gyvavo iki II a. po Kr., o iki V a. ji gyvavo Kijevo kultūros* pavidalu. Apie I a. Zarubincų kultūros gyventojai iš Dniepro ir Berezinos arealo migravo į šiaurę. Ir čia iškilo dilema – jei zarubincai slavai, tai jų migracija prasidėjo jau naujosios eros pradžioje. Jei jie baltai – tai buvo tik baltų genčių maišymasis per migraciją, nes jos rezultatas – apie III–IV a. sandūrą susiformavusi Moščino, arba rytų galindų, kultūra, kurią baltiška laiko iš esmės visi tyrinėtojai. Slavų migracijai dar nebuvo atėjęs laikas, ir tai liudija visi dabartiniai tyrinėjimai, kurie rodo, kad tai galėjo įvykti apie VII–VIII amžių. Taigi Zarubincų kultūrai būti slavų protėve radosi daug trikdžių. Tas pat pasakytina ir apie Kijevo kultūrą, kuri iš esmės yra Zarubincų kultūros tąsa.

Slavai

Istorinė baltų ir slavų kaimynystė turėjo įtakos slavų gilios praeities paieškoms seniausiose baltų kultūrose ir bendros baltų-slavų prokalbės teorijoms kilti. Apibendrintas šių pastangų komentaras randamas Z. Zinkevičiaus darbuose. Jis sako, kad nuo pat III tūkstantmečio pr. Kr. pabaigos ar II tūkstantmečio pr. Kr. pradžios neaptinkama kokių nors įtikinamų baltų ir slavų santykių požymių, kad daug tiems ir vėlesniems laikams priskiriamų vadinamųjų baltų ir slavų bendrybių gali būti lengvai paaiškinama gretimine kalbų raida, o kalbėti apie baltų ir slavų santykius remiantis archeologijos duomenimis dar sunkiau, nes iki V–VI a. nieko tikra apie slavus archeologai pasakyti negali. Autorius pabrėžia, kad I tūkstantmečio pradžioje Europoje žinomi keltai, germanai, baltai, graikai, romėnai, trakai, dakai, iranėnai, finougrai, bet slavų ir jiems priskiriamos archeologinės kultūros nerandama (Zinkevičius, 2006). Labai aiškų baltų ir slavų santykių įvertinimą papildė Piotras Kačanovskis ir Janušas Kozlovskis sakydami, kad iki VI a. Lenkijos teritorijoje nei slavai, nei jų protėviai nėra gyvenę (Kaczanowski, Kozłowski, 1998). Svariai šiuo klausimu yra pasisakęs žymus lenkų archeologas Voicekas Novakovskis (Wojciech Nowakowski). Jis teigia, kad pirmą kartą slavai neabejotinai paminėti 551 metais Jordano „Getikoje“ sklavėnų (Sclaveni) vardu, o jų sklaidą Oderio ir Elbės baseinu galima matyti tik VII a. arba netgi VIII a. pradžioje (Новаковсий, 2010). Taigi atrodytų, kad etnoso atžvilgiu padėtis yra aiški – iki VII–VIII a. kairysis ir dešinysis Vyslos krantas, žemės tarp Vyslos žiočių iki Sembos, o juo labiau Sembos pusiasalis ir Mozūrų ežerynas yra skirtini baltams, o slaviškas elementas etninėje aisčių istorijoje nedalyvauja iki pat VII–VIII amžių.

2:3 il. Baltai, germanai ir slavai:

I. Baltų gyvenama erdvė (apie V a. pr. Kr.);
II. Aisčiai (vakarų baltai) V a. pr. Kr.;
III. Pirmoji germanų Jastorfo kultūra vėlyvajame etape (350 m. pr. Kr. – I metai);
IV. Ankstyvoji slavų Prahos kultūra (V–VIII a. po Kr.);
V. Ankstyvosios slavų Penkovo kultūros senienų paplitimas I tūkstantmečio trečiame ketvirtyje pagal O. Prichodniuką: a – pagrindinė Penkovo kultūros sritis; b – Penkovo žmonių skverbimosi zona.
Sudarė E. Jovaiša, 2015.

Baltų ir slavų santykiai, slavų protėvynės ir tėvynės klausimai užima, galima sakyti, ypatingą vietą Rusijos ir Lenkijos istoriografijoje nuo to laiko, kai susiformavo archeologijos mokslas. Šiandieną yra įtvirtinta nuostata, kurią tiksliai perteikė V. Novakovskis. Aisčių ir slavų kontaktas Baltijos jūros erdvėje nukeliamas į VII–VIII a., o greičiau net į VIII a. pradžią. Šios žinomos ir pripažįstamos archeologų pasaulyje nuostatos netrukdo iš naujo ieškoti įvairiausių baltų ir slavų bendrybių, slavų protėvynių erdvių ir jų gimimo kombinacijų viename ar kitame etnose. Lietuvių istoriografijoje yra pristatytas slavų gimimo baltų aplinkoje modelis (Galiopa, 2010), kuriame konstruojama rusų istoriografijoje paplitusi slavų atsiradimo baltų genčių gilumoje idėja[15]. Teigiama, kad slavai neturėjo savarankiško kelio ir mūsų eros pradžioje kažkoks impulsas dalį vakarų baltų pavertė slavais. Jie gimę baltų gentyse, galindų ir jotvingių genčių teritorijose. Autoriui regisi, kad materialinės kultūros požiūriu tų vietų genčių kultūra buvo artima ir baltams, ir slavams, ir prūsams, ir galindams, ir jotvingiams, ir anksčiausiems slavams. Slavai, sako jis, palyginti su baltais, istorijos arenoje buvo labai vėlyvi – atsirado ne anksčiau kaip IV a. pabaigoje ir V a. pradžioje, iš esmės nuo V amžiaus. Autorius tvirtina, kad I a. pabaigoje iš Pietų Skandinavijos emigravo Vielbarko kultūrai priklausiusios didelės gotų grupės, kurios kaip pleištas įsikirto į natūraliai susiformavusią baltų bendruomeninę sanklodą ir palaipsniui ėmė ją skelti į dvi dalis. Vakarinė baltų dalis, turėdama ryšį su Brūkšniuotosios keramikos kultūra*, buvo nustumta toliau į šoną, į dabartinės Lenkijos gilumą. Ta nustumtoji dalis, būdama germanų ir keltų apsuptyje, nuo I a. pabaigos iki V a. „pervirė“ ir atsinaujino kaip nauja etninė slavų bendrija. Neva tai Vladimiras Toporovas* įrodė, kad artimiausios etninės kalbinės grupės – baltų ir slavų kalbos. Labai įdomiai autorius aiškina slavų išskirtinumą. Naujasis etnosas, sako jis, ėmė save suvokti kaip savarankišką etninį darinį „sloviene“, o kitus kaimynus vadino nebyliais. Esą nuo tų laikų ir dabar ta praktika paplitusi tik slavų kalbose, o viduriniais amžiais* gyvavo ir tokia rašto tradicija – bet koks žmogus, kuris kalba ne slavų kalba – ar jis būtų iš Anglijos, ar iš Švedijos, jį vis dar pagal seną papratimą vadindavo „nemcu“. Anglijos „nemcai“, Švedijos „nemcai“... – žodžiu, nebyliai užsieniečiai.

Tokias etnoso gimimo schemas nelengva sukonstruoti, nelengva jas padaryti visuotinai priimtinas. Pats V. Galiopa tai supranta sakydamas, kad nėra patvirtinto ir privalomo slavų etnogenezės modelio. Taigi kas gi šiame įsivaizdavime kelia netikrumo jausmą? Sakoma, jog baltai pagimdė slavus, bet kaip tai galėjo atsitikti – nežino niekas. Šitokios mintys seniai sklandė sovietinėje istoriografijoje, tačiau dar 1981 metais apie „gimdytojus baltus ir vaikus slavus“ rašė Olegas Trubačiovas (О. Н. Трубачев). Jis sakė, kad praslavų užgimimas iš vakarų baltų yra pernelyg stebuklingas ir mįslingas, kad teritorinės baltų ir slavų kaimynystės sąlygomis derėtų laukti daug didesnio „protėvio“ ir „palikuonio“ artumo negu tokio, kurį mes realiai stebime (Трубачев, 1981). Taigi kalbininkas abejoja baltų ir slavų giminystės

[15] Nuorodų į šią idėją galima rasti ir dabartinėje lietuvių istoriografijoje (žr. Songaila, 2015).

tikrumu ir į niekus pavertė mėginimą, pasitelkus V. Toporovo autoritetą, įrodinėti „protėvio“ ir „palikuonio“ artumą. Neaiškus etninis „katilas“ ir tas jo „pervirimas“. Kaip tai galėjo vykti iš tikrųjų, kaip „iki IV a. kai kurie baltai „išvirė“ germanų „katile“ ir tapo slavais“, kaip gauti ir išlaikyti tą stebuklingą impulsą „toliau genetiškai ir kultūriškai vystytis“? Visiška paslaptis, kaip veikia tokie mechanizmai etnosų gimimo procese. Sakoma, „kad tų vietų gentys buvo tokios artimos pagal kilmę, kad sunku jas ir atskirti. Lyg būtų tikros seserys.“ Bet slavai išskirti dėl jų kultūrinių skirtumų. Nuo I tūkstantmečio vidurio ir I tūkstantmečio trečiojo ketvirčio Penkovo kultūros laikų jie akivaizdžiai skiriasi nuo baltų ir yra gerai atpažįstami, ypač dėl savitos gyvenviečių konstrukcijos ir keramikos. Ir vėlesniais laikais slavų ir baltų puošybos pomėgiai skiriasi kaip diena nuo nakties – skiriasi medžiagos, ornamentika, pati formos stilistika. Nesusipratimai dėl slavų gimimo laiko atsiskleidžia supriešinant įvairiose vietose minimą datavimą. Vienur sakoma, kad baltai slavus „pagimdė“ mūsų eros pradžioje, kitur – iki IV a., o dar kitur, autoriaus žodžiais tariant: „Tais vardais jie užfiksuoti ne anksčiau kaip IV a. pabaigoje ir V a. pradžioje, iš esmės nuo V a. O iki tol slavų pavadinimo iš viso nebuvo, nors, aišku, jų protėviai fiziškai žemėje gyveno.“ Painiava dėl datavimo akivaizdi. Atrodo, kad autorius stengiasi ankstybėse įžiūrėti fizinius slavų protėvius. Pagaliau frazė „nors, aišku, jų protėviai iš tikrųjų žemėje gyveno“ visą „išvirimo“ idėją daro nenuoseklią. Galima daryti išvadą, kad V. Galiopa pripažįsta ir genetinius slavų protėvius kažkur etninėje ir kalbinėje Adomo ir Ievos pradžių pradžioje. Tad kaip yra su baltų etnoso virtimu į naujoviškesnį slavų etnosą? Kam „pervirti“, jei galima „išnirti“ su savita istoriškai susiformavusia kultūra ir kalba? V. Galiopos kalbinių bendrybių ieškojimams tenka pritaikyti jau minėtus Z. Zinkevičiaus žodžius: „Daug tiems ir vėlesniems laikams priskiriamų vadinamųjų baltų ir slavų bendrybių gali būti lengvai paaiškinama gretimine kalbų raida.“

Šioje schemoje svarbi vieta tenka gotų pasirodymui Vyslos žiotyse, kurie, kaip rašoma, tarsi pleištas įsikirto į natūraliai susiformavusią baltų bendruomeninę sanklodą ir palaipsniui ėmė ją skelti į dvi dalis. Tokia traktuotė įdomi. Autorius pripažįsta Vyslos žiotis buvus baltų kraštu. Tačiau lenkų ir rusų archeologija mus primygtinai verčia tikėti, kad čia gyvenę Vielbarko kultūros žmonės buvę gotai. Ši kultūra formavosi vakariniame aisčių kultūros pakraštyje ir niekaip negalėjo perskelti baltų į dvi dalis. Tiesa, Vielbarko migracija po 150 metų į pietus užgriebė vakarinę Brūkšniuotosios keramikos kultūros dalį dabartinėje Baltarusijoje. Tokie faktai iškyla, jei gotai laikytini Vielbarko žmonėmis. Labai įdomiai V. Galiopa aiškina slavų išskirtinumą iš kitų „nebylių“ tautų – gotų, gepidų, teifalų, rugų, vandalų, bojų. Kažkodėl nepaminėti juos pagimdę baltai. Istorija su „nebyliomis“ tautomis nėra nauja. Čia turbūt senos antikinės tradicijos atkartojimas. Barbarais, arba graikiškai „barbaroi“, graikų kultūros klestėjimo laikotarpiu buvo vadinami svetimtaučiai, nemokantys graikų kalbos ir nesusipažinę su graikų kultūra. Slaviškoje graikiškos „barbarų“ tradicijos transkripcijoje visos kitos tautos iš nemokančių kalbos ir nepažįstančių kultūros tapo

nebyliais „nemcais“. Gražu. Bet Makso Fasmerio žodyne kategoriškai sakoma, kad slovėnai nieko bendra neturi su mėginimu kildinti iš „slovo (žodis)“ ar „slava (šlovė)“. Nebyliai, arba *немые*, turi ir kitą prasmę – murmantys, neaiškiai kalbantys, mikčiojantys. Yra ir dar kitokių slovėnų kilmės aiškinimų. Tame pačiame M. Fasmerio žodyne mažai įtikėtina etimologija laikomas kildinimas iš gotų „sawan“ – „tylėti, būti nebyliu“. Taigi... etimologijų taip pat gali būti įvairiausių, netgi skirtingai interpretuojamų (Фасмер, 1987).

Didelis vaidmuo V. Galiopos konstrukcijoje skirtas Brūkšniuotosios keramikos kultūrai. Sakoma, kad vakarinė baltų dalis buvo nustumta toliau į šoną, į dabartinės Lenkijos gilumą, į Mažąją Lenkiją iki pat Karpatų, kad ta archeologinė grupė buvo susijusi su Brūkšniuotosios keramikos kultūra, kad priimta manyti, jog Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonės buvo lietuvių protėviai, kad tas senelis – Brūkšniuotosios keramikos kultūra – buvo kelių vaikaičių protėvis. Tie vaikaičiai galėję būti ir lietuviai, ir galbūt jotvingiai, ir slavai, mat jų pirminė archeologinė medžiaga buvusi visiškai panaši – brūkšniuotoji keramika. Deja, „pagal klasikinę archeologiją“ toli gražu ne visi klasikai lietuvių tėvus įžvelgia Brūkšniuotosios keramikos kultūroje. Niekas ir niekada Brūkšniuotosios keramikos kultūroje nematė jotvingių protėvių. Apskritai Brūkšniuotosios keramikos kultūra pažįstama tik iš gyvenviečių – piliakalnių – tyrinėjimų. Iki šiol nenustatyti šios kultūros laidojimo papročiai. Nežinoma, ar šios kultūros žmonės savo mirusiuosius degino ar nedegino, laidojo pilkapiuose, duobėse, ar pagaliau medžiuose, kaip yra aprašyta Sovijaus mite* (Bučys, 2009; Lemeškin, 2009; Темчин, 2010).

Ką lietuvių archeologijos klasikai sako apie Brūkšniuotosios keramikos kultūrą ir jos santykį su lietuviais? R. Volkaitė-Kulikauskienė rašė, kad, ieškant lietuvių tautybės branduolio, dėmesį patraukia viena ryški kultūrinė sritis, priklausanti Brūkšniuotosios keramikos kultūrai, kurios baltiška kilme neabejoja dauguma tyrinėtojų. Autorė remiasi V. Sedovu, kuris, jos nuomone, teisus sakydamas, kad gyventojai, palikę Brūkšniuotosios keramikos kultūrą, yra tiesioginiai lietuvių genčių ankstyvaisiais viduramžiais pirmtakai. Bet čia atsiranda problema. Mat, kaip jau minėta, niekas nežino Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonių laidojimo papročių, o naujoji lietuvių pilkapių kultūra, kuri įsikūrė vakarinėje jos teritorijoje, atskiriama kaip nauja dėl jos laidojimo papročių: savo mirusiuosius degino, pylė jiems pilkapius, kurio pagrindą pradžioje juosė akmenų vainiku, o vėliau grioviu. Surasti tiesioginį ryšį tarp žmonių, kurių laidojimo papročiai tiesiog yra nežinomi, ir tarp tų, kurie ir išskirti dėl jiems būdingų laidojimo papročių, vargiai įveikiamas uždavinys. Todėl R. Volkaitės-Kulikauskienės teiginiai, kad laidojimo paminklų atsiradimas nerodo galimo etninio pakitimo šioje teritorijoje, kad keramikos tipas yra etnosą apibūdinantis faktorius, diskutuotini. Mūsų priešistorės* tyrimų praktikoje laidosena* yra tikėjimo, tradicijų ir paprotinės teisės suformuota visuomenės pažiūra, lemianti kūno rengimo laidojimui būdą, „namo“ – kapo

mirusiajam – įrengimo formą ir pomirtinio gyvenimo viziją atitinkančias apeigas. Šie pamatiniai kiekvieno etnoso pasaulėžiūros* klodai tapo nereikšmingi polemizuojant „dėl galimo etninio pakitimo šioje teritorijoje“. Vargu ar tai „nereikšminga“. Keramika virto svarbiu šaltiniu etninei priklausomybei nustatyti. Tačiau pati R. Volkaitė-Kulikauskienė, aiškindama Brūkšniuotosios keramikos kultūros sampratą, pabrėžia, kad keramikos brūkšniuotumas pats savaime nėra kultūros išskirtinumas (Volkaitė-Kulikauskienė, 1987, 89). Apskritai keramika, kaip kultūros arba etnoso atpažinimo būdas, gal gali būti kažkiek veiksminga akmens* ar bronzos amžiaus* pradžioje, tačiau nė vienas tyrinėtojas vien tik ja nepasikliaus, kai kalbama apie ankstyvųjų viduramžių tautas ir gentis. Kartu su laidojimo paminklais į buvusios Brūkšniuotosios kultūros teritoriją VI a. atėjo ir kūnų deginimo paprotys. Aiškindama kūnų deginimo kilmę, R. Volkaitė-Kulikauskienė daro prielaidą, kad į buvusią Brūkšniuotosios keramikos kultūros erdvę, o dabar jau į lietuvių pilkapių sritį kremavimas galėjo būti atneštinis, kai slavai ėmė stumti baltus į šiaurės vakarus (Volkaitė-Kulikauskienė, 1987, 153–156). Vadinasi, deginimo paprotį galėjo atnešti ir nauji žmonės, ir šitai kelia abejonių dėl lietuvių kilimo iš Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonių. Taip sakydama, R. Volkaitė-Kulikauskienė pritarė dar 1924 metais išdėstytai K. Būgos minčiai, kad lietuviai yra naujieji ateiviai iš Dniepro aukštupio baseino baltų (Būga, 1924). V. Galiopa kaip klasiką cituoja ir A. Tautavičių, tačiau jo lietuvių pilkapių kultūros susidarymo matymas iš esmės skiriasi nuo R. Volkaitės-Kulikauskienės ir V. Sedovo. A. Tautavičius mano, kad baigiamojo Brūkšniuotosios keramikos kultūros etapo pabaigoje į šiaurinę Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritoriją iš pietvakarių atsikėlė pilkapių tradicijas praktikavę jotvingiai-sūduviai, o iš šiaurinės pusės „nusileido“ tas pačias pilkapių tradicijas išlaikę Pilkapių kultūros žmonės. Susiliejant ateiviams ir čiabuviams, Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijoje susidarė lietuvių pilkapių etninė sritis (Tautavičius, 1996). Tad kaip archeologijos klasika pristatyta nuomonė, kad Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonės yra lietuvių protėviai, nėra jokia klasika.

Tokia slavų kilmės koncepcija dėstoma XXI a. antrajame dešimtmetyje, nors dar praėjusio šimtmečio devintajame dešimtmetyje kai kurie rusų archeologai aiškiai įsivaizdavo slavų kultūros bruožų skirtumus nuo baltų. Tai gerai pastebima V. Sedovo diskusijoje su P. Tretjakovu (П. Н. Третьяков). Čia V. Sedovas nurodė esminius baltų ir slavų skirtumus, kurie, jo manymu, akivaizdūs iš keramikos, iš statinių – slavai naudojo pusiau žeminius, baltai – antžeminius pastatus. Kaip sako V. Sedovas, skiriasi slavų interjeras ir kitos detalės. Ir, pagaliau, parodė, kad Desnos baseino senienos slaviškomis negali būti datuojamos anksčiau nei VIII–IX a. (Седов, 1982, 33–34). Šie V. Sedovo liudijimai atskleidžia tam tikrą archeologijos medžiagos vertinimo prieštaringumą ir tiesia tiltą iš praeities į šiomis dienomis atsiradusius etninius nesusipratimus. Tų nesusipratimų sąrašą tęsia baltarusių kartografų darbai. „Slavų protėviai prie gotų protovalstybės. III–IV mūsų eros amžiai“ – taip vadinasi 2009 metais pasirodęs žemėlapis (*Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, 2009). Jame labai

išmoningai konstruojamas slavų pasirodymas. Kijevo kultūra įvardyta kaip venetai, tai yra jie pagal slavišką tradiciją laikomi neabejotinais slavais. Baltiškai Tušemlios-Bancerovo kultūrai* „primesti“ Kijevo, tai yra slaviški, elementai. Ir štai jums slavai „užgimė“ baltų gilumoje. Tad kur V. Sedovo pamokos? Jos į niekus pavirsta, kai skaitai kai kurių šiuolaikinių Rusijos istorijos „kūrėjų“ darbus: „Gotai, išeidami į pietinius Europos regionus, su savimi išsivedę ir dalį tautų iš pietinio ir pietrytinio Pabaltijo. Su gotais išėjo ir aisčiai (estii). Dalis iš jų vėliau sugrįžo, tačiau ankstesnė kultūra sumenko. Kartu su slavais prie Baltijos jūros ateina ir kitos gentys. Gentys, kultūros ir geografiniai terminai buvo pervardyti. Taip mūsų krašto teritorijoje atsirado prūsai“ (Кретинин, 2007.) Ši konstrukcija apie slavus Semboje yra absurdiška, tačiau ji tarsi veidrodis atspindi ir mokslo pasaulio kraštutinumus, kurių iliustraciją regime Michailo Kazanskio tekste. Pasirėmęs kartais slavams, o kartais germanams skiriamos vadinamosios pirštuotos segės radiniu, jis teigia, kad latvių venedai gali būti slavų (Казанский, 2010, 123–134). Vienintelė kultūrinių ryšių būdu gauta segė tapo „kitokio sprendimo“ pagrindu. Taip palengva tyrinėtojų aplinkai teikiama mintis apie net VII a. siekiantį slavų pradą Kurše. Galima būtų paklausti, argi šiuolaikiniams autoriams nėra žinoma, kad paskiri daiktai nėra ir negali būti neginčijami etniškumo įrodymai?

Antrą šimtmetį tęsiasi moksliniai debatai dėl baltų ir slavų santykio, o mokslo raida slavų klausimą pasuko visai kita linkme. Šiuolaikiniame pasaulyje vis platesnį užmojį įgauna genetiniai tyrimai. Teigiama, kad pažangiausias metodas yra žmogaus DNK mitochondrinės ir DNK Y chromosomos perskaitymas. Nustatyta, kad mitochondrinė chromosoma perduodama per moteriškąją liniją ir ji iš tikrųjų nekito nuo Ievos laikų, o Y chromosomą turi tik vyrai ir ji taip pat iš tikrųjų be pakitimų perduodama vyrams, o likusios chromosomos perdavimo metu persimaišo. HiDNK ir YDNK tiesiogiai liudija žmonių giminystės laipsnį. 2013 metų pabaigoje Rusijos žurnale „Valdžia“ pasirodė žinia, kad Rusijos mokslininkai baigė tyrimus ir ruošia publikuoti darbą apie rusų tautos genofondą ir kad paskelbti rezultatai gali turėti nenusakomų pasekmių Rusijai ir pasaulinei tvarkai. Paskelbta, kad nuo 2000 metų Rusijos fundamentinių tyrimų fondas rėmė Medicinos genetikos centrą, kuris keletą metų atsidėjęs tyrinėjo rusų genofondą. Ir štai sensacija, kurią Vadimas Rostovas (В. Ростов), analitinio laikraščio „Slaptieji tyrinėjimai“ žurnalistas, pavadino šitaip: „Baltarusiai – slavai, rusai – finai“. Iš tiesų stulbinantis pareiškimas, ir jo pagrindas – minėto centro mokslininkų tyrinėjimai, kurie nustatė, kad rusų, baltarusių ir ukrainiečių priklausomybė vadinamiesiems rytų slavams yra mitas. Pagal vyrišką YDNK rusų tauta tik 30 vienetų yra nutolusi nuo suomių ir tai laikoma artima giminyste, o nuo vadinamųjų finougrų, marių, vepsų, mordvių ir kitų, kurie gyvena Rusijos Federacijos teritorijoje, ji nutolusi tik 2–3 vienetais. Trumpai tariant, genetiškai jie yra identiški, nes toks skirtumas galimas kalbant tik apie vieną tautą. Štai baltarusiai labai nutolę nuo rusų. Jie tokie pat kaip lenkai ir labai artimi čekams bei slovakams. Ukrainiečių genofondas pasiskirstė: rytinės dalies ukrainiečiai

yra tie patys finai kaip ir rusai. Vakarinės dalies gyventojų genetinė situacija dar sudėtingesnė: dalis priklauso vakarų slavams, o dalis genetiškai artimi totoriams – atstumas tarp jų tik 10 vienetų. Tą artimą giminystę mėginama interpretuoti Kijevo Rusios* gyventojų artumu sarmatams. Iš „Rytų slavų" vienybės ir apskritai iš slaviškų Maskvos valstybės šaknų nieko beveik nelieka. Vieninteliai baltarusiai su lenkais ir dalimi ukrainiečių yra slavai ir tie – vakarų. Derėtų sutikti, kad tokie tyrinėjimai gali turėti toli siekiančių pasekmių[16].

Ši informaciją buvo prieinama nuo 2013 metų, ir beliko sulaukti, kas ir kaip į šią informaciją atsilieps ir kaip ją interpretuos. 2015 metų liepą „Lietuvos ryte" pasirodė žurnalisto Leono Grybausko publikacija, kur aptariama, kaip Baltarusijos žurnale „MEL" aiškinamas baltarusių skirtumas nuo rusų. Visi genetiniai skirtumai nurodyti, kaip anksčiau aprašyti ir, matyt, iš to paties šaltinio, tačiau su viena maža detale, kuri keičia absoliučiai viską. Baltarusiai yra vakariniai baltai su slaviško kraujo priemaiša[17]. Kurioje grandyje ir kuriose galvose vakariniai slavai virto vakariniais baltais – sunku pasakyti, bet, matyt, slaviškas kraujas reiškia visai ne slavišką prigimtį, bet slavų kalbą, kurią neaišku kada, kas ir kur įpiršo vakarų baltams. Štai ir logiška pabaiga – išniro slavai vakarų baltų pavidalu su savita slavų kalba ir su savo VALSTYBINGUMO ISTORIJA. Dar labiau neįtikėtinas Lietuvos istorijos savinimasis, kurį aprašė mūsų žurnalistas L. Grybauskas: „Enciklopedijoje „Belarus" („Baltarusija") teigiama, kad baltarusių etnosas susiformavo XIII–XVI amžiais. Kitaip tariant, jis susiformavo dar iki carų Ivano Rūsčiojo* ir Aleksejaus Michailovičiaus* agresijų ir prieš Rusijos 1795 metų LDK okupaciją, tai buvo seniai susiformavęs etnosas su savo daugiaamže valstybingumo istorija. Kadangi Abiejų Tautų Respublikoje* LDK turėjo visus valstybės atributus: savo valdžios institucijas (LDK kancleriai, nė vieno žemaičio – beveik visi baltarusiai, keli lenkai), savo nacionalinę baltarusių kariuomenę, savo šalies įstatymus (LDK Statutus baltarusių kalba, iki šiol neišverstus į žemaičių ir aukštaičių kalbą), savo nacionalinę valiutą (tai baltarusiškas taleris,* kuris buvo kaldinamas keletą amžių iki pat 1794 metų, kai paskutinį baltarusišką talerį nukaldino Gardino monetų kalykla) ir t. t." Atkreipkime dėmesį: „<...> seniai susiformavęs etnosas su savo daugiaamže valstybingumo istorija". Istorikai, ką jūs apie tai manote? Nors, manau, istorikų čia nebepakanka. Mano kolega dr. Ernestas Vasiliauskas, apsilankęs Bresto ar Pinsko muziejuje, labai nustebo: kabo žemėlapis, kuris skelbia, kad čia pavaizduota XIII a. Vilniaus kunigaikštystė. Vilnius ir dabartinės Baltarusijos žemės. Gražu. Štai iš čia ir išvesta baltarusių valstybingumo istorija. Su istorine tiesa nesiskaitantys istorikai ir jų rėmėjai jau mums pažįstami nuo sovietmečio laikų, nors, ieškodami savosios istorijos, tokią baltarusių istoriją konstruojantys istorikai jau lenkia ir tų laikų ideologizuotus istorikus. Įdomu, kaip šie genetiniai atradimai paveiks slavų istorinę mintį?

16 Prieiga per internetą: http://charter97.org/ru/news/2013/5/12/69102/ [žiūrėta 2015-10-15].

17 Prieiga per internetą: http://lrytas.lt/pasaulis/rytai-vakarai/luzis-baltarusiai-pasauliui-eme-aiskinti-kuo-skiriasi-nuo-rusu.htm [žiūrėta 2015-10-15].

Germanai

Germanų ir baltų kaimynystė buvo dominuojanti vakarinėje ir pietinėje baltų pasaulio pusėje nuo seniausių laikų iki pat slavų pasirodymo, kuris laiko atžvilgiu taip pat buvo skirtingas. Pamaryje slavai galėjo pasirodyti ne anksčiau nei VIII a. pradžioje, rytuose prie Okos – apie VIII a. pradžią, o krivičių* atveju ne anksčiau nei XI a. pradžioje. Neginčijamas faktas, kad aisčiai nuolat bendravo su germanais. Tik štai su kuriais – klausimas nelengvas. Jei tikėtume tradicine ir dabar vyraujančia istorijos ir archeologijos mintimi, tai per Vielbarko kultūrą nuo pat jos susidarymo pradžios I a. antrojoje pusėje aisčiai tiesiogiai susidūrė su gotais. Pietuose aisčių kaimynai buvo germanų lugijų sąjunga, archeologų vadinama Pševorsko kultūra. Tačiau, turint omenyje, kad Vielbarko kultūra gali priklausyti tiems patiems aisčiams, tada aisčių ir germanų kaimynai turėtų būti Paelbio germanai ir tie patys lugijai. Čia tiesiog neakcentuojami tradiciniai ir aiškūs aisčių germaniški kaimynai su Pietų Skandinavijos ir Baltijos salyno germanais[18]. Tad viskas priklauso nuo požiūrio, ir nelieka nieko kito, kaip germanų ir aisčių vakarinius ir pietinius santykius su kaimynais nušviesti laikantis tam tikros koncepcijos. O ji šioje knygoje tokia, kad Vielbarko kultūra yra aisčių kultūra, kuriai būdingi bendrieji viso aisčių pasaulio raidos procesai ir ji yra to proceso sudėtinė dalis. Tad archeologiniai motyvai, kultūriniai apsektai ir tarpkultūriniai ryšiai nušviečiami organiškai susietuose procesuose, kurie pavadinti „Didžioji aisčių migracija“. Su įvairiausiais jos aspektais skaitytojas supažindinamas kituose šios knygos skyriuose. Dabar reikėtų atkreipti dėmesį į istorinius ir kalbinius germanų ir aisčių kaimynystės aspektus.

Istorikai ir archeologai pirmajam naujosios eros amžiui skiria ypatingą dėmesį dėl Europos ir pasaulio literatūroje nuolat skambančio gotų vardo ir jų įtakos III–VII a. Europos istorijoje[19]. Tie tyrinėtojai, kurie nuo I a. pabaigos Europos istorijoje linkę matyti gotus, dažnai remiasi antikos autoriais, kurie mini panašius į „gotai“ vardus. „Getai“, „gotonai“, „gitonai“, „gutai“, „gautai“ ankstyvosios gotų istorijos ieškotojams virsta įtikinamu argumentu apie gotų buvimą pr. Kr. ir pirmaisiais amžiais po Kr. Strabonas*, Tacitas, Plinijus Vyresnysis, Ptolemėjas, Deksipas* – visi jie pasitelkti tai vieninteliai užduočiai – pasiremiant rašytiniais šaltiniais archeologų sukonstruotą šiaurinę gotų istoriją „ištempti“ iki I–II a. ir taip „sinchronizuoti“ archeologų ir istorikų darbus.

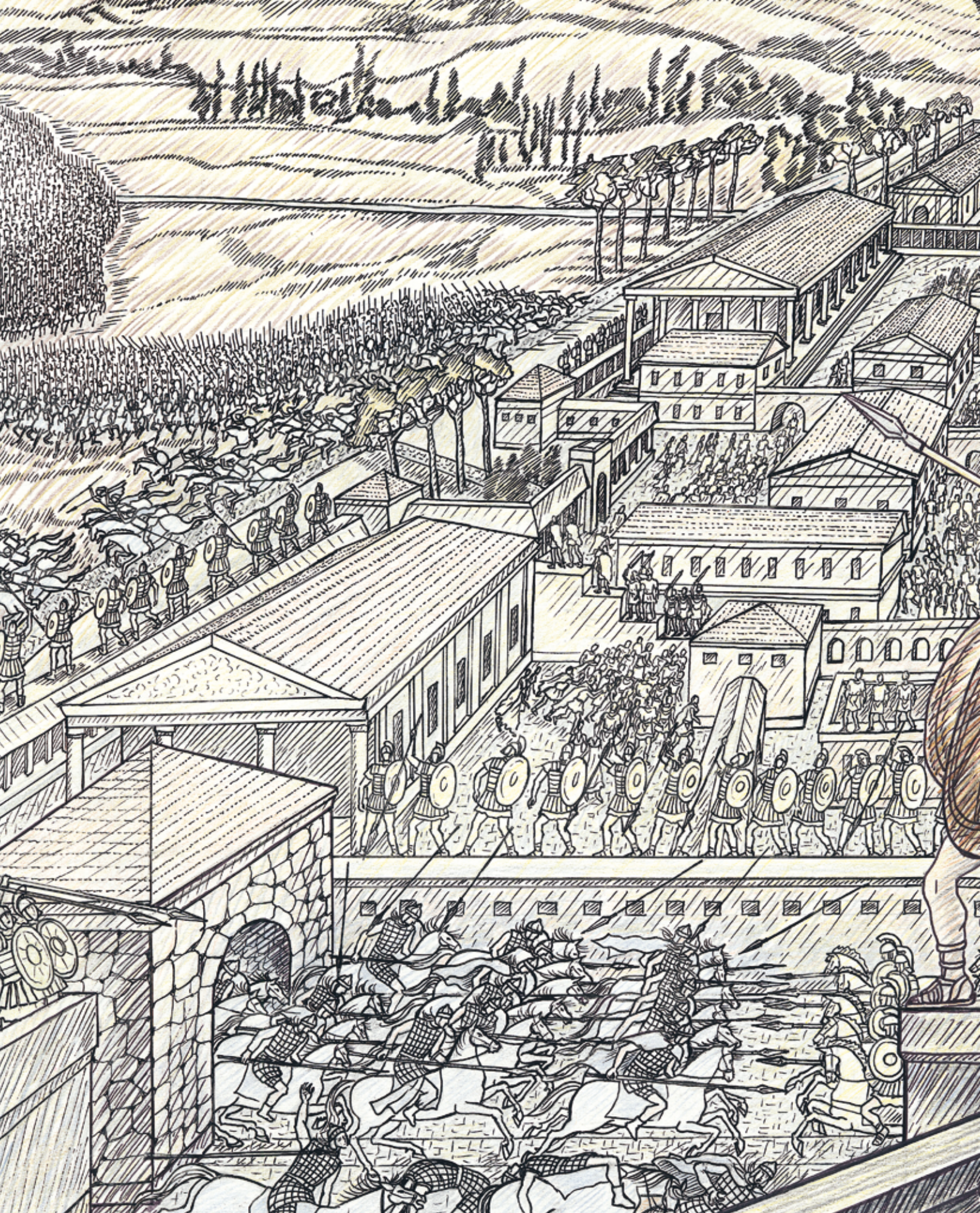
18 Šių germanų ir Vakarų Lietuvos I–V a. lyginamąją analizę yra atlikusi dr. Rūta Kačkutė.

19 Šia proga pravartu būtų priminti garsaus proistorės ir nacionalsocializmo santykių tyrėjo Achimo Loibės (A. Leube) nusakytą politinį ir ideologinį gotų tyrinėjimo atspalvį. Jis nurodė, kad nacionalsocializmui atsidavęs mokslininkas Ernstas Petersenas (E. Petersen) gotus vertino kaip ypač gryno germaniškumo įkūnijimą. Pagal SS gotų projektą (Das Goten-Projekt der SS) buvo kalbama apie esminį gotų tyrimą istoriniu, rasiniu, archeologiniu požiūriais. Projekte buvo numatytos penkerių metų tyrimo gairės, apimančios priešistorinius ankstyvosios istorijos tyrimus, visų žemės radinių tyrimus visose gotų gyventose ir užkariautose srityse. Mokslines knygas ir žurnalus užplūdęs gotų istorijos šiaurinio periodo propagavimas veikia, kaip atrodo, ir dabartinę archeologijos mintį.

Panagrinėkime šių antikos autorių pranešimus, kuriais taip dažnai ir autoritetingai remiasi ankstyvosios gotų istorijos kūrėjai ir gotų istoriografinė tradicija. Chronologinė* autorių seka būtų tokia: Strabonas, Plinijus Vyresnysis, Tacitas, Ptolemėjas, Deksipas. Strabonas, graikų geografas, istorikas ir filosofas, iš jų yra pats ankstyviausias: gimė apie 64–63 m. pr. Kr., o mirė 24 metais. Jo „Geografijos" (Geographica) žinios nesiekia toliau nei 24 metai. Tuo metu gotams priskiriamos Vielbarko kultūros apskritai nebuvo. Vyslos žiočių gyventojai išgyveno vadinamosios Oksyvo kultūros* paskutinę fazę. Tad Strabonas negalėjo kalbėti ir nekalbėjo apie tai, ko nebuvo. Jis rašė apie germanų tautą, gyvenusią visiškai kitoje erdvėje ir kitu laiku. Septintos knygos III dalies 1 paragrafe jis rašo: „Pietinę Germanijos dalį už Albio, kaip tik tą, kuri šliejasi prie upės, užima svebai. Toliau seka getų žemė, pradžioje siaura; ji tęsiasi išilgai Istro pietinėje pusėje, o priešingoje pusėje – išilgai kalnuoto Herkinos miško šlaito (beje, getų šalis užima dalį kalnų); po to ji išsiplečia į šiaurę iki tiregetų" (Geographica, VII, III, 1). Geografinį orientyrą, prie kurio būtų galima „pririšti" getus, Strabonas davė. Tai upė Istras – Dunojus. Antikos laikais jis buvo skaidomas į dvi dalis: Danubijumi buvo vadinama ta dalis, kuri yra arčiau ištakų, o Istras – to paties Dunojaus dalis, esanti arčiau Juodosios jūros. Kitoje vietoje Strabonas rašo dar aiškiau: „Graikai getus laikė trakiečiais. Gyveno getai abejose Istro pusėse <...>" (Geographica, VII, III, 2). Įdomu, kodėl getų, kaip būsimųjų gotų, nekildinti iš Juodosios jūros erdvės, kaip tai ir nurodo Strabonas? Šiaip ar taip, bet nuoroda į Strabono getus šiaurinėje gotų istorijoje yra paprasčiausiai nekorektiška. Plinijus Vyresnysis gimė metais anksčiau nei mirė Strabonas – 24-aisiais. Šio romėnų autoriaus žinios nesiekia toliau nei 79 metai, bet patikimų žinių apie Okeano tautas Plinijus galėjo turėti, nes būtent jis aprašė Nerono laikų prekybos misiją gintarui pargabenti. Tačiau nė vienu žodžiu nesusiejo savo gutonų su Vyslos žiočių gintaru, nors, kaip nustatyta, misija ten lankėsi, o ir Vielbarko kultūra jau gyvavo. Aprašydamas germanų gentis, Plinijus sako, kad: „Germanų genčių grupių penkios: 1) vandilai, jiems [priklauso] burgudionai, varinai, charinai, gutonai; 2) ingueonai, tarp jų kimbrai, teutonai ir chaukai" (Plinius, Naturalis historia, IV, 99). Neaišku net, ar vandilai yra vėlesnieji vandalai*. Bet jeigu ir taip, tai Plinijus išskaičiuoja vandilų/vandalų sąjungos gentis. IV–VI a. Europos istorijoje vandalai ir gotai suvaidins žymų vaidmenį, bet, kaip žinoma, jos reiškėsi kaip savarankiškos politinės jėgos. Tacitas gimė 56 metais ir mirė 117 metais. Jo gyvenimas kaip tik sutampa su menamų Vielbarko gotų istorija Pamaryje. Ką gi jis tokio paliko, ką būtų galima mėginti susieti su gotais? „Germanijoje", kuri, kaip žinoma, buvo parašyta apie 98 metus, jis rašo: „Už lugijų [karaliai] valdo gotonus, šiek tiek griežčiau, nei kitas germanų gentis, bet vis dar [nepasikeldami] aukščiau už laisvę. Toliau iškart prie Okeano – rugijai ir lemovijai; visų šių genčių bruožas – apskriti skydai, trumpi kardai ir klusnumas karaliams" (Germania, 44). Lugijai, germanų genčių sąjunga, kuri archeologijoje žinoma Pševorsko kultūros vardu, tikrai gyvavo Tacito gyvenamuoju laiku. Už jų galėjo būti ir Tacito gotonai, bet ne prie Baltijos jūros, kurios pakrantėje tas

pats Tacitas apgyvendino rugijus ir lemovijus. Tacito pranešimas puikiausiai dera su graiko Ptolemėjo pranešimu. Bet prieš tai grįžkime prie Tacito, nes jis gotonus mini vėliau jo parašytų Analų antroje knygoje. Ten, kur aprašomi 16–19 metų įvykiai: „Buvo tarp gotonų kilmingas jaunas žmogus, vardu Katualdas, savo laiku bėgęs nuo Marobodo prievartos ir, kai šis atsidūrė bėdoje, pasiryžęs jam atkeršyti“ (Annales, II, 62). Marobodas buvo markomanų, kurie gyveno prie Dunojaus, karalius. Jaunystę praleido Italijoje ir gavo Romos išsilavinimą. Apie 9 metus po Kr. jis tapo markomanų karaliumi. 19 metais, po konflikto su cheruskų Arminijumi, jis buvo priverstas pasitraukti į Raveną, kur imperatorius Tiberius (14–37) jam užtikrino saugumą. Ten jis ir mirė 37 metais, išgyvenęs tremtyje 18 metų. Ir vėl mes susiduriame su kita geografine erdve ir kitu laiku, kai gotų, o ypač prie Vyslos, dar nebuvo, nes Katualdo kerštas priskiriamas 18 metams. Ar Katualdas, savo kailiu patyręs Marobodo prievartą, galėjo gyventi kažkur Vyslos žiotyse ir dar tuo laiku, kai net ir archeologijos duomenimis, apie menamus Vielbarko gotus niekas nežinojo? Didelis klausimas. Greičiausiai reikia kalbėti apie kažkokius kontinentinius, prie Dunojaus buvusius, gotonus, kurie, vėlgi neaišku, ar sietini su gotais.

Kitas antikos autorius – graikas Ptolemėjas, geografas ir astronomas, gyveno tarp 90 ir 168 metų. Taigi Tacito bendraamžis, ir jo gyvenimas sutampa su menamų gotų gyvenimu Pamaryje. Jo „Geografijoje“ randama: „O mažesnės Sarmatijos tautos yra prie Vistulos upės už venedų / po venedais gyvenantys gitonai, paskui finai, sulonai, už jų / po jais – frugudionai, paskui, prie Vistulos upės ištakų – avarinai, po jų / po jais ombronai, paskui anartofraktai, burgionai, arsietai, sabokai, paskui, prie Karpatų kalno – pijengitai ir bijesai“ (Geographia, III, 5, 8). Jeigu galėtume Tacito gotonus sutapatinti su Ptolemėjo gitonais, tai jų gyvenama vieta būtų labai panaši. Ptolemėjo venedai yra pajūrio aisčiai, kurie gyveno nuo Vyslos upės iki Nemuno (Jovaiša, 2014). Už jų ir už Venedų kalnų gyveno gitonai, kurie iš tiesų galėjo būti arba lugijų dalis, arba gentis tarp venedų ir lugijų. Bet vėlgi niekaip nesusisieja Vyslos žiotys ar Baltijos pakrantė. Ptolemėjas „Didžiosios Germanijos“ aprašyme minėjo dar vieną vardą, kuris kažkiek panašus į vardą „gotai“: „Virš Kimbrų pusiasalio yra kitos trys salos, vadinamos Alokijomis, kurių vidurio laipsniai yra 37°, 59°20’. Į rytus nuo Kimbrų pusiasalio yra keturios salos, vadinamos Skandijomis. Trys iš jų mažos, viduriniosios iš jų laipsniai yra 41°30’, 58°. Viena, didžiausioji, yra labiausiai nutolusi į rytus priešais Vistulos upės žiotis; labiausiai į vakarus nutolęs jos kraštas turi 43°, 58° laipsnius; ryčiausias – 46°, 58° ; šiauriausias – 44°30’, 58°30’; piečiausias – 45°, 57°40’. Ji taip pat tikrai vadinama Skandija. Vakarinėje jos pusėje gyvena chaideinai, rytinėje – favonai ir firaisai, šiaurinėje – finai, pietinėje – gutai ir daukionai, viduryje – levonai“ (Geographia, II, 11, 16). Turint omenyje, kad Ptolemėjo laikais Skandinavija buvo laikoma sala, greičiausiai čia ir aprašomos Pietų Skandinavijos tautos, kurios čia gyveno II a. viduryje. Gotų istorijos tradicija sako, kad pirmasis neabejotinas

2:4 il.
Gotai užima Histriją

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
297 × 420 mm, 2015.

Pirmasis, kaip teigiama, tikras gotų paminėjimas antikos šaltiniuose. Histrija prie Juodosios jūros buvo graikų kolonija, kurią 238 metais užėmė iš sausumo įsiveržę gotai.

Histrijos miesto vaizdas nupieštas pagal natūroje išlikusią planuotę.

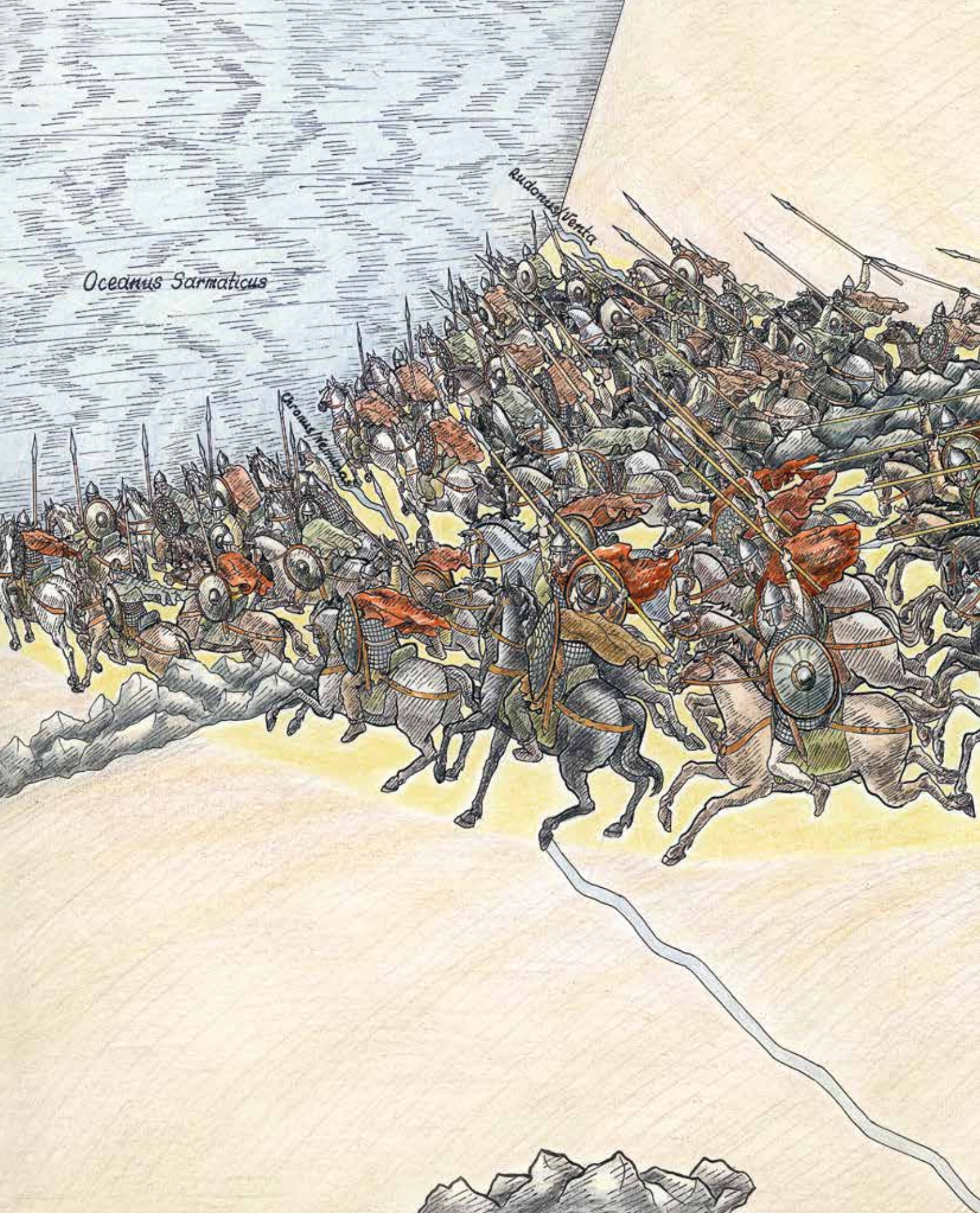
gotų paminėjimas skirtinas Deksipo plunksnai. Graikų istorikas ir politikas gyveno tarp 210 ir 273 ar 275 metų. Tai yra tuo laiku, kai gotai, kaip nurodo Jordanas, gyveno Juodosios jūros aplinkoje. Deksipas žinomas dėl karų istorijų.Jo darbuose randame nedidelį įrašą: „Jiems valdant [imperatoriui Maksimui ir Balbinui] vyko karpų mūšis prieš meziečius [Mezijos gyventojus], taip pat prasidėjo karas su skitais, tuo laiku buvo sunaikinta ir Histrija“ (Mullerus, Fragmenta historicorum Graecorum, III). Deksipas nesako „gotai“. Jis rašo „skitai“, kuriuos, sakoma, to laiko antikos tradicija tapatino su gotais. Keista. Net ne sarmatai, kuriais antika* vadino vėlyvuosius skitus, o juk kalbama apie III a. pradžią. Taigi vėl nerandame tiesioginio paliudijimo, o tik „tradiciją“. Ką gi mums gali pasakyti ši ganėtinai detali apžvalga? Pirmiausia visi mėginimai antikos autorių paminėtus getus, gutonus, gitonus, gutus (gautus) sieti su Vielbarko gotų istorija yra efemeriški kaip ir šiaurinė gotų istorija prie Baltijos jūros.

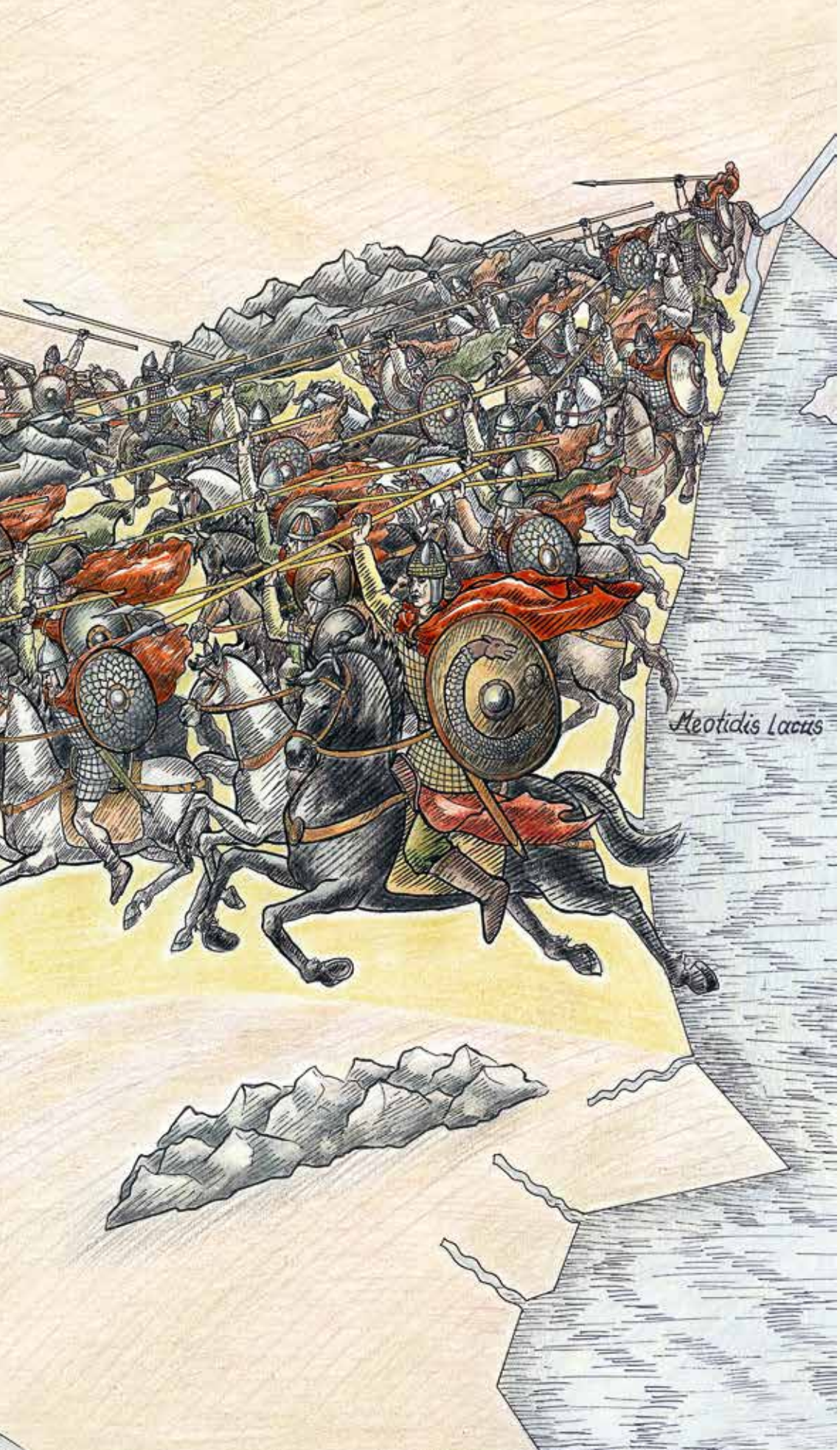
Ir čia išryškėja įdomi detalė: Jordanas, VI a. vidurio gotų istorikas, ir kiti vėlesnieji istorikai nemėgino gotų sieti su čia paminėtais tautų vardais. O juk ir Strabono, ir Plinijaus, ir Tacito, ir Ptolemėjo darbai gotų istorijos rašytojams buvo žinomi. Visame pasaulyje yra žinomas garsus gotų istorikas Hervigas Volframas (H. Wolfram). Jo nuolat perleidžiami darbai tapo šiuolaikine gotų istorijos klasika. H. Volframas tokių gotonų ir kitų skandinavų tautų „pritempimų“ nelaiko pagrįstais: „Kasiodoras, koreguodamas Ptolemėją, pateikia gausių skandinaviškų „gotų tautų“ vardų, tarp jų veikiau įtartiną tautovardį *Gautigoth*, gotai iš gautų šalies. Nuo I šimtmečio, tiesa, buvo žinomi kontinentiniai gutonai kaip skandinavų gutai, gautai. Taigi galima būtų daryti prielaidą apie, nors ir silpną, ryšį tarp gutų, gautų ir dabartinio *Gotar*. Be to, dar yra ir Gotlando sala, kuri akivaizdžiai pretenduoja į gotų „protėvynę“ (Wolfram, 2009, 219–220). H. Volframo atsargumas dėl šių „gotų tautų“ yra akivaizdus. Ir ši šaltinių apžvalga akivaizdžiai brėžia tą gotų istorijos liniją, kurioje nėra šiaurinės gotų istorijos, ir jeigu jų istorijoje yra I ir II a., tai įvykiai rutuliojosi maždaug prie Istro arti Juodosios jūros. Gotai galėjo gyventi Istro vidurupyje, o gal ir germanų sąjungai priklausyti, bet ne Vyslos žiotyse ir Pamaryje.

Ką apie germanų ir aisčių kaimynystę gali paliudyti vėlesnieji istoriniai šaltiniai? Tas pats Jordanas savo „Getikoje“ yra pasakęs: „(120) Aisčių gentį, gyvenusią prie labai ilgos Germanų Okeano pakrantės, Hermanarikas* taip pat pavergė savo sumanumu ir narsa, ir valdė visas Skitijos ir Germanijos tautas tarsi savo nuosavybę“ (Jordanes, Getica, 120). Ostgotų karalius Hermanarikas mirė tarp 375 ar 376 metų. Manoma, kad aisčiai galėjo būti įtraukti į jo orbitą, tačiau šio fakto neptvirtina jokie kiti šaltiniai. Tačiau Hermanariko vardas pasikartoja skandinavų sagose. Peržiūrėjus Baltijos erdvės įvykius atpasakojančias „Heimskringlos“, „Kniutlingų“, „Egilio“ sagas, nerandama nė vieno epizodo, kuriame I–III a. gotų istorija būtų nors menkiausiai atspindėta žodinėje skandinavų tradicijoje, kuri

jau istoriniais laikais buvo užrašyta. Bet štai IV a. gotų istorija Juodosios jūros erdvėje, kaip nurodo Tomas Baranauskas, žinoma skandinavų sagose, legendose ir mituose (Baranauskas, 2002). VI a. Jordano Hermanarichas virto Jarmeriku (Iarmericus) XIII a. Sakso Gramatiko* „Danų žygiuose“. Jordano žodžiai „Jis taip pat panašiai išmintimi ir jėga pajungė sau aisčių tautą“ virto Sakso Gramatiko „nusiaubė sembų, kuršių ir daugybę Rytų genčių.“ Akivaizdu, kad vikingų istorinė atmintis išlaikė tai, kas buvo, ir nemini to, ko nebuvo – nebūtų tautų vardų ir jų žygių. Yra ir kitokių keistenybių šioje „šiaurinėje gotų istorijoje“. Normanų ir baltų tyrinėtojas Arturas Mickevičius palietė IX–XII a. įvykius. Jie tolimi nuo šios knygos tyrinėjamo laiko, tačiau būdinga, kad istoriografinėje apžvalgoje nėra nė menkiausios užuominos apie tai, jog normanų tyrinėtojai yra radę Jordano dovanotos protėvynės pėdsakų skandinavų istorijoje (Mickevičius, 2004, 9–46). Išvada peršasi savaime: istorinėje normanų atmintyje nėra gotų istorijos atminties arba jokių gotų veiklos atgarsių Baltijos erdvėje šiauriniai germanai-vikingai* nežinojo. Ir tai vėl svarus argumentas, kad šiaurinės gotų istorijos nebuvo.

Pagrindinis istorijos šaltinis, kuris ir lieka vienintelis apie gotų kelionę iš šiaurės ir nė vieno kito antikos autoriaus nepaantrintas, yra Jordano „Getika“. Štai kokią legendą papasakojo Jordanas: „(25) Taigi, kaip menama, iš šios Skandzos salos lyg iš kokios genčių kalvės arba, tiksliau, lyg iš kokių tautų įsčių, kadaise išjudėjo gotai su savo karaliumi, vardu Berigas. Kai jie pirmą kartą iš laivų išsilaipino žemėn, tam kraštui tuoj pat davė pavadinimą. Nes, kaip pasakojama, net ir šiandien jis vadinamas Gotiskandza“ (Jordanes, Getica, 25). Legenda skelbia, kad į Vyslos žiotis gotai išplaukė trimis laivais. Jie turėjo simbolizuoti tris pagrindines jų gentis – rytų gotus, vakarų gotus ir gepidus. Bet ką pats Jordanas pasakė apie pirmąsias gotų gyvenamąsias vietas? „38. Mes skaitėme, kad pirma gotų gyvenamoji vieta buvo Skitijos žemėje prie Meotidės pelkės, paskui jie gyveno Mezijoje, Trakijoje ir Dakijoje, o dar vėliau – virš Ponto jūros vėl Skitijoje, ir niekur neradome užrašytų jų pasakojimų, kuriuose būtų sakoma, kad gotai būtų buvę pavergti Britanijoje arba kurioje nors iš salų, ir kažin kieno išpirkti už vieno arklio kainą. Bet jei kas nors mūsų mieste sakytų, kad jie atsirado kitaip, nei kad mes teigiame, aišku, mums prieštarautų. Bet mes linkę tikėti tuo, ką perskaitėme, o ne bobučių pasakomis“ (Jordanes, Getica, 38). Jordanas labai aiškiai aprašė tikrąsias gotų gyvenamąsias vietas, o jo legendinės dalies įrašai yra gana dviprasmiški ir migloti. Kaip ir dera legendai, Berigo gotų atvykimo aprašymas yra trumputis, o pirmosios gyvenamosios vietos prie Meotidės aprašomos detaliai, su išmanymu, gausiai pastebint detales, genčių ir geografinius pavadinimus. Skandzos, legendinės gotų tėvynės, aprašyme į akis krinta tai, kad galima įžvelgti dvi skirtingas jos buvimo vietas. Devintame „Getikos“ skirsnyje aprašyta Skandinavija su jos šiaurine gamta: „Taip pat šios didžiulės jūros arktinėje dalyje, kitaip tariant, šiaurėje, yra didelė sala, kuri vadinasi Skandza, nuo kurios, Viešpaties valia, mes ketiname pradėti pasakojimą, nes tauta, kurios

Oceanus Sarmaticus
Rudonis/Venta
Curonus/Memmingen

2:5 il.
Hermanariko reidas į aisčius

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Jordano „Getikoje“
yra pasakyta, kad:
„(120) Aisčių gentį,
gyvenusią prie labai ilgos
Germanų Okeano pakrantės,
Hermanarikas taip pat pavergė
savo sumanumu ir narsa,
ir valdė visas Skitijos
ir Germanijos tautas
tarsi savo nuosavybę“
(Jordanes, Getica, 120).
Rytų gotų karalius
Hermanarikas mirė
tarp 375 ar 376 metų.
Manoma, kad aisčiai galėjo
būti įtraukti į jo orbitą,
tačiau yra ir abejojančiųjų.

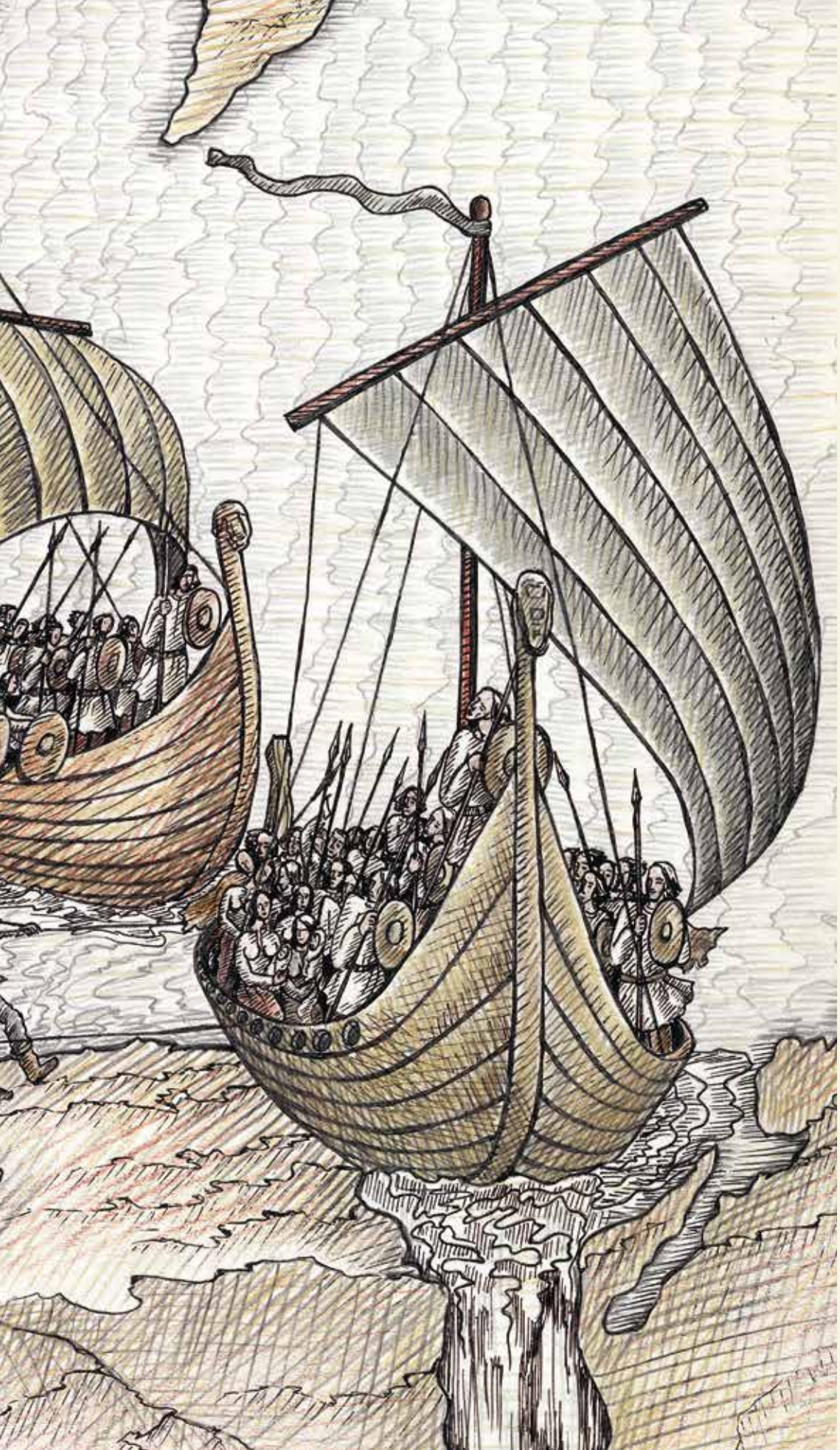
kilmę netveri sužinoti, tarsi bičių spiečius, išsiveržęs iš šios salos glėbio, atūžė į Europos žemę <...>." Septynioliktame skirsnyje sakoma, kad „Skandza yra priešais Vistulos upę", o to paties skirsnio tolesnis tekstas labiau krypsta į kontinentinės Skandinavijos aprašymą: „Vakaruose Skandzą juosia bekraštė jūra, o šiaurėje ją rėpia tas pats laivu neįveikiamas platusis okeanas, iš kurio tarsi kokia ištiesta ranka, pratęsus įlanką, susidaro Germanų jūra." Atšiaurios Skandinavijos sąlygos ryškios 18 skirsnyje: „Sakoma, kad ten yra daugybė nedidelių salelių. Ir jei dėl stiprių šalčių užšalus jūrai į jas atklysta vilkų, sakoma, jie netenka regėjimo. Taigi ta žemė ne tik žmonėms nesvetinga, bet ir žvėrims nuožmi"; devynioliktame skirsnyje: „Dėl didelio šalčio ten niekada nepamatysi medų nešančių bičių spiečiaus. Šiaurinėje salos dalyje gyvena adogitų gentis, kuriai, sakoma, per patį vidurvasarį keturiasdešimt dienų ir naktų nepaliaujamai būna šviesu, o viduržiemį tiek pat dienų ir naktų ji nematanti ryškios šviesos." Pastarasis skirsnis akivaizdžiausiai byloja apie baltąsias naktis Skandinavijoje, o 22 skirsnio žodžiai „<...> visi jie žvėrių papročiu gyvena iškirstose uolose tarytum tvirtovėse" liudija apie panašias į Skandinaviją uolingas vietas. Šešiolikto skirsnio Skandzija atsirado, atrodo, iš Ptolemėjo žodžių apie keturias salas prie dabartinio Jutlandijos pusiasalio, kurios vadinosi Skandijomis (gr. Skandiai). Pati didžiausia iš jų, pasak Ptolemėjo, buvo priešais Vistulos (dab. Vyslos) upės žiotis ir taip pat vadinasi Skandija. Taigi Jordano tekstas diktuoja įtikinamesnę versiją, kad trys Berigo laivai, apie kuriuos jis rašo 94 skirsnyje („Turi prisiminti, kad pradžioje aš minėjau gotus išėjus iš Skandzos salos skreito su savo karaliumi Berigu ir tik trimis laivais atplaukus prie kitos okeano pakrantės, t. y. Gotiskandzos"), atplaukė iš Skandinavijos. Tai kaip tik ir būdinga legendoms, kur nesirūpinama neįveikiamomis realijomis siekiant pasakyti pagrindinę mintį, jog gotų, kaip ir kitų germanų, protėvynė yra Skandinavijoje ir kad jie atėjo iš Skandinavijos. Legendinę gotų pradžios prigimtį nurodo ir penkių karalių istorija. Pirmasis karalius – legendinis Berigas, antrojo ir trečiojo vardų Jordanas apskritai nežino, o kelionės į Skitiją išvakarėse atsiranda karaliaus Filimero tėvas Gadarigas. Nėra, kaip yra būdinga legendinėms genealoginėms* schemoms, jokių kitų giminystės saitų (brolių, seserų). Darosi aišku, kad Jordanas nežinojo ir nekūrė šiaurinės gotų istorijos. Jis sukūrė tais, o ir vėlesniais, laikais taip reikalingą garbingą gotų karalių genealoginę liniją iš germanų pamėgtos šiaurės. Antikai įprasta maniera jis mėgino nustatyti „Nojaus laikus" siekiančias kilmės šaknis. Gal čia vertėtų prisiminti mūsų karalių kilmės paieškas? 1385 metais Krėvos sutartimi Jogaila* tapo Lenkijos karaliumi. Istorikams teko ieškoti ir pagrįsti karalių vertą ir vakarų civilizacijai suprantamą karaliaus Jogailos kilmę. Išsilavinę Lietuvos metraščių kūrėjai buvo susipažinę su Plinijumi, Tacitu, Amianu Marcelinu*, Kasiodoru, Jordanu, o gal ir mums nežinomais kitais autoriais. Jie, kaip Jordanas gotams, įpynė lietuvių kilmės legendą, tačiau nepasakoja lietuvių istorijos Romoje, o Jordanas nepasakoja pačiam sau nežinomos gotų istorijos Baltijos pakraštyje. Jis, kaip ir dera legendai, pamini penkis karalius ir žaibiškai pasuka į tikrąją gotų istorijos areną Skitijoje prie Meotidės. Vėlyvuoju gotų istorijos

periodu*, VII a. Ispanijoje, Izidorius* parašė naują, nepriklausomą nuo Jordano, gotų istoriją. Izidorius papasakojo, kad „Neabejotina, kad gotų giminė yra labai sena“, kad ji kildintina iš Japeto sūnaus Magogo, kad jų vardas, perkeltas į mūsų kalbą, reiškia „narsa“, kad jų įspėjo vengti Aleksandras, bijojo Piras, išsigando Cezaris, o 264 mūsų eros ir pirmaisiais Valeriano ir Galieno valdymo metais, gotai, perkopę per Alpes, nusiaubė Graikiją, Makedoniją, Pontą ir Iliriją, kol Klaudijaus juos sugrąžino į savo vietas (Isidorus, Historia Gothorum, 11, 268). Izidorius neužsimena apie šiaurinį gotų istorijos periodą ir dėl to jam priekaištavo Jordanas: „Šiems teiginiams pritaria ir kai kurie vyresniosios kartos rašytojai; štai Juozapas, teisingasis analų pasakotojas, visur besilaikantis tiesos taisyklės ir nuo pat pradžių apsvarstantis dalykų kilmę, nežinia kodėl praleido tai, ką sakėme apie gotų genties pradžią. Tačiau tik paminėdamas jų šaknis nuo Magogo, Juozapas tvirtina, kad ir pati gentis, ir jos pavadinimas buvo „skitai“ (Jordanes, Getica, 29). Jordano teksto nagrinėjimai įtikina, kad pats Jordanas kuo aiškiausiai atskyrė legendą nuo realios istorijos. Ir dar pridėjo, kad tiki tuo, ką perskaitė, o ne bobučių pasakomis. Gal nereikia kaltinti Jordano visomis nuodėmėmis? Gal kai kurie istorikai mato Jordano darbe tai, ką jie nori matyti, o ne Jordano papasakotą istoriją? Taigi artėjame prie minties, kad nėra jokios šiaurinės gotų istorijos. Žinoma gotų kilmės legenda, kuri neleidžia, pasiremiant Jordanu, konstruoti gotų migracijos maršruto, o „pakeliui“ gyvavusios Vielbarko kultūros priskirti gotams. Bet tai tik vienas iš argumentų, o kiti atsivers beskaitant šią knygą. Suprantama, kad kiekviena nauja koncepcija ir lieka nauja, kol nesudaro kritinės argumentų ir tyrėjų grupės, kuri gali priimti tą naują mintį. Tačiau bet kuriuo atveju ta nauja mintis atveda prie visai kitokio aisčių pasaulio ir jo poveikio Europos istorijai supratimo.

Kalbininkų darbuose teigiama, kad baltų kalbose esama gotų kalbos skolinių, kurie atsiradę, kai gotai, nors ir neilgą laiką, buvo prūsų kaimynai. K. Būga šiai problemai paskyrė atskiras studijas (Būga, 1959, 80–98.), o naujausioje mūsų literatūroje jas sistemino ir analizavo Dinis Pjetras Umbertas (Dini, 2000) ir Simas Karaliūnas* (2015). Padaręs reikšmingą išvadą, kad „dar mažiau nei slavėnų kalbose rasime senovinių germaniškosios kilmės žodžių baltų giminės kalbose“, K. Būga nurodo, jog tėra vos 11 seniausių germaniškų skolinių ir 9 iš jų yra gotų skoliniai[20]. Gotų „alus“ yra bendras skolinys visoms baltų kalboms, lietuviams žinomi keturi gotų skoliniai, prūsams – septyni, o latviams – tik du. Su gotų skoliniais yra susijęs reikšmingas K. Būgos teiginys: „Didžioji dalis senųjų germanų (gotiškosios) kilmės žodžių atkeliauja baltų kalbosna ne tiesioginiu keliu, bet per slavėnus.“ Tad, pripažindami dabartinę slavų pietinės kilmės sampratą, galime kitaip modeliuoti gotų skolinių šaltinius, ir K. Būgos teiginys „gotų tautos kultūrinių santykių

[20] K. Būgos tyrinėjimų metais ir vėliau buvo žinomos pastangos tokių skolinių rasti daugiau, tačiau tiek pats K. Būga, tiek ir kiti tyrinėtojai nurodė tokių bandymų nepagrįstumą.

2:6 il.
Gotų atsikėlimo legenda

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
420 × 300 mm, 2015.

Jordanas, ieškodamas gotų
kilmės pradžios, sako:
„Taigi, kaip menama,
iš šios Skandzos salos
lyg iš kokios genčių
kalvės arba, tiksliau,
lyg iš kokių tautų įsčių
kadaise išjudėjo gotai su savo
karaliumi, vardu Berigas.“
Legenda skelbia,
kad gotai esą atsikėlė
į Vyslos žiotis. Iš čia
turėjo prasidėti jų žygis
į Juodosios jūros pakrantę.

su prūsais būta silpnesnių nei su slavėnais“ leidžia naujoviškai interpretuoti to paties kalbininko išvadą „iš senų senovės, mat, slavėnų (venetų, venedų) būta kaimynais su gotais.“ Analitiniame P. U. Dinio veikale randama K. Būgos išvadų patvirtinimų: „J. Otrębskis, be to, pastebėjo, kad nėra tokių skolinių, kurie žinomi tik baltams, visuomet jų aptinkama ir slavų kalbose. Tai leido jam padaryti išvadą, kad būtent slavai turėję tiesioginių kontaktų su germanų gentimis ir tapę pagrindiniu tarpininku germanų žodžiams į baltų kalbą prasiskverbti“ (Dini, 2000, 133). Ankstesni germanų ir slavų, o ne baltų ir slavų kontaktų patvirtinimai ir iš to kylančios išvados pateikiamos O. Trubačiovo darbe: „Susilaikydami nuo tolesnių klasifikacijų, pakartosime tik, kad pati medžiaga rodo senosios slavų orientacijos ne kontaktų su baltais, o kontaktų su vakarietiškesniais indoeuropiečiais galimybes. Tarp jų kalbinis bendravimas bendroje terminų kūryboje toks didelis ir toks rimtas, kad mes priversti matyti egzistavus senąjį Centrinės Europos kultūros regioną, kuris apėmė senuosius germanų, italikų, slavų dialektus (arba jų dalį) ir neįtraukė baltiškų dialektų, su kuriais bendravimas galėjo pasireikšti vėliau. Antrinis slavų prisijungimas prie minimo regiono (tarkime, po bendravimo su baltais), mūsų manymu, mažai tikėtinas. Tam prieštarauja ir baltiškų terminų susidarymas atitinkamose teminėse grupėse, ėjęs visiškai skirtingais nuo slavų keliais“ (Трубачев, 1966, 392–393).

Taigi turint omenyje O. Trubačiovo apibūdintą Centrinės Europos kultūrinį regioną, kurio realų egzistavimą patvirtina ir archeologijos medžiaga, galima peržvelgti kitus K. Būgos nurodytus gotiškos kilmės žodžius jų dialektinės priklausomybės požiūriu. Anksčiau minėtas gotų skolinių pasiskirstymas rodo, kad lietuviai pagal žodžių skolinimąsi nėra paskutiniai. Prisiminus K. Būgos teoriją, kad lietuviai pasirodė tiesiogiai slavų spaudžiami, tai gal kaip tik per slavus jie galėjo gauti gotiškų žodžių ir tapti tolesniu laidininku. Vadinasi, išaiškėja visai kitas gotiškų skolinių gavimo laikas, kuris dera su tikrąja gotų istorija kaip tik O. Trubačiovo apibūdintoje kultūrinėje germanų–italikų–slavų erdvėje. Gal tokia logika padės mums išsiaiškinti ir pačių lietuvių kelionės link savo dabartinės tėvynės kelius? Įdomiai tokioje koncepcijoje komponuojasi gotiško žodžio „šarvas“, kuris žinomas ir lietuviams, ir prūsams, klausimas. Reikalas tas, kad gotams skiriamoje Vielbarko kultūroje niekas jų nėra matęs, o tolimas šarvo giminaitis – skydas – žinomas tik iš bronzinės miniatiūros. Kyla klausimas, kaip kultūra, kuri laikėsi „ginklų tabu“, galėjo paveikti aisčių kultūrą, kad perimtų jos slepiamo ar tiesiog nežinomo daikto įvardijimą. Čia gal įdomi detalė būtų ir apie germanišku laikomą midų. Pastaraisiais metais M. Michelbertas Paprūdžiuose atidengė ankstyvųjų viduramžių pradžios karinio elito atstovo kapą. Šalia kitų brangių įkapių buvo ir geriamieji ragai, kurių apatinėse dalyse – taurelėse – išliko organinės medžiagos liekanų. Analizė parodė, jog tai midus (Michelbertas, 2008, 52). Taigi žemaičių areale moksliškai dokumentuotas midus yra iš V a. antrosios pusės – VI a. pradžios, ir niekas kol kas negali pasakyti, kur jis anksčiausiai buvo žinomas.

Mėginant išsiaiškinti, kaip gauti gotų skoliniai, kyla ir kitokių keblumų. Teigiama, kad gotai buvo įsikūrę Vyslos žiotyse, tačiau kalbininkas K. Būga Vyslos žiotis ir Aismares skiria aisčiams. I a. Sembos aisčiai negyveno prie Vyslos žiočių ar jos žemupyje. Galima sakyti, jog mūsų kalbamuoju laikotarpiu – I–V a. – Sembos aisčius nuo Vyslos aisčių skyrė Pasargės upė, kuri buvo gerokai nutolusi į šiaurės rytus nuo Vyslos. Vadinasi, Sembos-Notangos aisčiai neturėjo tiesioginio kontakto su gotais ir nuolat šalia negyveno. Neturint tiesioginių kontaktų su gotais, kalbos skolinių iš jų gauti yra kebliau. Kita schema klostosi, kai daroma prielaida, jog Vyslos ir Pamario žmonės buvo Tacito minimi aisčiai. Tad jei ir buvo gotų migracija iš Skandinavijos ar Gotlando, tai ji buvo „tranzitinė“. Vėl sunku patikėti, kad per neilgalaikius kontaktus būtų gauta skolinių. Iš tiesų seniausi gotiški skoliniai yra atėję trejopai. Laikantis prielaidos, kad Pamario ir Vyslos žmonės buvo aisčiai, galima sakyti, jog ankstyviausi skoliniai galėjo būti germaniški, bet ne gotiški, nes jų šioje erdvėje nebuvo. Aisčiai nuo I iki pat III a. vidurio germaniškų skolinių galėjo gauti iš lugijų sąjungos germanų, kuriuos siejo bendras Gintaro kelias. Po III a. antrosios pusės Pamario aisčius išstūmė naujieji ateiviai germanai, archeologų vadinama Dembčino* grupė. Pažymima, jog šie žmonės nėra turėję jokių kontaktų nei su senaisiais germanų senbuviais lugijais, nei su Vielbarko žmonėmis. Aisčiai po III a. antrosios pusės liko Vyslos žemupio abiejuose krantuose ir visame dešiniajame krante. Tad nuo III a. vidurio atsirado naujas germaniškas vakarų baltų kaimynas ir skolinių šaltinis, tačiau vėlgi ne gotiškų. Antroji germanizmų banga galėjo turėti jau gotišką pradą. Vielbarko aisčiai aktyviai dalyvavo Černiachovo kultūros gyvenime ir drauge su kai kuriais kitais vakarų baltais slinko link Centrinės Europos kultūrinio regiono. Tokius ryšius liudija iš šio regiono parsigabenti IV–VI a. karinio elito kapų radiniai. Kita baltų dalis nuo VI a. antrosios pusės spaudžiami avarų, o nuo VIII a. – slavų, kėlėsi į Baltijos erdvę ir neišvengiamai buvo susipažinę su gotų ir slavų kultūromis. Kalbinius naujadarus baltai galėjo perimti tiesiogiai iš gotų ar per slavus. Trečioji germanizmų banga, be abejo, sietina su Kryžiaus karų* epocha Baltijos erdvėje.

Aisčių istorijoje ypač svarbus yra Gdansko vietovardžio aiškinimas, kuris daug ką gali pasakyti apie Vyslos žmonių baltiškąją ar kitokią prigimtį. Pirmiausia, ką nustato kalbininkai, yra vietovardžio pirmojo užrašymo istorijos šaltiniuose data. Gdansko paminėjimas siejamas su vyskupo Adalberto*, kilusio iš įtakingos čekų giminės, 997 metų misija pas prūsus: „Pirmiausia jis atvyko į Gdansko miestą, kuris yra ant jūros kranto, labai plačios kunigaikščio karalystės kaimynystėje“ (Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, 1996, 174). Pretendentų į šio vardo kilmę gali būti bent trys – senieji vakarų baltai, germanai ir vakarų slavai. Pastarieji Pavyslio regione atsiranda ne anksčiau kaip VIII a. pradžioje. Tad Valerijaus Čekmono aiškinimas „<...> atsikėlus gotams į Pavyslį, žymiai pasikeitę baltų ir slavų genčių paribio santykiai, ...“ yra nesuprantamas (Karaliūnas, 2004, 149). Apie jokias slavų gentis per tariamą gotų išsilaipinimą Pavyslyje niekas nėra girdėjęs. Tad bet koks „gudo“

siejimas su slavais yra nekorektiškas. Vadinasi, scenoje dalyvauja tik du veikėjai – aisčiai ir germanai. S. Karaliūno tyrinėjimas objektyviai pateikia pagrindines rūpimas Gdansko vardo kilmės hipotezes (Karaliūnas, 2005, 403, 408–409). Jis teigia, kad toponimas „Gdanskas“ ir „gudas“ veikiausiai yra tos pačios kilmės, ir, kaip rašo V. Toporovas, negalima ignoruoti baltiškos „Gdansko“ (Gyddanyzc) ir „gudo“ prigimties (Топоров, 1979, 323–327). Pastaruoju metu šių žodžių baltiškumą pripažįsta žymus vokiečių kalbininkas J. Udolfas. Taigi, ir „gudas“, ir „Gdanskas“, ir Tacito „Gothones“, ir Jordano „Gotiskandza“, visai įmanoma, yra baltiškos kilmės. Kalbos duomenų reikšmė etniniams klausimams atsiskleidžia ir V. Sedovo disputuose su P. Tretjakovu sprendžiant Zarubincų ir Koločino* kultūrų baltiškumo klausimus: „Archeologija negali betarpiškai atsakyti į klausimą, kokia kalba kalbėjo tų senienų palikusios gentys. Lingvistinė aukštutinio Padnieprio vandenvardžių analizė, kurią atliko specialistai, parodė, kad visa ta teritorija iki pat Pripetės ir Seimo pietuose nuo tolimos senovės iki mūsų eros I tūkstantmečio imtinai buvo vien tik baltų apgyventa“ (Седов, 1982, 34). Kalbos specialistai mūsų kalbamosios erdvės atžvilgiu pabrėžia tą patį. I tūkstantmetyje pr. Kr. Pamarys ir Vyslos žiotys priklausė baltų kalbinei erdvei. Vyslos žiotys su dešiniuoju žemupio krantu, pasak Vulfstano, net IX a. pabaigoje bus aisčių gyvenama erdvė (Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, 1996, 168).

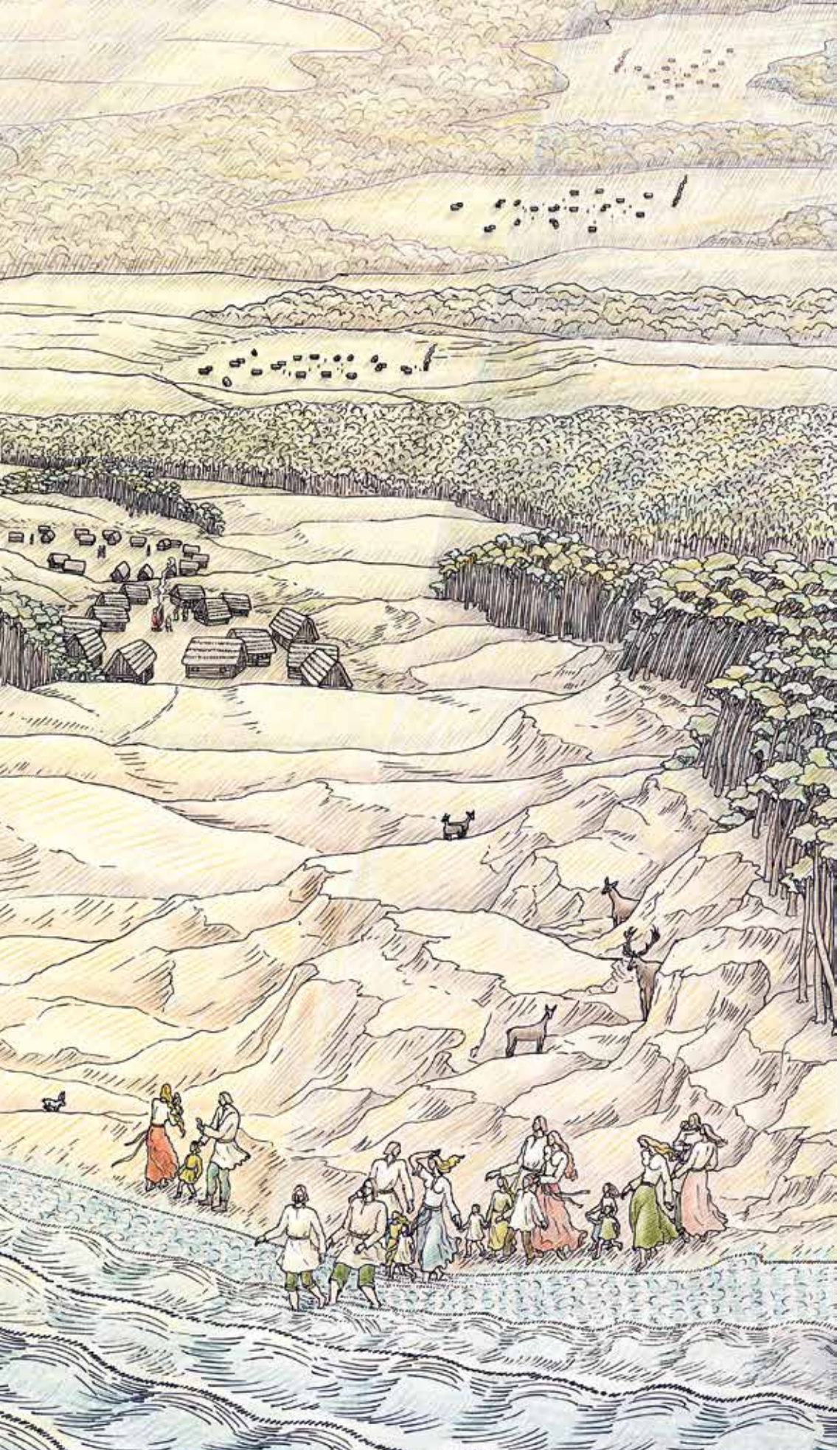
III DIDŽIOJI AISČIŲ MIGRACIJA
Migracijos šaltiniai ir ankstyvoji aisčių aplinka

Kodėl būtent I a. antrojoje pusėje prasidėjo Didžioji aisčių migracija? Klausimas iš tiesų sudėtingas ir įtikinamų atsakymų į šį klausimą vargu ar rasime. Esu minėjęs, kad migracijos, kuri būdinga daugybei genčių ir tautų, priežasčių aiškinimų yra daug. Nurodomos saugumo, minimos ekonominės, politinės, pasaulėžiūros ir religijos priežastys. Apie politines ar religines priežastis kalbėti yra keblu, kai neturi rašytinių šaltinių. Tiesa, galima kažką numanyti iš pačios archeologinės medžiagos logikos, sujungtos su aplinkinių ir savų istorinių šaltinių nuotrupomis, tačiau tai ir liks samprotavimais, kurie nevirs patikimu priežasčių išaiškinimu. Lieka tai, ką mes galime pamatyti tyrinėdami anų laikų materialųjį palikimą – laidojimo paminklus, gyvenvietes ir kitus paminklus. Iš to ryškėja bent pora fenomenų, kurie objektyviai paveikė I a. vidurio ir antrosios pusės aisčių gyvenimą ir turėjo apčiuopiamų pasekmių daugybei ano meto gyvenimo sričių. Pirmiausia, geležis ir jos reikšmė ūkio ir žmonių santykių raidai. Plastiškas, kalus ir ypatingai patvarus metalas žmonijos istorijoje padarė revoliuciją visose žmogaus gyvenimo srityse. Ta naujoji, po neolito revoliucijos atėjusi, neaplenkė ir Baltijos regiono. Archeologijos teorijoje yra priimta teigti, kad I a. viduryje geležies iš balų rūdos gavybos ir gamybos technologija buvo pritaikyta visuotinai, tai yra, kiekviena gyvenvietė galėjo turėti savo kalvį arba mainėsi geležį to meto kalvystės centruose. Taigi I a. vidurys, ir kyla klausimas, ar mes patys atradome geležies technologiją, ar jos išmokome iš aplinkinių tautų? Man regis, labiau įtikima hipotezė, kad geležies technologijos išmokome. Tik, kas tie mokytojai – germanai, romėnai ar dar kas nors? I a. viduryje ir antrojoje pusėje jau veikė Gintaro kelias su romėnų Panonijoje buvusiais Akvinku ir Karnuntu, o Norike – Lencijos (dabartinis Lincas Austrijoje) miestu. Ir jis vedė per germanų žemes. Tad mokytojais galėjo būti tiek romėnai, tiek germanai. Bet tai nėra taip svarbu kalbant apie santykį su geležies technologijos revoliuciniu poveikiu. Galima drąsiai teigti, kad I a. antrosios pusės paminklai leidžia mums sakyti, kad geležis to meto gyvenime jau buvo paplitusi visur. Geležies naudojimas ūkio ir buities reikmenų, medžioklės, žvejybos ir ginklų gamyboje padarė taip, kad mažoji porinė vyro ir moters šeima tapo pagrindiniu socialiniu vienetu. Ir tas socialinis vienetas nebuvo tolygus – ganėtinai greitai dėl įvairiausių priežasčių visuomenė skilo į skirtingai aprūpintas gyventojų grupes – turtingas, pasiturinčias, eilines ir neturtingas šeimas. Geležis pakeitė žemdirbystę ir sėsliąją gyvulininkystę. Atsirado geležinis noragas, dalgis, specialūs peiliai derliui nuimti ir kita. Darbo našumas su geležiniais įrankiais buvo nepalyginamas su ankstesnėmis epochomis. Dviejų asmenų šeima galėjo išlaikyti save ir augančią naują kartą. Suprantama, kad bendro (kolektyvinio) darbo elementai dar ilgai išliko ir mažosios šeimos sąlygomis. Geležis anuometinį žmogų padarė labiau savimi pasitikintį ir ne taip pažeidžiamą, ir tai sudarė

sąlygas lengviau keltis į naujas žemes. Galimas dalykas, kad nepakankamai įvertiname, jog pati žemdirbystės technika bent pirmuosius du naujosios eros šimtmečius turėjo skatinti naujų žemių įsisavinimą. Pasiremiant Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros tyrinėjimų patirtimi, galima teigti, kad I ir II a. kolektyvinio darbo reikėjo daug, nes nuolat dirbama žemė ganėtinai greitai buvo nualinama. Dvilaukio ar trilaukio tada žmonės nežinojo, ir maždaug kas 7–8 metai žemė buvo apleidžiama ir plėšiami nauji dirvonai ar kertamas miškas. Sakoma, kad mažajai šeimai išsilaikyti reikia apie 20 hektarų žemės (dirbama žemė, ganyklos ir kita). Tai, kaip sako žemdirbiai, – geras gyvenimas. Auganti šeima atnešdavo savų rūpesčių dėl žemės – besikuriančioms šeimoms reikėjo savos žemės, o iš kur gi jos imti? Gerai, jei dar buvo bendruomeninių žemių, bet ir jos negalėjo būti beribės. Aš nesakau, kad pati žemdirbystės prigimtis reikalavo judėti. Bet vis dėl to tam tikrą laiką bendruomenė net ir versdamasi sėsliąja žemdirbyste turėjo plėsti ribas, nes tuometinės agrotechnikos sąlygomis žemės reikėjo daug. Bet jau III a. buvo žinomas pūdymas, o netrukus atsirado ir trilaukis, kuris pradėjo ciklinę žemės dirbimo sistemą. Tada judėjimas turėjo būti menkesnis, bet ir jis išliko, kai turi omenyje jaunosios kartos poreikius.

Kitas fenomenas, kuris sutapo su geležies įsisavinimo laiku, buvo Gintaro kelias. Regimas Gintaro kelio paveldas mūsų erdvėje yra spalvotieji metalai, papuošalai iš stiklo ir emalio, stalo indai. Žinoma, ir pačios Romos imperatorių monetos. Spalvotųjų metalų pritaikymo sritis pagal mūsų paminklus atpažįstama tik žalvario ar bronzos papuošalų, aprangos detalių ir kai kurių ritualinių ir namų apyvokos dirbinių. Bet nejaugi čia ir baigėsi spalvotųjų metalų pritaikymo sritis? Gintaro kelias ir kitos vietinės šio kelio atšakos aprūpinant aisčius romėnų prekėmis pareikalavo ir išvystyto transporto. Svarbia jo dalis buvo vežimas. Gaila, bet mes iki šiol neturime nė vieno pavyzdžio iš I ar kitų amžių. Mūsų kaimynai danai turi įstabiausią apeiginį I a. pr. Kr. vežimą. Jis rastas Deiberge (Dejbjerg) Vakarų Danijoje ir demonstruojamas Nacionaliniame Danijos muziejuje. Manoma, kad jis galėjo būti padarytas keltų dirbtuvėse dabartinės Pietų Vokietijoje teritorijoje ar Šiaurės rytų Prancūzijoje. Tai tikras meno kūrinys: gausybė jo detalių papuoštos ornamentais iš spalvotojo metalo lydinių, o atramų pagrindai puošti antropomorfiniais motyvais. Rūpima vežimo detalė – įvorė – padaryta iš metalo. Gintaro kelias leido aisčių pasauliui detaliai susipažinti su romėnų transportu. Jo liekanų iki šiol randama imperinio laikotarpio romėnų legionų stovyklose. Ir vėlgi Gintaro kelio pozityvieji veiksniai nurodo galimą naują mūsų technologinę pakopą – tuometinę technologiją atitinkančius vežimus. Geležis, naujosios žemės ir gyvulininkystės technologijos, nauja transporto technika, geležiniai medžioklės įnagiai – visa tai sudarė sąlygas žmogui geriau jaustis gamtos aplinkoje. Tai turėjo palankiai atsiliepti krašto gyventojų skaičiaus gausėjimui. Tai įtikinimai liudija pati Didžioji aisčių migracija, kuri paliko tankų gyvenviečių ir laidojimo paminklų tinklą ten, kur ankstesniais laikais buvo tuščios arba menkai apgyvendintos žemės.

3:1 il.
Aisčių gimtinė

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Rytinis Baltijos jūros pakraštys nuo seniausių laikų buvo vakarų baltų lopšys. Baltijos jūra ir jos nuolat dovanojamas gintaras, kitos jūros gėrybės buvo aisčių klestėjimo ir visuomeninės gerovės šaltinis.

3:2 iliustracija.
Apeiginis vežimas iš Deibergo (Dejbjerg) Vakarų Danijoje. I a. pr. Kr.
Nacionalinis Danijos muziejus.

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai, 420 × 300 mm, 2015.

Didžioji aisčių migracija buvo kontinentinio masto reiškinys, kuris drauge su Didžiuoju tautų kraustymusi pakeitė Europos kultūrinį ir politinį žemėlapį. Ir nesvarbu, kuo laikysime Vielbarko žmones – aisčiais ar germanais – tenka sutikti dėl išskirtinio jų, kaip naujų kultūrų kūrėjų, vaidmens. Ir tai, kuriam etnosui jie priklausė, tampa itin reikšminga suvokiant atskirų tautų vietą naujosios Europos kūrime. Tad vėl iškyla amžinasis klausimas, kas tie Pamario ir Vyslos žmonės – aisčiai ar gotai? Pradėkime nuo pradžių pradžios. Esama įvairių teorijų apie prabaltus ir jų kilmę, tačiau mažai kas šiandieną abejoja dėl pirmosios ir aiškiai išreikštos baltų kultūros vietos ir datos. Tai Pamarių kultūra, kuri ir vardą yra gavusi dėl jos vietos Baltijos pajūryje. Pastaraisiais duomenimis, ji gyvavo tarp 3600–3400 ir 1800–1600 metų pr. Kr. ir buvo išplitusi siauru Baltijos pamario ruožu nuo dabartinio Gdansko iki Kuršių nerijos šiaurės (Girininkas, 2009, 139, pav. 39). Kitas ankstyvųjų vakarų baltų raidos etapas sietinas su Vakarų baltų pilkapių susiformavimu apie 1700/1600 metus pr. Kr. Dar neseniai buvo sunku suprasti Pamarių kultūros išnykimo priežastis ir rasti perimamumo ryšių tarp pirmosios Pamarių ir antrosios Vakarų baltų pilkapių kultūros*. Dabar tai jau nėra neišaiškinamas dalykas – manoma, kad Pamarių sunykimo priežastis galėjo būti gamtiniai kataklizmai. Dėl kažkokių geologinių* ir klimato sąlygų Baltijos srovės apie 1950–1700 metus pr. Kr. į įprastines vietas nebenešė gintaro, ir tai atsiliepė kultūros

raidai (Bliujienė, 2007, 67; Girininkas, 2009, 263). Apie 1700 metus srovės grįžo ir vėl ėmė plukdyti gintarą į įprastines vietas. Tai tapo naujo kultūros pakilimo priežastimi visame gintaringame Rytų Baltijos ruože. Iš Pamarių kultūros, kaip nurodė M. Gimbutienė, apie 1600 metus pr. Kr. išaugo Vakarų baltų pilkapių kultūra, o A. Girininkas tikslina, kad pilkapių atsiradimą Sembos pusiasalyje ir siaurame Lietuvos pajūrio ruože reikėtų laikyti ne kokios nors naujos etninės grupės pasirodymu, o laidosenos pilkapiuose, kaip dvasinės kultūros kaitos šioje teritorijoje, pasekme (Girininkas, 2011, 170). Vadinasi, ir pirmoji, ir antroji kultūra etnine prasme buvo vienalytės. Didelėje erdvėje išplitusi ir iki pat naujos eros pradžios gyvavusi Vakarų baltų pilkapių kultūra negalėjo būti be srities skirtumų. Juos lėmė socialinio ir ekonominio gyvenimo savitumas, geografinė erdvė ir kiti objektyvūs ar subjektyvūs veiksniai. Ir tuos skirtumus apibrėžė M. Gimbutienė.

Ji matė, kad I tūkstantmečio pr. Kr. viduryje iki tol ganėtinai vienalytėje kultūroje išsiskyrė penkios sritys:

1) Rytų Pamario ir Vyslos žemupio;

2) Vakarų Mozūrų (Pagudės, Varmės ir Bartos sritys);

3) Rytų Mozūrų, arba sūduvių, sritis;

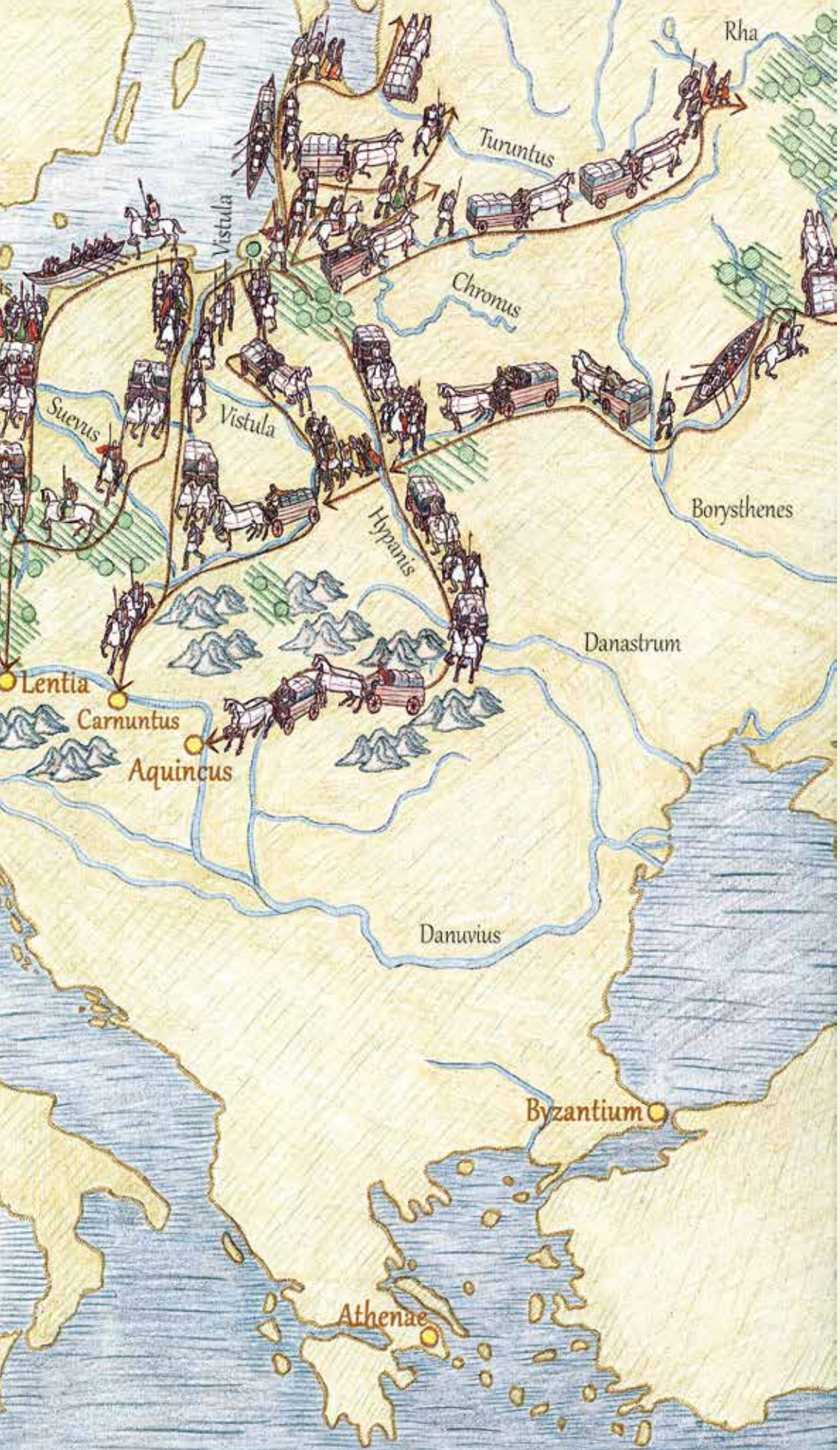
4) Sembos-Notangos ir

5) Vakarų Lietuvos bei Vakarų Latvijos.

Iš šių sričių mums svarbiausia pirmoji. Pamaryje ir Vyslos žemupyje susiformavusią kultūrą vadina įvairiais vardais. Dažniausiai – Veidinių urnų kultūra[21], tačiau būna, kad ją vadina Pamario, arba Antropomorfinių urnų, kultūra. Štai ši kultūra ir tapo tuo akmeniu, į kurį nuo pereito šimtmečio atsimuša archeologinė mintis. Kaip pasakoja Jordano legenda, gotai išsilaipins Vyslos žiotyse. Tiesa, tai įvyks I a. antrojoje pusėje, o ne VI ar V a. pr. Kr., tačiau svarbu tai, kad būtent Veidinių urnų kultūros laikas buvo pasirinktas baltų kultūros erdvei paversti germaniška. Nuo seno germaniška Pamario aplinka atsikrausčiusių gotų gyvenimą Pamaryje darytų ne tokį dramatišką, netgi natūralų, nei tai būtų baltų gyvenamoje aplinkoje. Vokiečių archeologija jau nuo XIX a. pabaigos tyrinėjo tuo metu jai priklausančius Vakarų baltų pilkapių kultūros paminklus didelėje Pamario dalyje ir Rytų Prūsijoje. Jie buvo tos medžiagos šeimininkai ir interpretatoriai. Nacių Vokietijos laikais gotai, o ir visa herojiška germanų proistorė ir šlovingiausi jų viduramžių istorijos

[21] Pavadinimą gavo dėl žmogaus veidą atkartojančio keraminio laidojimo indo – urnos – formos. Urnos dangtelis imitavo kepurę, urnos forma primindavo žmogaus figūrą, viršutinėje dalyje buvo suformuojamas veidas – akys, nosis, burna, ausys. | „ausis" kartais įkabinami auskarai, pavaizduojama antkaklė, smeigtukas.

Londinium
Visurgis
Albis
Rhenus
Mosa
Sequana
Lutetia
Ligeris
Danuvius
Padus
Rhodanus
Ravenna
Roma

3:3 il.
Didžioji aisčių migracija

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 430 mm, 2015.

Žemėlapyje esančių antikinių pavadinimų dabartinės reikšmės

Senasis	Dabartinis
Aquincus	Budapeštas
Athenae	Atėnai
Carnuntus	Petronell-Carnuntum
Byzantium, Constantinopolis	Stambulas
Lentia	Lincas
Londinium	Londonas
Lutetia	Paryžius
Roma	Roma
Ravenna	Ravena
Chronus	Nemunas
Rudon	Venta
Turuntus	Dauguva
Chesinus	Pernu
Danuvius	Dunojus
Albis	Elbė
Borysthenes	Dniepras
Danastrum	Dniestras
Hypanis	Bugas
Ligeris	Luara
Mosa	Maasas
Padus	Po
Rha	Volga
Rhenus	Reinas
Rhodanus	Rona
Suevus	Oderis
Sequana	Sena
Visurgis	Vėzeris
Vistula	Vysla

Didžiojo tautų kraustymosi dalis buvo Didžioji aisčių migracija. Ji smarkiai pakeitė kultūrinį Rytų Europos veidą. Aisčių migracija įvairiausiomis kryptimis, naujų kultūrų įsikūrimas, senųjų rytų baltų žemių ir kultūrų užkariavimai, aisčių kariaunos Bizantijoje ir Padunojo Europoje – visa tai patyrė aisčių pasaulis nuo I iki X amžiaus.

puslapiai, tapo Vokietijos propagandos taikiniu. Gotams buvo patikėta Europos nukariautojų vaidmuo, kurių pavyzdžiu turi sekti ir naujosios Europos kūrėjai – vokiečiai. Atsirado gotų programa, kurią valdė vokiečių kariuomenės speciali dalis – smogiamieji būriai ir jos suburti mokslininkai. Karlas Engelis (C. Engel), Vilhelmas La Bomas (W. La Baume) konstruodami etninę Pamario istoriją ir remdamiesi archeologijos duomenimis, Veidinių urnų kultūrą priskyrė germanams. Tai akivaizdžiai prieštaravo pačių vokiečių archeologų surinktiems duomenims. Nors, reikia pasakyti, tas prieštaravimas randasi ir iš tuometinės archeologų tradicijos, kuri pervertino keramikos reikšmę etninės istorijos tyrinėjimuose. Tad darosi suprantama, kodėl tam tikra archeologinių radinių grupė, kuri skiriama baltams, nebuvo deramai įvertinta. Tokie buvo vadinamieji atkraštiniai Pabaltijo tipo kirviai, Nortikių tipo kovos kirviai ir įvijiniai smeigtukai. Štai tų dirbinių yra gausu K. Engelio ir V. La Bomo germaniška paskelbtoje Veidinių urnų kultūroje. Akivaizdu, kad Veidinių urnų kultūra turi tik jai būdingų bruožų – jos teritorijoje gausiausiai paplitusios veidinės urnos*, yra niekur kitur nerandamų namelių pavidalo urnų, tik jai būdingų papuošalų. Bet ir žinodama šiuos faktus, M. Gimbutienė be jokių abejonių Veidinių urnų kultūrą skyrė vakarų baltams. Įdomus faktas – tie patys vokiečių archeologai Vyslos žiotis atidavė vakarų baltams – tai yra, jie menamos gotų išsilaipinimo vietos nelaikė germaniška. Tiesa, galėjo ir nelaikyti, manydami, kad tai tik laikina erdvė gotų kultūrai plisti Pamaryje, o vėliau, tarp 220–260 metų migruoti į Azovo jūros pakrantes. Jau tais laikais buvo ir kitaip manančiųjų – toje erdvėje paplitusių dirbinių baltiškumu neabejojo Eduardas Šturmas (E. Šturms) ir Lotaras Kilianas (Šturms, 1936, pav. 2, 3). Dabartiniais laikas Valdemaras Šimėnas teigia, kad Rytų Pamario ir Vyslos žemupio pilkapynų* raida dar nepakankamai ištirta ir galutinai neįrodytas Veidinių urnų baltiškumas (Šimėnas, Kulakovas, 1999, 67, 71). Tokios pat nuomonės laikosi ir Aleksiejus Luchtanas. Taigi ar Veidinių urnų kultūrą galima skirti vakarų baltams? Kiekvienas archeologas ieško ir suranda argumentų vienai ar kitai nuomonei pagrįsti, tačiau, manau, yra bent trys argumentų grupės, kurios gali reikšmingai liudyti baltų naudai. Pirmas argumentas yra sietinas su baltų kalbine ir prabaltų formavimosi erdve. Į jos sudėtį patenka ir visas Pamarys (Girininkas, 2009, 181, pav. 50). Antra argumentų grupe laikyčiau tai, kad Veidinių urnų kultūros laidojimo papročių ypatumai atsikartoja kaimyninėse srityse, o paskutinei grupei skirtinas argumentas, kad šiai kultūrai, kaip ir kitoms vakarų baltų kultūros sritims, būdingi minėti vakarų baltams skiriami dirbiniai.

Įrodymų argumentavimą galima būtų pradėti nuo trečios grupės, tačiau ta savita archeologų kalba išnagrinėti argumentai yra detaliai išdėstyti „Aisčių“ pirmojoje knygoje. Čia pakaktų apsiriboti esminiais teiginiais. Pirmiausia, šių dirbinių baltiška prigimtimi mažai kas abejojo ankstesniais metais, o ir dabartinėje literatūroje taip pat nekyla didesnių diskusijų dėl jų baltiškumo. Iš minėto baltų rinkinio kai kurie dirbiniai – atkraštiniai kirviai – pateko į šiuolaikinių lietuvių ir vokiečių tyrinėtojų akiratį (Čivilytė, Mödlinger,

2010, 121–152). Sakoma, kad metalurgai čiabuviai negalėjo kvalifikuotai lieti kirvių, jiems neužteko kūrybinių galių „nuolatiniam sąlyčiui su žaliava“, visuomenė buvo „amorfiška“, o Rytų Baltijos regionas yra „svetimų kultūrų įtakos apraiška“ ir „periferija“. Tai greičiau ne faktų analizė, kiek nežinia kuo paremtas vietos gyventojų kultūrinių negalių teigimas. Tarkim, kad imame ir sutinkame su autorių mintimis, kad tie atkraštiniai kirviai vietoje negalėjo būti pagaminti. Tada reikės sutikti, kad čiabuviai pavydėtinai gerai buvo informuoti apie technologines naujienas ir savo poreikiams patenkinti nuolat keliavo reikiamų įrankių įsigyti. Vargu ar tai išmintingas kelias pasikliauti prekyba ir su tuo susijusia rizika. Gal buvo paprasčiau sukurti nuolatinį spalvotaisiais metalais aprūpinančią prekybos sistemą, apmokyti kirvių liejimo technikos vietinius meistrus ir taip sumažinti riziką ir sukurti stiprią įrankių bazę? Kaip rodo tolesnė vakarų baltų raida, šiuo keliu ir buvo einama. Bet yra ir kitas variantas. Visuotinai sutikus, kad vietos gyventojams neužteko kūrybinių galių, teks priprasti prie minties, kad gal ir to meto baltai yra visai ne baltai, o, pavyzdžiui, germanai. Bet ką tada daryti su ankstyviausios germanų Jastorfo kultūros pirmine data, kuri nurodoma ne ankstesnė nei VII–V a. pr. Kr. Tuo tarpu ir atkraštiniai Pabaltijo tipo kirviai, ir Nortikių kovos kirviai pasirodė žymiai anksčiau – bent jau apie XI–X šimtmetį pr. Kr. Žymi žalvario ir ankstyvojo geležies amžiaus tyrinėtoja Elena Grigalavičienė sako, kad, pavyzdžiui, žalvariniai atkraštiniai kirviai buvo gaminami buvusių Rytprūsių teritorijoje, o ankstyvieji Rytų Pabaltijo tipo kirviai dabartinės Lietuvos teritorijoje greičiausiai buvo gaminami Nemuno žemupyje, o iš ten gabenami į šiaurinę, rytinę ir pietinę Lietuvą (Grigalavičienė, 1995, 148–152). Dėl vietinės kito tipo – Nortikių tipo kovos kirvių – kilmės taip pat nekyla abejonių. E. Grigalavičienė teigia, kad Rytinio tipo kovos kirviai gaminti Rytų Pabaltijyje. Tai liudija kirvių sankaupa, aptikta Nortikėnuose – vienoje vietoje buvo sudėti 24 tokie kirviai. Pagaminti Rytų Pabaltijyje jie tapo saviti, ir čia jų aptikta daugiausia (Grigalavičienė, 1995, 153–155). Vakarų baltų pilkapių kultūrai itin būdingi įvijiniai smeigtukai nereikalauja išsamesnio aptarimo, nes jie plačiai yra pasklidę baltų kalbiniame areale ir, atrodo, niekam nekyla abejonės dėl baltiškos jų prigimties. Tokių faktų akivaizdoje kalbėti apie germanišką dirbinių kilmę apskritai nėra jokio pagrindo, o mėginimai Veidinių urnų kultūrą su šiuo radinių turiniu paversti germaniška apskritai „pakimba ore“. Pakankamai akivaizdu, kad Veidinių urnų kultūra atsirado ant vakarų baltų kultūros pagrindo ir VI–V a. pr. Kr. dėl jos artimo ryšio su germanų pasauliu tapo savita baltų kultūra.

Kita argumentų grupė sietina su teiginiu, kad mus dominančiose srityse – Pamaryje ir Vyslos žemupyje, Semboje ir Vakarų Lietuvoje bei pietiniame Latvijos pajūryje – yra gerokai daugiau bendrųjų laidosenos bruožų, nei kad skiriamųjų (Jovaiša, 2012, 134–136). Buvo išskirta bent šešiolika laidosenos požymių. Ir aiškėja, kad keturiolika iš jų yra bendri visoms sritims! Tik du požymiai – veidinių urnų ir urnų-namelių naudojimas išsiskyrė. Pirmiausia dėl veidinių urnų naudojimo šiose srityse. Veidinės urnos nėra visuotinis reiškinys Veidinių

urnų kultūroje: greta jų yra palaidojimų ir paprastose kriaušės pavidalo urnose. Antra, jos randamos ne tik Veidinių urnų srityje, bet ir Semboje. Adamas Valušas (A. Waluś) nurodo, kad Semboje ir į pietus nuo jos yra net septyniolika antropomorfinių urnų radimo vietų. Kad jos buvo paplitusios visame Sembos regione, liudija tai, jog jos tolygiai pasklidusios po visą kultūros teritoriją, o ne sutelktos vienoje vietoje. Vadinasi, veidinės urnos randamos dviejose lyginamose srityse. Vienintelis požymis, kurio nėra niekur kitur kaip tik Veidinių urnų kultūroje, tai urnos-nameliai. Išvados peršasi pačios – iš šešiolikos laidosenos požymių keturiolika yra bendros visoms sritims, vienas požymis nerastas vienoje srityje ir dar vienas dviejose srityse. Ar tai nėra kultūras vienijantys reiškiniai?

Reikšmingi laidosenos bruožai ir materialinė kultūra leidžia kalbėti apie M. Gimbutienės apibrėžtos Vakarų baltų pilkapių kultūros su jos lokaliais variantais vientisumą ir priklausomybę tam pačiam baltų etnosui. Prieškario vokiečių mokslininkai primygtinai ieškojo germaniškų šaknų. Apie tai yra rašiusi M. Gimbutienė: „Vakarų baltai pasižymėjo įdomiomis urnomis. Beveik viso jų arealo urnoms būdingi antropomorfiniai bruožai. Kriaušės pavidalas greičiausiai priminė žmogaus pavidalą. Daug kur, pavyzdžiui, Vakarų Mozūrijoje ir Semboje, ant urnos kaklo ar dangtelio vaizduojamos akys, o pati ji išpuošiama geometriniu raštu. Pamaryje žmogaus veido bruožai ant urnos kaklo pamažu tampa realistiniai. Dėl to vokiečių archeologai Rytų Pamario kultūrą pavadino veidinių urnų kultūra. Nacių laikais manyta, jog tai rytų germanų kultūra (šitai pabrėžtinai teigiama K. Engelio ir V. La Bomo veikale „Prūsijos ankstyvojo laikotarpio kultūros ir tautos“). Žalvario amžiaus pabaigoje – ankstyvojo geležies amžiaus pradžioje čia nepastebima jokio staigaus kultūros pasikeitimo ir nėra argumentų, kad į šias žemes atėjo germanai. Veidinių, arba antropomorfinių, urnų atsiradimas nereiškia naujų žmonių atėjimo, jos išsirutuliojo labai laipsniškai“ (Gimbutienė, 1985, 78). Taigi skleidžiasi nepamatuotas ir ankstyvas germanų perkėlimas į Pamarį, ir, šią sritį sąmoningai priskyrus germanams, buvo mėginta sudaryti tradiciškai germaniško Vyslos žemupio įvaizdį. Taip lengviau buvo tiems patiems vokiečių archeologams konstruoti ir gotų atsikėlimą į etniškai bendrą sritį.

Reikia paminėti dar vieną Vakarų baltų pilkapių kultūros laidosenos ypatybę. Pilkapiai nebuvo vienintelė laidojimo forma, nors ir vyraujanti. Hansas Urbanekas (H. Urbanek) paskelbė ankstyvųjų plokštinių kapinynų medžiagą ir Vakarų Mozūrų kultūrinės grupės plokštinių kapinynų paplitimo žemėlapį (Urbanek, 1941, 224, pav. 1). I grupės plokštinius kapinynus H. Urbanekas vadina „didžiaisiais“ ir juos datuoja 1000–500 metais pr. Kr. Mažieji II grupės plokštiniai kapinynai datuojami 500–100 metais pr. Kr. Kapai su akmeninėmis dėžėmis, kai kurie jų net iki keturių aukštų, fiksuojami devyniose vietose. Palaikai juose buvo degintiniai ir urnose. Šių plokštinių kapų atsiradimas Vakarų baltų pilkapių kultūros Vakarų Mozūrų areale yra svarbus faktas, kuris gali įvardyti per Didžiąją aisčių

migraciją atsiradusių kultūrų su plokštiniais kapais pirmapradę erdvę. Ir, beje, plokštiniai kapai taps būsimosios Vielbarko kultūros vienu iš skiriamųjų bruožų. Tas pats H. Urbanekas teigė, kad Vakarų Mozūrų kultūrinėje grupėje laiko ir erdvės atžvilgiu su plokštiniais kapinynais yra glaudžiai susiję pilkapiai. Jo manymu, iš abiejų laidojimo paminklų formų (pilkapynų ir plokštinių kapinynų) susidariusi Vakarų Mozūrų grupė veikiausiai yra vėlesnės galindų kultūros šaknis. Tai itin reikšmingas teiginys, kai kalbama apie pastaraisiais metais Gyčio Grižo ir Anos Bitner-Vrublevskos publikaciją apie galindų (Bogačevo) kultūros įtaką formuojantis Lietuvos Užnemunės kultūrai*. Kaip žinoma, senojo geležies amžiaus Užnemunės kultūrai būdingi ir pilkapiai, ir plokštiniai kapai. Šis faktas negali nekelti asociacijų su Vakarų Mozūrų kultūros ypatybėmis ir, kaip matysime, su sudėtingų akmenų konstrukcijų statytojais ankstyvuosius Užnemunės gyventojus sieja ir tam tikri materialinės kultūros elementai. Taigi ankstyvosios aisčių migracijos šaknys vėlgi gali siekti gimtąsias vakarų baltų erdves Vyslos žemupyje, Vakarų Mozūruose ir Semboje.

Ištisus šimtmečius vakarų baltų istorija tekėjo Pamaryje, Vyslos žemupyje, Mozūrų ežeryne, Sembos pusiasalyje ir Baltijos pajūrio žemėse iki Ventos. I a. tapo lūžiu aisčių istorijoje. Prigimtinę aisčių kultūrą migracijos procesai pernešė toli į jai nebūdingas tuometinio pasaulio teritorijas. Rytuose pasiekė Okos ir Kliazmos baseinus, vakaruose – Dunojaus vidurupį, Galiją ir Pirėnus, pietuose nuslinko Pripetės ir Bugo link, o šiaurėje atsirėmė į Dauguvą ir Gaują. Migruojant susiformavo naujos aisčių kultūros – Pilkapių, Nemuno žemupio, Centrinės Lietuvos, galindiška kultūra Užnemunėje ir Rytų Lietuvoje, rytų galindų, arba Moščino, kultūra, o sudūviai (sudinai) davė galingą impulsą jotvingių kultūrai pietuose ir, regis, drauge su galindais galėjo migruoti ir į Padunojo baseiną. Šios aisčių kultūros jau nebe Tacito aisčiai. Laikas ir nauja gyvenama aplinka jas atskyrė nuo pirmapradžių, tačiau, nors ir skirdamiesi, jie sukūrė naują aisčių pasaulį. Atskirais I–V a. tarpsniais aisčių pasaulyje regima kultūrų plėtra, visos populiacijos migraciniai procesai ir tam tikros visuomenės dalies, greičiausiai karių, politinių, prekybos ar kitokių susitarimų lemtas migravimas. Plėtra su kultūros kaitos procesais labiausiai regima Pamaryje, Mozūrijoje, Semboje ir Lietuvos bei Latvijos pajūryje, ir šios teritorijos galėjo tapti ir ta kultūrine terpe, iš kurios įvairiomis kryptimis pajudėjo migruojantys aisčiai. Akivaizdžiausi migracijos procesai vyko „tuščioje žemėje“[22], kurias I a. užėmė Pilkapių, Centrinės Lietuvos ir Nemuno žemupio plokštinių kapinynų kultūrų žmonės. Migracijos faktai atskleisti ir žinomuose V. Toporovo ir V. Sedovo darbuose apie galindus vakaruose ir rytuose (Топоров, 1983, 129–132; Седов, 2000, 75–84). Karių migravimas gana įtikinamai grindžiamas netiesiogiai – pagal aisčių karinio elito kapų medžiagą (atsivežtiniai ginklai, buities reikmenys, papuošalai ir kt.), kuri rodo juos buvus Kryme, Bizantijoje, Padunojo karo arenoje ir dar kitur (Jovaiša, 2006, 5–16).

22 Didele dalimi tai buvusios Brūkšniuotosios kultūros įtakos zonos Lietuvos centrinėje ir šiaurinėje dalyse.

AISČIAI
prie Nemuno, Ventos, Dauguvos ir Gaujos

Didžiąją aisčių migraciją vienijančiu bruožu reikia laikyti jos visuotinumą ir tapatumą laiko prasme – vienu metu, tarp 10 ir 70 metų, pirminis, arba genetinis, aisčių arealas tapo kultūrų kaitos, plėtros ir migracijos arena. Klasifikuojant Didžiąją aisčių migraciją ir mėginant rasti jungiantį ir kartu skiriantį elementą, į galvą ateina migracijos nuotoliai. Pagal tai Didžiąją aisčių migraciją galima skirstyti į artimąją ir tolimąją. Šitoks skirstymas yra sąlyginis, nes artimoji migracija kai kuriais atvejais tampa tolimosios migracijos sudėtine dalimi. Ir čia tenka apsibrėžti ir pasakyti, kad artimosios aisčių migracijos subjektais tapo Pilkapių, Nemuno žemupio ir Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros, galindų kultūros paveikta Užnemunės kultūra ir galindų veikiama susiformavusi senojo geležies amžiaus Rytų Lietuvos pilkapių kultūra. Pastarosios dvi – Užnemunės ir Rytų Lietuvos pilkapių kultūros– yra kartu ir galindų tolimosios migracijos rytinės šakos sudėtinės dalys. Aisčių epicentro – Pamario, Sembos, Mozūrų ežeryno – aplinkoje buvusios kultūros patyrė kultūrų kaitos laikotarpį ir tapo migracijos šaltiniais. Tolimoji aisčių migracija visų pirma sietina su Pamario aisčių, arba Vielbarko, kultūros raida: jos migravimu į rytus ir pietryčius. Svarbiausias šios migracijos į Juodosios jūros baseiną rezultatas – Vielbarko kultūros įtaka III a. antrajame ketvirtyje formuojantis Černiachovo kultūrai, kurioje atsekamas ir aisčių kultūros horizontas. Kitą galingą aisčių migracijos šaltinį subrandino galindų ir sudinų (sūduvių) žmonės. Apibendrintai ją galima pavadinti didžiąja galindų migracija, tačiau negalima pamiršti, kad jai formuojantis reikšmingas buvo ir Vielbarko žmonių indėlis. Bendriausiais bruožais galindų migraciją galima skirstyti į tris pagrindines dalis: rytinę, pietrytinę ir vakarinę. Rytinei šakai formuojantis aisčiai pasiekė Okos baseiną ir sukūrė III/IV–VIII a. rytų galindų kultūrą, kuriai archeologai pavadino Moščino kultūra. Sudinai (sūduviai) nuo II a. pabaigos drauge su Vielbarko kultūros žmonėmis turėjo didžiulę įtaką formuojantis jotvingių kultūrai Pripetės baseine ir prie Bugo. Vakarinė galindų migracijos šaka buvo daugiapakopė: bent jau II a. viduryje remiantis Ptolemėju ir I a. pabaigoje ar II a. kaip rodo archeologijos medžiaga, sudinai apsigyveno kairiajame Dunojaus krante kažkur netoli Lencijos (Lincas), prieš romėnų Noriko provinciją. Galindų migracija pasiekė tolimiausias Vakarų Europos vietoves – pietinę Galiją ties Tulūza ir Pirėnų šiaurės vakarų kraštą, vadinamą Galisija. Kada tai įvyko – sunku pasakyti, tačiau visai įmanoma, kad tai galėjo būti Teodoriko Didžiojo* laikais Didžiojo tautų kraustymosi pabaigoje. Tolimoji aisčių banga, „pasiglemžusi“ išeivius iš Sembos-Notangos aisčių, galindų, Nemuno žemupio, sūduvių-jotvingių, Centrinės Lietuvos gal dar ir kitų vakarų baltų kultūrų ir genčių, prisidėjo prie naujosios Europos kūrimo. Tolimosios aisčių

migracijos subjektus ir jų istoriją reikėtų laikyti sudėtine Didžiojo tautų kraustymosi dalimi. Kaip tik toks visuminis požiūris į bendrąją aisčių, arba vakarų baltų, raidą leidžia tiesti tiltą išsamesniems jų istorijos tyrimams.

Iki šiol archeologai, nagrinėdami atskirų kultūrų raidą, tų procesų nesiejo su kažkuo vientisu ir turinčiu, kaip sakė V. Toporovas, „bendrą impulsą“ reiškiniu. Tad nors Didžiosios aisčių migracijos visuminis procesas archeologų darbuose iki šiol ir nebuvo „įvilktas“ į bendrą rūbą, tačiau Mykolo Michelberto, Adolfo Tautavičiaus, Audriaus Astrausko, Valentino Sedovo, Gyčio Grižo, Ryšardo Volongievičiaus (R. Wołągiewicz), Voiceko Novakovskio, Anos Bitner-Vrublevskos, Jaceko Andžejovskio (J. Andrzejowski), Adamo Cieślinskio (A. Cieśliński), Piotro Kačanovskio, Janušo Kozlovskio, Andžejaus Kokovskio, Hanso Urbaneko, Aleksandro Jegoreičenkos (А. А. Егорейченко), šios knygos autoriaus ir kitų archeologų darbai tapo pagrindu konstruojant aisčių migracijos ir jų sklaidos procesus atskirais senojo geležies amžiaus periodais. Remiantis įvairių autorių tyrinėjimų rezultatais, buvo sudaryta serija žemėlapių, kuriuose pavaizduotos aisčių ir germanų gyvenamosios erdvės atskirais 10–450 metų periodais[23]. Neapsieita ir be sunkumų: nėra galimybės aisčių ir rytų germanų kultūrų raidą parodyti tais pačiais, sinchronizuotais, laikotarpiais. Tam yra objektyvių priežasčių: nevienodai išsamiai yra ištirtos atskiros kultūros, tam tikri jų periodai, nevienodas mums žinomų kultūros paminklų skaičius, datavimo sunkumai ir kita. Visa tai neleido tais pačiais periodais sugrupuoti visų tyrinėjamų kultūrų.

Pilkapių ir galindų (Bogačevo) kultūros sutelktos į tuos pačius laikotarpius:

1) 10–70	2) 70–150	3) 150–220	4) 220–300	5) 300–450

Vienodai sugrupuoti galima Vakarų Lietuvos, Nemuno žemupio ir Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūras. Jos sugrupuotos į 4 periodus:

1) 10–70	2) 70–200	3) 150/200–300	4) 300–450

Vielbarko kultūros sklaida taip pat suskirstyta į 4 periodus, tačiau šie kitaip sugrupuoti:

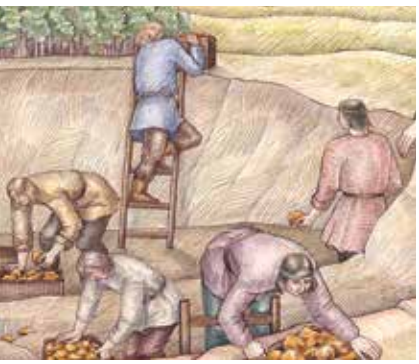
1) 10–70	2) 70–150	3) 150/200–220	4) 220–450

Sudarant žemėlapius, atsirado ir kitokių sunkumų. Pavyzdžiui, rytiniai aisčių kaimynai – Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonės – pažįstami tik iš piliakalnių tyrinėjimų. Piliakalnių datavimo ypatumai neleidžia jų datuoti atskirais periodais, todėl teko visuose žemėlapiuose fiksuoti šios kultūros būvį 10–450 metais.

[23] Pastaruoju metu senojo geležies amžiaus periodizaciją mėgina keisti A. Bliujienė. Siūloma laikotarpį pradėti nuo 40–70 m. po Kr., tačiau naujų kultūrų virsmo ir migracijos procesai stebimi jau po 10 metų. Kita vertus, laikotarpio pradžią nukėlus arčiau mūsų laikų, lieka neaišku, kam skirti tuos 10–40/70 metus, kurie jau niekaip nedera su ankstyvojo geležies amžiaus (550–10 m.) kultūra.

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Sembos aisčiai

Sembos pusiasalis kartu su Pavysliu yra seniausioji vakarų baltų, o vėliau ir aisčių gyvenama erdvė. V–VI amžių Sembos aisčių portretas gintaro kasyklos aplinkoje nupieštas pagal Dūmėnų (Daumen) ir Varnikaimio (Warnikam) plokštinių kapinynų radinius.
Tyrinėtojai Johanas Heidekas (J. Heydeck, Daumen, 1893),
Ričardas Klebsas (R. Klebs, Warnikam, 1877, 1878, 1880).

Sembos aisčiai pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose paminėti I a. pabaigoje, 98 metais Tacito veikale „Germanija“. Netiesiogiai, tačiau, jie, be abejonės, pateko į Tacito geografinę ir kultūrinę „Aisčių“ sąvoką. Sembos aisčiai, sprendžiant pagal Ptolemėjo „Geografijos“ genčių lokalizacią, buvo tie patys venedai, kurie gyveno tarp Vyslos (Vistula) ir Nemuno (Chronus). IX a. viduryje Sembos aisčius imta vadinti prūsais. Nuo VIII a. pradžios pasirodė slavai. Prasidėjo šimtmečius trukusi kova su lenkais. XII a. pabaigoje ėmė skverbtis krikščionys iš Vokietijos ir kitų Europos šalių, o XIII a. pradžioje atsirado Kryžiuočių ordinas. Po 1230 metų pradėjo žūtbūtinę kovą su Lietuva ir Lenkija, kuri pasibaigė Kryžiuočių pralaimėjimu. Tačiau prūsai (senieji aisčiai) pateko į ordino, o vėliau į pasaulietinės Prūsijos kunigaikštystės sudėtį.

V–VI a. Semboje nyko paprotys mirusiuosius laidoti sudegintus urnose. Atgimsta tradicijos laidoti nedegintus mirusiuosius, įsigali biritualizmas. Degintiniai kapai labai skirtingi: vienuose gausu įkapių, kiti visai be jų. Nuo VI a. sudegintus palaikus drauge su laužo likučiais supildavo į duobę. Laidojimo apeigos buvo bent iš dviejų dalių. Pirmiausia gilioje duobėje laidojo nesudegintą žirgą, o virš jo, nedidelėje duobėje, įrengdavo žmogaus degintinį kapą. Tuo laikotarpiu mažiau įkapių nei ankstesniais amžiais. Rečiau dedami ginklai. Iš papuošalų dažniausiai randama lankinių segių, retkarčiais – antkaklė ar apyrankė. VII–VIII a., kai laidojo be urnų, kapai dar kuklesni: tėra peilis, kartais molinis verpstelis, diržo sagtis ir apkalas, lankinė segė. Manoma, jog apie VII a. į aisčių regiono pietinę dalį atėjo dalis naujų gyventojų. Tai galėję būti iš tautų kraustymosi žygių grįžę kariai. Naujieji gyventojai susiliejo su vietiniais, nes jau po 100 metų didesnių skirtumų tarp abiejų grupių neberandama. Dabar mirusieji laidojami plokštiniuose kapinynuose, deginti, jų kaulai su visomis laužo liekanomis supilami į duobę. Didžioji

dalis kapų be įkapių, tačiau randami ir kapinynai, kuriuose mirusieji laidoti su labai turtingomis įkapėmis. Tik turtinguose kapuose aptinkami peiliai durklai. Dauguma įkapių – aprangos reikmenys: segės, apyrankės, smeigtukai, diržų sagtys. Moterų kapuose randamos karolių apvaros. Šiam laikotarpiui būdingos žieduotosios, žvaigždinės, lankinės ilgakojės, kryžine kojele segės. Ypač puošnios buvusios diržų sagtys. Kapuose randama nemaža gintaro, gausu skandinaviško importo. Pasitaiko iš aukso gamintų papuošalų, kurie turi germanams būdingą ornamento stilių.

IX a. prūsų teritorija aprėpė Sembos pusiasalį, kurį iš vakarų ir šiaurės vakarų skalauja Baltijos jūra, iš rytų susisiekia su pelkėtomis lygumomis, apaugusiomis miškais, šiaurės rytuose riboja Kuršių marios, pietvakariuose Aistmarės. Vėlesni rašytiniai šaltiniai išskiria atskiras Prūsijos sritis: Sembą, Notangą, Skalvą, Varmę, Bartą, Pagudę, Pamarį, Galindą ir Sūduvą. IX a. labai padaugėja gyventojų. Sparčiai plečiami senieji, atsiranda naujų tik šio laikotarpio kapinynų. Mirusiuosius prūsai laidojo plokštiniuose kapinynuose sudegintus. Beveik visada po degintinio žmogaus kapu aptinkamas nedegintas žirgas. Virš kapo kartais randami pavieniai akmenys. Kapų duobės apskritos arba ovalo pavidalo, tik vėliau jos įgyja stačiakampę formą. Kapuose daugiausia ginklai ir žirgo bei raitelio aprangos reikmenys. Dažnai žirgai būna pabalnoti su puošniomis bronziniais apkaliukais, varpeliais ir kabučiais papuoštomis kamanomis su žąslais, balnais su balno kilpomis ir kamanų odinių diržų geležinėmis sagtimis. Žmonių kapuose randami peiliai, ietigaliai, kalavijai, plačiaašmeniai kirviai. Retesni papuošalai: segės, apyrankės. Aptinkama ir svarstyklių su svoreliais, pentinų. Labai retos antkaklės. XI a. pradžioje kapuose atsiranda žiestos ir apžiestos keramikos. Aptinkama ir monetų. Daug ginklų yra specialiai sulankstyti ir sulaužyti. Gana daug importinių, skandinaviškų dirbinių. Turtingais kapais išsiskiria Bildava (Bledau), Kurviai (Corben), Ekričiai (Ekritten). Juose rasta daug prabangių daiktų: sidabru inkrustuotomis įmovomis ietigalių, auksuotų balno kilpų, auksinis kalavijo makštų galo apkalas, sidabrinių antkaklių, svarstyklių, žąslų, bronzinių indų dalių ir kitų prabangos daiktų.

Didelių sunkumų kelia ir sūduvių-jotvingių kultūros kartografavimas. Nėra galimybės atskirais senojo geležies amžiaus periodais išskirti sūduvių-jotvingių paminklų. Todėl ir ši kultūra remiantis A. Astrausko ir iš dalies V. Sedovo darbais fiksuojama nuo 150 iki 450 metų. Šiuos sunkumus praplečia ir Užnemunės kultūros periodizavimo problemos. Užnemunės areale iki šio laiko ištirtas nedidelis paminklų skaičius. Jų medžiaga rodo skirtingas I–V a. žmonių kultūrines orientacijas, ir jų paminklus nuosekliai susieti kol kas yra sunkiai įgyvendinamas uždavinys. Tačiau naujausi G. Grižo, A. Bitner-Vrublevskos, A. Luchtano, A. Bliujienės tyrinėjimai atskleidžia šios kultūros formavimosi šaknis ir jos santykį su Brūkšniuotosios keramikos kultūra. Nauji mano tyrinėjimai praplėtė šį supratimą ir atvedė prie lietuvių genties formavimosi ištakų. Keltinas atskiras klausimas apie Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūrą – ar ji atsirado kaip migracijos rezultatas, ar ji išaugo vietoje iš buvusios Vakarų baltų pilkapių kultūros Lietuvos ir Latvijos pajūrio srities. Rasos Banytės-Rowell, A. Bliujienės, Prano Kulikausko*, Algimanto Merkevičiaus ir L. Remeikaitės darbai įtikina, kad naujoji kultūra yra dalis Vakarų baltų pilkapių kultūros paveldo. Savo vietą šiuose žemėlapiuose rado ir germanų kultūros. Jos yra svarbios bendram procesui suprasti ir, kaip visos kitos kultūros, kurių pagrindiniai šiuolaikiniai tyrinėtojai yra užsienio šalių archeologai, pavaizduotos remiantis anksčiau nurodytų autorių duomenimis. Kyla sudėtingas klausimas, kuriuo proistorės laikotarpiu reikėtų pradėti kartografinę aisčių kultūrų apžvalgą – akivaizdi tam tikra nuomonių įvairovė, kai kalbama apie Vielbarko kultūrą ją siejant su šiaurine gotų istorija. Vieniems gotai su Vielbarku sietini nuo 70–200 metų, kitiems – tarp 50 ir 70 metų, o, pavyzdžiui, R. Volongievičius Vielbarko kultūros pradžią siejo su 200 metais pr. Kr. – 10 metais po Kr.

Kas būdinga nagrinėjamų kultūrų paminklų kiekybinei raidai atskirais laikotarpiais? Pirmiausia, galima tvirtinti, kad 10–70 metų paminklų yra labai nedaug. Užtat 70–300 metais visose kultūrose labai akivaizdžiai išaugo laidojimo paminklų skaičius, ir tai liudija gyvenviečių tinklo plėtimąsi. Tarp 70 ir 300 metų, tai yra per 230 metų, vakarietiška aisčių kultūra paplito nuo Pamario iki Dauguvos ir Gaujos šiaurėje, o su rytų baltais ribojosi per Šventąją ir Nemuną. Įdėmiau pažvelgus, galima teigti, kad skirtini trys greta esantys periodai, per kuriuos aisčių kultūros pasiekdavo savo plėtros maksimumą. Tai 70–150, 150–220 ir 220–240 metai. Ypač sparčiai aisčių kultūros plito tarp 150 ir 300 metų, o laikotarpio pabaigoje naujosios aisčių kultūros – Pilkapių, Centrinės Lietuvos ir Nemuno žemupio – pasiekė savo arealų maksimumą. Jį pasiekė ir Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra. Panašios raidos tendencijos negali nežadinti minties ir apie kultūrų giminiškumą ir apie bendrąsias plėtros tempų atitikimo priežastis. Savaiminga kultūros raida ir kažkokie išoriniai veiksniai vertė kultūras judėti. Šiaip ar taip, iki 300 metų vakarietiškos aisčių kultūros išplito iki tol jų nepažinojusiose erdvėse. Bet štai 300–450 metais visų, išskyrus

Vielbarko, kultūrų raidoje fiksuojamas paminklų skaičiaus mažėjimo metas. Ypač žymus paminklų skaičiaus mažėjimas stebimas paskutiniu laikotarpiu – tarp 350 ir 450 metų.

Kitas reikšmingas kultūrų raidos bruožas atsiskleidžia tyrinėjant jų teritorinę raidą. Kultūrų užimamas plotas atskirais laikotarpiais rodo jų vystymosi tendenciją – ar jų plėtimasis arba traukimasis yra vietinio pobūdžio, ar įgauna migracijai būdingų bruožų. Naudojant geoinformacinę sistemą „Arc Gis“[24], buvo apskaičiuoti Vielbarko[25], lugijų (Pševorsko)[26], Pilkapių[27], Vakarų Lietuvos[28], Nemuno žemupio[29] ir Centrinės Lietuvos[30] plokštinių kapinynų kultūrų užimti plotai atskirais I–V a. periodais. Apibendrinant kiekybinius paminklų rodiklius ir kultūrų plėtros greičio kvadratiniais kilometrais per metus rodiklius, galima pamatuotai teigti, jog visoms aisčių kultūroms būdingi tie patys dėsningumai: per pirmuosius du periodus tarp 10–70 ir 70–150 metų visos šios kultūros išgyvena sparčios plėtros laikotarpį. Tai būdinga ir paminklų skaičiaus dinamikai, teritorijos plotui ir plėtros greičio rodikliams. 150–220 ir 220–300 metais skiriasi kultūrų plėtros greitis, tačiau teritorijų plėtros tendencija išlieka. Po 300 metų visų be išimties kultūrų teritorinė plėtra gerokai sulėtėjo, o kai kurių kultūrų ir plotas ėmė mažėti. Visoms kultūroms nustatyti tie patys dėsningumai. Jais remiantis galima daryti prielaidą, kad šias kultūras sieja bendri raidos procesai. Vielbarko kultūra pasižymi tais pačiais dėsningumais kaip ir visuotinai pripažįstamos vakarų baltų kultūros. Tai visas aisčių kultūras vienijantys bruožai, kuriuos galima sustiprinti atskirų kultūrų raidos ypatumais atskirais I–V a. laikotarpiais.

Pilkapių kultūra

Šios kultūros šaltinis, greičiausiai, buvo Vakarų baltų pilkapių kultūros šiaurinis pakraštys, tai yra Lietuvos ir Latvijos pajūrio kultūrinė sritis. Gali būti, kad viena šios srities visuomenės dalis išlaikė savo kultūrą ir kaip kitos senosios kultūros buvo paveiktos naujų pasaulėžiūros vaizdinių, kurie atnešė plokštinius kapus ir nedegintų mirusiųjų laidojimo paprotį,

24 Dėkoju Lietuvos edukologijos universiteto Bendrosios geografijos katedros geografei Jolantai Butkutei už šių kultūrų plotų skaičiavimus naudojant geoinformacinę sistemą.

25 Vielbarko kultūra: 10–70 metais – 49 484,1 km^2, 70–150 metais – 67 056,1 km^2 (+219,6 km^2/m), 150– 220 metais – 102 127,6 km^2 (+501,0 km^2/m), 260–450 metais – 101 144,2 km^2 (+4,3 km^2/m).

26 Lugijų (Pševorsko) kultūra: 10–70 metais – 91 245,5 km^2, 70–150 metais – 153 827,1 km^2 (+782,3 km^2/m), 150–220 metais – 100 869,07 km^2 (–756,5 km^2/m), 250–300 metais – 119 855,9 km^2 (+379,7 km^2/m), IV–V a. – 102 215,3 km^2 (–176,4 km^2/m).

27 Pilkapių kultūra: 10–70 metais – 19 090,5 km^2 (272,7 km^2/m), 70–200 metais – 43 008,4 km^2 (+184,0 km^2/m), 150–220 metais – 43 663,6 km^2 (+9,4 km^2/m), 260–300 metais – 49 699,1 km^2 (+75,4 km^2/m), 300–450 metais – 42 091,0 km^2 (–50,7 km^2/m).

28 Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra: 10–70 metais – 867,3 km^2 (+12,4 km^2/m), 70–200 metais – 3266,8 km^2 (+18,4 km^2/m), 220–300 metais – 4453,2 km^2 (+12,0 km^2/m), 300–450 metais – 4277,4 km^2 (–1,2 km^2/m).

29 Nemuno žemupio plokštinių kapinynų kultūra: 10–70 metais – 206,1 km^2 (+3,7 km^2/m), 70–200 metais – 1061,1 km^2 (+6,6 km^2/m), 220–300 metais – 1826,1 km^2 (+7,6 km^2/m), 300–450 metais – 1836,4 km^2 (+0,1 km^2/m).

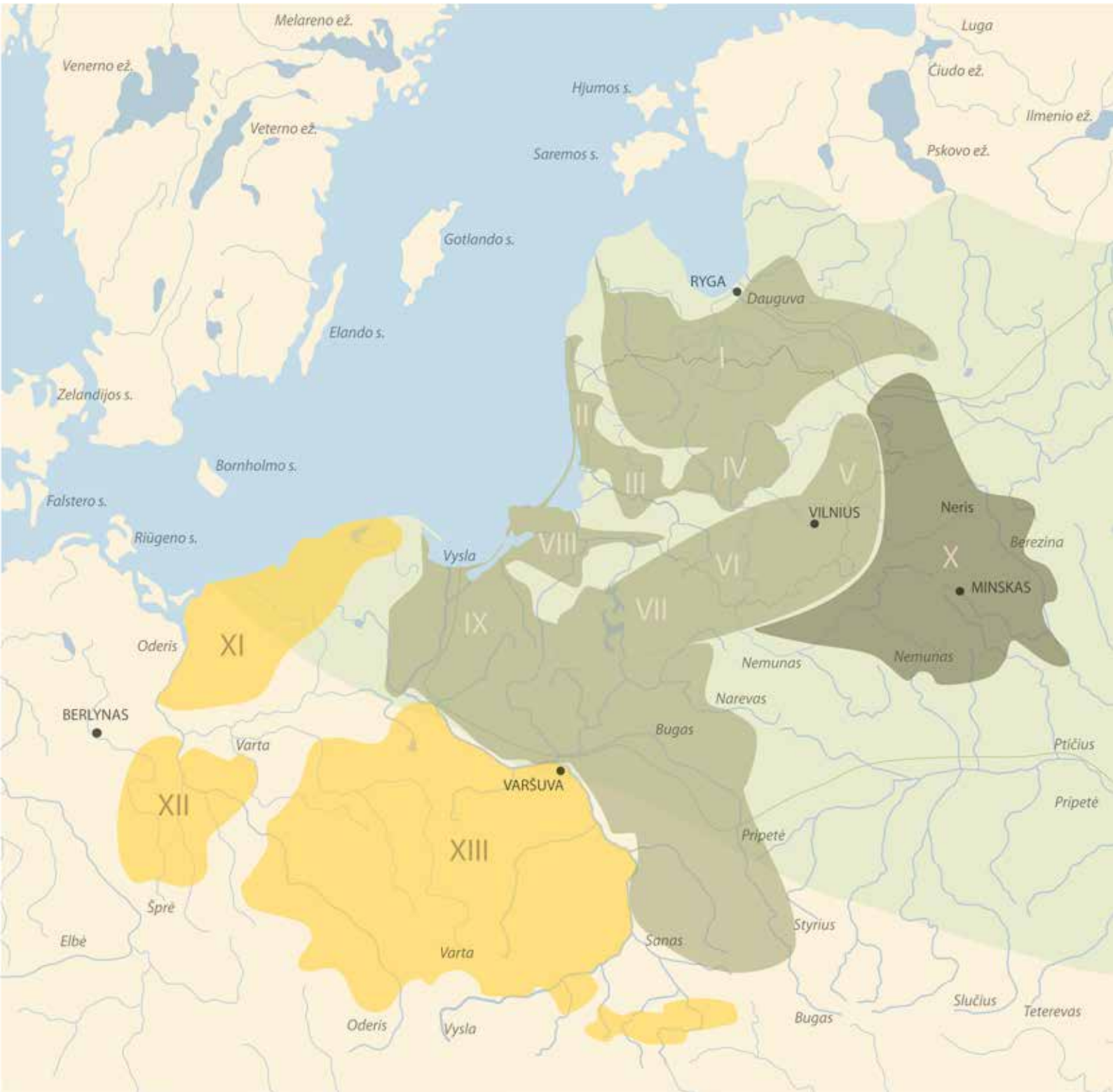
30 Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra: 10–70 metais – 490,6 km^2 (+7 km^2/m), 70–200 metais – 1770,9 km^2 (+9,8 km^2/m), 220–300 metais – 7472,4 km^2 (+57,0 km^2/m), 300–450 metais – 6528,1 km^2 (–6,3 km^2/m).

3:4 il. Aisčiai III a. viduryje – IV a.

I Pilkapių kultūra (atsirado per Didžiąją aisčių migraciją, jos teritorijoje formavosi žiemgaliai, žemaičiai, latgaliai ir sėliai);
II Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra (atsirado per Vakarų baltų pilkapių kultūros kaitą, jos teritorijoje formavosi kuršiai);
III Nemuno žemupio plokštinių kapinynų kultūra (atsirado per Didžiąją aisčių migraciją, jos teritorijoje formavosi skalviai);
IV Centrinės plokštinių kapinynų kultūra (atsirado per Didžiąją aisčių migraciją, jos teritorijoje formavosi vadinamieji aukštaičiai);
V – III a. pradžios – VI a. Rytų Lietuvos pilkapių kultūra (atsirado per Didžiąją aisčių migraciją veikiant galindų-sūduvių kultūrai su galima Vielbarko kultūros įtaka, jos teritorijoje formavosi lietuviai);
VI II–V a. Užnemunės kultūra (atsirado per Didžiąją aisčių migraciją, veikiant galindų-sūduvių kultūrai su galima Vielbarko kultūros įtaka, jos teritorijoje formavosi viena iš jotvingių genčių);
VII galindų-sudinų (sūduvių) kultūra (įėjo į Vakarų baltų pilkapių kultūros sudėtį, M. Gimbutienė nuo VI–V a. pr. Kr. skyrė vakarų ir rytų Mozūrų kultūrines sritis, kuriose formavosi Ptolemėjaus galindai ir sudinai, o vėliau ir jotvingiai);
VIII Sembos aisčiai – Sembos-Notangos kultūra (įėjo į Vakarų baltų pilkapių kultūros sudėtį, nuo IX a. antrosios pusė Sembos aisčius imta vadinti prūsais);
IX Vielbarko, arba Vyslos, aisčiai kuriuos archeologų absoliuti dauguma skiria germanų gotams (įėjo į Vakarų baltų pilkapių kultūros sudėtį. VI a. pr. Kr. Pamario teritorijoje buvo susiformavusi Veidinių urnų kultūra, kurią M. Gimbutienė laikė baltiška. Įdomu, kad dar IX a. po Kr. pabaigoje anglo-saksų keliautojas Vyslos žiotyse rado gyvenančius aisčius);
X Brūkšniuotosios keramikos kultūra (kartais vadinami centriniais aisčiais, bet dažniau – rytų baltais).

Aisčių kaimynai germanai:
XI Dembčino grupė (naujieji germanų kolonistai, kurie apie 220–260 metus išstūmė Vielbarko aisčius);
XII burgundai*,
XIII Pševorsko kultūra (gyvavo nuo III a. pr. Kr. iki V a. po Kr., manoma, kad tai germanų lugijų sąjungos teritorija).
Sudarė E. Jovaiša, 2015.

o kita – migravo išlaikydama senąją laidojimo paminklo formą – pilkapį, tačiau naujieji nedeginto mirusiojo laidojimo papročiai neaplenkė ir jų. Tai gali liudyti bene ankstyviausias paminklas prie Ventos žiočių. 10–70 metais pasirodo pirmieji Pilkapių kultūros paminklai – jų esama apie dešimt. Ankstyvoji kultūros geografija prasidėjo Ventos žiotimis, apėmė Abavos baseiną, o vėliau ilgu „liežuviu“ leidosi link Nemuno. Rytuose, ties Šventąja, turėjo susitikti su Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonėmis. Pietuose pasiekė Jūros aukštupį ir Jūros bei Dubysos tarpupį. 70–150 metais žinomi apie penkiasdešimt septyni paminklai, ir geografinė erdvė ypač išsiplėtė – šiaurės rytuose pasiekė ir peržengė Dauguvą ir ilgu „liežuviu“ pasuko link Pskovo ežero, o rytuose ribojosi su Šventąja ir už jos buvusiais Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonėmis. Pietuose kultūra išplito iki Jūros aukštupio, Dubysos ir Nevėžio vidurupių. Šiame plote jos gyventojai tapo Nemuno žemupio ir Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūrų kaimynais. Vakaruose Pilkapių kultūrą nuo Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros žmonių skyrė per Ventos žiotis ir Jūros ištakas išvesta riba. 150–220 metais kultūra dar labiau plito – priskaičiuojama apie aštuoniadešimt devynis jos laidojimo paminklus. Ypač smarkiai ji pasistūmėjo šiaurės rytų kryptimi, kur

Melareno ež.
Venerno ež.
Veterno ež.
Hjumos s.
Saremos s.
Gotlando s.
Elando s.
Zelandijos s.
Bornholmo s.
Falstero s.
Riügeno s.
Luga
Čiudo ež.
Ilmenio ež.
Pskovo ež.
RYGA
Dauguva
I
II
III
IV
V
VILNIUS
Neris
Berezina
X
MINSKAS
VIII
VI
IX
VII
Vysla
Oderis
XI
Nemunas
Nemunas
Narevas
BERLYNAS
Bugas
Varta
Ptičius
VARŠUVA
XII
XIII
Pripetė
Pripetė
Šprė
Styrius
Elbė
Sanas
Varta
Slučius
Teterevas
Bugas
Oderis
Vysla

daug jos paminklų atsirado Dauguvos baseine ir dešiniajame jos krante. Kitomis kryptimis jos kaimynais išliko tų pačių kultūrų žmonės. 220–300 metais datuojamų paminklų žinoma per devyniasdešimt. Šiam laikotarpiui būdingas itin smarkus kultūros veržimasis šiaurės rytų kryptimi. Pasiekta Gauja ir toliau skverbtasi link Pskovo ežero. Kitomis kryptimis kultūros ribos išliko be didesnių pakitimų. 300–450 metais paminklų skaičius sumažėjo – žinoma apie šešiasdešimt laidojimo paminklų. Išliko rytinės migracijos tendencijos – labiausiai į rytus nutolęs taškas susilygino su Brūkšniuotosios keramikos kultūros šiauriausia vieta.

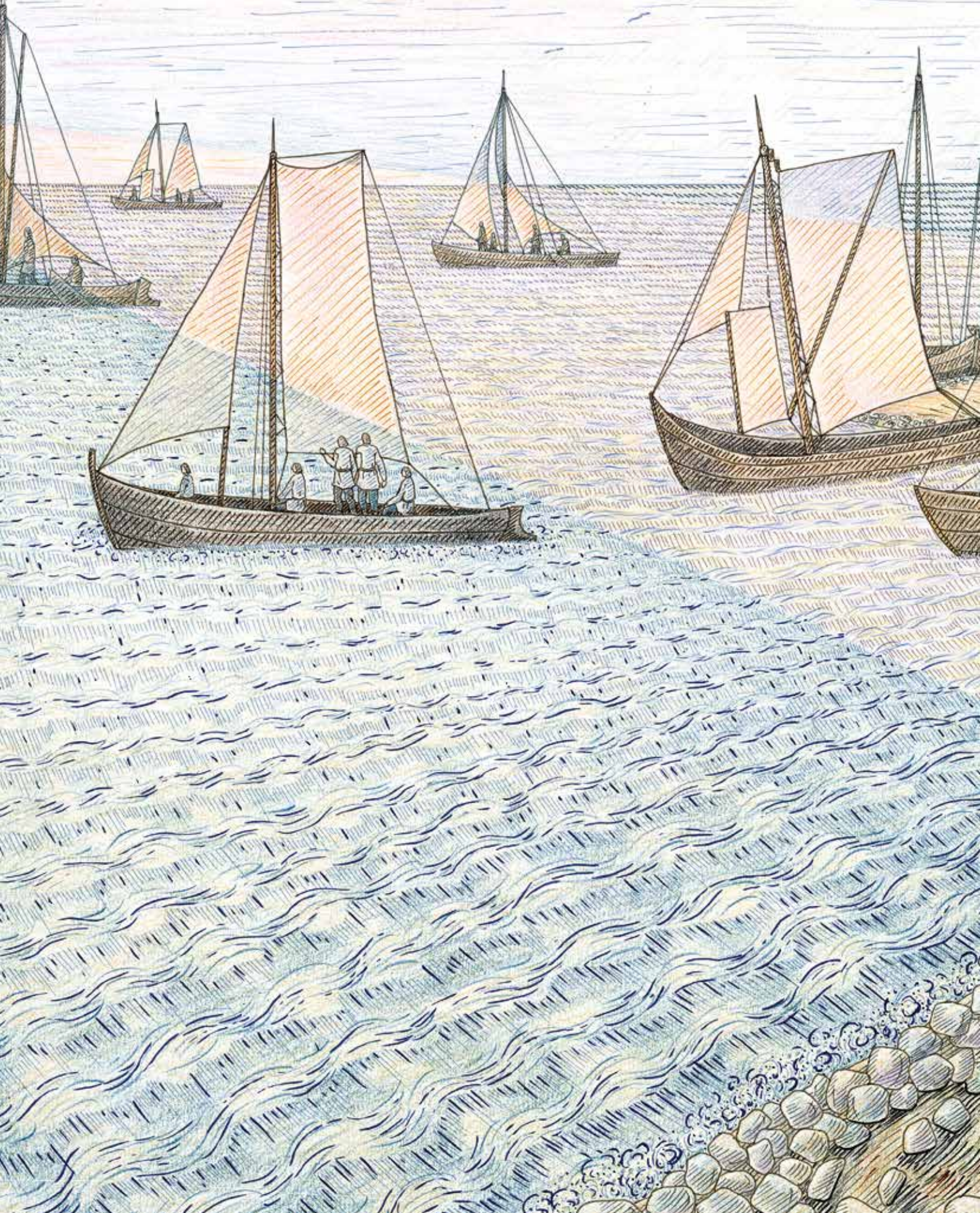
Plokštinių kapų tradicijai geriausiai atstovauja dvi naujosios aisčių kultūros – Nemuno žemupio ir Centrinės (Vidurio) Lietuvos plokštinių kapinynų. Dar viena – Vakarų Lietuvos – išaugo keičiantis kultūrai ir laidojimo papročiams. Visai įmanomas dalykas, kad naujasis paprotys, plisdamas iš Mozūrų į Aismarių pakrantes, Priegliaus aukštupį ir Sembą, pasiekė Nemuną ir jo intakus. Būtent panemuniais atsirado pirmieji naujųjų aisčių kultūrų plokštiniai kapai.

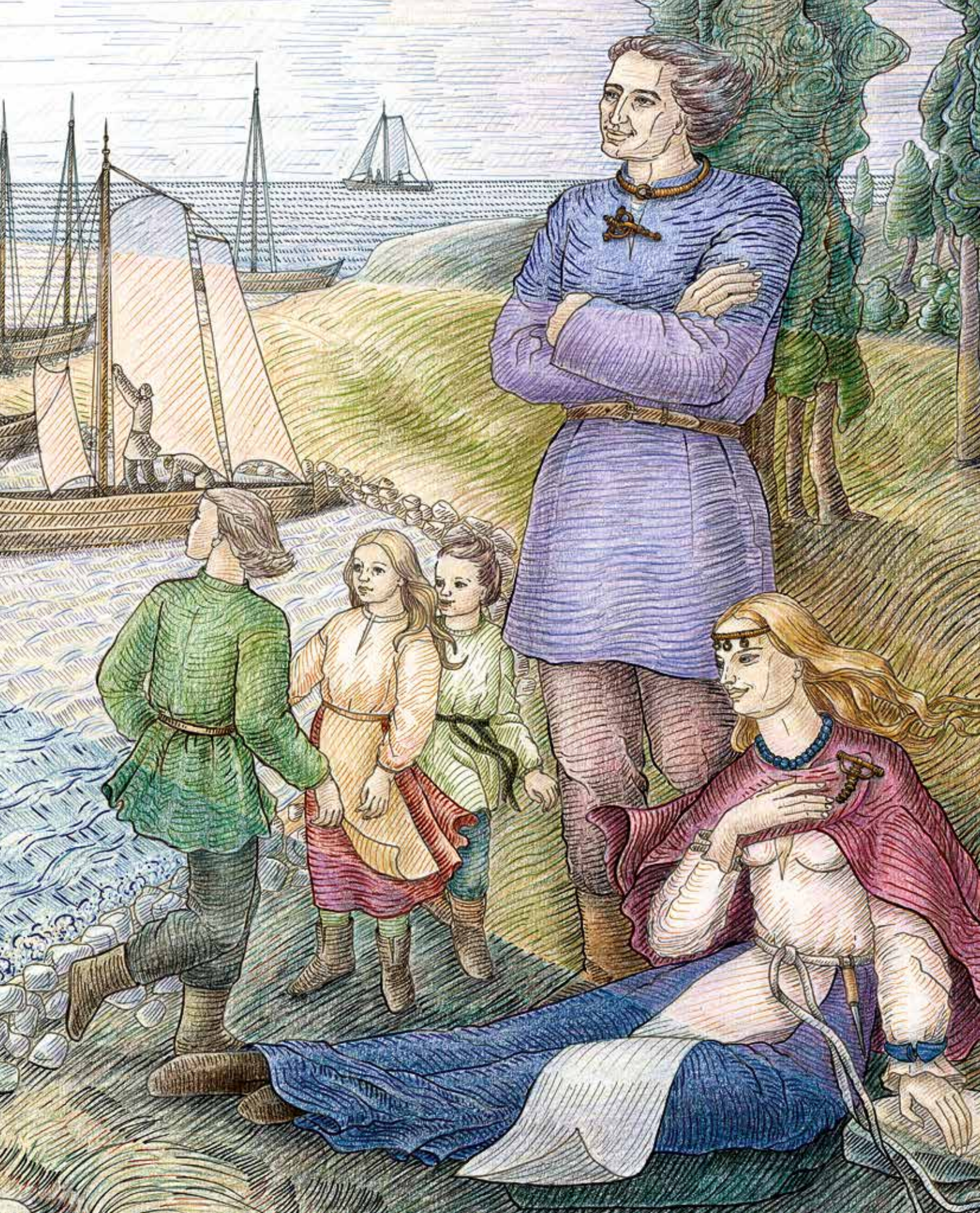
Nemuno žemupio plokštinių kapinynų kultūra.

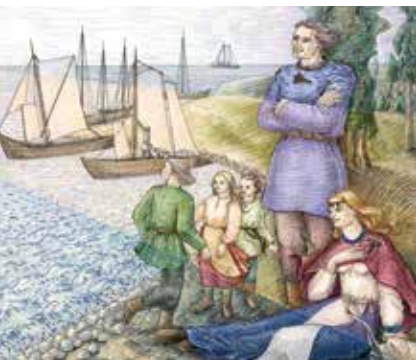
Arčiau pajūrio ir abiejose Nemuno pusėse įsikūrusi nauja aisčių kultūra plytėjo Pajūrio žemumos pačiuose pietryčiuose, rytuose ribojosi su Karšuvos žemuma, šiaurėje siekė pietinę Žemaičių aukštumos ribą. Vaizdžiai kultūros arealą aprėžia upės: šiaurės rytuose riba siekia Ančios upės dešinįjį vidurupį, jos tėkme iki Šešuvies ir jos baseinu iki santakos su Jūra. Šiaurinė riba – Jūros vidurupis, o nuo čia į pietus abiem Jūros baseino pusėmis iki santakos su Nemunu. Ties Jūros žiotimis paminklų randama tik dešinėje Jūros ir Nemuno pusėse. Vakariau Nemunu paminklai „persikelia“ per jį ir yra žinomi Tilžės ir Ragainės apylinkėse. Ankstyviausi pirmieji penki paminklai pasirodė 40–70 metais ir I a. pabaigoje. Dalis jų atsirado dešiniajame Nemuno krante (Barzūnuose, Dauglaukyje, Trakininkuose). Kairiajame krante nuo 40–70 metų žinomi du paminklai Ragainėje ir Tilžėje (Tilžė-Špliter 1). Po 70 metų iki 200 metų atsirado net vienuolika naujų gyvenviečių. Devyniose vietose naujieji kolonistai įsikūrė dešiniajame Nemuno krante (Bitėnai, Gudai, Pailgotis, Palumpiai, Rambynas, Strazdai-Ječiškės, Viešvilė II, Vilkyškiai, Žąsinas), o du – kairiajame (Bendiklaukiai, Linkūnai). Tarp 200 ir 300 metų atsirado dar vienuolika paminklų. Kaip ir ankstesniu laikotarpiu, devyni iš jų yra dešiniajame (Gaurė, Greižėnai, Lylavėnai, Lumpėnai, Oplankys, Opstainys, Ringiai, Stirbaičiai, Šaukėnai), o du – kairiajame Nemuno krante (Paskalviai, Tilžė (Tilžė-Špliter 2). 300–450 metų žinomi Kerkutviečiai, Smalininkai, Sodėnai ir Vėluikiai, o laikotarpio pabaigoje – Kreivėnai ir Šereitlaukis. Taigi paminklų skaičius, palyginti su ankstesniuoju laikotarpiu, sumažėjo du kartus, o turint omenyje, kad iš šešių net du laikytini laikotarpio pabaigos, atsiskleidžia ta pati aisčiams būdinga akivaizdi laidojimo paminklų mažėjimo tendencija tarp 300 ir 450 metų.

Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra.

Migruojantys aisčiai 10–40 metais pasiekė Raudonėnus prie Raudonės (Jurbarko r.) ir tapo Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų pirmtakais. Jų sudėtingos trijų aukštų iš lauko akmenų sukrautos laidojimo dėžės neabejotinai tęsė Vakarų baltų pilkapių kultūros žmonių kapų įrengimo tradicijas ir tapo naujosios kultūros akmeninių laidojimo statinių prototipu. Įdomu, kad tų Vakarų baltų pilkapių žmonių ankstesnes klajones liudija VI a. pr. Kr. – I a. pradžios radiniai Centrinėje Lietuvoje. Naudvaryje (Jurbarko r.) degintinių kapų apsuptyje buvo atidengtas 8 nedeginto mirusiojo kapas. Žmogus buvo palaidotas duobėje, virš kurios buvo sukrautas 2,0 × 1,56 m dydžio grindinys. Duobėje po grindiniu rasti dveji bronziniai (3,5 ir 4–4,5 cm dydžio) antsmilkiniai (Šiaulinskas, 2005, 129–131). Tyrinėtojas kapą datuoja I tūkstantmečiu pr. Kr. Negalima nepastebėti laidosenos ir materialinės kultūros panašumų su Raudonėnų kapinynu. Abu kapinynus sieja akmenų naudojimas kapui įrengti, keramika ir ypač antsmilkinių archajiškumas. Prie antsmilkinių ir Raudonėnuose, ir Naudvaryje buvo rasta organinės medžiagos. Raudonėnų organiką Eugenija Šimkūnaitė* įvardijo kaip plaušą, iš kurio turėjo būti padaryta kepuraitė. Gali būti, kad Naudvario kapai yra ankstesni nei Raudonėnų, nes 8 kapo aplinkoje buvęs degintinis kapas Nr. 1 C14 metodu datuojamas 405–380 metais pr. Kr. Laidosenos ir daiktų kultūros bendrumas leidžia kelti prielaidą, kad Naudvario kapinynas drauge su Raudonėnais gali būti ankstyviausios aisčių migracijos liudininkai, o labiausiai į vakarus nutolusį pradinį Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų žmonių migracijos tašką galima būtų iš Raudonėnų perkelti į Naudvarį. I a. antrojoje pusėje šios kultūros žmonės pasiekė Nemuno ir Neries santaką ir paliko Sargėnų bei Veršvų plokštinius kapinynus. Tarp 70 ir 200 metų Centrinėje Lietuvoje atsirado vienuolika paminklų Gėluvoje, Kaniūkuose, Kasbaraičiuose, Klangiuose, Kriemaloje, Kulautuvoje, Marvelėje, Paštuvoje, Pernaravoje, Ridikiuose ir Seredžiuje. Centrinės Lietuvos žmonių, kaip ir Nemuno žemupio, šiauriniai kaimynai buvo Pilkapių kultūros atstovai. Juos tarp 70 ir 200 metų abi minėtos kultūros gerokai stumtelėjo toliau į šiaurę. Centrinės Lietuvos gyventojai, šiaip jau laikęsi dešiniojo Nemuno kranto, kalbamuoju laikotarpiu persikėlė per Nemuną ir kairiajame krante įsikūrė Marvelėje (dabartinio Kauno priemiestis). Tarp 200 ir 300 metų kultūros ribos labai išsiplėtė. Tuo metu datuojama penkiolika naujų laidojimo paminklų Anciškyje, Antalkiuose, Aukštadvaryje (Kėdainių r.), Beržuose, Gabuluose, Griniūnuose, Ibutoniuose, Krūvanduose, Padubysyje, Pašiliuose, Plinkaigalyje, Upytėje, Vaitiekūnuose, Veliuonoje ir Vilkijoje. Centrinės Lietuvos kultūros žmonės išplito kairiajame Nevėžio krante, ir galima tikimybė, jog Šventoji tapo skiriamąja riba tarp jų ir Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonių. Jos pietines ribas Centrinės Lietuvos kultūros atstovai toliau stūmė į šiaurę, pasiekdami Padubysį, Vaitiekūnus ir Upytę. Pietinės kultūros ribos nepasistūmėjo toliau nuo jų įprastinės tradicinės vietos – panemunių.

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Kuršiai

Nuo seniausių laikų Lietuvos ir Latvijos pajūris iki Ventos buvo baltų ir aisčių kultūros lopšiu. V–VI amžiuose įsikūrę kuršiai buvo žemdirbiai ir jūrininkai, prekeiviai ir kariai. Baltijos pajūrio kuršių šeima nupiešta pagal Bandužių (Klaipėdos rajonas) plokštinio kapinyno radinius.
Tyrinėtojas Jonas Stankus, 1986, 1987.

Kuršių gentis susiformavo Lietuvos ir Latvijos pajūryje. Lietuvoje yra tik pietinė visų kuršių dalis. Šiaurėje jie siekė Ventos žiotis bei jos intaką Abavą, vakaruose – Ventą, Telšių bei Žarėnų apylinkes, pietuose – Medingėnų, Endriejavo bei Klaipėdos apylinkes. Pietuose kuršiai ribojosi su skalviais, rytuose su žemaičiais ir žiemgaliais. Ankstyvąją V–VIII a. kuršių kultūrą pažįstame iš tyrinėtų kapinynų Anduliuose, Aukštakiemiuose, Genčuose, Kiauleikiuose, Laistuose, Laiviuose, Lazdininkuose, Palangoje, Ramučiuose. Tyrinėti ir kuršių piliakalniai Apuolėje, Įpiltyje, Eketėje, Imbarėje. Vėlyvųjų, IX–XIII a., kuršių teritorija šiek tiek prasiplėtė šiaurės ir rytų kryptimis. Kuršiai išstūmė lybius ir kolonizavo žemes tarp Ventos žiočių ir Rygos įlankos. Vėlyvųjų kuršių kultūra geriausiai pažįstama iš Andulių, Gintališkės, Girkalių, Kiauleikių, Laivių, Lazdininkų, Palangos ir Pryšmančių kapinynų tyrinėjimų. X–XII a. buvo kuršių kultūros suklestėjimo laikai. To meto kapai yra turtingiausi. Visuomenė skirstėsi į turtingą ir neturtingą dalį. Manoma, kad galėjo būti ir vergų. Kuršių visuomenę vienijo ne tik kultūra, bet ir administracinis suskirstymas. Kelios gyvenvietės sudarė apygardą, kelios apygardos – žemę. XI a. minimos penkios, o XIII a. – devynios žemės: Vanema, Bandova, Pamarys, Duvzarė, Skumda, Mėgava, Pilsotas, Ceklis.

Kuršių gentis anksti minima rašytiniuose šaltiniuose. II a. vidurio Ptolemėjo „Geografijoje“ Sarmatų okeano aplinkoje nurodoma nemaža genčių vardų. Dabartiniai tyrinėjimai leidžia manyti, kad tarp Nemuno žiočių ir Ventos gyveno veltai. Taigi toje teritorijoje, kurioje buvo įsikūrusi Lietuvos plokštinių kapinynų su akmenų vainikais kultūra. Jeigu iš jų išaugo kuršiai, tai jie gali būti ankstyviausi kuršių protėviai. Islandų sagoje rašoma, kad karalius Ivaras 675 metais užkariavo Kuršą. IX a. kuršiai jau patys statėsi jūrinius laivus ir pasiekdavo Gotlando salą, žemyninę Švediją, Daniją. Jie plaukdavo arba prekiauti, arba kariauti. 1210 metais kuršiai sumušė vokiečių laivyną, puolė Rygą. XIII a. viduryje kuršius užpuolė vokiečių ordinai. 1267 metais Livonijos ir Kryžiuočių ordinų riteriai masiškai žudė kuršius. Likę gyventojai pasitraukė į aisčių gilumą ir įsiliejo į žiemgalių visuomenę.

Ankstyvieji kuršiai savo mirusiųjų nedegino. Juos laidodavo pailgose duobėse, kurios nuo VIII a. sudarė tvarkingas eiles. Kartais mirusieji laidoti karstuose, guldyti aukštielninki. Kai kada vyrai ir moterys guldyti priešingomis kryptimis, bet randama ir palaidotų viena kryptimi. VII–IX a. sandūroje ėmus plisti palaikų deginimo papročiui, kapų duobės buvo tokios pat kaip ir nedegintų. Įkapes išdėliodavo kaip ir nedeginto mirusiojo kape. Kasdavo ir nedideles ovalias duobes. Šio laikotarpio nesudegintų ir sudegintų žmonių įkapės nesiskyrė. Apie X a. kūnų deginimo paprotys įsigalėjo. Sudeginto mirusiojo pelenai būdavo suberiami į nedidelę medinę dėžę, o dar vėliau – į dubens pavidalo duobutę.

V–VIII a. kuršiai laidoti su gausiomis įkapėmis. Vyrams prie šonų dėjo dvi ietis su pirištu gintaro karoliuku, vienašmenius kalavijus medinėse geležimi kaustytose makštyse. Prie kairiojo peties įdėdavo žirgo kamanas su žąslais ir su gintaro karoliuku, tačiau paties žirgo nelaidojo drauge su kariu. Dėdavo dalgį ar jo miniatiūrą bei kitus darbo įrankius, dažnai taip pat miniatiūrinius – vedegas, kaplius, kirvelius, galąstuvus. Kapuose daug papuošalų ir aprangos daiktų. Būdinga įkapė – diržas, apkaustytas žalvarinėmis plokštelėmis, ir segė. Prie jos retkarčiais prikabindavo žalvarinį pincetą. Ankstyvieji kuršiai beveik nenešiojo apyrankių ir retai nešiojo antkakles. Savotiška vyro įkapė – gintarinis šukų formos kabutis. Moterų kapuose darbo įrankių nedaug: geležinis peiliukas, yla, molinis ar gintarinis verpstelis. Randama miniatiūrinių juostų pynimo įrankių, kitų buities reikmenų miniatiūrų. Kuršės gausiai puošėsi. Galvos apdangalą prie dešiniojo smilkinio susegdavo sege, nuo IX–X a. – smeigtuku trikampe galvute. Moterys dažniau nei vyrai nešiojo antkakles. Daug apyrankių. Jas mūvėdavo ant abiejų rankų po kelias. Būdingas moterų papuošalas – stambus, 20–45 cm ilgio, smeigtukas. Krūtinę puošdavo įvairios formos vadinamaisiais kryžiniais smeigtukais. Daugelis jų puošti mėlyno stiklo akutėmis. Į smeigtuko adatą įverdavo klevo sėklos arba pusmėnulio formos kabutį. Galvūgalyje būdavo dedamos papildomos įkapės. Be to, vyrų ir moterų kapuose galvūgalyje padėdavo molinį puodelį, geriamuosius ragus, o prie galvos apdangalo pakabindavo du smulkius gintaro karolius.

IX–XIII a. vyrų kapuose atsirado daugiau ginklų – net po kelias ietis. Svarbią vietą užima kalavijas, kovos peilis bei kirvis. Merginos ir toliau galvos dangą puošė žalvariniais apgalviais. Jų priekinę dalį pagražindavo įvairių spalvų karoliais. Nuometą dabar jau susegdavo ne sege, o smeigtuku. Apsiaustą ar skepetą ant krūtinės susegdavo vienu dideliu smeigtuku, dažnai labai puošniu. Paplitę įvairūs kryžiniai smeigtukai su kabučiais ir grandinėlėmis. Kaklą puošdavo vėriniais iš mėlynų stiklo karolių, antkaklėmis. Ypač mėgo antkakles vytu lankeliu. Mūvėjo įvijines, juostines, gyvūnų galvomis puoštas apyrankes – net po kelias ant kiekvienos rankos. To meto kuršių drabužiai buvo perkrauti sunkiais papuošalais.

Bendrieji dėsningumai neaplenkė Centrinės Lietuvos 300–450 metais – paminklų skaičius žymiai sumažėjo. Šiuo laikotarpiu žinome tik šešis naujus paminklus Eiguliuose, Kačerginėje, Kalniškiuose, Kiduliuose, Lauksvyduose ir Rupunionyse. Pažymėtina, kad iš šio laikotarpio paminklų Kidulių plokštinis kapinynas, esantis kairiajame Nemuno krante, laikytinas labiausiai į vakarus nutolusiu paminklu.

Aisčių kultūrų virsmo ir artimosios migracijos rezultatas, kaip tai tik ką buvo parodyta, susiformavusios trys naujos aisčių kultūros: Pilkapių, Nemuno žemupio ir Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų ir viena – Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų – kultūra išaugo iš buvusios Vakarų baltų pilkapių kultūros. Nuo I a. antrosios pusės artimoji migracija pasiekė Užnemunę, o kiek vėliau ir Brūkšniuotosios keramikos kultūros vakarinį pakraštį. Galindų, sūduvių ir Vielbarko kultūros poveikis aisčiams veržiantis į šias sritis turi ypatingą svarbą ir turės didelių padarinių visai istorinei aisčių kultūros ir Lietuvos valstybės istorijos raidai. Tai kelia reikalą detaliau tyrinėti šį procesą.

LIETUVIŲ PRADŽIA: galindai Užnemunėje ir Rytų Lietuvoje

Dar neseniai buvo teigiama, kad Brūkšniuotosios keramikos kultūra gyvavo bent iki V a. vidurio. Pastaruoju metu labiau linkstama prie minties, jog Brūkšniuotosios keramikos kultūra Lietuvos teritorijoje sunyko II a. po Kr. antrojoje pusėje. A. Luchtanas teigia, kad I tūkstantmečio po Kr. antrąjį ketvirtį galima laikyti naujos Rytų Lietuvos pilkapių kultūros pradžia[31], kuriai formuojantis labai svarbus vaidmuo teko vakarų baltų etniniam elementui, gal „suvalkams iš Užnemunės“. Vadinasi, sako jis, Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonės nebuvo tiesioginiai Rytų Lietuvos pilkapių kultūros protėviai (Лухтанас, 2001, 22–28; Luchtanas, 2002, 22). Gintautas Zabiela, piliakalnių tyrinėtojas, nurodo, kad brūkšniuotoji keramika jos kultūros išplitimo srityje išnyksta maždaug ties II–III a. riba arba 150–220 metų laikotarpio pabaigoje (Zabiela, 1995, 46). II–III a. sandūroje vykusias permainas įrodo ir Andros Simniškytės tyrinėjimai. Ji tiksliai užčiuopė tas permainas, sakydama, kad II–III a. sandūroje Brūkšniuotosios keramikos kultūra sunyko ir kad kultūrinė kaita iš Brūkšniuotosios keramikos kultūros į Rytų Lietuvos pilkapių kultūrą nevyko nuosekliai. Ji sako, kad dar prieš pradedant pilti „lietuviško tipo“ pilkapius VI a.,

31 Čia gali kilti keblumų, nes Rytų Lietuvos pilkapių kultūros terminas ankstesnėje literatūroje buvo taikomas VI–XIII a. gyvavusiai pilkapių kultūrai, kuri buvo laikoma lietuvių genties protėviais. Tad norint jas atskirti, II/III a. sandūroje susiformavusią kultūrą imta vadinti Senojo geležies amžiaus Rytų Lietuvos pilkapių kultūra.

čia trumpam susiformavo labai specifiška kultūrinė aplinka (Simniškytė, 2008, 38, 40, 43). Permainas Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijoje liudija ir tarp 350 ir 450 metų atsiradę jai nebūdingi laidojimo paminklai (Jovaiša, 1998, 48–64). Naujus laidojimo papročius ir naują kultūrą vakarinėje Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijoje fiksuoja ir baltarusių archeologai (Белявец, 2007, 293–344). Dabar galima sakyti, kad archeologų užfiksuoti nauji kultūrų kaitos procesai yra glaudžiausiai susiję ir su Didžiąja aisčių migracija, su jos ketvirtąja, galindų migracijos, banga, kai galindai drauge su sūduviais ir Vielbarko žmonėmis ėmė skverbtis į Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijos vakarinę dalį. A. Luchtanas ir A. Simniškytė nesieja naujosios II/III – V a. Rytų Lietuvos pilkapių kultūros su buvusiais šių vietų gyventojais ir mano, kad iki to laiko, kai VI a. pabaigoje ir VII a. pradžioje įsikurs lietuvių pilkapių kultūra[32], čia gyvuos savita kultūrinė terpė. Štai tos naujos kultūrinės terpės susidarymo procesas kelią didelį interesą, nes jų ištakų aiškinimasis gali padėti atskleisti ir lietuvių pilkapių susidarymo procesą.

Kaip ir pirmosios trys, galindų migracija prasidėjo tuo pačiu metu – 10–70 metų laikotarpio antrojoje pusėje. Jos šaltinis, greičiausiai, glūdėjo Mozūrų ežeryne, kur buvo įsikūrę galindai, o į rytus nuo jų – sudinai (sūduviai). Galindų įtaka, pasireiškusi jai būdingų keramikos formų plitimu Užnemunės paminkluose, apie 150–200 metus pasiekė ankstyvuosius Užnemunės paminklus Stanaičiuose ir Zapsėje ir per juos ši įtaka pasiekė Nendrinių, Pažarsčio ir Bakšių ribą (Grižas, Bitner-Vrublevska, 2007, 261–278, pav. 16). Galindų ir sūduvių kultūros įtaką akcentuoja ir V. Novakovskis. Jis teigia, kad 150–260 metais Rytų Lietuva tapo „pereinamąja zona“, kad pasirodo aiškus horizontas, kuriam būdingi galindų ginklai vyrų kapuose, o moterų kapams – galindiškos rankogalinės apyrankės, pasaginės segės randamos drauge su vietiniais papuošalais žalvarinių tūtelių pavidalo. Įžiūri jis ir skirtumų – galindų-sūduvių Rytų Lietuvos pilkapiuose nėra laiptelinių segių su trimis laipteliais, kurios būdingos genetinėms galindų ir sūduvių kultūroms (Nowakowski, 1995, 78). Tad V. Novakovskis parodo konkrečią galindų-sūduvių kultūros išraišką Rytų Lietuvos pilkapių formavimosi procese. Minėtosios moteriškos rankogalinės apyrankės rastos tuose pačiuose Bakšiuose, kur atidengta ir galindiškų formų keramika. Pastaruoju metu tokių apyrankių rasta Kernavės apylinkėse. Semeniškėse, tiriant III a. antrosios pusės – IV a. pilkapius su nedegintų mirusiųjų palaikais, 3 pilkapio 4 moters kape buvo rastos žalvarinės ornamentuotos rankogalinės apyrankės (Baltramiejūnaitė, Vengalis, 2009, 102, pav. 4). M. Michelbertas 2011 metais paskelbė išsamią publikaciją, kurioje aptarti rankogalinių apyrankių radiniai, jų grupės ir datavimas, sudarytas šių apyrankių paplitimo žemėlapis. Rankogalinių apyrankių tėvynę M. Michelbertas įžvelgia galindų ir sūduvių (sudinų)

[32] Pastaruoju metu šią VI–XIII a. kultūrą Albinas Kuncevičius pasiūlė vadinti tiesiog „lietuvių pilkapių kultūra“. Šis terminas yra tikslesnis jau vien dėl to, kad kultūra nesibaigia dabartine rytine Lietuva, bet užima ir didelę dabartinės Baltarusijos dalį.

3:5 il. **Galindų-sūduvių su Vielbarko kultūros įtakos paminklai Lietuvos Užnemunėje ir Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijoje.**

Galindų įtakos paminklai Užnemunėje pagal G. Grižą ir A. Bitner-Vrublevską:
A. Rominten (Rominta, Lenkija);
B. Stanaičiai;
C. Nendriniai;
D. Pažarstis;
E. Bakšiai;
F. Zapsė.

Rankogalinių apyrankių paplitimas pagal M. Michelbertą:
1. Bogačevo-Kula (Lenkija),
2. Tuchlinas (Lenkija),
3. Barglavas (Lenkija),
4. Mėta (Lenkija);
5. Račkos (Lenkija);
6. Švaicarija (Lenkija);
7. Plocičnas (Lenkija);
8. Žyva Voda (Lenkija);
9. Radastai-Aleknonys (Lietuva);
10. Bakšiai (Lietuva);
11. Seiliūnai (Lietuva);
12. Medžionys (Lietuva);
13. Semeniškės (Lietuva);
14. Kairėnai (Lietuva);
15. Pakrauglė (Lietuva);
16. Slobodka (Baltarusija);
17. Didžprūdėliai (Lietuva);
18. Eikotiškės (papildė A. Bliujienė, Lietuva).

Pilkapiai su tapačiais laidojimo papročiais rankogalinių apyrankių teritorijoje pagal V. Vaitkevičių* ir E. Jovaišą:
a. Slabadėlė;
b. Migonys;
c. Padvariškiai;
d. Pakalniai;
e. Varapniškės;
f. Pilviškės;
g. Santaka;
h. Verseka.

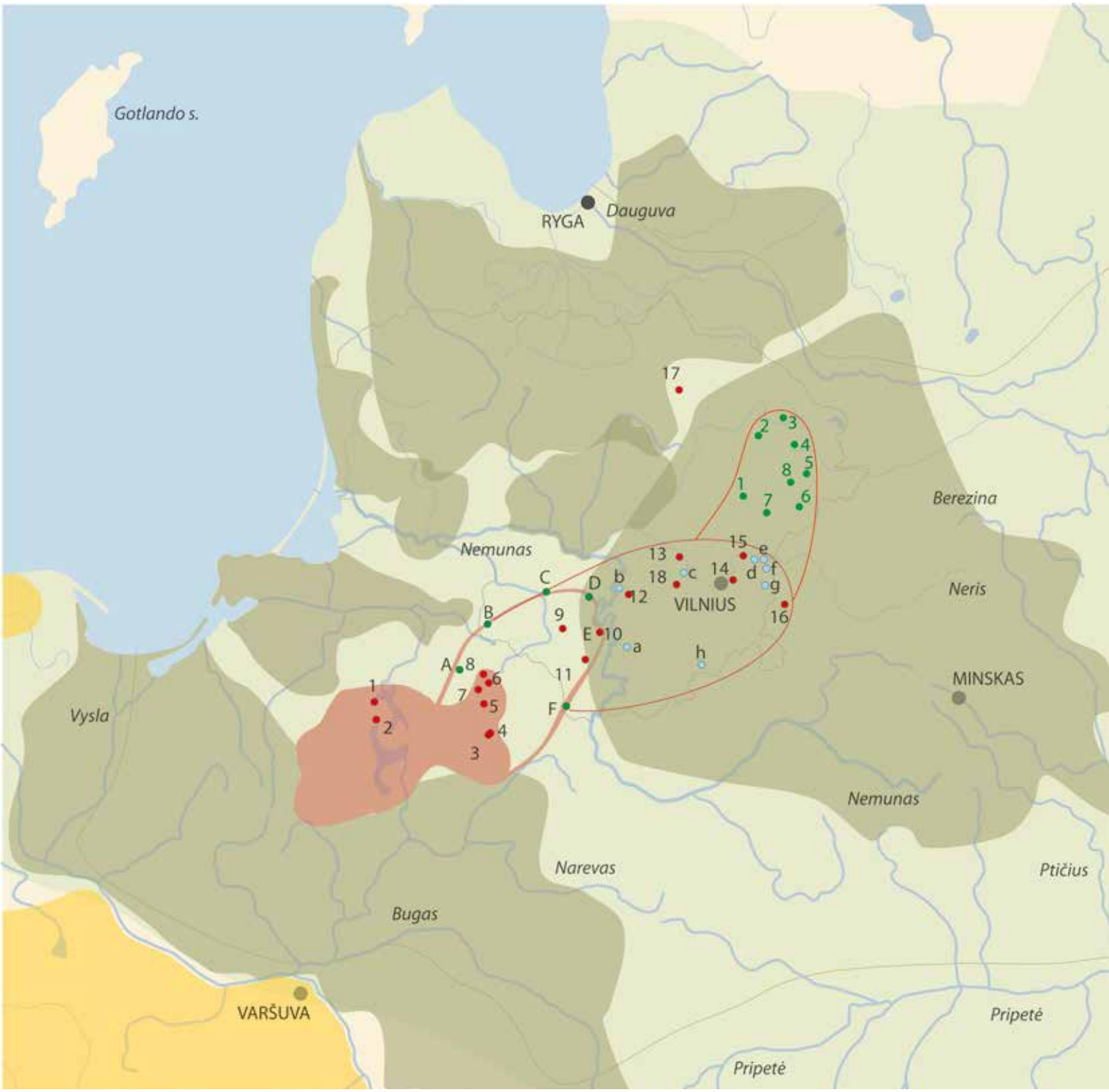
Į rankogalinių apyrankių sritį nepatenkantys šiauriau esantys senojo geležies amžiaus pilkapiai pagal E. Jovaišą:
1. Rudesa;
2. Žadavainiai;
3. Eikotiškės;
4. Rokėnai;
5. Cegelnė;
6. Mėžionys;
7. Graužiniai;
8. Žeimenys.

Sudarė E. Jovaiša, 2013.

* Vykintas Vaitkevičius yra sudaręs išsamesnį senojo geležies amžiaus pabaigos ir ankstyvųjų viduramžių pradžios Rytų Lietuvos pilkapių žemėlapį (žr. Vaitkevičius, 2005, 49–58).Sudarė E. Jovaiša, 2013.

kultūrinėje srityje, tačiau, kaip rodo jų žemėlapiavimas, daugiausia jų aptikta sūduviams skiriamoje teritorijoje. Kalbėdamas apie rankogalinių apyrankių paplitimą Lietuvoje M. Michelbertas konstatuoja, kad jos labiausiai paplitusios Rytų Lietuvos pilkapių teritorijoje, Užnemunėje, pavienių randama ir Rytų Lietuvos šiaurinėje dalyje. Šių radinių pagrindu autorius patikslino jų naudojimo laiką vakarų baltų žemėse. Nustatyta, kad siaurosios rankogalinės apyrankės pasirodo 150–220 metų laikotarpio pabaigoje, apie II–III a. sandūrą, o plačiosios – II a. pabaigoje – III a. pirmojoje pusėje (Michelbertas, 2011, 79–80, pav. 10). Jo sudarytame žemėlapyje suregistruota aštuoniolika rankogalinių apyrankių radimo vietų[33]. Aptinkame šių radinių ir dabartinės Baltarusijos vakarinėje dalyje, Slobodkoje. A. Luchtanas užgimstančios Rytų Lietuvos pilkapių kultūros žmonėms priskyrė Eitulionis, Kairėnus, Seiliūnus (Лухтанас, 2001, 26–27). Visi trys paminklai yra M. Michelberto sąraše ir jie skirtini galindų-sūduvių kultūros orbitai. Rankogalinių apyrankių areale žinoma kitų pilkapynų, kurių tapačius laidojimo papročius ir materialinę kultūrą galima būtų sieti su šia galindų-sūduvių erdve. Du iš jų – Pilviškėse ir Santakoje – yra tyrinėjęs Vykintas

33 Dėkoju Audronei Bliujienei, kuri papildė M. Michelberto sudarytą žemėlapį dar vienu paminklu Eitulionyse.

Gotlando s.
RYGA
Dauguva
17
2
3
4
5
8
1
7
6
Berezina
Nemunas
15
e
13
c
14
d
f
18
g
C
D
b
12
VILNIUS
Neris
B
9
16
E
10
a
h
A
8
11
MINSKAS
1
6
7
5
F
Vysla
2
4
3
Nemunas
Narevas
Ptičius
Bugas
VARŠUVA
Pripetė
Pripetė

Vaitkevičius. Be to, šiauriau yra keletas pilkapynų, kurie nepatenka į rankogalinių apyrankių arealą, tačiau visiškai gali būti tos pačios kultūros – jiems būdingi griautiniai palaidojimai ir akmenų konstrukcijos. Šis į šiaurę besidriekiantis galindų-sūduvių pilkapių arealas jau kitaip leidžia interpretuoti ir toliau į šiaurę nuo pagrindinio rankogalinių apyrankių arealo rastas apyrankes Didžprūdėliuose, kurios tapo šio migracinio proceso jungiamąja grandimi. Suprantama, aprašytas vaizdas nėra tikslus ar baigtinis, tačiau ir dabar galima sakyti, kad I a. antrojoje pusėje ir II a. Užnemunėje ir Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijoje (dabartinėje Rytų Lietuvoje) susiformavo galindų-sūduvių ir Vielbarko kultūrų paveiktos I–V a. Užnemunės ir II/III–V a. Rytų Lietuvos pilkapių kultūros. Šis galindų-sūduvių žygis, paženklintas Vielbarko kultūros atspalviu, nesibaigė Rytų Lietuvoje. Kaip rodo archeologinė medžiaga, šios kultūros žmonės galėjo būti tie pirmeiviai, kurie aisčių kultūrą nunešė toliausiai į rytus – iki Okos baseino, prie Maskvos ir Kliazmos upių. Ten III–IV a. sandūroje susidarė aisčių Moščino kultūra, kurią skiriame rytų galindams. Tačiau tai tolimosios aisčių migracijos tema, ir prie jos grįžime kituose šios knygos skyriuose.

Baltijos galindus su senojo geležies amžiaus Rytų Lietuvos pilkapiais sieja ir kiti daiktų kultūros elementai – emaliuotų dirbinių ir B formos diržų sagčių naudojimo tradicijos. Emaliuotų dirbinių iš Vielbarko kultūros ryšius su vakarų baltais, Okos ir Dniepro aukštupių galindais nagrinėjanti A. Bitner-Vrublevska daro išvadą, kad, nepaisant vakarų baltų ir Vielbarko kultūros artumo, tarp Vielbarko ir vakarų baltų emaliuotų dirbinių nėra absoliučiai jokio ryšio. Keista dėl to „absoliutumo“, nes jau vienodos technologijos dirbinių naudojimas, o gal ir jų gamyba, rodo bendrumą – ne visose gi kultūrose ši technologija buvo naudojama. Beje, Vielbarko kultūroje, palyginti su Vakarų ir Rytų Lietuva, rytų galindais ir baltiškų emaliuotų dirbinių paplitimo arealu viduriniame Padniepryje, emaliuotų radinių rasta labai negausiai. Didžiulėje teritorijoje A. Bitner-Vrublevska nurodo tik septynias radimo vietas. Kaip to priežastį nurodo, kad Vielbarko žmonės ir galindai jautė priešiškumą vieni kitiems (Bitner-Wróblewska, 1991–1992, 112, 120, 128–129, pav. 1). Šitoks teiginys, neturint jokių rašytinių šaltinių, kurie tik ir tegali perteikti emocines nuostatas, laikytinas abejotinu. Aptardama baltų kultūros elementus Vielbarko kultūroje, autorė kartoja teiginius apie ryšį tarp Vielbarko ir vakarų baltų emaliuotų dirbinių, tačiau akcentuoja, kad labiau į pietus esanti Kijevo kultūra galėjo būti tarpininkė tarp Vielbarko ir rytų galindų (Moščino) emaliuotų dirbinių centrų (Bitner-Wroblewska, 1989, 165). Iki šiol Galios Korzuchinos (Галя Корзухина) veikalas apie emaliuotus dirbinius yra bene išsamiausias, kuriame pateikiamas detalus šių dirbinių paplitimo Rytų Europoje žemėlapis (Корзухина, 1978). Tiesa, pastaruoju metu vienos srities – Vidurio Padnieprio – emaliuotų radinių žemėlapį yra sudarę Andrejus Oblomskis ir Rostislavas Terpilovskis (Обломский, Терпиловский, 2007, 113–141, pav. 139). G. Korzuchina nurodo, kad viduriniame Padniepryje žinoma gana daug daiktų (labai profiliuotos segės su emaliu ir be emalio, pasaginės segės su siauru

apvadu), kurie datuojami III a., kai Volgos aukštupyje ir Paokėje iki šiol nėra rasta ankstesnių nei IV a. radinių. Emaliuotų dirbinių gamybos pagrindiniais centrais ji laiko genetinę Galindą Mozūrų ežeryne ir finų žemes dabartinėje Estijoje. Kitur – rytų galindų žemėse Okos upės baseine, Moščino kultūros teritorijoje, emaliuotų dirbinių gamybos būta, tačiau kokybiškai ji neprilygo metropolijoje padarytiems. Dniepro vidurupyje, kur dabartiniai ukrainiečių archeologai lokalizuoja Kijevo kultūrą ir rastos gausios emaliuotų dirbinių sankaupos, G. Korzuchina nemano buvus savarankiškos emaliuotų dirbinių gamybos. Tai, jos manymu, turi patvirtinti faktas, kad viduriniame Padniepryje nėra nė vieno lobio, čia beveik visi emaliuoti dirbiniai rasti atsitiktinai be jokio ryšio su gyvenvietėmis ar kapinynais, kai daugelis miškų zonos emaliuotų dirbinių buvo rasti gyvenvietėse, kapinynuose ar lobiuose. Ji mato akivaizdų sėsliųjų miškų zonos gyventojų, kaip emaliuotų dirbinių gamintojų, kontaktą su miškastepės klajokliais, kurie tik naudojosi jų pagamintais dirbiniais (Корзухина, 1978, 58). „Motininių“ galindų ryšius su jų migruojančiais gentainiais liudija ir B pavidalo sagčių paplitimas (Седов, 1994, 301–304, pav. 108). Iš šio darbo nesunku įsitikinti, kad galindų emaliuotų ir B formos sagčių radimo vietos tapačios, ir, svarbiausia, emaliuoti dirbiniai rytuose paplitę kaip tik baltų vandenvardžių ir rytų baltų kultūrų arealuose. Tai patvirtina ir M. Michelberto išvados apie I–V a. rytinės ir pietrytinės Lietuvos dalies gyventojų emaliuotų dirbinių tradicijos bendrumus su Vidurio ir aukštupio Dniepru, tarp jų ir su Okos baseinu (Michelbertas, 2005, 57–62).

Pradžioje buvo minėta, kad šioje galindų-sūduvių migracijoje į Užnemunę ir Rytų Lietuvą esama ir Vielbarko kultūros elemento, tačiau nepaaiškinta, kaip jis pasireiškia ir kur jis matomas. Šiuos aspektus savo darbuose yra nušvietęs V. Vaitkevičius. Laidojimo papročių sinchronizavimas su Vielbarko ir Rytų Lietuvos pilkapiais, V. Vaitkevičiaus nuomone, gali būti grindžiamas tokiais faktais: 1) pirmųjų amžių po Kr. ir ypač III–IV a. akmenimis apdėti Vielbarko pilkapiai yra tokie patys, kaip Suvalkuose ir Rytų Lietuvoje[34]; 2) tą patį galima pasakyti apie faktą, kad pilkapiuose daugiausia dominuoja individualūs palaidojimai; nedegintinių kapų skaičius yra didesnis nei degintinių; palaidojimai paprastai randami pilkapio pagrinde; vyrauja šiaurinė mirusiųjų orientavimo kryptis, nors pasitaiko orientuotų į rytus ir vakarus; 3) Vielbarko kultūros erdvei būdingos stelos taip pat regimos Pietryčių Lietuvoje ir iš dalies Vakarų Baltarusijoje. Kaip pavyzdį autorius pateikia Dieveniškių pilkapį su stela, kurios aukštis ir dydis toks pat, kaip ir pagrindinės kilmės regione. Apibendrindamas V. Vaitkevičius teigia, jog Vielbarko kultūra suvaidino svarbų vaidmenį formuojantis II/III–V a. Rytų Lietuvos pilkapių kultūrai (Vaitkevičius, 2005, 73–74, 79, fig. 3–4). Kad III a. viduryje Vielbarko kultūra galėjo turėti tokią įtaką, rodo ir pačios

34 Akmeninių konstrukcijų sudėtingumu pasižymi ir V. Vaitkevičiaus Rytų Lietuvoje tyrinėti Santakos ir Pilviškių pilkapynai, kurie datuojami IV–V a.

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Žemaičiai

Buvusioje Pilkapių kultūros vakarinėje dalyje apie VI amžių susiformavo žemaičiai. Kai kurie archeologai yra linkę manyti, kad jų kultūros giluminis paveldas kaip tik ir glūdėjo Pilkapių kultūroje. V–VI amžių žemaičių portretas nupieštas pagal Pagrybio ir Šarkų plokštinių kapinynų radinius.
Tyrinėtojos Laima Vaitkunskienė (Pagrybis, 1980–1982), Bronė Tautavičienė (Šarkai, 1972).

Žemaičių gentis išsiskyrė V a. tarp Dubysos ir Šušvės rytuose, Jūros bei Varduvos vakaruose, Ventos vidurupio šiaurėje. Žinomiausi laidojimo paminklai – Sauginiai, Maudžiorai, Pagrybis, Šarkai, Požėrė, Kaštaunaliai, o piliakalniai – Šatrija, Biržuvėnai, Laponys. Vėlyvųjų žemaičių gyventa teritorija apie IX–X a. pradžią mažai skyrėsi nuo ankstyvojo laikotarpio. Žemaičių žemės išsiplėtė nuo XII a. Žemaičiai suartėjo su pietiniais kuršiais, žiemgalių pietvakariniu pakraščiu. XIII a. žemaičių gyventi plotai išsiplėtė į vakarus ir šiaurę. Rytinė riba liko nepakitusi. Vėlyvojo geležies amžiaus žemaičių kultūra pažįstama iš Šarkų, Požerės, Žvilių, Žąsino, Pajūralės, Bikavėnų, Upynos ir kitų kapinynų tyrinėjimų.

Žemaičiai į istorijos šaltinius pateko vėlai – tik nuo XIII a. pradžios. 1219 metais juos mini Haličo-Voluinės metraštis. Kuriantis Lietuvos valstybei, žemaičiai priešinosi Mindaugui. Su priešais – Kalavijuočių ir Kryžiuočių ordinais – stengėsi kariauti patys vieni. Tai jiems pavykdavo. Saulės (1236 m.), Durbės (1260 m.), Skuodo (1270 m.) mūšius laimėjo žemaičiai. Žemaičiai nepasidavė nei kalavijuočiams, nei kryžiuočiams netgi tada, kai Lietuvos valdovai dėl politinių sumetimų juos palikdavo likimo valiai. Žemaičių kultūra nebuvo vienalytė. Skirtumų galėjo atsirasti dėl viename ar kitame pakraštyje buvusios kaimyninės genties įtakos, o gal ir dėl kitų priežasčių. Dabar galima išskirti 3 žemaičių kultūros sritis: 1) šiaurinę sritį – čia jaučiamas ryšys su žiemgalių kultūra, 2) pietvakarinę sritį – čia akivaizdi kuršių įtaka, ir 3) pietrytinę sritį – kur stipri aukštaičių ir žiemgalių įtaka.

Ankstyvieji žemaičiai nuo V a. mirusiuosius laidojo plokštiniuose kapinynuose ir nedegintus. Ankstyvesni kapai tarsi išmėtyti, o VII–VIII a. sudaro eiles. Vyrų ginklai – ietys – dėtos prie šono, nuo VII a. į kapą dėtos dvi arba trys ietys. Laidota ir su kovos peiliais, vėliau – su kalavijais. Į kapą dėdavo ir žirgo galvą. Šis paprotys būdingas pietvakarinei

žemaičių sričiai. Be ginklų, kapuose negausiai randama ir darbo įrankių. Vyrai, kaip ir moterys, nešiojo įvairius papuošalus: antkakles pastorintais galais, su kabliuku ir kilpele, balnelines. Drabužį susegdavo įvairių formų lankinėmis segėmis. Ant kairės rankos mūvėdavo apyrankę. Aprangą papildė diržas, susegtas ovalia ar keturkampe sagtimi. Moterų kapuose darbo įrankių taip pat nedaug – tai peiliukai, ylos, pjautuvėliai, verpstukai. Moterys galvos apdangalą dabino apgalviais iš įvijų ir plokštelių. Ant kaklo nešiotos įvijos ir karolių apvaros. Antkaklės įvairios: storėjančiais užkeistais galais, su kabliuku ir kilpele, rakto formos skylute. Drabužiui susegti buvo naudojama smeigtukų pora, sujungta grandinėlėmis. Kartais prie smeigtukų pririšdavo ir gintaro karolį. Mūvėjo apyrankes – rankogalines, įvijines, iškilia trikampe briauna.

IX–XIII a. buvo du laidojimo būdai – nedegintas ir degintas. Pastarasis ėmė vyrauti nuo XI a. Įsigalėjus mirusiųjų deginimo papročiui, sudegintus palaikus berdavo į žmogaus ūgio dydžio karstą, vėliau – į nedidelę ovalią duobelę. Palaikus sudėdavo į audeklą, užsegdavo sege su pririštu gintaro karoliuku. Įkapės nesiskiria nuo tų, kurios randamos nedegintų mirusiųjų kapuose. Nedeginti mirusieji laidoti plokštiniuose kapinynuose, vyrai ir moterys guldyti priešingomis kryptimis. Laidota su turtingomis įkapėmis. Vyrų kapuose gausiau ginklų – laidota su keliomis ietimis, kalavijais, retkarčiais dar ir su kovos kirviu. Darbo įrankių nedaug. Pietvakarių arealo dalyje ir toliau išlikęs paprotys vyrus laidoti su žirgu. Tačiau čia laidotas ne visas žirgas, o tik jo dalis. Vieni tyrinėtojai tai traktuoja kaip simbolinį žirgo kapą, kiti šį paprotį sieja su žirgų aukomis, treti mano, jog tai magiškoji priemonė mirusiojo ramybei užtikrinti. Vyrai laidoti su papuošalais – galvas juosė odinėmis juostomis, padabintomis žalvariniais spurgeliais, kaklą – antkakle. Drabužį susegdavo įvairių formų lankinėmis, o nuo X a. pasaginėmis segėmis. Dažnai prie segės vilnoniu siūlu pririšdavo gintaro karoliuką, matyt, amuletą. Ant rankų nešiojo masyvias įvijines, juostines apyrankes. Vyrus laidojo sujuostus diržu, dažnai prie apavo randamas prisegtas pentinas.

Moterys galvas gobė įvijiniais apgalviais iš stambių įvijų, kūgio formos ar nupjauto kūgio formos kepuraitėmis. Puošėsi antkaklėmis, kurių kartais randama ir po keletą. Mėgtos vytinės su kabliuku ir kilpele, užkeistais galais, kūginiais galais bei sudėtinės. Nešiotos įvairios įvijų ir kabučių, karolių apvaros.

Vielbarko kultūros raida. 220–260 metais Vielbarko kultūra, galutinai perėjusi į dešinįjį Vyslos krantą, apgyvendino visą Vyslos žemupį ir dešinįjį krantą, tai yra tą teritoriją Vyslos žemupyje, kurią H. Urbanekas apibrėžė kaip Vakarų Mozūrų arba galindų (Jovaiša, 2012, 195, il. 10:15, 10:18). Vielbarko kultūros laidojimo papročių poveikį galindų-sūduvių kultūrai nagrinėjo ir A. Bitner-Vrublevska. Ji teigia, kad biritualizmo apraiškų – degintiniai ir nedegintiniai kapai plokštiniuose kapuose ir pilkapiuose – būdingų Vielbarko kultūrai, randama galindų kultūroje ir Rytų Lietuvos pilkapiuose. Jos nuomone, šių elementų vienodai esama ir Mozūruose (degintiniai, plokštiniai kapai), ir lietuvių žemėse (griautiniai kapai pilkapiuose). Analizuodama IV–VI a. sūduvių laidojimo paminklų sklaidą, mokslininkė nustatė, kad per tautų kraustymąsi sūduviai išgyveno tikrą demografinį bumą, ir kelia klausimą, ar tai ir nebuvo ta migracija (Bitner-Wróblewska, 2004, 34–35, pav. 2–3).

Iki III a. pabaigos dėl artimosios migracijos visiškai pasikeitė Rytų Baltijos kultūrų žemėlapis. Aisčiai nuo Ventos atėjo į Dauguvos žiotis, apgyvendino jos baseiną, persikėlę per Dauguvą pasiekė Gaujos baseiną, rytuose pasiekė Šventąją, Nerį ir Merkį. Pietuose aisčiai apgyvendino Nemuno kairįjį ir dešinįjį krantus pasukdami link Neries baseino, per kurį, galimas dalykas, ėjo vienas iš kelių į Dniepro aukštupius. Ir tai jau tolimosios aisčių migracijos istorija, apie kurią pasakojama kitame skyriuje.

Lietuviai ir jų galindiškoji kilmė

Galindų migraciją galima suskirstyti į tris pagrindines dalis: rytinę, pietrytinę ir vakarinę. Rytinės šakos kolonistai pasiekė Okos baseiną ir sukūrė III/IV–VIII a. rytų galindų kultūrą, kurią archeologai pavadino Moščino kultūra. Jos raida, kaip rodo medžiaga, gali būti glaudžiausiais ryšiais susieta su lietuvių genties formavimosi procesais. Rytų galindų atsiradimas yra bendros galindų ir sūduvių migravimo grandinės Galinda – Užnemunė – Rytų Lietuva – Neries aukštupys – Dniepro aukštupiai – Paokė pasekmė. Gali būti, kad, atsižvelgiant į kalbos istorikų duomenis, galindų migravimo maršrutas galėjęs būti ir kitoks: Galinda – Pripetė – Desna – Paokė. Tačiau anksčiau archeologų darbuose užčiuoptas ir šiandieną tolesnę vystymo kryptį įgavęs pirmasis migracijos turinys kelia didelį susidomėjimą. Lietuvių genties kilmės klausimas mūsų archeologijoje dėl suprantamų priežasčių yra reikšmingas ir jis jau turi tam tikrą susigulėjusią istoriją. Dažnai minimi lietuviai ir Lietuva tiesiog reikalauja paaiškinimo, kada, kur ir kaip susiformavo lietuvių protėvių kultūra. Šiuo metu manoma, kad lietuviai atsirado buvusios Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijoje VI a. antrojoje pusėje, o toje pačioje teritorijoje nuo II a. pabaigos ir III a. pradžios gyvavo galindų-sūduvių ir Vielbarko įtakos paveikta senojo geležies amžiaus Rytų Lietuvos pilkapių kultūra. Iškyla labai svarbus klausimas, ar ši,

ankstesnė, kultūra gali būti VI a. lietuvių pilkapių kultūros pirmtakė, ar lietuvių pilkapių kultūra atsirado dar kokiais kitais keliais, ar, pagaliau, tarp pirmosios ir antrosios yra koks nors genetinis ryšys, o gal jos abi yra tos pačios galindų migracijos rezultatas?

Lietuvių klausimas mūsų archeologijoje sprendžiamas dažnai minint aukštaičius, arba Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų žmones, nes, kaip teigia R. Volkaite-Kulikauskienė, aukštaičiai buvo pirmieji, kuriuos lietuviai „sulietuvino“ (Lietuvių etnogenezė, 1987, 130, pav. 26). XX a. 9-ajame dešimtmetyje kilo diskusija tarp Reginos Volkaitės-Kulikauskienės ir Vytauto Kazakevičiaus dėl Centrinei Lietuvai priklausančio Plinkaigalio kapinyno etninės priklausomybės. V. Kazakevičius aiškiai suformulavo savo požiūrį – Plinkaigalio žmonės yra aukštaičiai (Kazakevičius, 1993, 137–140). Aukštaičiais jis pavadino ir vėliau savo tyrinėtus ankstyvųjų viduramžių Kalniškių žmones. R. Volkaitė-Kulikauskienė ir jai pritarianti Laima Vaitkunskienė gynė idėją, kad Plinkaigalio žmones reikia laikyti žemaičių protėviais (Волкайте-Куликаускене, 1985, 20–30; Vaitkunskienė, 1990, 26–41). Jos iškėlė „baltų genčių lituanizacijos“ vėliavą, kurios pagrindu tapo teorija, kad iš rytų atėjusi antroji kūnų deginimo banga žymi lietuvių atėjimą ir laipsnišką vakarų baltų papročių ir gyvensenos „lituanizaciją“, kuri pasireiškė kūnų deginimo plitimu į vakarus ir materialinės vakarų baltų kultūros panašėjimu (Lietuvių etnogenezė, 1987, 152). Pagal R. Volkaitės-Kulikauskienės schemą Centrinės Lietuvos žmones reikia laikyti pražemaičiais, kuriuos lietuviai sulietuvino, ir V–VIII a. genčių žemėlapyje atsirado įrašas: „sulietuvinti pražemaičiai, dar vadinami vakarų aukštaičiais“ (Lietuvių etnogenezė, 130, pav. 26). Aukštaičių baltų genčių horizonte nebeliko ir paskutiniame R. Volkaitės-Kulikauskienės veikale, skirtame Lietuvos valstybės priešaušrio laikams (Volkaitė-Kulikauskienė, 2001). Tačiau, kad ir kaip pavadintume ankstyvųjų viduramžių pradžios Centrinės Lietuvos gyventojus – „aukštaičiais“, „pražemaičiais“, „Vidurio Lietuvos žmonėmis“, – archeologijos faktai dėl to nesikeičia: vadinamųjų aukštaičių ir lietuvių laidojimo papročiai, gyvensena ir materialinės kultūros ypatumai skirtingi, ir „lituanizacija“, kaip nurodo V. Vaitkevičius, nepaveikė nei kaimyninių, nei tolesnių vakarų baltų (Vaitkevičius, 2005, 49–58). Nepaisant vakarų baltų „lituanizacijos“ schemos, kuri pasirodė neįtikinama, R. Volkaitė-Kulikauskienė suteikė archeologinį pamatą K. Būgos teorijai apie vėlyvą lietuvių atsikraustymą iš aukštutinio Padnieprio į Rytų Baltijos erdvę. Mokslininkės mintis, kad „antroji kūnų deginimo banga“ atėjusi iš rytų, buvo glaudžiausiai susieta su lietuvių pilkapių kultūra, kurią ji laikė tiesioginiais lietuvių protėviais. „Lituanizacijos“ procesas buvo mėginimas susisteminti istorijos vaizdą ir logiškai atvesti prie lietuvių valstybės kilimo giluminių ištakų.

A. Tautavičius seniausiais lietuvių kapais laikė 1970–1971 metais Taurapilio (Utenos r.) pilkapyne ištirtą kariniam elitui priklausantį kapų kompleksą – kunigaikščio ir jo palydos kapus, kurie datuojami V a. pabaiga – VI a. pradžia. Jis nurodė, kad Taurapilio

3:6 iliustracija. Aisčių pasaulis III–VIII a.

A. Plačioji baltiškų vandenvardžių paplitimo teritorija
B. Siauroji baltiškų vandenvardžių paplitimo teritorija

1. Galindų ir sudinų (sūduvių) tėvynė
1a. Dėl galindų įtakos susiformavusi Užnemunės kultūra
1b. II a. pabaigoje – III a. pradžioje dėl galindų-sūduvių ir Vielbarko kultūros įtakos susiformavusi Rytų Lietuvos pilkapių kultūra
1c. III–IV a. sandūroje susiformavusi rytų galindų, arba Moščino, kultūra.
1d. VI a. pabaigoje – VII a. pradžioje susiformavusi lietuvių pilkapių kultūra (plotas apibrėžtas punktyrine linija)
1e. II a. viduryje Ptolemėjaus minimi sudinai prie Dunojaus

2. Sembos aisčiai – Sembos-Notangos kultūra.
3. Sūduvių-jotvingių ir Vielbarko kultūros įtakos zona
4. Vyslos aisčiai arba Vielbarko kultūros gotai
5a. Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra
5b. Nemuno žemupio plokštinių kapinynų kultūra
5c. Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra
6a. Pilkapių kultūros teritorijoje susiformavę žemaičiai
6b. Pilkapių kultūros teritorijoje susiformavę žiemgaliai
6c. Pilkapių kultūros teritorijoje susiformavę latgaliai
6d. Pilkapių kultūros teritorijoje susiformavę sėliai
7. III–V a. Černiachovo kultūra
8. VIII–XI a. pradžios Ilgųjų pilkapių kultūra
9. VI–VIII a. slavų Penkovo kultūra
9a. Penkovo kultūros įtakos zona

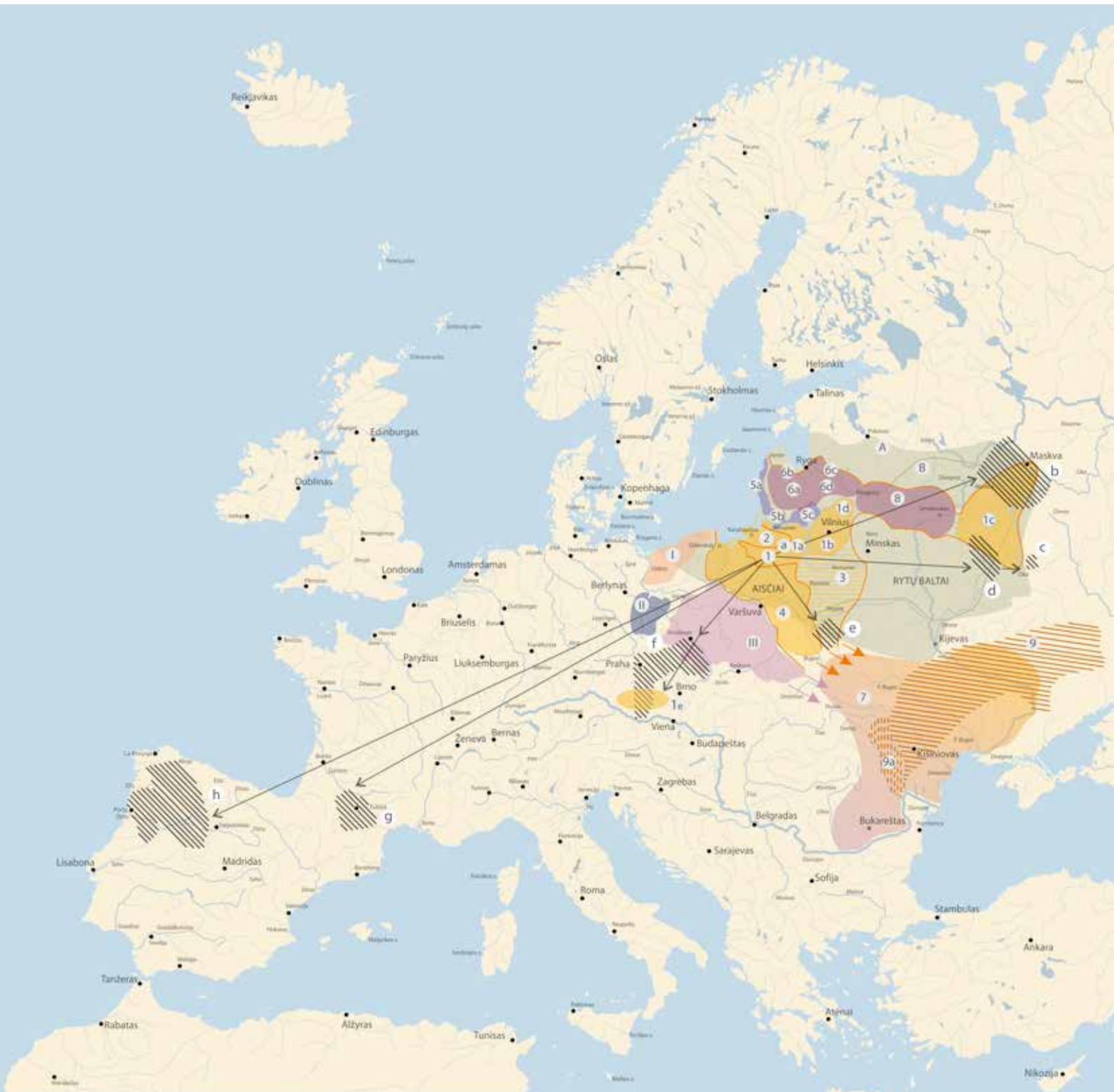
I. III a. viduryje atėjusi germanų genčių Dembčino grupė
II. Burgundai
III. II a. pr. Kr. – V a. po Kr. germanų Pševorsko kultūra

Galindų etnonimo paplitimas pagal
V. Toporovą ir kitus autorius:
a. Galindų tėvynė;
b. Galindų vardo paplitimas Okos, Maskvos ir Kliazmos upių baseinuose;
c. Galindų vardo paplitimas Okos aukštupyje;
d. Galindų vardo paplitimas Desnos aukštupyje;
e. Galindų vardo paplitimas Pripetės aukštupyje;
f. Galindų vardo paplitimas lenkų ir čekų pasienyje;
g. Galindų vardo paplitimas Tulūzoje;
h. Galindų vardo paplitimas Ispanijos Galisijoje.

Sudarė E. Jovaiša, 2015

kunigaikščio kapas pagal jo įkapes yra neabejotinai vietinės kilmės (Tautavičius, 1981, 31), o importinis kalavijas puošniose makštyse su sidabrinėmis paauksuotomis bei geležine granatais dabinta sagtimis ir savitai apkaustytas geriamasis ragas rodo tik išskirtinę mirusiojo padėtį ir tai, kad baltai buvo aktyvūs Europoje vykusių procesų dalyviai. Pastaruoju metu G. Zabiela išsakė mintį, kad Taurapilyje galėjo būti palaidotas nevietinis kunigaikštis[35]. Kas jis – ar kitos baltų genties, ar klaidžiojantis ateivis, koks nors turtingas gotas nuo Dunojaus krantų, nėra aišku, tačiau G. Zabielą galima suprasti: Taurapilio kompleksas gerokai išsiskiria Rytų Lietuvos archeologinėje medžiagoje, nors ir čia pastaraisiais metais rasta karinio elito kapų (Bliujienė, Steponaitis, 2009, 185–205). Taurapilio kapai nuo lietuvių pilkapių kultūros kapų skiriasi dėl pasaulėžiūros priešingybės, nes visi VI–XII a. lietuvių kapai yra degintiniai. Taurapilyje žmonės laidoti kitaip: nesudeginti giliose duobėse po pilkapio pagrindu, lietuvių pilkapiuose – sampiluose ir ant pagrindo įrengtose duobutėse supilant sudegintus kaulus su įkapėmis. Randama ir siejamųjų bruožų, kuriuos nurodė pats A. Tautavičius. Tai bendros kirvių, ietigalių ir darbo įrankių formos. Tad esu linkęs manyti, kad Taurapilio kunigaikščio kapas savo turiniu

35 Dėkoju G. Zabielai už žodinę informaciją šiuo klausimu.

Reikjavikas
Oslas
Helsinkis
Stokholmas
Talinas
Edinburgas
Dublinas
Kopenhaga
Londonas
Amsterdamas
Berlynas
Briuselis
Paryžius
Liuksemburgas
Praha
Varšuva
Vilnius
Minskas
Ryga
Maskva
Kijevas
Kišiniovas
Bukarestas
Budapeštas
Viena
Bernas
Ženeva
Zagrebas
Belgradas
Sarajevas
Sofija
Roma
Stambulas
Ankara
Atėnai
Nikozija
Lisabona
Madridas
Tanžeras
Rabatas
Alžyras
Tunisas
AIŠČIAI
RYTŲ BALTAI
A
a
b
c
d
e
f
g
h
I
II
III
1
1a
1b
1c
1d
1e
2
3
4
5a
5b
5c
6a
6b
6c
6d
7
8
9
9a

yra artimesnis Plinkaigalio ir Vidgirių tipo karinio elito kapams, kurie, be abejonės, žymi aisčių žygius į Tautų kraustymosi areną Dunojaus baseine, o vėliau atspindi grįžtančių ginkluotų kariaunų įtaką naujai besiformuojančiai aisčių visuomenei.

Naujais tyrinėjimais grindžiant lietuvių kilmės problemą, kyla pirmas klausimas – ar dėl galindų kultūros įtakos susiformavusią II/III–VI a. kultūrą galima laikyti lietuvių genties pirmtake? Atsakymų į šį klausimą ieško V. Vaitkevičius. Jis pastebi nuo V a. vidurio besikeičiančią Rytų Lietuvos pilkapių kultūrą: nurodo laidojimo papročių skirtumus, moterų ir vyrų įkapių pasikeitimus, akcentuoja naujų laidojimo vietų įrengimą ir perėjimą nuo individualių prie kolektyvinių pilkapių (Vaitkevičius, 2005, 50–51). Autorius nurodo moterų įkapių skirtumus – atsiranda iki tol nebūdingi verpstukai ir ylos. Vyrų kapuose atsiranda naujas įkapių komplektas: skydai su geležiniu umbu kūgine viršūne, geležinės lankinės segės aukštu lankeliu, B formos diržų sagtys, siauraašmeniai pentiniai kirviai su atkraštėmis ir be jų, 2, 3, 4B ir kai kurių kitų tipų ietigaliai, peiliai, kurie datuotini V a. viduriu – VI a. Nuo V a. vidurio iki VI a. pradžios turėjo įsigalėti mirusiųjų deginimo paprotys, nes nedegintinių kapų skaičius šiuo laikotarpiu darosi labai nežymus. Akcentuojama, kad naujasis įkapių komplektas faktiškai sutampa su mirusiųjų deginimo papročio plitimo pradžia ir samprotaujama, kad tam tikromis aplinkybėmis mirusiųjų deginimo papročio iniciatoriais Rytų Lietuvoje tapo kariai – Vidurio Europoje V a. viduryje vykusių istorinių procesų dalyviai, o gal deginimo paprotys atėjo iš Padnieprės rytų baltų žemių (Vaitkevičius, 2005, 50–54). Taigi V. Vaitkevičius II/III–VI a. Rytų Lietuvos pilkapių kultūroje pastebi naujų procesų, tačiau neapsisprendžia, iš kur atėjo deginimo paprotys – iš Vidurio Europos ar Padnieprės baltų. Ne pirmą kartą minimos B formos diržų sagtys. Jas kaip galindų migracijos rodiklį nagrinėjo ir savaip interpretavo V. Sedovas. Pagal sagčių radimo vietas jo nubrėžtas V–VI a. migracijos kelias[36] į rytus yra labai įtikimas, tačiau išskyrus esminę detalę – migravo ne slavai, bet vakarų baltai nuo pat Vielbarko kultūros teritorijos. V. Sedovas aiškina, kad šių sagčių radiniai vidurinio Nemuno, Neries ir Vilnios regione fiksuoja slavų migracijos maršrutą. Neva iš Pavyslio stambūs persikėlėlių masyvai pajudėjo šiaurės rytų kryptimi ir tam tikra persikėlėlių dalis įsikūrė aukštesnėse vidurinio Nemuno aukštumose, daugiausia Neries–Vilnios baseino žemėse. Tie persikėlėliai, matyt, buvo vakarų baltai. Tą migracijos srautą nuvedęs iki Rusijos lygumos šiaurės vakarų, V. Sedovas nustato, kad etniškai jis nebuvo vienalytis – būta ne tik slavų, bet ir vakarų baltų, kurių žemės buvo paliestos žygiuojant į šiaurės rytus. Mokslininkas sako, kad tuo pačiu maršrutu ėjo ir kita ankstyvųjų slavų grupuotė, kuri apgyvendino Polocko Padvinę, Smolensko Padnieprį ir dalį Volgos–Kliazmos tarpupio. Nors,

36 Visiškai sutampa su Vielbarko-galindų-sūduvių migracija į šiaurės vakarinį Brūkšniuotosios keramikos kultūros pakraštį.

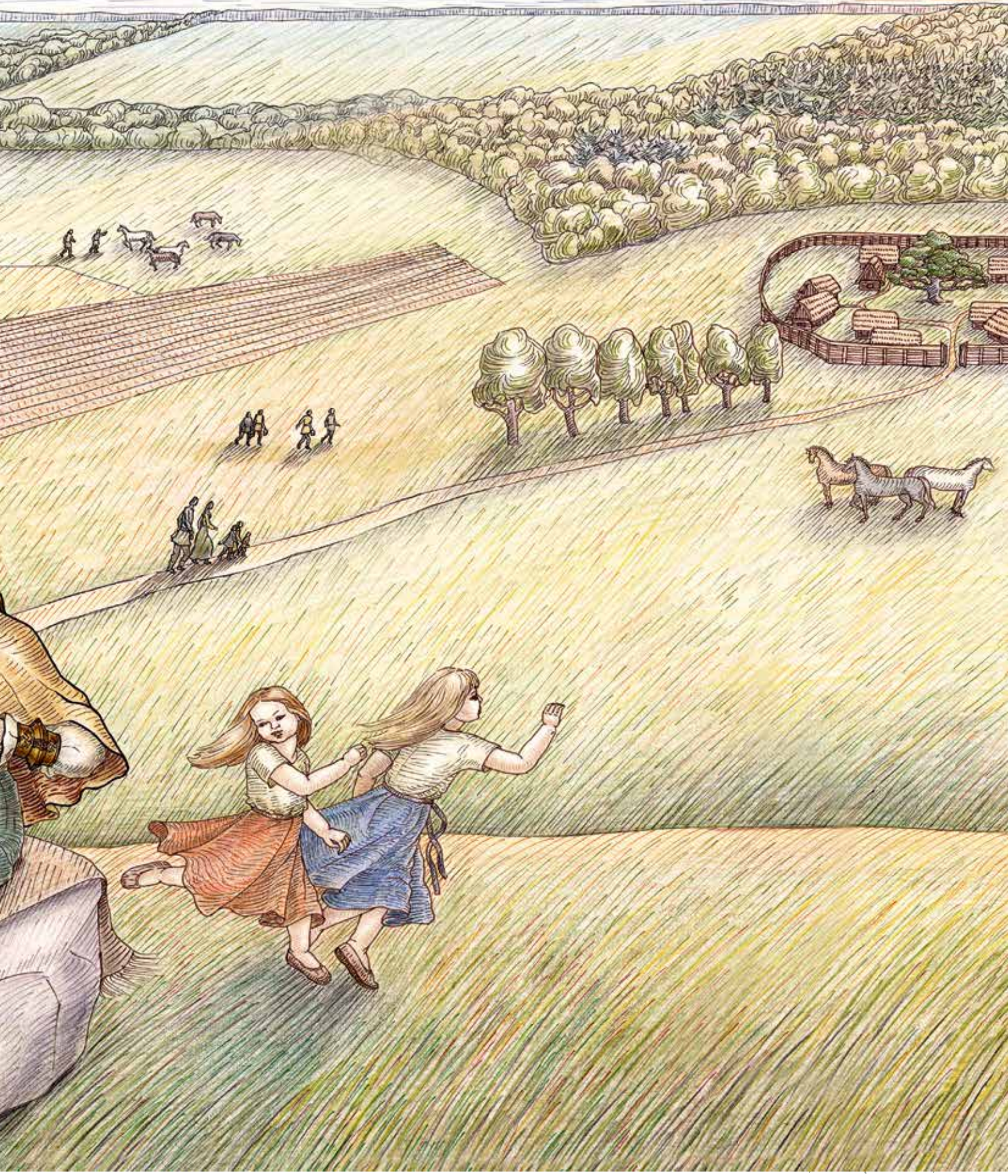
kaip rašo V. Sedovas, visose šiose žemėse Novgorode–Pskove ir ilgųjų pilkapių[37] ankstyvajame areale vandenų vardai yra baltiški (Седов, 1994, 301–304, pav. 108). Taigi B formos sagčių kelias yra iškalbingas ir leido V. Sedovui sukurti ištisą ankstyvųjų slavų maršrutą. Deja, V–VI a. slavų migracija iš Pavyslio yra tiesiog neįmanoma, nes slavų kultūra buvo tik ką gimusi ir jos Prahos ir Penkovo kultūros plytėjo toli pietuose. Štai aisčių migracija iš Pavyslio iki Maskvos ir Okos upės baseino dėl V. Sedovo darbų darosi dar labiau pagrįsta.

Taigi kas atsitiko mus dominančioje erdvėje V–VI a.? Daug duomenų rodo didelius gentinius persigrupavimus ir migraciją, kuriuos atsispindi ir materialioji, ir dvasinė kultūra, o ypač – greita įkapių ir laidojimo papročių kaita. Ankstesniuose darbuose minėta, kad nuo VI a. atsiranda žmonių, kurių gyvensena, puošybos įpročiai ir laidojimo papročiai iš esmės skiriasi nuo Baltijos erdvės vakarų baltų. Tą skirtumą mėginau parodyti lygindamas VII–VIII a. lietuvių kostiumą su V a. pabaigos – VI a. pradžios Centrinės Lietuvos gyventojų kostiumu (Jovaiša, 2012, 119). Laiko skirtumas yra, tačiau jis nėra toks jau ir didelis, kad negalima būtų jų lyginti. Kas gi krinta į akis? Visų pirma tai, kas iš esmės skiria vakarų baltus nuo naujųjų ateivių lietuvių, tai yra spalvotųjų metalų naudojimo buityje kiekis[38]. Lietuvių kostiumas (jis sukurtas iš elitinių kapų duomenų) spalvotųjų metalų turi nedaug. Paprastai kapuose tokių įkapių būta minimaliai – segė, apyrankė ar žiedas, labai retai antkaklės ir kitokie moteriški ar vyriški papuošalai. Lietuvio vyro kostiumas atspindi, sakytume, visų lietuvių vyrų standartą – skydas, balno kilpos, geležinis siauraašmenis pentinis kirvis, viena ar dvi ietys ir peilis. Štai svarbiausi lietuvių vyrų kapų radiniai. Moterų kapuose žalvarinių papuošalų labai nedaug – svarbiausias įkapes sudaro verpstukai, ylos ir peiliai, o vaikų kapuose įkapės ganėtinai skurdžios. Nevalingai kyla mintis ir apie pačią lietuvių visuomenę: ji, knygos autoriaus supratimu, buvo smarkiai sukarinta ir asketiška – tai būdinga karinius žygius ir nuolatinius karinius pavojus patiriančiai visuomenei. Tad kur ta vieta, kur visuomenė galėjo jausti aprašytąsias sąlygas? Įtikinamas regionas, kur buvo kontaktas su klajoklių pagimdytais Tautų kraustymosi mūšiais, tačiau istoriniai šaltiniai turėtų užfiksuoti tokį didelį tautos persikėlimą į aisčių kultūros gilumą. Bet jokių užuominų nėra. Kita vertus, pasitelkime archeologijos medžiagą. Karinio elito kapų radiniai su ryškiais žygių į Dunojaus baseiną atributais vis dėlto yra vienetiniai. O per didelį persikraustymą karinio elito (kunigaikščių) sluoksnis šitokioje lietuvių pilkapių gausybėje turėtų būti išreikštas stipriau, nors tradicinis lietuvių ginkluotės komplektas iš tiesų liudija karinę visuomenę. K. Būga lietuvius atkėlė VI–VII a. Tai laikas, kai archeologijos duomenimis, lietuvių pilkapių struktūra ir įkapės leidžia matyti lietuvių

37 Kaip parodė naujausi J. Šmidto tyrinėjimai, Polocko ilgieji pilkapiai iki pat X a. priklausė vakarų baltams (žr. Шмидт, 2012, 62).

38 Spalvotųjų metalų gausumo ar negausumo klausimas susiduria su deginimo papročio pasekmėmis – dalis dirbinių iš spalvotųjų metalų laidotuvių lauže galėjo išsilydyti. Tačiau, jei pažvelgsime į IX–X a. sudegintųjų kuršių ir to paties laiko lietuvių kapus, visgi rasime skirtumų – kuršių kapuose spalvotojų metalų daugiau.

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė. Popierius, spalvoti pieštukai, 680 × 480 mm, 2015.

Žiemgaliai

Buvusioje Pilkapių kultūros šiaurinėje dalyje apie VI amžių susiformavo žiemgaliai. VI–VIII amžių žiemgalių portretas nupieštas pagal Linksmėnų, Ringuvėnų, Plavniekalnio (Pļavniekkalns, Latvija), Kakužėnų (Kakužēni), Kyburių ir Jauneikių kapinynų radinius.

Tyrinėtojai A. Buholcas (A. Buchholz, Pļavniekkalns, 1901), Feliksas Jakobsonsas (F. Jākobsons, 1928), Janis Graudonis (Jānis Graudonis, Kakužēni, 1977–1979), Adolfas Tautavičius (Jauneikiai, 1975–1976), Mykolas Černiauskas (Kyburiai, 1971), Ilona Vaškevičiūtė (Ringuvėnai, 1987, Kyburiai, 2000), Povilas Tebelškis (Linksmėnai, 1998).

Žiemgalių gentis atsirado buvusios Pilkapių kultūros centrinėje dalyje, tarp Ventos vakaruose ir Mūšos rytuose, nuo Rygos įlankos iki dabartinių Šiaulių ir Panevėžio rajonų šiaurinės ribos. Žiemgalių kultūra nevienalytė: pietinėje arealo dalyje ji artimesnė žemaičių kultūrai, o rytinėje – sėlių bei latgalių kultūroms. Žinomiausi ankstyvųjų žiemgalių kapinynai – Jauneikiai, Linksmučiai, Pamiškiai, Stungiai, Šukioniai. Piliakalniai – Mežuotnė, Tervetė (Latvijoje), Sidabrė, Žagarė, Papilė. Vėlyvųjų žiemgalių gyventa teritorija kiek pasikeičia: jie jau nesiekia Baltijos jūros ties Rygos įlanka. Iš čia juos išstūmė lyviai. Tačiau žiemgaliai prasiplėtė pietų kryptimi. Žinomiausi vėlyvųjų žiemgalių kapinynai yra ištirti Jauneikiuose, Stungiuose, Šukionyse, Pavirvytėje-Guduose, Pamiškiuose.

Apie žiemgalius pirmieji užsimena Skandinavijos šaltiniai. Danų kronikoje rašoma, kad apie 870 metus danai užkariavo „visą Prūsiją, Žiemgalą, Karelų žemes ir daug kitų šalių“. „Ingvaro sagoje“ pasakojama apie narsų vikingą Ingvarą (mirusį 1041 metais), kuris kartu su Anundu plaukęs pas žiemgalius. Pietų Švedijoje, Sidermanlando srityje, išliko du akmenys su runiškais įrašais, kuriuose minima Žiemgala. Nuo XII a. pradžios žiemgalius pradeda minėti Rusios metraščiai. Nuo 1210 metų prasidėjo 80 metų trukusi žiemgalių kova su Kalavijuočių ordinu. Ji baigėsi 1290 metais. Sidabrės pilies sudeginimu. Iš visų Livonijoje gyvenusių aisčių genčių žiemgaliai ilgiausiai ir atkakliausiai priešinosi vokiečiams. Dalį gyventojų Ordinas per prievartą išvežė į Kuršą, kiti pasitraukė į Lietuvą.

Ankstyvajame laikotarpyje nuo pat V a. čia paplinta plokštiniai kapinynai su nedegintų mirusiųjų kapais. Žiemgaliai – vienintelė aisčių gentis, kuri visą geležies amžių savo mirusiųjų nedegino. Laidota stačiakampėse duobėse, mirusieji guldyti aukštielninki, ištiestomis kojomis, ant krūtinės sudėtomis rankomis. Vyrai ir moterys guldyti priešingomis kryptimis. VIII a. pakinta mirusiųjų laidojimo kryptis – vyrai tarsi pasikeičia

vietomis su moterimis. V–VII a. vyrai laidoti galva į vakarus, o VIII a. jie jau laidojami į rytus, moterys – atvirkščiai. Nuo VIII a. kapinynuose randamos ir tvarkingos kapų eilės. Vyrai per visą laikotarpį laidoti su ietimis, kurių ietigalių randama vienoje ar kitoje mirusiojo galvos pusėje. Nuo VIII a. iečių kapuose randama gausiau, jų dėta ne po vieną, o po 3–4. Laidota su kovos peiliais, kurie žiemgalių papročiu dedami skersai mirusiojo kūno dubens ar kojų. Laikotarpio pradžioje – siauras ilgas kovos peilis, o vėliau – platesnis kovos peilis kalavijas. Vyrams į kapus dėti kirviai, peikenos, vedegos, peiliukai. Moterų darbo įrankiai negausūs. Tai ylos, peiliukai lenktomis nugarėlėmis ir kapliai. Moterys galvas puošė apgalviais iš stambios plokštelės ir trumpų įvijėlių. Nuo VIII a. tokių apgalvių randama rečiau – galvos apdangalus imta dabinti žalvariniais spurgeliais. Ir vyrai, ir moterys nešiojo antkakles. Jų gausiau vėlesniuose kapuose. Mėgtos antkaklės užkeistais storėjančiais galais su kabliuku ir kilpele. Nebuvo papročio nešioti karolių apvarų. Vyrai drabužį susegdavo sege, moterys – smeigtukų pora. Ir vyrai, ir moterys mūvėjo apyrankes – vyrai po vieną, moterys ant abiejų rankų po vieną.

Vėlyvajame laikotarpyje žiemgalių kultūra išliko beveik nepakitusi. Čia ir toliau mirusieji laidoti nedeginti, kremavimo paprotys į Žiemgalą taip ir neatėjo. Vyrai ir moterys laidoti priešingomis kryptimis, į kapus dėtos gausios įkapės. Vyrai laidoti su ginklais, darbo įrankiais, papuošalais. Tiesa, darbo įrankių nedaug. Kapuose pagausėja ginklų – dabar vyrui į kapą dėjo ne 1 ar 2 ietis, o 3, 4 ar net 5–6. Laidota su kovos peiliais. Tai platieji kovos peiliai kalavijai, kurie pakeitė kitų genčių naudotus kalavijus. Vyrai nešiojo odinius galvos raiščius, papuoštus žalvariniais spurgeliais. Drabužį susegdavo sege. Mėgtos lankinės segės, pradėtos nešioti įvairios pasaginės. Ant rankų mūvėjo įvijines, masyvias ir vadinamąsias „kario“ apyrankes. Žiemgalių vyrų kapuose nėra žirgo ar raitelio aprangos daiktų. Moterys mūvėjo apgalvius, tačiau išnyko paprotys nešioti apgalvius iš stambių stačiakampių plokštelių. Paplito įvijiniai apgalviai. Moterys puošėsi ir galvos raiščiais ar kepuraitėmis, kurias dabino žalvariniais spurgeliais. To meto moterų kapuose padaugėjo antkaklių. Nešiojo net po kelias. Labiausiai mėgtos su kabliuku ir kilpele, kūginiais galais, vytinės kilpiniais galais, sudėtinės. Drabužiui susegti naudojo smeigtukų porą, sujungtą grandinėlėmis. Smeigtukai žiediniai ir įvairių formų kryžiniai. Smeigtukų galvutės padengtos sidabro plokštelėmis. Mūvėtos įvijinės ir juostinės apyrankės. Žiedų beveik nemūvėjo. Darbo įrankių moterų kapuose negausu, tačiau, skirtingai nuo kitų genčių, tai peiliukai lenktomis nugarėlėmis, kapliai ir tradicinės ylos. Į kapus žiemgalės nedėjo verpstukų.

pilkapių standartą iki pat VII–VIII a. prasidėjusių naujų pokyčių pilkapių struktūroje. VI a. antrojoje pusėje ir VII a. Rytų Lietuvoje keičiasi laidosena – visiškai įsigali pilkapiai su degintų mirusiųjų kapais ir jau anksčiau aprašytais vyrų bei moterų įkapių komplektais. K. Būga lietuvius „atvedė“ nuo Dniepro aukštupio. Pats laikas žvilgtelėti į rytų baltų pasaulį. Ilona Vaškevičiūtė yra paskelbusi studiją, kurioje analizuoja ankstyvųjų viduramžių rytų baltus slavų apsupties sąlygomis (Vaškevičiūtė, 2007, 3–11). Mums svarbu surasti tą kultūrą, kuri atitiktų kelias sąlygas: 1) laidojimo paminklo forma yra pilkapis; 2) laidojamas sudegintas žmogus; 3) gana išplėtota spalvotųjų metalų apdirbimo tradicija ir emalio dirbiniai; 4) tarp gyvenviečių vyrauja miniatiūriniai (maži) piliakalniai; 5) antžeminė statyba su stulpinės konstrukcijos pastatais. Tokias sąlygas atitinka vienintelė baltų kultūra – Moščino, arba Rytų galindų, kultūra. Tyrėjai ją vadina žemdirbių kultūra, kuriai būdingi nedideli piliakalniai su antžeminiais stačiakampio pavidalo stulpinės konstrukcijos pastatais, šiurkščiu paviršiumi profiliuoti puodai, o dubenėliai – lygiu paviršiumi, pentiniai kirviai, įmoviniai ir įtveriamieji strėlių antgaliai. Šioje kultūroje išplėtoti spalvotųjų metalų amatai – gausu segių, ovalių diržo sagtelių, vytinių antkaklių, antkaklių kūginiais galais. Pasaginės segės ir kiauraraščiai pakabučiai dengiami spalvotu emaliu. Paieškoms reikšminga, kad Moščino kultūros žmonės savo mirusiuosius laidojo sudegintus dideliuose pilkapiuose, – sudeginto mirusiojo kapas būna pilkapio pagrinde ir juosiamas grioveliu ar stačių stulpelių tvora. Įkapės negausios, šalia kapo kartais stovi keli moliniai puodai (Tautavičius, 1987, 144–145; Vaškevičiūtė, 2007, 6–9). Lyginant su lietuvių gyvensena, galima pamatyti akivaizdžių panašumų: nedideli piliakalniai su stulpinės konstrukcijos pastatais, pilkapiai, kūno deginimas, negausios įkapės. Visa tai kartu žadina mintį, kad VI–VII a. į Rytų Lietuvos pilkapių kultūros teritoriją galėjo ateiti dalis rytų galindų. Gali būti, kad VII–VIII a. rytų galindų antplūdis buvo dar didesnis, nes keičiasi lietuvių pilkapių papročiai – vietoj akmenų pilkapis apjuosiamas grioveliu, ir tai juos dar labiau susieja su rytų galindų papročiais. Tad galimas dalykas, kad tas naujas kultūrinis pradas (lietuviai, turintys pilkapių pylimo ir mirusiųjų deginimo paprotį), kurį daugelis tyrėjų nurodo esant buvus VI a. pabaigoje, galėjo būti rytų galindai. Pirminis migracijos stimulas galėjo būti klajoklių ekspansija, o vėliau – ir slavų spaudimas, nes tik VIII a. rytų galindų teritorijoje atsiranda slavų viatičių* pilkapių. Klajokliams alanams* ir avarams* spaudžiant, jų migracija į baltų pasaulio vakarinį arealą yra įmanoma. Galimas dalykas, kad tiesioginis kontaktas Tautų kraustymosi arenoje su alanų ir avarų, o vėliau ir slavų gentimis suformavo lietuvių karinę visuomenę, jos asketiškumą dėl nuolatinių pavojų ir stiprų lietuvių valstybingumo jausmą, kuris pasireiškė pirmosios baltų valstybės formavimosi laikotarpiu. Ir dar viena reikšminga detalė: VI a. antrosios pusės lietuvių kapuose atsiranda balnakilpės, kurias, kaip tvirtinama, išrado avarai, su kuriais galėjo susitikti Padnieprio ir Paokės baltai. Faktas lieka faktu – pirmosios balno kilpos rastos lietuvių pilkapiuose. Tad ir šį svarbų ir

revoliucinį[39] žirgo aprangos elementą į mūsų regioną galėjo atsinešti rytų galindai. Tikslus balnakilpių atsiradimo laikas ypač svarbus rytų galindų reemigravimo kontekste. Ši data iš tiesų yra lietuvių atėjimo į Rytų Lietuvą laikas. Tad itin retas mūsų archeologijoje ankstyvąsias balnakilpes apžvelgsime kiek detaliau.

1961 metais Agota Jankevičienė paskelbė 1893 metais Vandalino Šukevičiaus (Wandalin Szukiewicz) tyrinėtų Pabarių pilkapių (Šalčininkų r.) medžiagą (Jankevičienė, 1961, 37–47). Ji nurodo, kad Pabarių 1 pilkapio centre buvo ištirtas degintinis žmogaus kapas ir ant jo sudėtos gerai išsilaikiusios įkapės: siauraašmenis pentinis kirvis[40], du geležiniai peiliukai, įmovinis ietigalis, geležinė diržo sagtis[41], dvi geležinės balno kilpos su praplatintais pagrindais, du balno apkalai su grandimis galuose, keturi rutulio formos žvangučiai ir vienas tokio žvangučio fragmentas. Teigiama, jog čia turėjo būti vyro, sudeginto drauge su žirgu, kapas. Lauryno Kurilos dėka turėjau galimybę nuodugniai susipažinti su šia V. Šukevičiaus ataskaita. Archeologas yra pridėjęs detalų 1 pilkapio planą, kuriame užfiksuoti kapo radiniai sutampa su paskelbtu radinių sąrašu. Plane akivaizdžiai matyti, kad V. Šukevičius buvo radęs ir degintų kaulų, kurie nepalieka abejonių, jog kalbama apie sudeginto žmogaus kapą. Čia pat esantis skersinis pilkapio pjūvis rodo, kad pilkapis nebuvo apjuostas akmenų vainiku, bet, kaip įprasta rytų galindams, apjuostas grioviu. A. Jankevičienė padarė išvadą, kad 1 pilkapio medžiaga datuotina VI–VII a. Kai 1966 metais Ona Kuncienė tame pačiame Pabarių pilkapyne ištyrė 15 pilkapių ir juos datavo X–XII a. (Таутавичюс, 1968, 13), A. Jankevičienės datavimu suabejota. Juozo Antanavičiaus* darbe „Balno kilpos Lietuvoje X–XIV a.“ Pabarių balno kilpos datuojamos X–XII a. (Antanavičius, 1976, 75). Tačiau ir J. Antanavičiaus, ir O. Kuncienės datavimas nedera su kitų šio kapo radinių datavimu. Tarp jų – B formos sagtis, ietigalis profiliuota plunksna ir siauraašmenis pentinis kirvis – yra patikimi kapo datavimo rodikliai. B formos sagčių chronologiją yra aptaręs A. Tautavičius. Rytų Lietuvai būdingas nedideles ovalias sagteles su kiek įgniaužta priekine dalimi jis datuoja V–VI a. (Tautavičius, 1996, 258). Naujausių diržų sagčių tyrinėjimų yra paskelbęs Eugenijus Butėnas. B formos sagtis jis priskiria III tipo a atmainai ir datuoja V a. pabaiga – VII a. (Butėnas, 1999, 37, 48, pav. 2). Profiliuotus ietigalius V. Kazakevičius skiria II tipui ir juos datuoja nuo V a. iki VII a., kai jie išnyko (Казакявичюс, 1988, 38–39, pav. 13, žemėl. 6). Siauraašmenį pentinį kirvį Arvydas Malonaitis skiria II tipui, kuris labiausiai paplitęs Rytų, Šiaurės rytų, Pietryčių Lietuvoje. Tyrėjas teigia, jog ankstyviausi šio tipo kirviai pasirodė IV a. pabaigoje ir V a. pradžioje ir

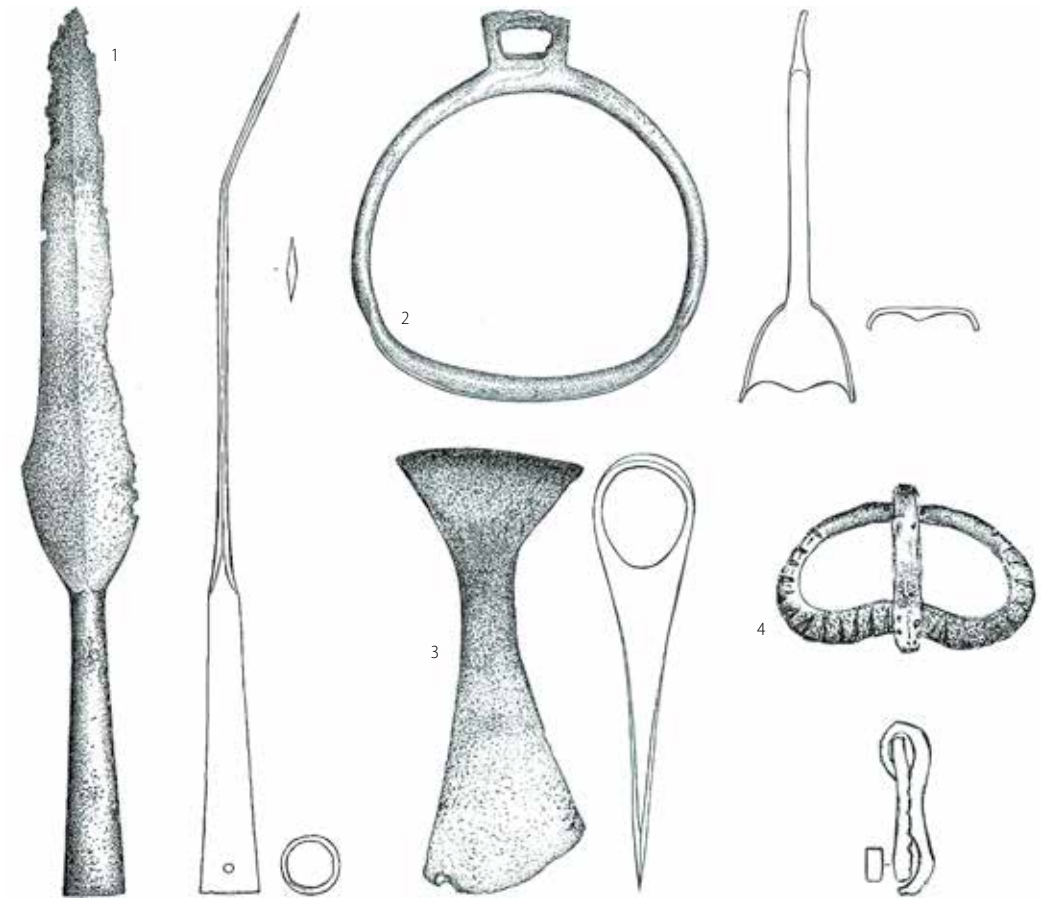
39 Ginkluotės specialistai nurodo, kad balno kilpos įgalino atsirasti sunkiajai raitijai, kurios vaidmenį viduramžių istorijoje sunku net ir pervertinti.

40 Ruošiant siauraašmenį kirvį publikavimui, Lietuvos nacionalinio muziejaus darbuotoja Audronė Ruzienė nustatė, kad kirvio pentis buvo ornamentuota smulkių įkartų eilėmis.

41 B pavidalo sagties liežuvėlio galui, kaip nustatė A. Ruzienė, buvo suteikta žalčio ar gyvatės galvos forma.

buvo naudoti iki pat VII a. (Malonaitis, 2008, 105–109, žemėl. 4). Nurodoma, su kokiais radiniais šio tipo kirvių paprastai randama. Jų sąraše yra ietigalių su profiliuota plunksna bei antkaklių balneliniais galais. Ankstyvojo tipo balnelinių antkaklių rasta Pabarių 3 pilkapyje, o jų ankstyviausia pasirodymo data nurodomas VI a. (Jankevičienė, 1961, 43–44, pav. 4:2). Taigi Pabarių balno kilpų datavimas VI–VII a. yra pagrįstas ir nekelia abejonių, kai juos lygini su gerai datuojamu kitu to paties kapo inventoriumi. Pastaruoju metu ir balno kilpų tyrinėtojai nurodo žymiai ankstesnes datas nei J. Antanavičius. Mindaugas Bertašius nurodo, kad Marvelės 45 kapo avariškoji balno kilpa turi būti datuojama „bent jau VII a. (kai kurios nuo VI a. pabaigos), arba, kitaip tariant, ankstyvuoju ir viduriniuoju avariškuoju laikotarpiu“ (Bertašius, 2002, 193). Manvydo Vitkūno darbe apie lietuvių raitiją balno kilpų baltų kraštuose ankstyviausioji data nurodoma VII a. (Vitkūnas, 2011, 55). M. Bertašius nurodo, jog apvalios avariškos balno kilpos su aukšta kilpa dirželiui Vakarų Europą pasiekė visu šimtmečiu vėliau – VIII a. M. Bertašiaus nustatyta balno kilpų sklaidos kryptis iš pietryčių kelia mintį, kad ir Skandinaviją jos pasiekė iš baltų žemių. Teiginį, kad skandinavai balno kilpas perėmė iš baltų, randame ir M. Vitkūno darbe. Ši ankstyvųjų balno kilpų apžvalga leidžia patvirtinti teiginį, jog rytų galindai betarpiškai buvo susidūrę su avarais. Tad pirmieji reemigracijos ir lietuvių atėjimo procesai, remiantis archeologijos medžiaga, galėjo vykti VI a. antrojoje pusėje ir VII a.

Atėjo laikas atsakyti į klausimą, ar lietuvių pilkapių kultūra yra paveldėjusi II/III–V a. Rytų Lietuvos pilkapių kultūros tradicijas, ar ji yra lietuvių protėvynė. V. Šimėno sudarytoje baltų etnogenezės schemoje matome, kad nuo IV a. Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijoje autorius lokalizuoja savitą pilkapių sritį, kurioje „sugyvena“ ir pilkapiai su akmenų vainikais ir griautiniais ar degintiniais kapais, krūsniniai jotvingių pilkapiai, ir gal plokštiniai kapai. Kultūrai susiformuoti turėjo įtakos Brūkšniuotosios keramikos kultūra, Dniepro baltai (nuo IV a. pabaigos); jotvingių-sūduvių migracija į Pietryčių Lietuvą. Svarbiausia, kad pagrindinis šaltinis kildinamas iš Vakarų baltų pilkapių kultūros. Kitaip tariant, V. Šimėnas ankstyvuosiuose Rytų Lietuvos pilkapiuose įžvelgė svarbiausią – aistišką – kultūros dalį. Ir kitas svarbus dalykas – autorius atribojo ankstyvuosius pilkapius nuo VI a. lietuvių pilkapių (Šimėnas, 1994, 16). Praėję metai padarė savų pataisų. Šiandien reikėtų V. Šimėno IV a. perkelti bent į II a. vidurį, o jo nustatytas ryšys su jotvingių-sūduvių kultūra neprieštarauja šiandieniniam supratimui. Neprieštarauja ir autoriaus nusakytiems IV a. ryšiams su Dniepro baltais. Teisingai nurodytas ir aisčių migracijos laikas – I a., tačiau kaip jos priežastį V. Šimėnas įvardija gotų ekspansiją, kai šie, kaip teigiama, I a. antrojoje pusėje išstūmė Pamario baltus. Tai kaipgi spręsti tą esminį klausimą? Mano manymu, atsakymas susijęs su senojo geležies amžiaus Rytų Lietuvos pilkapių priklausomybe nuo jų galindiškos-sūduviškos-vielbarkiškos prigimties. Lietuvių pilkapių VI–VII a. kultūra nėra tiesioginis II/III–V a. galindų-sūduvių kultūros Rytų Lietuvoje tęsinys, tačiau

3:7 il.
Pabarių 1 pilkapio radiniai:
1. įmovinis profiliuotas ietigalis;
2. siauraašmenis pentinis kirvis;
3. geležinė balno kilpa su praplatintu pagrindu;
4. geležinė diržo sagtis

Dail. A. Ruzienė, 2013

jos pagrindas yra galindų kultūros tradicijos, kurios kažkiek kito jiems gyvenant rytuose. Jei visi čia pateikti argumentai priimtini, tai galima sakyti, kad tas etnosas, mūsų žinomas lietuvių vardu, yra VI–VII a. iš Moščino kultūros erdvės grįžę rytų galindai. Tos pačios vakarietiškos galindų kultūros palikuoniai, galimas dalykas, įsikūrė greta savo gentainių. Tai gali liudyti ištisi pilkapynų kompleksai, atsiradę lietuvių gyvenamoje teritorijoje. Ir, ko gero, tenka patikslinti lietuvių atėjimo laiką – šis grįžtamasis rytų galindų žygis į galindų-sūduvių žemes Rytų Lietuvoje turėjo įvykti VI a. antrojoje pusėje – VII a. Negalima atmesti minties, kad migracija į pirmines žemes Rytų Lietuvoje galėjo būti ir ne viena. Apie VII–VIII a. sandūrą atsiradęs naujas reiškinys lietuvių pilkapių kultūroje – pilkapius juosiantys grioviai – gali būti kaip tik tos antrinės migracijos liudininkas.

Čia nuolat minima Moščino, arba Rytų galindų, kultūra reikalauja, kad plačiau būtų nušviesta jos vieta baltų istorijoje. Archeologinis Moščino kultūros susidarymo modelis ir šios kultūros likimas pradedant VIII a. išanalizuotas V. Sedovo. Iš jo sužinome, kad naujausi

toponimijos ieškojimai patikimai liudija, kad Okos aukštupio sritys, kur lokalizuojami rytų galindai, sudaro nedalomą senojo baltų arealo dalį. II–III a. aukštutinės Okos regione stebimas naujų gyventojų grupių, ėjusių nuo Desnos, įsiliejimas. Tai galėję būti baltiški Počepo kultūros* gyventojai. Dėl vietinio ir ateivių elemento sąveikos aukštutinės Okos regione III–IV a. sandūroje susikūrė nauja kultūra – Moščino (Седов, 2000, 76). V. Sedovas neabejoja, kad Moščino kultūrą sukūrė ikislaviški gyventojai. Kaip ryškiausius naujų ateivių kultūros bruožus autorius nurodo antžeminius stulpinės konstrukcijos pastatus su stačiakampiais židiniais ir anksčiau nežinomus puodelius su juodu ar rusvu glaistytu paviršiumi. Neabejoja jis ir dėl etninės Moščino kultūros priklausomybės, nes jos pagrindas neabejotinai priklausė baltams. Namų statyba, apeigos, keramika ir papuošalai, taip pat ir daiktai, padengti spalvotu emaliu, leidžia šią kultūrą skirti baltakalbiams gyventojams. Svarbios autoriaus išvados ir apie Moščino kultūros likimą – kai VIII a. aukštutinės Okos baseiną apgyvendino slavai, ji nustojo gyvuoti, nors pagrindinė vietinių baltų gyventojų masė, keliantis slavams, nepaliko savo gyvenamų vietų, tačiau ryškus Moščino genčių sąveikos su slavais pavyzdys yra tai, kad atsirado slavų paprotys laidoti savo mirusiuosius pilkapiuose (Седов, 2000, 78). Slavų atėjimo laikas į Okos baseiną, kaip ir slavų pasirodymas Smolensko ir Polocko ilgųjų pilkapių kultūroje, yra svarbus sprendžiant klausimą, dėl kurių genčių spaudimo Okos baltai reemigravo į baltų pasaulio gilumą, prisišliedami prie aistiškų savo kultūros ištakų. Okos baseiną viatičių slavai pasiekė VIII a. Smolensko Padnieprės ir Padvinos krivičių pasirodymo laiką nustatė J. Šmidtas. Jis teigia, kad VIII–X a. Smolensko ilgųjų pilkapių kultūra nuo pačios šios kultūros formavimosi pradžios buvo baltų Krieva[42] ir kai kurie jų kultūros elementai išliko iki XII a. vidurio. Jie ir XI a. pradžioje atėjusieji slavai Rusioje drauge buvo vadinami krivičiais (Шмидт, 2012, 62). Ilgai trukęs ginčas dėl jų baltiškos ar slaviškos kilmės lyg ir autoritetingai išspręstas. Vadinasi, galima manyti, kad slavų migracija į Baltijos erdvę buvo gerokai vėlesnė nei iki šiol teigta. Prisiminus V. Novakovskio apibrėžtą VII–VIII a., o greičiausiai VIII a. pradžią, taip pat ir viatičių pasirodymą VIII a. Okos baseine bei XI a. pradžią siekiančią slavų migraciją į Krievos pasaulį, iškyla klausimas – kas, kokie procesai paskatino rytų galindus grįžti į Rytų Lietuvą? Slavams, kaip matyti, dar per anksti pasirodyti VI a. vidurio ir antrosios pusės Okos ir Maskvos baseino įvykiuose. Anksčiau dėl rastų balno kilpų, kurių atradėjai yra tie patys avarai, svarbi darosi ankstyvoji avarų istorija Europoje. Iš tiesų ji sietina su VI a. viduriu, kai jų pasiuntiniai 558 metais atvyko pas alanų valdovą Sarosijų. Avarų kaganato* istorija tvirčiausiais ryšiais susijusi su Vidurio Europos istorija, tačiau mažai žinoma jų ankstyvoji istorija. Žinoma, kad jie klajojo Pavolgio stepėse, bet kiek jų gyventa Dniepro baseine, nėra aišku. G. Korzuchina, ieškodama staigaus emaliuotų dirbinių išnykimo priežasčių, teigė, kad ta priežastis galėjo būti avarų įsiveržimas (Корзухина, 1978, 62). Atkreipia dėmesį

42 Žr. paaiškinimą *krivičiai.*

vengrų istoriko Ištvano Erdelio (István Erdélyi) tvirtinimas apie avarų kapuose randamų palaidojimų antropologinį tipą. Teigiama, kad avarų epochos vienų kapinynų kaukolių rekonstrukcija leidžia juos priskirti mongoloidams, kituose kapinynuose šis tipas aptinkamas retai, o dar kituose, kurie skiriami tai pačiai epochai, ir visai nerandamas: dar kituose buvo palaidoti vien tik europidai – Šiaurės Europos, Vidužemio jūros, rytų baltų tipų[43]. Avarų poveikis Dniepro baseinui apskritai ir aukštupiui atskirai reikalauja išsamių tyrinėjimų, kurie nėra šios knygos uždavinys. Priminsiu, kad grįžusius rytų galindus su avarais sieja balnakilpės. Istorinė tradicija laiko jas alanų ar avarų išradimu. Baltijos regione balno kilpos pirmiausia pasirodė lietuvių pilkapiuose VI a. antrojoje pusėje, o ypač išplito VII a. Lyg ir galima samprotauti, kad jas čia galėjo atnešti su avarais bendravę rytų galindai. Į tyrinėtojų nuolat keliamą klausimą, kas galėjo būti migracijos ir grįžimų impulsas, atsakyti sunku. Tačiau negalima pamiršti, kad migracijos priežastis nebūtinai turi būti išorinis poveikis: gali būti ir etniniai, ir pasaulėžiūros, ir religiniai-maginiai, ir ekonominiai migracijos stimulai. Dar keli žodžiai dabar jau dėl slavų įtakos antrinei rytų galindų reemigracijai. VIII a. pradžioje susidūrę su migruojančiais slavais, galindai turėjo nedidelį pasirinkimą – įsilieti į naują kultūrinę slavų erdvę arba, jei pasipriešinimas neįmanomas, trauktis į genetines žemes prie Baltijos jūros. Jei tikėtume, kad pirmoji rytų galindų-lietuvių banga Nemuno ir Neries tarpupyje įsikūrė VI a. antrojoje pusėje ir VII a., tai tampa įtikinama, kad VIII a. migracinis srautas gali būti atpažįstamas visuotiniu lietuvių pilkapių laidosenos perėjimu nuo akmenų vainiko sampilo pagrinde prie sakraliosios erdvės aprėminimo grioviu. Šį visuotinį reiškinį liudija VIII–IX a. lietuvių pilkapių medžiaga.

Į rytus keliaujančių aisčių banga, kurios svarbiausi sudedamieji elementai buvo galindai, sūduviai ir Vielbarko žmonės, kaip dabar atrodo, buvo ilgalaikė ir sudėtinga. Šių kultūrų sklaida sukėlė milžinišką vakarietišką bangą, kuri „užliejo“ didelę dalį rytų baltų arealo. Šis impulsas prisidėjo prie Brūkšniuotosios keramikos kultūros subyrėjimo ir nemažos jos dalies „suvakarietinimo“. Apie V a. Bancerovo-Tušemlios kultūra, kaip žinoma, susidarė iš dalies Brūkšniuotosios keramikos ir buvusios Dniepro-Dauguvos kultūrų*. Į Tušemlios kultūros materialų paveldą nuo V a. skverbėsi vakarietiška kultūra[44]. Anot J. Šmidto, vienu metu ir galingu migracijos srautu ją užklojo Krieva vadinamas etnosas, kuris sukūrė Polocko ir Smolensko ilgųjų pilkapių kultūrą. Žymus rusų archeologas sako, kad VIII–X a. Ilgųjų pilkapių kultūra buvo vakariau išsidėsčiusių baltų kultūra, o iš išlikusių vietinių gyventojų ji perėmė tik nereikšmingus jų kultūros elementus, kurie nekeitė atėjusios kultūros visumos (Шмидт, 2012, 20).

43 Эрдели И. *Исчезнувшиенароды. Авары.* Prieiga per internetą: <http://kulichki.com/~gumilev/debate/Article24.htm> [žiūrėta 2013-09-01].

44 VI a. Tušemlios kultūroje atsirado vakarų baltams būdingų papuošalų – apyrankių storėjančiais galais. Jos gerai žinomos Lietuvos archeologijos medžiagoje. V–VI a. paminkluose jų žinoma net 60 radimo vietų. Čia iki šiol rasta apie 280 apyrankių, kurios nešiotos visoje Lietuvoje, bet daugiausia Vidurio Lietuvoje ir Žemaitijoje. Kuršiai, lamatiečiai, skalviai nešiojo jas VII–VIII a. ir IX a. pradžioje. Žvelgiant visos Europos mastu, jos būdingos Vakarų ir Vidurio Europai bei Baltijos jūros kraštams.

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Latgaliai

Buvusioje Pilkapių kultūros rytinėje dalyje apie VI amžių susiformavo latgaliai. VII–VIII amžių latgalių portretas nupieštas pagal Kivtų (Kivtu) plokštinio kapinyno radinius. Iš jų išsiskiria latgalių kovos kirvio tradicija: kirvio kotas apvyniotas ornamentuota žalvarine skarda.
Tyrinėtoja E. Šnore (E. Šnore), 1948, 1955, 1957, 1958.

Pilkapių kultūros šiaurės rytiniame pakraštyje apie V–VI a. išnyko paprotys laidoti mirusiuosius pilkapiuose. Ji pakeitė laidojimas plokštiniuose kapinynuose, nors paprotys laidoti mirusiuosius plokštiniuose kapinynuose įsigalėjo ne iš karto. Kapinynus įkurdavo prie buvusių pilkapynų. Šie kapinynai skiriami latgaliams. Latgalių apgyventa teritorija apima žemes Dauguvos dešiniajame krante, į vakarus nuo Aiviekstės upės žiočių. Šiaurėje latgaliai ribojosi su lyviais, vakaruose – su žiemgaliais, pietuose – su sėliais. Patys žinomiausi ankstyvojo laikotarpio latgalių kapinynai yra Nukši, Kivtų, Ludze, o piliakalniai – Asuotė, Kente, Olinkalns, Margaskalns.

VI–VII a. latgalių mirusieji laidojami nedeginti ir deginti, laidojami nesilaikant jokios tvarkos. Nuo VII a. nusistovi tvarkingesnės kapų eilės. Vyrai laidoti galvomis į rytus, moterys – į vakarus. Šis paprotys išliko iki krikščionybės įvedimo. Mirusieji guldomi ant lentų, apklotų lininiu ar vilnoniu audeklu. Mirusysis guldomas ant nugaros, ištiestomis kojomis ir ant krūtinės sudėtomis rankomis. Latgalių kapinynams būdinga ir tai, jog čia randamos laužavietės. Jų skersmuo 1,5 m, degėsių storis 0,2–0,4 m. Latgalių kapinynuose šalia griautinių kapų aptinkama ir degintinių. Pastarieji nesudaro kompaktinės grupės, o išsimėtę tarp griautinių kapų. Degintinių kapų, datuojamų VI–VIII a., nedaug. Latgalių degintiniai kapai siejami su lietuvių arba krivičių įtaka. Ir griautinių, ir degintinių kapų įkapės identiškos. Latgaliams būdingos turtingos įkapės. Vyrai laidoti su ginklais. Tai įtveriamieji ietigaliai, platieji kovos peiliai, dedami į kapą skirtingu būdu, nei tai daryta žemaičių ar žiemgalių. Žiemgaliui jį dėjo skersai mirusiojo griaučių, žemaičiui – šalia mirusiojo, latgaliui platųjį kovos peilį dėjo išilgai mirusiojo. Čia dažna vyro įkapė – kirvis. Vyrai laidoti su gausiais papuošalais – segėmis, apyrankėmis. Moterims į kapus dėjo darbo įrankius – pjautuvėlis, verpstukus, ylas. Moteris laidojo su apgalviais, antkaklėmis, smeigtukų pora, karolių apvaromis, apyrankėmis.

IX–XI a. latgaliai užėmė Vidzemės rytinę dalį ir Latgaliją dabartinėje Rytų Latvijoje. Pietuose latgalių žemes ribojo Dauguva, rytuose jos atsirėmė į krivičių apgyventas žemes, vakaruose latgaliai buvo lyvių kaimynai. Ir vėlyvajame laikotarpyje latgaliai mirusiuosius laidojo nedegintus ir degintus plokštiniuose kapuose ir pilkapiuose. Žinoma apie 50 pilkapynų su daugiau kaip 4000 pilkapių. Plokštiniai kapinynai dideli, su keliais šimtais kapų. Nedeginti mirusieji laidoti atokiau vienas nuo kito. Ant kapų kartais aptinkama akmenų, Manoma, kad taip buvo žymimos kapų vietos. Vyrus ir moteris latgaliai laidojo priešingomis kryptimis. Vyrus guldė galvomis, atkreiptomis į rytus, moteris – į vakarus. Degintiniai kapai gana įvairūs. Pagrindinis bruožas yra tas, kad ir degintiniams kapams iškastos didelės stačiakampio formos duobės, kokios buvo kasamos nesudegintiems mirusiesiems laidoti. Juose taip pat laikomasi nedegintiniams kapams būdingos laidojimo orientacijos. Jeigu sudegintų kaulų krūvelė yra kapo gale, ji suberta atitinkamos lyties mirusiojo galvos vietoje. Įkapės paprastai būna ant kaulų krūvelės arba šalia jos. Dažnai daiktai išdėlioti griautiniams kapams būdingose vietose.

Latgalių materialinė kultūra gausi metalinių papuošalų, ginklų ir darbo įrankių. Moterys turėjo tam tikrą papuošalų komplektą. Galvos dangai būdingas vainikas, pečius gobė skraistėmis, ant kaklo nešiojo antkakles. Madingi buvo ir vėriniai. Jie iš stiklo karolių ir kauri kriauklių. Latgalių moterų kapuose aptinkama ir smeigtukų ir segių. Smeigtukais susegamas drabužis per pečius, segėmis susegamas drabužis ant krūtinės. Apyrankių taip pat gausu. Jų nešiota po keletą, ant kiekvienos rankos vienodas skaičius.

Vyrų įkapių komplektas taip pat gausus. Tai pasaginės segės įvairių formų galvutėmis, masyvi kario apyrankė, žiedai, ginklai. Išskirtiniu papuošalu galima laikyti ant krūtinės randamą paukščio pavidalo kabutį su snape ir uodegoje įkabintais liežuvėliais. Tokie kabučiai aptinkami turtingais įkapių kapuose. Įdomus yra rankogalis, neaptinkamas kitur aisčių kraštuose. Tai bronzinis lankeliais puoštas juostinis audeklas, kuriuo apvyniojama kairioji ranka aukščiau riešo. Kario apyrankė, randama ant kairiosios rankos, buvo daugiau saugos priemonė nuo priešo smūgių į skydą arba net į ranką. Latgalių, kaip ir sėlių, vyrų kapuose aptinkama siauraašmenių pentinių kirvių, kovos peilių, iečių. Paplitę įtveriamieji ietigaliai karklo lapo pavidalo plunksnomis ir su dviem užbarzdomis. Taip pat būdingi platieji kalavijai.

Materialieji ir kalbiniai Ilgųjų pilkapių kultūros, arba Krievos vakarietiškumo, įrodymai yra pateikti ankstesniuose knygos autoriaus darbuose (Jovaiša, 2014, 70–76). J. Šmidtas mano, kad Ilgųjų pilkapių kultūra paplito Padniepryje ir Padvinėje jau susiformavusiu pavidalu. Šios kultūros skleidėjus jis vertina kaip genčių grupę, kurią sąlygiškai vadina „Krieva“, kuri susiformavo rytinėse senųjų lietuvių ir latvių žemėse, įėjo į baltų etnokultūrinę bendriją ir iš kurios jie išsiskyrė pirmojoje VIII a. pusėje. Vadinasi, rytiniai lietuvių kaimynai yra vakarų baltai ir, kaip nurodo J. Šmidtas, „Krieva“ gali būti ta pirmapradė forma, kurią vėliau priims krivičiais pasivadinusi gentis. Šios genties baltiškumo įrodymų J. Šmidtas randa tiek archeologinėje medžiagoje, tiek ir analizuodamas senuosius Rusios metraščius ir kalbininkų darbus (Шмидт, 2012, 113–118). Patyrinėjus giliau etnonimo Krieva paplitimą žiemgalių, lietuvių, latgalių ir sėlių erdvėse, paaiškėjo, kad visų *kriev-* vardų santykis būtų toks: 124 vardai latgalių ir sėlių bei 71 vardas žiemgalių teritorijose (Jovaiša, 2014, 71–72). Akivaizdu, kad visi gyvenamųjų vietų, žemės ir upių vardai yra iš tos pačios kultūrinės srities, kurią nurodo ir archeologinės medžiagos analogijos. Taigi greičiausiai Ilgųjų pilkapių kultūros kūrėjais reikėtų įvardyti latgalius, sėlius ir žiemgalius, bet ne lietuvius.

Kijevo Rusios valstybės susidarymo laikais, kaip teigia J. Šmidtas, su baltiškuoju elementu susidūrė Rusios kunigaikštysčių kūrėjai: XI–XIII a. galutinai susiformavo Polocko ir Smolensko kunigaikštystės ir įsitvirtino kunigaikščių dinastijos. Polocko kunigaikštystė savinosi teritorijas, kurios buvo į vakarus ir pietų vakarus, pirmiausia Dauguvos baseine, tai yra latgalių ir žiemgalių žemės. Smolensko kunigaikštystė savo teritoriją plėtė rytų ir šiaurės rytų kryptimis, iš esmės į Moščino galindų žemes palei Dnieprą ir Ugrą (Шмидт, 2012, 81). Įdomu, kad J. Šmidtas krivičių baltiškumo įrodymų randa ankstyviausiame Kijevo Rusios metraštyje „Senųjų laikų pasakojimas: „Tarp atėjusių slavų genčių, kurios jau turėjo slavų raštą, krivičiai nėra paminėti. Metraštyje sakoma, kad visos slavų gentys „atėjo ir atsisėdo“, o apie krivičius kalbama kitaip: <...> krivičiai gi „sėdi“ Volgos viršuje ir Dvinos viršuje, ir Dniepro viršuje, jų gi miestas yra Smolenskas. Kitaip nei visoms slavų gentims, krivičiams vartojamas apibūdinimas „sėdi“ be „atėjo“, taip pat, kaip neslaviškoms gentims nurodant jų vietą: <...> Taigi krivičiai ir jų gyvenamosios vietos apibūdinami kitaip nei slavai, o jie [krivičiai – E. Jovaiša] prilyginami neslaviškoms vietinėms gentims. Galima manyti, kad tuo momentu, kai apsigyveno anksčiau nurodytos slavų gentys, krivičiai (Smolensko-Polocko ilgųjų pilkapių kultūros gyventojai) jau gyveno Padniepryje ir Padvinėje“ ((Шмидт, 2012, 115). Šitokia J. Šmidto krivičių susiformavimo samprata visiškai prieštarauja V. Sedovo straipsnyje „Latgaliai ir krivičiai“ išsakytiems teiginiams (Седов, 2003, 143–151). Jis čia, visų pirma, kalba apie Pskovo ilgųjų pilkapių kultūrą ir jos formavimosi šaltinius, tačiau aptaria ir bendriausius migracijos klausimus. V. Sedovas latgalių ir krivių santykį regi per slavų formavimosi prizmę, kurios migracijos šaltiniu laiko IV–V a. Vyslos-Oderio regioną. Jis mano, kad iš tos Vyslos-Oderio erdvės Pskovo ilgųjų pilkapių kultūros skleidėjai iš

pradžių buvo nevienalytė etninė masė. Tarp jų buvo ir slavų, ir aborigenų Pabaltijo finų, ir baltų, ir neiškirtinų palyginti negausių germanų (Седов, 2003, 143–144). Taigi vėl ta pati migracijos iš vakarų schema, kuri nieko bendra neturi su archeologinėmis slavų atsiradimo realijomis. Tik, skirtingai nuo istorijos su B pavidalo diržų sagtimis, pakeltos ištisos tautos, – ir neegzistuojantys slavai, ir kažkaip nustatyti negausūs germanai. Įdomi vieta, kur vertinama latvių Arnio Radinio (Arnis Radiņš) latgalių susidarymo idėja: „<...> A. Radinis mano, kad latgalių susidarymą lėmė gyventojų masės iš pietvakarių, iš žiemgalių ir kuršių žemių ir iš pietų, iš vidurinių Lietuvos rajonų, taip pat rytinių baltų, neva slavų atstumtų, iš Dniepro-Dvinos sričių“ (Седов, 2003, 144). Deja, dabartinės archeologijos realijos kitokios – A. Radinis teisingai užčiuopė Dniepro-Dvinos baltų dalyvavimą latgalių etniniuose procesuose. V. Sedovas visa tai neigia todėl, kad sukūrė naują slavizacijos koncepciją, kurios pagrindas toks: „Šios teritorijos slavizacija buvo kelių infiltracinių bangų rezultatas <...> pirmoji slavų banga <...> ėjo ne iš pietų, o iš vakarų, palaipsniui perskyrusi senąjį baltų arealą į dvi stambias dalis. Naujausia archeologinė medžiaga leidžia sakyti, kad galimas vietinių gyventojų pajudėjimas buvo tik mikroregiono lygio“ (Седов, 2003, 147). Štai šis V. Sedovo teiginys visiškai nedera su „naujausia archeologine medžiaga“. Iš objektyvios Didžiosios aisčių migracijos aiškėja visiškai kitoks baltų mobilumo supratimas. V. Sedovas, neigdamas laipsnišką slavų kolonizacijos į šiaurės rytus procesą, užmiršo kitus istorinius veikėjus – klajoklių gentis, su kuriomis – alanais ir avarais – teko susidurti Padnieprio ir Desnos baltams. Šio kultūrų susitikimo rezultatas buvo žirgo aprangos baigiamasis akcentas – balnakilpės. Jas, kaip tų ryšių liudijimą, atsinešė pirmieji reemigravę rytų galindai – lietuviai VI a. antrojoje pusėje ir VII a., kurių tapatybės pavidalą yra nubrėžęs Egidijus Aleksandravičius: „Lietuvis – karys ir bastūnas – buvo piešiamas kaip savo likimo kalvis, nepripažįstantis jokios kitos viršenybės, išskyrus dievų ženklus ikikrikščioniškoje epochoje ir Dievo parėdymus jau po krikšto. Toks istorinės lietuviškosios tapatybės pavidalas išnyra lyginamųjų civilizacijų kontekste“ (Aleksandravičius, 2013, 56).

Nauji duomenys, suprantama, suteikia kitokį Didžiosios aisčių migracijos proceso supratimą bent jau jo globalumo prasme. I a. antrojoje pusėje prasidėjusi, ji suformavo tokias galias, kurios keitė didelės Rytų Europos dalies vaizdą. Aisčių migracija nebuvo koks nors išskirtinis reiškinys Rytų Europos migracijos procesuose. Europos veidą keitė ir ryčiau prasidėję migracijos procesai. Tuo pat metu, I–III a., ryškūs etniniai pasikeitimai fiksuojami Sergejaus Zubovo (Сергей Зубов) darbe apie Romos laikotarpio karines migracijas viduriniame Pavolgyje. Nagrinėdamas vidurinio Pavolgio regiono gyventojų paminklus, jis klausia, iš kur, iš kokio rajono jie migravo, kuriame regione formavosi, kokius kitų etnosų kultūrinius elementus jie įsisavino (Зубов, 2011, 115). Panašius klausimus sprendžiame ir mes, ir įdomu, kad, aptariant aisčių, kaip ir vidurinio Pavolgio, migracijos priežastis, minima Romos imperijos prekybos politika ir jos rezultatai. Reikšmingas

yra E. Aleksandravičiaus A. Vijūko-Kojelavičiaus istorinio proceso supratimo priminimas, kurį, manau, patvirtina ir šiuolaikiniai tyrinėjimai: „Tačiau mūsų pasakojimo labui turėtume pasakyti, kad svarbiausia yra tai, kad šioje klasikine tapusioje istorijos versijoje lietuviai yra ir migruojantys, ir sėslūs. Senajam istorikui tai yra visiškai aiškus dalykas. Lietuviai, kaip ir kitos savo energingą barbarystės jaunystę išgyvenusios tautos, turėjo ir veikliąsias, karingas, mobilias jėgas, ir tuos, kurie arė žemę, šaknijosi joje, saugojo protėvių atmintį ir papročius“ (Aleksandravičius, 2013, 55). Migracijos procesus fiksuoja Gintautas Česnys, remdamasis I tūkstantmečio antrosios pusės baltų antropologinio tipo kaita. Greta tradicinių siauraveidžių jis pastebi naują, iš rytų ateinantį plačiaveidžio tipą. Ir vienas, ir kitas tipas, autoriaus nuomone, yra baltiški. Naująjį plačiaveidžio tipą G. Česnys sieja su Didžiuoju tautų kraustymusi ir mano, kad tai, kas įvyko Lietuvoje I tūkstantmetyje, galima paaiškinti tik žmonių migracija, kuriai paremti svarbūs 3 argumentai. Pirma, kai kurių kapinynų medžiagą galima skelti į du laiko tarpsnius ir aiškiai įžiūrėti gyventojų kaitą; antra, plačiausias veidas (137,5 mm) yra iš Rytų Lietuvos pilkapių kultūros rinktinės; ir, pagaliau, trečia: tokio pat proceso atgarsis jaučiamas ir Latvijoje; tik tas procesas prasideda šiek tiek vėliau (Česnys, 1987, 165–166).

Šiame skyriuje pateikti duomenys atskleidė netikėtą faktą – vakarų baltų įtaka rytų baltų kultūroms buvo labai didelė. Buvome įpratę sakyti, kad rytų baltai sunyko slavų ekspansijos metais. Moščino galindai, J. Šmidto vakarų baltais įvardyti Polocko ir Smolensko Padnieprio ilgųjų pilkapių kultūros žmonės, jotvingių sklaida Polesėje – visa tai gali reikšti, kad rytų baltų sunykimo priežastis dar iki slavų ekspansijos didele dalimi galėjo būti vakarų baltai. Galima ir reikia kalbėti ne apie vakarų baltų „lietuvinimą“, o didelę Rytų Europos dalį užklojusį aisčių kultūros pamatą, kurio kultūros šaltiniai sietini su Vielbarko aisčiais ir galindais. Kaip dabar atrodo, Lietuvos valstybės XIII–XIV a. kūrėjai kitaip matė Rytų Europą. Jiems ji galėjo būti susieta su didžiuliuose plotuose dar visai neseniai paplitusiais vakarų baltais. Tas „dar visai neseniai“ tų pačių rytų galindų atžvilgiu apima laikotarpį tarp XI ir XVI a., nes būtent tuo metu *galind-* vardai minimi istoriniuose šaltiniuose. Pakeliui į buvusios Moščino kultūros teritoriją ir joje pačioje randame ištisą toponimų grandinę su elementu **galind-*, kuri tęsiasi nuo istorinės Galindos į pietryčius, į dešiniakrantę Pripetę, prieš Volynės aukštumos šiaurinę sieną, toliau į šiaurės rytus per Briansko-Orlovo arealą į Paokę ir Maskvos upės baseiną (Karaliūnas, 2015, 27–53). Turint šią informaciją, gal reikia kalbėti apie baltų žemių rinkimą, kaip kad dažnai kalbama apie slavų žemių rinkimą? Galindiškų aisčių įtaka neapsiribojo Rytų Europa. Galindų kultūra, atsispindinti galindiškuose toponimuose Desnos aukštupyje ir Pripetės ištakose, tęsiasi į vakarus iki dabartinio lenkų ir čekų pasienio, Tulūzos pietų Galijoje ir Galisijos Ispanijoje. Ir vėlgi visa tai vakarų ir rytų baltų pasaulį daro aktyvų Didžiojo tautų kraustymosi proceso dalyvį, kurio akivaizdi liudininkė yra ir galindų istorija.

Aisčiai pakeliui prie Juodosios jūros

Istoriografijos tradicija Pamaryje „apgyvendino“ Vielbarko kultūrą, kurią įprasta skirti germanams gotams. Pagal šią tradiciją, germanų ir aisčių kontaktas turėjo užsimegzti Vyslos žemupyje. Pastaruoju metu pasaulyje plačiai diskutuojant ir abejojant dėl Jordano aprašytos šiaurės gotų kilmės bei iš naujo žvelgiant į aisčių pasaulį ir jo migracijos procesus, galima kelti idėją, kad Vielbarko kultūros žmonės buvo aisčiai. Būtent aisčių migracjos procesai, jų vienlaikiškumas ir kultūriniai bendrumai verčia įdėmiau pažvelgti į šią istoriografinę tradiciją ir tame migracijos kontekste ieškoti Vielbarko kultūrą siejančių ryšių su likusiu aisčių pasauliu. Jeigu tai pasiteisintų, tada būtų galima teigti, jog aisčių ir germanų kontaktai glūdėjo labiau vakaruose – su Paelbio germanais ir piečiau – su germanų lugijų sąjunga, kurią archeologai vadina Pševorsko kultūra. Menamų Vielbarko gotų ir aisčių santykis yra sudėtingas ir laiko, ir erdvės požiūriu: nuo I iki V a. galima įžiūrėti bent tris chronologinius ir kultūrinius etapus:

I. Pamario etapas (40/70–150 metai)

Kultūros radimosi ir įsitvirtinimo etapas. 10–70 metais pirmieji Vielbarko kultūros paminklai atsiranda Vyslos žemupyje ir Pamaryje, daugiausia palei Baltijos jūros pakrantę. Didžioji Pamario teritorijos dalis tais metais dar nebuvo apgyvendinta, ir Vielbarko paminklų būta nedaug – apie devyniasdešimt tris. Vakaruose paminklai „atsiremia“ maždaug ties dabartiniu Košalinu, vakaruose keletas paminklų „perlipa“ į dešinį Vyslos krantą ir artėja prie Pasargės upės. Pietuose toliausias paminklas siekia maždaug Vartos vidurupį. Ji užėmė maždaug 49484,1 kvadratinių kilometrų plotą. Per 70–150 metus Vielbarko žmonės pasklido visame Pamaryje: jie tolygiai uždengė jos plotą – vakaruose pasiekė Oderio dešiniąsias žiotis, rytuose kaktomušomis susidūrė su Sembos-Notangos kultūra. Pasargės upė tapo Sembos-Notangos ir Vielbarko kultūrų skiriamąja riba. Pietryčiuose Vielbarko žmonės pasistūmėjo link galindų Mozūrų ežeryno. Paminklų skaičius išaugo – žinomi apie 163 Vielbarko laidojimo paminklai, padidėjo ir kultūros užimamas plotas – apie 67056,1 kvadratiniai kilometrai. Per 70–150 metus, palyginti su ankstesniais metais, Vielbarko žmonės per metus savo plotą padidindavo apie 220 kvadratinių kilometrų. Šie skaičiai verčia giliai susimąstyti – kokios populiacijos turėjo būti ta kultūra, kuri būtų pajėgi per tokį nedidelį laiką užimti tokius plotus ir taip glaudžiai ir apibrėžtai įsikurti naujuose plotuose. Bent jau Pietų Skandinavijos ir Gotlando archeologijoje, kaip matysime, tokių jėgų nerandama. Ir lieka savęs klausti, kas, kokie įvykiai galėjo pažadinti vietines kultūras naujai kultūros evoliucijai. Vargu ar kas prieštaraus, kad tokie įvykiai galėjo būti geležies gavybos ir geležinių įrankių gamybos įsisavinimas ir, žinoma, Gintaro kelias, kuris, beje, 70–150 metais patyrė audringo vystymosi laiką.

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Sėliai

Buvusioje Pilkapių kultūros pietrytinėje dalyje apie VI amžių susiformavo sėliai. VI–VII amžių sėlių portretas nupieštas pagal Boki (Boķi, Latvija) III pilkapio 23 ir 24 kapo ir Visėtiškių XIII pilkapio 12 kapo medžiagą.
Tyrinėtojai Hari Mora (H. Moora, 1925, 1961), Vytautas Kazakevičius, 1985–1988.

Sėlių vardas anksti pateko į rašytinius šaltinius. II a. vidurio Ptolemėjo „Geografijoje“ minimi „sali“ tapatinami su sėliais. IV a. Pointingerio žemėlapyje nurodyta Sėlių upė (fluvius Sellianus), manoma, yra dabartinė Dauguva. Vėliau sėlius mini Livonijos kronika. Henrikas Latvis pažymi, jog 1208 metais kritusi sėlių pilis, užsimenama, kad sėliai buvę lietuvių sąjungininkai. Žinoma, kad Mindaugas yra dovanojęs sėlius ordinui. Sėlių teritorija pateko į dviejų valstybių sudėtį: dalis į Livonijos ordino, kita dalis – į Lietuvos valstybės.

Sėlių gentis išsiskyrė VI–VII a. Sėliai gyveno šiaurės rytinėje Lietuvos dalyje ir pietvakarinėje Latvijos dalyje, esančioje kairiajame Dauguvos krante. Pagal Visėtiškių ir Pajuosčio pilkapių medžiagą, mirusieji laidoti nedeginti, karstuose, vienos laidojimo krypties nesilaikyta. Guldyti aukštielninki, ištiestomis kojomis. Įkapės negausios. Vyrams į kapus dėti siauraašmeniai pentiniai kirviai, ietys, retkarčiais – platusis kovos peilis. Moters darbo įrankiai – peiliukai ir pjautuvėliai. Moterys galvos apdangalą puošė apgalviais. Apgalviai gaminti iš įvijėlių ir skiriamųjų plokštelių, o ant pakaušio nešiojo stambią įviją. Puošėsi ir apgalviais, pagamintais tik iš cilindriukų. Mūvėjo storagales ir įvijines apyrankes. Tyrinėtojai mano, kad VII–VIII a. čia labai sumažėjo gyventojų, kraštas liko retai gyvenamas. Yra duomenų, rodančių, kad iš II–IV a. pilkapių srities gyventojai migravo į šiaurę – į Padauguvį ir Vidžemę. Čia gyventojų padaugėjo ir susidarė sėlių centras. Sakoma, kad dalis žmonių iš šiaurės rytų Lietuvos IV a. migravo į Rytų Lietuvą ir ten susiliejo su Brūkšniuotosios keramikos kultūros gyventojais. VIII–X a. šios srities gyventojai savo kultūra artimesni latgaliams.

Vėlyvųjų sėlių gyventa teritorija šiaurėje siekė Dauguvą, pietuose ir vakaruose priėjo iki Lėvens ir Šventosios aukštupių. Sėlių žemės buvo labai nevienodai apgyventos. Tankiau gyventa prie Dauguvos upės, o į krašto gilumą, ypač dabartinėje Lietuvos teritorijoje, sėlių gyventa labai retai. Ištyrinėta labai nedaug sėlių vėlyvojo geležies amžiaus paminklų. Tai Degučiai ir Visėtiškės. Dažnai dėl paminklų stokos sėlių kultūra neišskiriama, o nagrinėjama kartu su latgališkąja. Kai kurie latvių tyrinėtojai yra netgi tokios nuomonės, jog kairiajame Dauguvos krante taip pat gyvenę ne sėliai, o latgaliai. Išskirti sėlių kultūrą bandoma remiantis kalbiniais ir etnografiniais duomenimis. Čia taip pat randama tam tikrų elementų, skirtingų nuo latgališkų. Tačiau daugiau skirtumų randa archeologai. Tai visų pirma gausiai šioje teritorijoje paplitę įtveriamieji ietigaliai. Todėl manoma, jog latgališki kultūros elementai, paplitę kairiajame Dauguvos krante, yra vėlesni.

Vėlyvajame geležies amžiuje šioje teritorijoje pradeda plisti kremavimo paprotys, tačiau visą laikotarpį egzistuoja abu laidosenos būdai. Pietinėje Sėlos dalyje, t. y. dabartinėje Lietuvoje, matyt, ir toliau laidota pilkapiuose, kurie buvo supilti ankstesniais laikais, o šiaurinėje dalyje laidota plokštiniuose kapinynuose. Ir vienur, ir kitur laidota su įkapėmis. Vyrams į kapus dėti ginklai – įtveriamieji ietigaliai, siauraašmeniai pentiniai kirviai, peiliai. Moterys nešiojo įvijų vainikus, apgalvius su kabančiomis grandinėlėmis ant pakaušio, kurias dar puošė trapecijos formos skardelės. Ir vyrai, ir moterys nešiojo vytines antkakles užkeistais plokščiais, kūginiais galais. Drabužį vieni ir kiti susegdavo segėmis. Nuo IX a. pabaigos buvo ypač madingos pasaginės segės. Ant rankų mūvėjo įvairių formų apyrankes: įvijines, juostines, masyvias. Moterų įkapių kompleksas šiuo laikotarpiu dar labiau supanašėja su latgalių ir žiemgalių, be to, dar jaučiama lybių įtaka (apvaros su kriauklelėmis, stiklo karoliai, kryželio formos kabučiai, skambaliukai, zoomorfiniai kabučiai, meškų dantų amuletai). Be to, sėlės moterys mėgo puošti skepetų kraštus žalvarinėmis plokštelėmis.

Vyslos žemupio etapas (150–220 metai)

Milžiniški pasikeitimai Vielbarko gyvenime sietini su 150–220 metais. Jo žmonės išlaikė visą anksčiau buvusį arealą, tačiau prasideda didysis žygis Juodosios jūros link – Vielbarko kultūra pasklido dešiniajame Vyslos krante, abipus Pripetės ir Bugo iki šių upių vidurupių. Šiuo laikotarpiu priskaičiuojama apie 264 laidojimo paminklus (1,6 karto daugiau nei ankstesniu laikotarpiu). Įspūdingas skaičius įspūdingame plote – jį sudarė apie 102127,6 kvadratiniai kilometrai. Ypatingu greičiu pasižymi ir Vielbarko žmonių plitimo greitis. Palyginti su ankstesniuoju laikotarpiu, jie plito 500 kvadratinių kilometrų per metus greičiu. Reikia tik įsivaizduoti 100 kilometrų ilgio ir 5 kilometrų pločio kas metai įsigyvenamą plotą. Vielbarko kultūros susidūrimo su Sembos kultūra riba beveik ta pati, kaip ir ankstesniu periodu Pasargės upės rajone, tačiau į galindų (Bogačevo) kultūros pusę Vielbarko kultūros žmonės kaip reikiant pasistūmėjo. Visai galimas dalykas, kad Vielbarko kultūros postūmis galėjo lemti ir nadruvių, ir sūduvių-jotvingių kultūros užuomazgas bei tolesnę raidą. Vielbarko ir galindų kultūrų kontaktai, atrodo, bus sustiprėję kaip tik šiuo metu. Ir vėlgi – gal čia glūdi galindų ir Vielbarko žmonių sąjungos šaknys, leidžiantis į Juodosios jūros pusę ir dalyvaujant Černiachovo kultūros raidoje, kuri, kaip žinoma, gimė III a. pradžioje?

Černiachovo etapas (220–450 metai)

220–260 metai – Pamario praradimo metas Vielbarko istorijoje. Vielbarko žmones ėmė stumti naujieji ateiviai – germanų kultūra, kuri vadinama Dembčino grupe. Jos germaniškas gentinis vardas nėra nustatytas. Galimas dalykas, kad tai galėjo būti germanų langobardai. Vielbarko aisčiai išlaikė ganėtinai didelį ruožą ir kairiajame Vyslos krante jos žemupyje ir ties žiotimis, nes, kaip liudija Vulfstanas, IX a. visos Vyslos žiotys priklausė aisčiams. Po aisčių susidūrimo su germaniška Dembčino grupe 220/260–450 metais prasidėjo Vielbarko aisčių migracija į Juodosios jūros šiaurinius pakraščius. Šiuo laikotarpiu ji užėmė 101144,2 kvadratinių kilometrų plotą. Sumažėjo jos plitimo greitis – tik 4,3 kvadratiniai kilometrai per metus, sumažėjo ir laidojimo paminklų – šiuo laikotarpiu jų žinoma apie 138. Atrodo, kad aisčiai pasiekė savo kritinį migracijos tašką – susidūrė su tais germanais, kurie sudarė germaniškąją Černiachovo kultūros dalį, tačiau tai nereiškia, kad jų nebūta gilesnėje teritorijoje. Žinomi IV a. pabaigos baltų kapai Kryme, žinomas baltiškas antropologinis tipas Dniepro vidurupyje. Visgi akivaizdu, kad per šią migraciją aisčiai turėjo didelę įtaką formuojantis Černiachovo kultūrai, kurios kultūriniame ir antropologiniame paveldе akivaizdžiai įžvelgiamas aisčių komponentas.

Pamario etapas (40/70–150 metai)

Pasaulyje plačiai diskutuojama ir abejojama dėl Jordano aprašytos šiaurinės gotų kilmės, ir svarbu suprasti, kokiais argumentais remiantis šiaurinės gotų istorijos šalininkai neabejoja jos tikrumu. Pripažintu gotų istorijos žinovu laikomas M. Ščiukinas. Jo veikalai, ypač „Gotų kelias“ (Щукин, 2005), gerai žinomi Rytų Baltijos regiono archeologams ir yra svarbūs aiškinantis vadinamąjį gotų istorijos Pamario etapą. Kada iš tos Jordano „genčių kalvės“ pajudėjo gotai? Jordano „Getikos“ vertimo redaktorius ir komentarų rašytojas D. Alekna sako, kad Jordanas yra nurodęs 1490 metų pr. Kr. datą, bet su šia data negali sutikti ir patys uoliausi šiaurinės gotų istorijos šalininkai, kurie ir pataisė Jordaną, sakydami, kad ši Berigo kelionė įvyko I a. po Kr. Pirmuoju amžiumi jie datuoja Berigą ir pagal santykinę gotų karalių genealogiją. M. Ščiukinas pasiūlė savo gotų išsikėlimo į Vyslos žiotis datavimą. Jis remiasi tradicija, kad gotai pirmą kartą minimi 238 metais ir mano, kad pirmosios jų grupės prie Dunojaus galėjo atsirasti ir 171–175 metais. Mokslininkas, pasirėmęs kartų skaičiuokle, nustatė, kad gotai Pamaryje turėjo išgyventi penkias kartas, tai yra 100–120 metų. Iš 238 metų atėmęs 120 metų, jis teigia, kad pirmuoju atveju gotai Pamaryje apsigyveno 118 metais, o antruoju – 50–70 metais. Jam labiau įtikinama 50–70 metų data, kurią, jo nuomone, paremia ir archeologijos duomenys. Autorius remiasi ir I a. Tacito žiniomis apie gotonus, nors žinome, kad jis jų Baltijos pakrantėje neapgyvendino. Tokia štai aritmetika ir kiti sąlygiški dalykai atvedė prie dabar minimos pirmosios gotų datos Baltijos pajūryje. Gotų išsilaipinimo data, dėl kurios diskutuojama, žinoma ne viena. Ne mažiau svarstymų ir dėl gotų išsilaipinimo vietos, nors Vyslos žiotys lieka dažniausiai minimos. Andžejaus Kokovskio (A. Kokowski) studijoje kaip galima gotų išsilaipinimo vieta nurodomos Oderio žiotys, kur buvo rugijų, su kuriais susikovė Berigas, tėvynė, taip pat nurodomos Elbės žiotys, iškeliama kontinentinė gotų kilmė (Kokowski, 2007, 31–69). Lietuvių istorikas Edvardas Gudavičius (1981, 103–112) nurodo, kad gotų išsilaipinimo vieta buvusios Elbės upės žiotys ir mano, kad jie turėję pajūriu keliauti iki Oderio žiočių, o iš čia jau iki Vyslos žiočių. Visas gotų kelias iki Juodosios jūros buvęs toks: Gotlandas – Getalandas – Elbės žemupys – Vyslos žemupys – Mozūrija ir Voluinė (Volynė) – Juodosios jūros pakrantė. Gana painus maršrutas ištisai tautai, panorusiai pasiekti Juodąją jūrą. Čia pat teigiama, kad antikos autoriai panaikinę pagrindinę kliūtį, trukdžiusią susieti Rytų Pamarį su gotais mūsų eros pradžioje, kad I–II a. Rytų Pamaryje būta neabejotinų jų kontaktų su baltais ir slavais. Antikos autorių mintys jau minėtos, ir jose nematyti Rytų Pamario ir gotų santykio. Dėl slavų – istoriografinė situacija nuo 1981 metų yra pasikeitusi. Joje neliko vietos ir menkiausiai baltų ir slavų santykių galimybei I ar II a. – juo labiau Rytų Pamaryje.

Reikia pripažinti, kad ir M. Ščiukinas stengėsi į Jordano palikimą žiūrėti kritiškai. Jis pastebi, kad Jordano vartojami poetiniai tolimosios šiaurės apibūdinimai „bičių spiečius“, „genčių kalvė“, „tautas gimdančios įsčios“ aiškiai liudija, kad jis rėmėsi „senomis jų dainomis, lyg jos būtų istorija ir vieša žinia.“ Jis klausia savęs, ar galima tikėti sagų, pasakų žiniomis, tačiau tai nevirto atsakymu į klausimą, ar Jordano legendą galima paversti tikru istorijos faktu, nes, kaip jis ir rašo. Kiti autoriai, pavyzdžiui, Rolfas Hachmanas (R. Hachmann) sako, kad gotų išsikėlimo iš Skandinavijos galimybė neįmanoma, jų migracija yra tiesiog „klaidžiojantis germanų folkloro motyvas.“ Šiaurinės kilmės legenda buvo paplitusi ir tarp kitų germanų genčių. Ja naudojosi langobardai, saksai ir kiti – susikurdami garbinga laikomą skandinavišką praeitį. Pasaulinėje literatūroje yra itin griežtų Jordano „Getikos“ vertinimų. Vadinamosios Gofarto mokyklos pradininkas Valteris Gofartas (W. Goffart) yra itin aštrus „Getikos“ kritikas. Jo manymu, „Getika“ yra literatūros kūrinys, ir Jordano pasakojime nėra nė lašo istorinės tiesos. Jordanui ir jo „Getikai“ jis pažėrė šūsnį priekaištų: Jordanas buvo kompiliuotojas, o ne savarankiškas tyrinėtojas; Jordanas labai mažai dėmesio skyrė tiksliai chronologijai; Jordanas praleido arba netgi iškraipė neįtikėtinai daug labai svarbios informacijos; Jordanas praleido keturiolika gotų karaliaus Teodoriko* valdymo metų, kai jis valdė Balkanų ostrogotus; Jordanas nepakankamai nušvietė trisdešimt šešis Teodoriko viešpatavimo Italijoje metus, nors informacijos apie visus šiuos įvykius Konstantinopolyje tikrai negalėjo trūkti (Goffart, 2009, 62–68). Kitas įdėmus gotų istorijos tyrinėtojas yra Maiklas Kulikovskis (Michael Kulikowski). Savo knygoje „Gotai prieš Romą“ rašo: „<...> III a. į areną įžengia trys reikšmingos barbarų bendruomenės, buvusios imperijos pakraštyje – alemanai, gotai ir frankai. <...> Iki to laiko Romos imperijoje jos nebuvo žinomos. <...> Įrodymai apie gotų klajones iš Šiaurės Europos iki Romos imperijos pakraščių yra labai reti. Šių klajonių įrodymas yra pirmiausia vienintelis istorijos šaltinis, būtent Jordano „Getika“, kuria remiantis buvo sukurtos sudėtingos mokslinės hipotezės. Šimtmečiais truko suvokimas apie labai seną gotų kilmę, ir tai buvo Europos praeities daugelio įvairiausių eskizų sudedamoji dalis. <...> Kiti literatūriniai ir archeologiniai šaltiniai buvo pasitelkti, kad patvirtintų, pakoreguotų arba papildytų Jordano pranešimą, kurio gotų migracijos istorija sąmoningai ar nesąmoningai yra beveik kiekvieno modernaus tyrimo apie gotus pagrindas. Tačiau Jordano užrašai, kaip mes dar pamatysime, yra ne tik nepatikimi, bet ir labai klaidingi. <...> Vokiečių humanistai pasitelkė Tacitą, viduramžių autorius Jordaną, Gregorą fon Toursą ir Einhardą ir kitas pavienes užuominas klasikiniuose šaltiniuose savo išvadoms ir fantazijoms. <...> Gotai, ypač Jordano gotų istorija jau nuo Renesanso buvo šių ieškojimų centre, ir tokia ilga tradicija užtikrino, kad visą laiką buvo remiamasi šiuo šaltiniu. Bet Jordano istorija <...> nesusidoroja su jai skirta reikšme“ (Kulikowski, 2009, 46–50, 54, 56). Taigi M. Ščiukino atsakymų neturintys klausimai virto M. Kulikovskio kategoriška išvada – gotai iki III a. nebuvo žinomi, o Jordano istorija tėra tik legenda, kuri negali ir neturi būti istorijos konstruktu.

M. Kulikovskis yra taikliai pastebėjęs, kad vienintelis ankstyvosios gotų istorijos šaltinis buvo Jordano „Getika“, o kiti literatūriniai ir archeologiniai šaltiniai buvo pasitelkti, kad patvirtintų, pakoreguotų arba papildytų Jordano pranešimą. Ir čia įdomi paties M. Ščiukino patirtis mėginant Skandinavijos archeologijos medžiagą susieti su Pamario gotais. Jis sakė, kad dirbti su Švedijos medžiaga sunku, kad tyrinėjant paaiškėja, jog iš dešimties ar daugiau laidojimo paminklų tik viename kitame randama kokių nors daiktų – keramikos, segių, sagčių, ginklų ir pan. Nedidelis romėniškojo laikotarpio radinių kiekis sunkina ir chronologinius tyrinėjimus, negelbėja ir radiokarboninis datavimo metodas pagal C14 izotopą. Ir pagaliau: „Natūralu, būdamas Švedijoje, aš atkakliai, lygindamas skirtingus regionus, ieškojau Vielbarko lipdytų indų ir neradau ganėtinai patikimų analogų. Skandinavijoje visiškai nėra tokio būdingo Vielbarko elemento kaip vazos su blizgia ir specialiai pašiaušta ornamentika. <...> Belieka pasakyti, kad procesas buvo sudėtingesnis ir ilgesnis nei manyta“ (Щукин, 2005, 51, 55–56). Nepasisekus Skandinavijoje, Vielbarko kultūros germaniškumui sustiprinti pamėginta prie jos prijungti germanams skiriamą vadinamąją „Gustovo grupę“*. Vielbarko kultūros „krikštatėvis“ R. Volongievičius (R. Wołągiewicz) jos netapatino su Vielbarku. M. Ščiukinas įdėjo judviejų dialogą, kuriame R. Volongievičius sako, kad Vielbarke nėra juodosios blizgiosios keramikos su dantyto ratuko ornamentu, nėra ir metalinių smeigtukų su smulkiais grūdeliais ant galvutės (Щукин, 2005, 47). R. Volongievičiaus argumentai M. Ščiukino neįtikino, ir jis vis dėlto mėgino Gustovo grupę priskirti Vielbarko kultūros pradiniam etapui, tačiau lenkų istorikai jam nepritarė. P. Kačanovskis ir J. Kozlovskis įžvelgė tam tikrų Gustovo grupės bendrumų su Vielbarko kultūros paminklais (biritualizmas, griaučių sudėjimas skobtiniuose karstuose, įkapės be ginklų ir įrankių, kai kurie daiktų tipai), tačiau tuo pačiu metu mato aiškius Gustovo grupės ryšius su germanų Paelbiu, ypač 10–70 metais (Kaczanowski, Kozłowski, 1998, 265–303, pav 144). Nepasisekusioms paieškoms paskirta ir daugiau epizodų, tačiau jie ir liko tik samprotavimais. Kita M. Ščiukino paieškų, o greičiau primygtinai ieškomų argumentų, kryptis autorių nuvedė prie „lenkų archeologų sėkmių“, kurios turėtų Jordano tekstą daryti patikimą. Negalima ir ginčyti – lenkų archeologai daug padarė tyrinėdami Vielbarko kultūros palikimą. Ypač išsiskyrė Kazimieras Godlovskis (K. Godłowski) ir R. Volongievičius, kurie sudarė detalų Vielbarko kultūros sklaidos kelią atskirais archeologiniais laikotarpiais (Wołągiewizc, 1993). Deja, lenkų archeologijos sėkmių sąraše nėra esminio Vielbarko kultūros klausimo sprendimo: mėginti paaiškinti susikaupusius prieštaravimus arba ieškoti įtikinamos gotų kilmės vietos. Taigi lieka neaišku, kaip lenkų archeologų darbai gali sustiprinti Jordano legendą. Neatsirado ir naujų skandinaviškos gotų kilmės liudijimų. Ir kas gi beliko? Ta pati tradicinė, nors ir nuolat kritikuojama, skandinaviška gotų kilmės legenda. Archeologų prieštaravimai netapo Vielbarko kultūros prigimties persvarstymų pamatu, nors lenkų archeologų darbuose yra išsamių apžvalgų, pareiškiama įvairiausių nuomonių, tačiau vėlgi jos nėra naudojamos senųjų teorijų peržiūrai. Galiausiai paliekama tradicinė Vielbarko kultūros gotiška kilmė ir Berigo legenda.

M. Ščiukino archeologinių ryšių tarp Vielbarko kultūros ir Skandinavijos paieškų nesėkmes pratęsia ir kiti tyrinėtojai, kurie iškėlė nemažai pamatuotų abejonių dėl to, ar Skandinavijoje ir Jutlandijoje būta tokių kultūrų, kuriose galėjo subręsti tos sąlygos, įgalinusios įvykdyti tokio masto migraciją į kontinentą. Štai tas pats R. Hachmanas teigia, kad Skandinavijoje dėl didelio vaikų mirtingumo ir nedidelės gyvenimo trukmės negalėjo susidaryti tokia demografinė situacija, kuri verstų dideles gyventojų mases emigruoti. Archeologijos medžiagoje jis neranda jokių Skandinavijos gyventojų išsikėlimo pėdsakų ir, atvirkščiai, kalba apie kontinento gyventojų skverbimąsi į Skandinaviją nuo 120 metų pr. Kr. iki pat 14 metų po Kr. R. Hachmano nuomone, gotai visada gyveno kontinente, ir juos apgyvendina Vakarų Bugo žemumoje ir jo šiauriniuose intakuose. Prie abejojančiųjų šiaurine gotų istorija M. Ščiukinas prijungė Folkerį Bierbrauerį (V. Bierbrauer), kuris savo darbuose teigia, kad persikėlimas iš Skandinavijos neįrodomas dėl nepakankamo ištirtumo ir menko archeologijos medžiagos publikavimo.

Nauju žvilgsniu į Vielbarko kultūros archeologiją pažvelgė M. Kulikovskis. Jis nupiešė realistišką ir įtaigų paveikslą, kuris iš tiesų reikalauja naujų etnogenezės teorijų. Svarbu, kad šiuo požiūriu akcentuojamas ir Jordano gerbėjų, ir Jordano skeptikų teorijų pažeidžiamumas. Visgi reikia pabrėžti, kad čia į pirmą vietą iškeliamas Juodosios jūros pakrančių, Karpatų ir dakų erdvių vietinių kultūrų reikšmingumas, kuris gotų istorijos kontekste tapo lyg antraeilis ir nereikšmingas, tarsi šios vietos neturėtų savos istorijos. Tose erdvėse, kaip rašo M. Kulikovskis, nuo III šimtmečio antrosios pusės iki V šimtmečio pradžios buvo vieninteli archeologinė kultūra, kuri žinoma Černiachovo-Sintanos de Murešo* vardu. Daugumą tyrinėtojų šią kultūrą laiko gotiška, o kai kurie jos požymiai – ypač segės ir ypatingos keramikos formos, taip pat paprotys į kapus nedėti ginklų – yra tokie pat kaip ir Vielbarko kultūros požymiai. Pavyzdžiui, F. Bierbraueriui to pakako, kad ir Vielbarko kultūra būtų gotiška, nors Vielbarko kultūra datuojama I–IV a. Kadangi Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūra yra gotiška ir kai kurie su ja susiję gotiški artefaktai buvo rasti Romos imperijoje, tai jie turėtų paliudyti gotų kelionę nuo Dunojaus į Italiją, o iš ten į Galiją ir Ispaniją. Deja, daugelis archeologų ir istorikų, tiriančių gotus, perima pagrindinius F. Bierbrauerio teiginius, nesusimąstydami apie tikrąją jų esmę. Tačiau Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūra yra labai įvairi. Jos namų statybos technikos ir laidojimo papročiai turi paralelių su provincine Romos kultūra vakaruose, su Vielbarko ir Pševorsko kultūromis šiaurėje ir Stepių kultūra rytuose. Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūroje Vielbarko kultūros elementai pasireiškia ne dažniau negu kiti. Vadinasi, žiūrint iš archeologijos pozicijų, nėra jokio pagrindo kalbėti apie Vielbarko kultūros pranašumą. Net jeigu Vielbarko artefaktai dominuotų Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūroje, tai nebūtų tikrosios padėties liudijimai abiejose vietovėse. Dar svarbesnis tas faktas, kad abiejų kultūrų artefaktai nėra taip glaudžiai susiję vienas su kitu, kaip apskritai tvirtinama. Svarbiausias šių

dviejų kultūrų sąlyčio taškas – ne artefaktai, bet aplinkybė, kad laidojimas su ginklais Vielbarko kultūroje visiškai neaptinkamas, Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūros srityse – pavieniais atvejais. Grynai loginiu požiūriu vieno požymio trūkumas beveik neįrodo bendrumo. Jeigu į visa tai atsižvelgsime, galime klausti, kodėl ryšys tarp Vielbarko ir Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūrų kai kuriems mokslininkams yra suprantamas. Interpretuojant aptariamas kultūras, kalbama apie reiškinį, kurį galima pavadinti „apribotu per tekstą“, ir kaltas čia yra Jordanas. Jo migracijos aprašymas leidžia gotams keliauti iš Skandinavijos prie Baltijos jūros ir iš ten – prie Juodosios jūros. Dėl to archeologai niekada savarankiškai netyrinėjo radinių, bet dažniausiai bandė pagrįsti arba paneigti Jordano teksto teisingumą. 1970 metais R. Hachmanas paneigė gotų ryšį su Skandinavija remdamasis archeologiniais atradimais. Dėl to atsirado naujų etnogenezės teorijų poreikis. Visgi tame skyriuje, kuriame aprašomos klajonės nuo Baltijos iki Juodosios jūrų, keltinas tas pats klausimas – ar galima pagrįsti Jordano minčių teisingumą arba klaidingumą. Tokiam archeologui kaip M. Kazanskis, kurio tyrinėjimų sritis yra gotai, toks klausimas nekyla[45]. Jordano tekstas mums sako, kad gotai gyveno Baltijos jūros erdvėje, vėliau Ukrainoje, vadinasi, abiejų regionų materialinė kultūra privalo būti gotiška ir kaip tokia turi būti studijuojama. Tai yra būtent tai, ką mes apibūdinome „apribotu per tekstą“. Dažnai dėl Jordano įtakos sąmoningai arba nesąmoningai įnirtingai laikomasi požiūrio, kad reikia pabrėžti paraleles tarp Vielbarko ir Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūros radinių. Jeigu mes neturėtume Jordano raštų, tos paralelės nebūtų tokios artimos. Jeigu remiamės tik archeologijos duomenimis, neatsižvelgdami į mūsų vienintelį raštišką paliudijimą, nėra jokio pamato įžvelgti glaudžią giminystę tarp Vielbarko ir Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūrų. Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūra yra daugelio įvairių ankstyvųjų materialinių kultūrų mišinys: vienos iš jų gyveno tame regione, kitos – ne. Galima argumentuoti, kaip tai daro dauguma, kad Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūros atsiradimas paremtas atkeliavimu iš Vielbarko kultūros sričių. Taip pat galime pasakyti nuomonę, kad Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūra yra vietinių Ponto, Karpatų ir Dakų kultūrų darinys, arba tai yra migracija iš rytuose kilusių stepių klajoklių, kurie vakaruose susidūrė su Pševorsko kultūros kariais. Grynai archeologiniu lygmeniu kiekviena šių interpretacijų yra pažeidžiama kaip ir kitos. Vielbarko kultūros elementai Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūroje nėra tokie dažni kaip kiti gausūs kultūriniai papročiai, kurie ją apibrėžia. Tai yra tik Jordano tekstas, kuris mokslininkus paakino išnagrinėti jų ryšius su Vielbarko kultūra. Iš tikrųjų labai sunkiai tikėtina, kad kas nors nustatytų tą patį ryšį, jeigu nebūtų Jordano tekstų, ir mes pačia tikriausia to žodžio prasme neturėtume diskutuoti su priešistorės kultūra. Kokias išvadas galėtume padaryti? Kaip mes turėtume interpretuoti

45 M. Kulikovskio minimas Michailas Kazanskis teigia, kad germaniška Vielbarko kultūros kilmė nekelia abejonių, tačiau ankstyvoji Vielbarko istorinė erdvė buvo etninių komponentų mišinys. Tą mišinį neva pripažįsta beveik visi tyrinėtojai (žr. Казанский, 2010, 123–134).

➢ Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė. Popierius, spalvoti pieštukai, 680 × 480 mm, 2015.

Skalviai

V–VI a. Nemuno žemupyje įsikūrę skalviai atsirado toje teritorijoje, kurią I amžiaus antrojoje pusėje kolonizavo plokštinių kapų ir nedeginimo papročio pasekėjai. Vaizdingoje Nemuno ir Jūros upės santakos panoramoje keturių skalvių kompozicija nupiešta pagal Vėluikių (Tauragės raj.) plokštinio kapinyno 3 kapo, Vidgirių (Pagėgių savivaldybė) plokštinio kapinyno 23 kapo, Vėluikių plokštinio kapinyno 1 kapo ir Vidgirių plokštinio kapinyno 2 kapo radinius.
Tyrinėtojai Eugenijus Jovaiša (Vėluikiai, 2006), Valdemaras Šimėnas (Vidgiriai, 1986).

Skalvių gentis išsiskyrė jau V a. Jos gyventa teritorija apėmė Jūros upės žemupį, Nemuno dešinįjį krantą ir Tilžės apylinkes kairiajame Nemuno krante, vakaruose siekė Baltijos jūrą. Pietuose skalviai ribojasi su su Nadruva, buvusia prie Priegliaus, rytuose – su aukštaičiais, Šilalės apylinkių pietuose siekė žemaičius. Žinomiausi paminklai – Barzūnų, Greižėnų, Rubokų, Sodėnų, Vėluikių, Vidgirių kapinynai ir Rambyno bei Ragainės piliakalniai.

Rašytiniuose šaltiniuose skalviai pirmą kartą paminėti 1240 metais. Apie 1274–1277 metus skalvius nukariavo Kryžiuočių ordinas. Jų žemės ištuštėjo, dalis gyventojų patraukė į aisčių gilumą.

V–VI a. skalviai mirusiųjų nedegino. Apie VI a. skalvius pasiekė mirusiųjų deginimo paprotys. Greičiausiai jis atėjo iš gretimos Nadruvos, kur jau III–IV a. mirusieji buvo deginami. VII–VIII a. žinomi abu laidojimo būdai. Tik nuo IX a. įsigali mirusiųjų deginimo paprotys. Degintų mirusiųjų kapai iš pradžių randami nedegintam mirusiajam reikalingo dydžio kape, o vėliau ovalioje duobutėje. Įkapės tokios pat kaip ir nedegintų mirusiųjų. Skalvių gyventuose plotuose rasta palyginti daug kunigaikščių kapų, kurie pasižymi kapo įrengimo sudėtingumu (Vidgiriai) ir turtingomis įkapėmis (Barzūnai, Vėluikiai, Vidgiriai). Ankstyvajame laikotarpyje kartu su vyru laidojamas ir žirgas.

Ypatingai turtingus skalvių kapus ištyrė Valdemaras Šimėnas Vidgiriuose (Pagėgių sav.). Jis ištyrė 64 V a. antrąja puse ir VI a. datuojamus kapus. 30 kape prabangiai įrengtas kapas patvirtina baltų ryšius su vidurinio Dunojaus areale vykusiais tautų kraustymosi įvykiais. Didžiulėje kapo duobėje buvo atskirta vieta kunigaikščio žirgo kapui, o nuo jo

laiptas vedė į kunigaikščiui skirtą kapo dalį. Karstas buvo padarytas iš masyvių ąžuolinių lentų, o jo pagrinde sumontuotos aukštos medinės kojos. Be Padunojo meistrų kovos peilio, sidabrinės paauksuotos segės, kunigaikščio kape buvo rasti žąslai, antkaklė, keturios segės, apavo sagtelė, sidabrinė apyrankė ir žiedas, pakabutis, geriamasis ragas su sidabro apkaustais, mediniai smeigtukai ir ornamentuotas dvigubo nupjauto kūgio formos karolis. Mediniai smeigtukai ir nedegto balto molio karolis greičiausiai apeiginės paskirties daiktai. Kariui sudėjo ir papildomų įkapių – žiedai ir žalvarinės įvijos rastos beržo tošies dėžutėje. Ankstyvųjų viduramžių pradžiai skiriamų 30 kapų V. Šimėnas ištyrė Barzūnuose (Tauragės raj.). Iš jų neabejotinai kunigaikščio ar karinės aristokratijos atstovui reikia skirti V a. antrąja puse datuojamą 5 kapą, kur turtingas karys buvo palaidotas kartu su žirgu.

Taigi skalvių kapinynai turtingi. V–VI a. įkapės gausios. Dar daugiau jų atsirado nuo VII a. Vyrams į kapus dėjo darbo įrankius – dalgius, peilius. Taip pat ginklus – ietis, kovos peilius ar siauraašmenius kalavijus. Moterų kapuose taip pat randama darbo įrankių. Dažniausiai peiliukas, rečiau – verpstukas. Kai kada ir vyrų, ir moterų kapuose randami lipdyti moliniai puodeliai, rago apkalai. Papuošalus nešiojo ir vyrai, ir moterys. Puoštasi įvairių formų antkaklėmis. Drabužį ir vieni, ir kiti susegdavo segėmis: lankinėmis ilgakojėmis, žieduotomis, aguoninėmis. Segių dažnai nešiojo po dvi. Moterys apyrankes su storėjančiais galais mūvėjo ant abiejų rankų, vyrai – ant vienos. Savitai moterys puošė galvos apdangalą. Prie jo būdavo tvirtinamas plonas žalvarinės juostelės lankelis, ant kurio kabinami kabučiai – gintaro karoliai, kibirėlio formos žalvariniai ar sidabriniai kabučiai. Nešioti ir apgalviai iš kelių įvijų eilių ir jas jungiančių skersinių plokštelių, galvos apdangalą susegdavo ilgu žalvarinio virbo formos smeigtuku.

IX–XIII a. skalvių vyrams būdingi palaidojimai su gausiais ginklais – įmoviniais ietigaliais, kovos peiliais, kalavijais. Vyrų kapuose randama žirgų įkapių, tačiau pačių žirgų su šeimininku nelaidojo. Vyrai ir moterys drabužį nuo X a. susegdavo pasaginėmis segėmis. Ir vieni, ir kiti nešiojo antkakles – vytines su kabliuku ir kilpele, vytines kilpiniais galais. Moterys nešiojo kepuraites, kurių kraštai papuošti širdelės formos kabučiais. Ant kaklo mėgo nešioti karolių vėrinius – dažniausiai gintarinius. Rankas puošė įvijinėmis apyrankėmis.

Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūrą ir gotų viešpatavimo pradmenis, su kuriais ji sutampa laiko atžvilgiu? Ar yra kažkas panašaus kaip gotų istorija iki trečiojo šimtmečio po Kr.? Atsakymas būtų, bent mano nuomone, kad nėra gotų istorijos trečiajame šimtmetyje po Kr. Gotai, taip pat kaip frankai ir alemanai, kurie tuo pačiu metu pasirodo arenoje, yra Romos sienų produktas. Tai yra vienareikšmiškai bendraamžių raštiškai paliudyta ketvirtajame ir penktajame šimtmečiuose, išskyrus tą, Jordano, kuris, beje, yra šeštojo šimtmečio. III šimtmetyje didelis barbarų grupių skaičius iš regionų į šiaurę nuo Dunojaus ir Juodosios jūros puolė Romos imperiją, kartu su jais pirmą kartą pasirodo gotai. Netrukus gotai neabejotinai pasirodo kaip įtakingiausi, kai kitos grupės, su kuriomis jie išniro trečiajame šimtmetyje, arba visiškai dingsta iš užrašų, arba turi mažesnę reikšmę negu gotai (Kulikowski, 2009, 46–50, 54, 56). Šių M. Kulikovskio argumentų negali nepastebėti nė vienas, tyrinėjantis Černiachovo ir Vielbarko kultūras.

Gotų šiaurinio periodo tyrinėtojai deda daug pastangų, norėdami išryškinti tik gotams skirtinus laidojimo papročius ar daiktų kultūros elementus, kurie, jų manymu, išskirtų gotus iš kitų germanų ir aisčių aplinkos. M. Ščiukinas nurodo Vyslos žiotyse ir jos žemupyje atsiradusios Vielbarko kultūros svarbiausius požymius: visiškai iš kapų dingsta ginklai, keičiasi indų formos – žymiai mažiau juodosios blizgios keramikos, dažniausiai tai geltono ar rusvo molio dubenėliai, plonasieniai, lengvai blizgiu ar glaistytu paviršiumi, pasirodo nemažai naujų ir savotiškų papuošalų formų: apyrankės su pumpurėliais galuose ir plačios juostinės, kartais įvijinės apyrankės, besibaigiančios plokščiomis pusapvalėmis labai stilizuotų gyvačių galvų pavidalo plokštelėmis, savotiški S pavidalo karolių tvirtinimai, kurių galai papuošti smulkiais grūdeliais, taip pat briaunomis ir grūdeliais papuošti kriaušės pavidalo pakabučiai. Pilkapių konstrukcijoje atsiranda didelė įvairovė: akmeniniai pilkapiai, pilkapiai su akmeniniu pagrindu, pilkapiai su koncentrinių vainikų išdėjimais, rato su stipinais pavidalo pilkapiai, pilkapiai su plokščiais trikampio su įlenktais šonais pavidalo užmetimais. Atsiranda akmeninių rato pavidalo statinių iš atskirai stovinčių stambių stelų, kurios būna sujungtos smulkesnių akmenų išdėjimais. Jie gali būti savos rūšies astronominiais vizyrais, bendruomenės susirinkimų vieta, ritualų ir aukų vieta. Greta pilkapių atsiranda plokštinių kapų. Keičiasi žmonių religinė sąmonė, kurią liudija biritualizmas – greta kremuotų palaikų atsiranda ir nedegintų mirusiųjų kapai, draudimas dėti į kapus ginklų, akcentuojama akmeninių ratų su stelomis astronominė ir ritualinė paskirtis[46]. Šie savitumai pristatomi kaip gotų skiriamieji požymiai. Visgi Vielbarko kultūroje įvykę pokyčiai neaplenkė ir Baltijos regiono aisčių. Lyginant Vielbarko naujoves aisčių kultūroje, atsiskleidžia identiški procesai, ir tai kelia mintį dėl šių kultūrų genetinio artumo. Ypač prasminga, kad tie pokyčiai pasikartoja per Didžiąją aisčių migraciją besikuriančių naujų aisčių kultūrų laidojimo papročiuose.

46 Plačiau žr. (Щукин, 2005, 28–29, 31, 33).

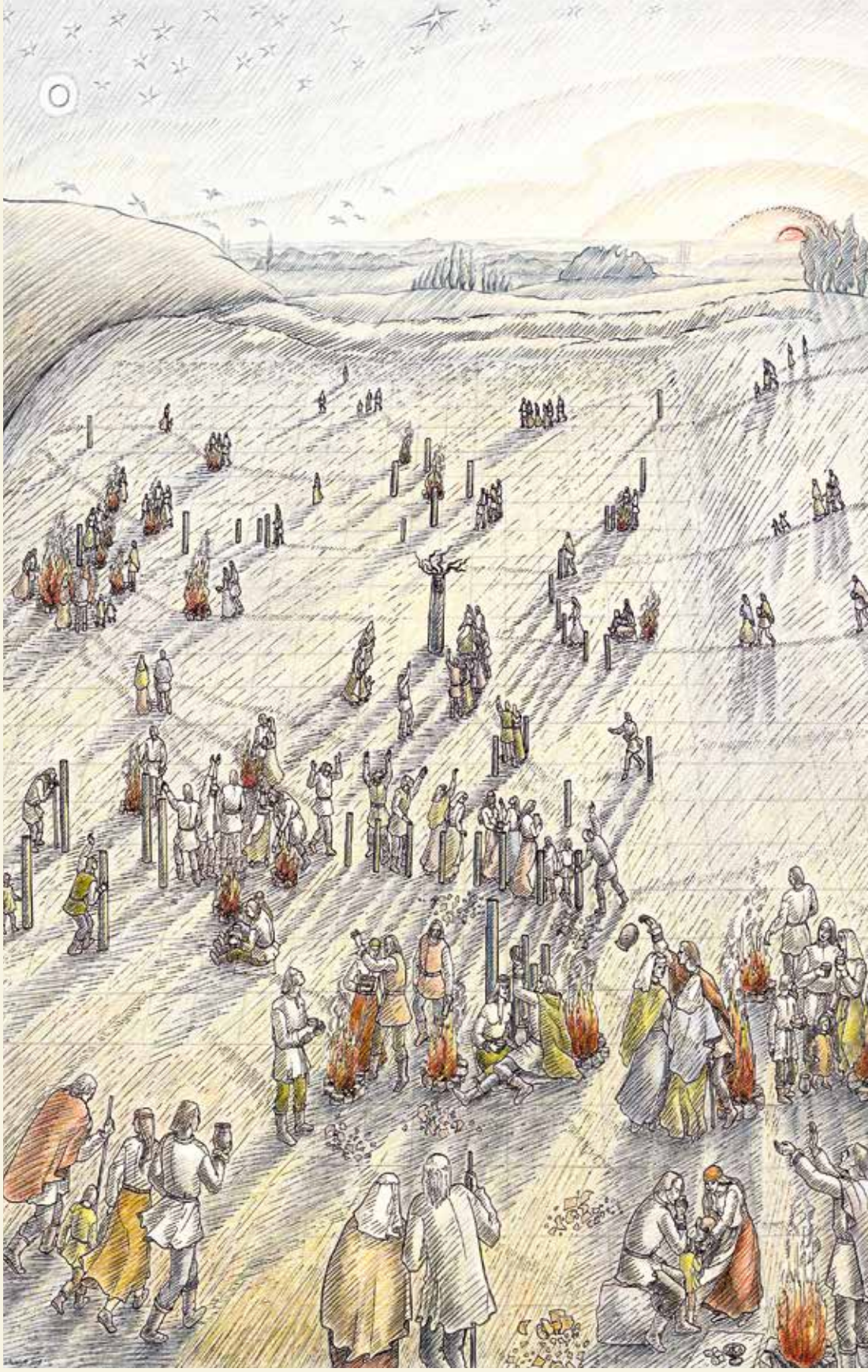
Lietuvių archeologų darbuose aptariami tie Vielbarko kultūros savitumai ir ryšys su vakarų baltų kultūra. Reikšmingai šiuo klausimu pasisakė Vladas Žulkus (Žulkus, 1995, 74–107), R. Banytė-Rowell aptarė vakarų baltų ryšius su Pševorsko (lugijų) ir Vielbarko kultūromis (Banytė-Rowell, 2007, 114–129), o 2015 metais pasirodžiusiame Rūtos Kačkutės darbe pateikta plati šiaurinių germanų ir aisčių lyginamoji analizė, kuri leidžia daryti išvadas apie bendrąjį kultūros lygį ir migracijos galimybes (Kačkutė, 2015).

V. Žulkus lateno[47] apžvalgoje konstatuoja, kad šio laikotarpio Gotlandas, Lietuvos pajūris ir Sembos-Notangos kultūrinė grupė buvo akivaizdžiai panašios. Visoms kultūroms būdingi neaukšti pilkapiai su koncentriškais akmenų vainikais ir grindiniais, kūnų deginimo paprotys su dar retais nedegintiniais (griautiniais) kapais, kurie galvūgaliu orientuoti pietų kryptimis, keramika kapuose ir miniatiūriniai puodeliai. Jis pritarė 1988 metais latvių archeologo Andrejaus Vasko (Andrejs Vasks) iškeltai minčiai, kad lateno laikotarpiu galima kalbėti apie bendrą vakarų baltų ir Gotlando kultūros arealą (Васкс, 1988, 78–88). Tai kaip tik sustiprina mintį, kad kultūrų plėtra paprastai sklinda iš kontinento į salas, o ne atvirkščiai. Pratęsęs kito laikotarpio – senojo geležies amžiaus – kultūrinių bendrumų tyrinėjimus V. Žulkus nustatė, kad Gotlando, Lietuvos pajūrio ir Sembos pusiasalio kultūras sieja daug bendrumų. Savo tyrimą grįsdamas bendrumų su Vyslos žemupio kultūros paieška, autorius teigia, kad visus tris minėtus regionus, kurie pasižymi laidojimo paminklų ir materialinės kultūros sutapimais, su Vyslos žemupio kultūra sieja kapai su akmenų vainikais (palyginti negausūs Pavyslyje), biritualizmas (laikotarpio pradžioje), ginklų (kalavijų) nebuvimas vyrų kapuose (Lietuva, iš dalies Sembos pusiasalis), palaikai urnose (Sembos pusiasalis), įkapių dėjimo tvarka (iš dalies Lietuva). Taigi ir V. Žulkaus (1995, 74–107) akimis, Vyslos žemupio žmonės su vakarų baltais Semboje ir Lietuvoje turėjo pakankamai bendrumų. Ir čia iškyla svarbi V. Žulkaus išvada apie šio laikotarpio Gotlando ir Vyslos žemupio ryšius: „Šiuo aspektu [dirbinių – E. Jovaiša] vertinant Gotlando ir Vyslos žemupio baseino gyventojų ryšius I–IV a., juos reikėtų laikyti minimaliais. Bendrų I–II a. radinių iš Gotlando ir Vyslos žemupio kultūros („gotų-gepidų“ kultūros arealas) nerado švedų archeologai. Būdingų tik Gotlandui dirbinių, jau priešromėniškuoju laikotarpiu ir vėliau išsiskiriančių originalia forma ir puošyba, Vyslos žemupio kultūroje neaptiko ir Ježis Kmiecinskis. Gotlando ryšiai su vakarų baltais romėniškuoju laikotarpiu, nežiūrint į tai, jog Gotlandas tuomet labai orientavosi į Elbės žemupio ir Danijos regionus, buvo gana ryškūs ir pastovūs. Nemaža Gotlande naudotų dirbinių yra gaminti vakarų baltų žemėse: lankinės segės lietinėmis užkabomis, Klaipėdos tipo laiptelinės segės, kai kurios apyrankės. I–II a. pasirodžiusios labai profiliuotos

[47] Lateno laikotarpis datuojamas 450–30/15 metais pr. Kr. Mūsų archeologijos periodizacijoje latenas patenka į ankstyvojo geležies amžiaus laikotarpį (550 metai pr. Kr. – 10 metai).

3:8 il.
Dauglaukio alkavietė

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
popierius, spalvoti pieštukai,
380 × 520 mm, 2015.

Dauglaukio plokštinio kapinyno papėdėje archeologas Arvydas Malonaitis ištyrė mirusiųjų pagerbimo apeigų vietą. Manoma, kad šioje papėdėje artimieji degindavo laužus, atsinešdavo maisto ir puotaudavo, o molinius indus, apeigoms pasibaigus, čia pat sudaužydavo. Toje apeigų aikštelėje buvo rasta pasaulio šalis rodančių stulpų liekanų, kurie žymėjo pagrindines pasaulio kryptis – šiaurę ir pietus, vakarus ir rytus. Rasta ir smulkesnių stulpelių eilių, kurios galėjo žymėti Saulės tekos taškus horizonte.

segės buvo gausiai gaminamos Vakarų Lietuvoje ir iš čia galėjo patekti į Gotlandą. I–III a. pagrindinės, ypač prūsų akinės, segės Lietuvoje taip pat yra dažnas radinys (septyniose vietose rasta 110 akinių segių). Jos plito į Gotlandą ir į tolimesnius Skandinavijos kraštus ne tik iš Sembos pusiasalio, bet ir iš Lietuvos pajūrio. Iš vakarų baltų į kaimynines šalis nuo III a. pateko įvairių variantų lankinių segių lenkta kojele, jos kartu su žieduotosiomis segėmis (paplitusios nuo III a.) plačiai žinomos ir Černiachovo kultūroje. Savitos Lietuvos pajūrio antkaklės trimitiniais ir dėželiniais galais galėjo pasitarnauti kaip prototipai panašioms į skandinaviškas." V. Žulkui I–II a. Vielbarko kultūros ryšiai su Gotlandu atrodo minimalūs. Ši nuomonė, kaip rodo ankstesni šios knygos skyriai, sutampa ir su kitų tyrinėtojų išvadomis. Vadinasi, remiantis šiais duomenimis reikšminga teigti, kad ne Gotlandas, bet vakarų baltų kraštai buvo kultūros iniciatoriai ir skleidėjai. Tad kaip šį faktą suderinti su daugelio tyrinėtojų peršama gotų istorija vakarų baltų kraštuose ir jų kultūros įtaka? Kitas reikšmingas V. Žulkaus studijos (1995, 74–107) aspektas yra baltų migracija II a. pab. – IV a. Jis teigia, kad „<...> Lietuvos pajūrio gyventojai III a. migravo pietų kryptimi per Nemuno žemupį į Sembos pusiasalio kultūrinę sritį. Migracija, atrodo, smarkiau nepalietė nei Centrinės Lietuvos, nei Užnemunės kultūrinių sričių. Labai tikėtina, kad „dar toliau į pietus migravo ir Sembos pusiasalio vakarų baltai. Tačiau kažin ar migracija šia kryptimi čia buvo masiška, nes dalis gyventojų iš Sembos patraukė į buvusią Vielbarko kultūros teritoriją prie Vyslos žemupio. Toliau per mozūrų kultūrinę sritį ir galindų (Bogačiovo kultūros) žemes Prūsijoje baltai pasiekė Voluinės-Podolės teritoriją, kur aptikti ne tik Vielbarko (iki IV a. pr.), bet ir vakarų baltų kultūros pėdsakai, ir atsikėlė į Černiachovo kultūros teritoriją. <...> Tolimesnę baltų judėjimo kryptį nurodo Černiachovo kultūros II a. pab. – IV a. kapinynų radiniai. Drauge su Vyslos žemupio ir Pševorsko kultūroms būdingais laidosenos bruožais aptinkami ir vakarų baltų papuošalai, visų pirma lankinės segės." Nurodęs baltų pasaulio bendrumus su Vielbarko kultūros gyventojais, V. Žulkus vis dėlto laikosi nuomonės, kad III a. Baltijos regiono genčių migracijoje (gotų-gepidų migracijoje) Juodosios jūros link vakarų baltai ėjo su žmonėmis iš Vyslos žemupio baseino, su Vielbarko kultūros vėlyvojo laikotarpio gyventojais ir Pševorsko kultūrų skleidėjais. Pagaliau esminis V. Žulkaus tyrimo aspektas svarbus analizuojant etninę Gotlando ir vakarų baltų kultūrų priklausomybę. Tyrinėtojo žodžiais tariant: „Labai didelis Gotlando, Lietuvos pajūrio ir Sembos pusiasalio kultūrų panašumas vėlyvajame lateno laikotarpyje ir I–IV a. po Kr. (šias kultūras siejo ir bendra migracija į pietus III a., o gal jau ir I a.) bei grįžtamieji ryšiai tarp Juodosios ir Baltijos jūrų pakrančių suponuoja prielaidą apie jų etninius bendrumus. Šios kultūros išriedėjo iš senesnių vietinių kultūrų. Gotlandas, kaip žinoma, skiriamas germanų kultūros arealui, tačiau jų laidosenos papročiai ir materialinė kultūra romėniškuoju laikotarpiu taip ryškiai skyrėsi nuo gretimų germanų regionų kultūros, jog Gotlando gyventojai laikomi ypatinga etnine grupe" (Žulkus, 1995, 74–107). Ir kuo juos reikia laikyti? Atsakymas į šį klausimą

netikėtas ir pateikiamas klausimo forma: „Gal vėlyvojo lateno ir romėniškuoju laikotarpiu, bent pirmosios jų pusės, Gotlando, Lietuvos pajūrio ir Sembos pusiasalio kultūras galima sujungti į vieną kultūrinę bendriją, etniškai turinčią germanų ir baltų bruožų, tai yra baltiškai-germanišką?“ (ten pat). Ką gi, šis klausimas parodo visą problemos sudėtingumą – tradiciškai Gotlandas skiriamas germanams, tačiau kultūros požiūriu jis labiau baltiškas nei germaniškas. Padarius šitokį etninį sprendimą ir vėl labiau nei abejotinas tampa gotų kėlimas į Vyslos žiotis I, II ar III a. po Kr.

Vielbarko ir naujųjų aisčių kultūrų bendrumų galima įžiūrėti lyginant A. Ciešlinskio (Cieśliński, 2010, 128–134) Vielbarko kultūros paminklų chronologinę lentelę su Nemuno žemupio Dauglaukio kapinyno medžiaga. Svarbus periodus skiriantis bruožas yra naujų segių tipų pasirodymas visuose Vielbarko kultūros perioduose, kurių anksčiausias yra datuojamas B2b periodu, tai yra II a. pirmąja puse. Įdomu pažvelgti, kokie Dauglaukio radiniai atitinka A. Ciešlinskio lentelėje nurodytus periodus ir yra panašūs savo formomis. B2b periodu Vielbarko kultūrai būdingos labai profiliuotos segės panašios su aprašytomis Dauglaukio kapų 2 ir 11 medžiagoje[48]. Tyrinėtojai pripažįsta, kad nemaža šių segių dalis susiformavo baltų žemėse, tačiau pažymi ir labai profiliuotų segių bendrąją Europos barbariško pasaulio kilmę (Michelbertas, 1986, 113). Tame pačiame Vielbarko kultūros periode nurodoma segė su tarsi trikampe kojele. Manoma, kad segės trikampe kojele, kaip ir laiptelinės segės, būdingiausios vakarų baltams / aisčiams. Iš pažiūros labai panaši į A. Ciešlinskio lentelėje nurodytą segę yra iš 41 kapo[49], kuri vėlgi datuojama B2 periodu. Taigi gali būti ir II a. pirmosios pusės. B2/C1–C1a periodui (150–200 metai) būdinga segės forma yra vadinamasis A96 tipas. Dauglaukyje jų rasta trijuose kapuose[50], kurie visi datuojami to paties periodo – 150–220 metais. C1a periodas laikomas ankstyviausia lankinių segių lenkta kojele pasirodymo data. Dauglaukio 21 kape[51] rasta tokia pat ankstyva žalvarinė lankinė segė lenkta kojele. C1b periodui (220–260 m.), kaip būdingos Vielbarkui, nurodomos lankinės segės lenkta kojele ir lankinės žieduotosios segės. Jos taip pat turi atitikmenų Dauglaukio kapinyne. Šio periodo segės lenkta kojele buvo rastos 63 ir 127[52] kapuose, o lankinės žieduotosios – 94, 111 ir 118[53] kapuose. Lyginant A. Ciešlinskio sudarytą Vielbarko kultūros tipiškų radinių lentelę su Nemuno žemupio kultūros Dauglaukio kapinyno medžiaga, galima sakyti, kad panašumų atsirado nemažai. Turint omenyje, kad buvo nagrinėjama tik

48 Vyro kapas 2 datuojamas 70–150 metais; moters kapas 11 datuojamas 150–220 metais, tai yra abu kapai patenka į A. Ciešlinskio chronologijos rėmus.

49 Moters kapas 41 datuojamas 70–150 metais. Be šios segės kape rasti du vėriniai iš emalio ir stiklo, akinė šalutinės prūsų serijos segė, apskrito pjūvio akinės apyrankės, ritinis smeigtukas su geležine adata.

50 Kapas 5 (nenustatytos lyties suaugęs individas, 150–220 metai); kapas 16 (nenustatytos lyties vaikas, 150–220 metai).

51 Vyro kapas 21 (150–220 metai).

52 Moters kapas 63 (220–260 metai); vyro kapas 127 (220–260 metai).

53 Vyro kapas 94 (220–260 metai); vyro kapas 111 (220–260 metai); vyro kapas 118 (220–260 metai).

vieno kapinyno medžiaga[54], šešių segių tipų analogai negali nekelti minčių apie kultūrų bendrumus. Dėmesį atkreipia ir kitas faktas – stebėtinas panašių segių tipų chronologinis tapatumas. Visos Dauglaukio radinių datos idealiai sutampa su A. Ciešlinskio chronologine sistema. Iš čia ir išvada apie nuolatinį kultūrinį bendravimą. Antraip sunku paaiškinti tų pačių formų egzistavimą tuo pačiu laiku. Chronologiškai ta pati segių kaita ir tų pačių formų pasikartojimas patvirtina ir istorikų išvadas apie Tacito Germanijos sampratą, kurioje aisčiai „talpinami" į Germanijos kultūrinę erdvę ir tampa tam tikra materialia prielaida priskiriant Vielbarko kultūrą bendrai aisčių erdvei.

R. Kačkutės daktaro disertacija skirta I–V a. (romėniškojo geležies amžiaus) visuomenių socialinei analizei Baltijos jūros regione. Lyginamos Vakarų Lietuvos ir Pietų Skandinavijos (Danijos, Skonės pusiasalio, Zelandijos, Elando, Bornholmo, Gotlando salų) bendruomenės, jų dydžiai ir koncentracija, regioniniai, vietiniai centrai, viešųjų darbų investicijos, vidiniai ir išoriniai konfliktai, turtas ir socialinė diferenciacija. Nors tai nesusiję su Vielbarko kultūros erdve, tačiau įdomu pažiūrėti, kokios Pietų Skandinavijos gyventojų bendruomenių interesų kryptys dominuoja. Čia atsakymas vienareikšmis: to meto pietinės Skandinavijos ir Jutlandijos archeologijos medžiagoje dominuoja Romos imperijos kryptis, ir tai liudija aukavietėse ir kapuose randami romėniški kalavijai, romėniški indai ir kitas romėniškas importas. Tyrinėtojai daro išvadą, kad bent jau vėlyvuoju romėniškuoju laikotarpiu Skandinavijoje buvo profesionali kariuomenė, kuri arba kovėsi su Romos imperija, o gal ir buvo Romos kariuomenės sudėtinė dalis. Kitą išvadą galima pasidaryti skaitant R. Kačkutės darbą apie Gotlandą. I–III a. archeologijos medžiagoje nėra jokių požymių apie didelio masto populiacijos migraciją į kontinentą (Kačkutė, 2015). Taigi tų rašytinių šaltinių, kurie žinomi iki III a. antrojo ketvirčio, niekaip negalima susieti su gotų istorija. Jordano papasakota šiaurinė gotų istorija yra visai ir ne istorija, o pradžios legenda, kuri visais laikais ir visur lydi ankstyvųjų istorijų neišvengiamą klausimą „iš kur ir kaip mes esame". Skandinavijos archeologijos duomenys nepatvirtina jokių žmonių kraustymosi iš šio krašto galimybių. Nebuvo nei demografinių, nei kultūrinių išteklių, o ir pati Gotlando ar Skandinavijos I a. archeologijos medžiaga ir ją reprezentuojančios kultūros yra visiškai ne tokio lygio, kad būtų galima kalbėti apie žmonių perteklių ir reikalą migruoti į tolimas žemes.

Kaip ypatingas Vielbarko žmonių kultūros požymis nurodomi pasaulėžiūros dalykai, kurie siejami su dangaus šviesulių vieta žmonių gyvenime ir jų regima išraiška – stelos-vizyrai. Taip jau sutapo, kad ši ankstyvųjų žmonių pasaulėžiūros dalis jau seniai yra atidžiai tyrinėjama (Йовайша, 1989, 92–107; Jovaiša, 2002, 3–16; 2003, 351–366). Atskleista dangaus šviesulių svarba žmonių gyvenime yra verta platesnio paaiškinimo. Didžioji

54 Gretimai esančio Barzūnų (Tauragės r.) kapinyno medžiaga, kurią tyrinėjo V. Šimėnas, taip pat būtų neįkainojamas palyginimų fondas.

aisčių migracija sukūrė naujas aisčių kultūras. Dvi iš šių kultūrų – Nemuno žemupio ir ypač Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų – tapo astroarcheologijos tyrinėjimų objektais. Verta priminti, kad abi jos yra kilusios iš to genetinio aisčių kultūros varianto, kuriame anksčiausiai atsirado plokštinių kapų ir nedegintų mirusiųjų laidojimo tradicija. Pažymėtina, kad šių kultūrų pradiniu formavimosi etapu laikytini 10–70 metai. Tai tas laikas, kai Vielbarko kultūra plito visame Pamaryje, įtvirtindama plokštinių kapų ir nedegintų mirusiųjų paprotį. Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūrai būdingų kapų erdvinio orientavimo* tyrimas atskleidė gilias dangaus šviesulių garbinimo tradicijas ir senosios visuomenės rekonstrukcijos galimybes: erdviniu mirusiųjų orientavimu galima remtis nustatant mirusiųjų lytį, palaidojimo laiką metų laikų atžvilgiu, rekonstruojant dangaus dievybių panteoną ir atskiros dievybės reikšmingumą jame, atkuriant moters ir vyro santykį ankstyvojoje visuomenėje, taip pat galima įvertinti senųjų gyventojų astronomines žinias apie dangaus šviesulius. Mirusiųjų erdvinio orientavimo ir dangaus kūnų ryšių paieškos atskleidė didelį senovės astronomų stebėjimų tikslumą ir išsamių žinių apie Saulės, Mėnulio ir Mažųjų Grįžulo Ratų judėjimo dėsningumus. Neišvengiamai iškilo prielaida, kad kapinynų aplinkoje turėjo būti astronominių įrenginių. Juk ne kiekvieną dieną dangus giedras, o žvaigždės naktį gerai įžiūrimos. Vizyrai, arba ženklų sistema, rodantys Saulės ir Mėnulio tekos taškus bei Mažųjų Grįžulo Ratų padėtį horizonte, turėjo būti kapinynų aplinkoje. Jų naudojimą liudija Nemuno žemupio 40/70–260 metais po Kr. datuojamo Dauglaukio plokštinio kapinyno prieangyje buvusioje apeigų vietoje rasti mediniai stulpai – vizyrai, skirti šiaurės–pietų ir vakarų–rytų kryptims žymėti (Malonaitis, 2000, 8–18). Centrinės Lietuvos kultūros mirusiųjų erdvinio orientavimo tyrinėjimai atskleidė ne tik senųjų gyventojų pasaulėžiūros nuostatas dėl dangaus dievybių, bet ir tų dievybių garbinimo intensyvumą atskirais periodais.

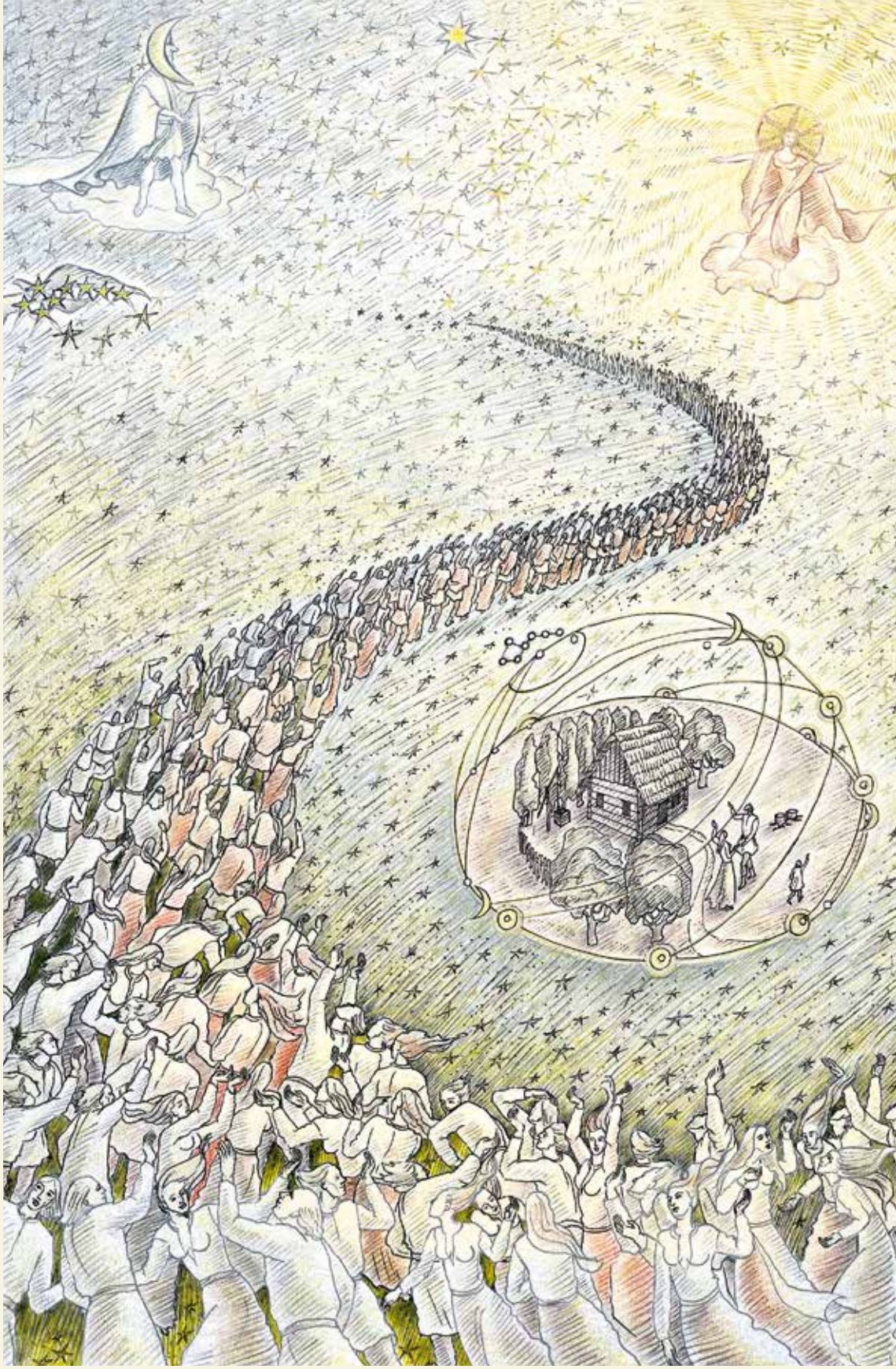
Su Saulės kultu* sietinas Centrinės Lietuvos kultūroje paplitęs akmenų dėjimas kapo dugne. Akmenis dažniausiai dėjo į tuos kapus, kurie priklausė Saulės kulto garbintojams. Senovės žmonių sąmonėje akmuo, kaip ir Saulė, reiškė kažką pastovaus, amžino. Tad taisyklingą lygiašonį menančios akmenų konstrukcijos, panašios į būstą, turėjo simbolizuoti amžinąjį namą. Čia neišvengiamai kyla analogijų su akmens naudojimo mirusiųjų namams statyti tradicija, kuri ypač svarbi Vyslos žemupio, Pamario, Sembos-Notangos ir Lietuvos pajūrio I a. kapams. Ši tradicija kartu su aisčių kultūrų sklaida plito Pilkapių kultūros areale ir Centrinės Lietuvos kultūroje. Ji nebūdinga Nemuno žemupio kultūrai, bet šis išskirtinumas netapo abejonių pamatu dėl jos baltiškos prigimties. Bendrieji dangaus dievybių garbinimo objektai greta Vielbarko atpažįstami Nemuno žemupio ir Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūrų dailėje. Jų pradas regimas gyvatės–žalčio (Saulė), pusmėnulių (Mėnulis) su žvaigždėmis (Mažieji Grįžulo Ratai) pavidalu. Ir tai nereiškia, kad dangaus dievybių kultas ir jo išraiškos mene buvo aplenkusios kitas aisčių kultūras nuo pat I a. po Kr.

Centrinės Lietuvos kultūros gyventojų kaimynai vakaruose buvo Nemuno žemupio kultūros žmonės. Šios kultūros šiek tiek skiriasi įkapių kompleksais, laidojimo papročiais ir, kaip paaiškėjo, dangiškų dievybių garbinimo akcentais. Nemuno žemupio kultūros Dauglaukio bendruomenės mirusiųjų erdvinį orientavimą lėmė kita pasaulėžiūros orientacija. Nemuno žemupio kultūros žmonės savo mirusiuosius orientavo į Mažųjų Grįžulo Ratų alfą (dabartinė Šiaurinė žvaigždė). Buvo laikomasi lyčių priešybės: vyrai galvomis orientuoti į šiaurę, o moterys – į pietus. Padedant astronomei dr. Romutei Lazauskaitei, buvo apskaičiuota, kur Mažuosius Grįžulo Ratus matė Dauglaukio gyventojai 100 metais po Kr. pavasario lygiadienio naktį. Čia užfiksuotos trys padėtys. Vakare, Saulei nusileidus, tuometiniai žmonės Mažųjų Grįžulo Ratų alfą matė šiaurės vakarinėje horizonto pusėje nutolusią nuo šiaurės net 21 laipsnio atstumu, vidurnaktį – jau šiaurės rytinėje horizonto pusėje (3 laipsnių atstumu), o ryte, prieš Saulei tekant, jau 16 laipsnių atstumu. Vadinasi, jeigu laidojimo apeigos vyko ryte, tai vyro galva turėjo būti nukreipta 16 laipsnių kryptimi, o moters priešingai – 196 laipsnių kryptimi. Kai šios Mažųjų Grįžulo Ratų padėtys buvo palygintos su Dauglaukio mirusiųjų erdvinio orientavimo diagrama, pasidarė aiški jų laidojimo papročių logika, tai yra ir šiai kultūrai būdingas natūralus vyro ir moters atskyrimas. Akivaizdu, kad senųjų Dauglaukio gyventojų pasaulėžiūroje, kaip ir Vielbarko kultūroje, buvo ryškus Mažųjų Grįžulo Ratų kultas. Kodėl jis toks, sunku nedviprasmiškai pasakyti, tačiau tam tikras prielaidas galima kelti: būdami Gintaro kelio tarpininkai tarp Mozūrų ir Sembos aisčių ir šiauriau gyvenančių baltų genčių, šių apylinkių gyventojai turėjo palankias sąlygas prekybai. Tai akivaizdžiai liudija įkapių gausa, platus dirbinių pasirinkimas, meninė jų vertė ir importuoti dirbiniai: emalio ir stiklo karoliai, Romos imperatorių monetos. Prekyba didele dalimi buvo susijusi su kelionėmis. Prekijams vyrams Mažųjų Grįžulo Ratų alfa – žvaigždė kelrodė – buvo jų gyvenimiškos veiklos kasdienis palydovas ir, matyt, garbintas dangaus dievaitis. Šis intarpas turėtų įtikinti skaitytoją, kad Vielbarko kultūros žmonių pasaulėžiūros dalykai, bent jau dangaus dievybių garbinimo kontekste, yra bendri visai žmonijai, o aiškesnius skirtumus ir bendrumus galima būtų įžiūrėti pritaikius Vielbarko kultūros kapams Lietuvoje sukurtą ir išbandytą mirusiųjų erdvinio orientavimo tyrimo metodiką.

Vielbarko kultūros gotiškųjų požymių apibūdinimai nebūtų baigti, jei nebūtų pabrėžti svarbiausi jų momentai. Visų pirma, reikia akcentuoti, kad ne pilkapiai, pasižymintys sudėtinga statyba, ir ne stelos–vizyrai yra reikšmingiausias Vielbarko laidosenos pasikeitimo požymis. Svarbiausia yra faktas, jog Vielbarko kultūroje dominuojanti laidojimo forma tapo plokštiniai kapai su nedegintų mirusiųjų kapais. Ir kaip tik šis faktas – plokštiniai kapai ir nedeginti mirusieji – susieja Vielbarko kultūrą su bendrąja aisčių kultūrų raida. I a. plokštinius kapus su nedegintais mirusiaisiais praktikavo Sembos-Notangos, Mozūrų ežeryno, Vakarų Lietuvos žmonės. Iš senųjų Vakarų baltų pilkapių kultūros žemių išėję naujosios

3:9 il.
Aisčių garbinamos dangaus dievybės – Saulė, Mėnulis ir Mažieji Grįžulo Ratai

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
300 × 420 mm, 2015.

Kai kuriose aisčių kultūrose, laidojant mirusias moteris, orientuodavo jų kūnus galvomis į tą vietą, kur tuo metu kildavo Saulė, o vyrus – atvirkščiai – į Saulės laidos tašką laidojimo dieną. Manoma, kad nuo III a. išaugo vyriško Mėnulio reikšmė, ir vyrai galėjo būti orientuojami pagal jo padėtį. Mažieji Grįžulo Ratai ir jų alfa, arba dabartinė Šiaurinė žvaigždė, kai kuriose gentyse buvo garbinama kaip žvaigždė kelrodė.

aisčių kultūros Centrinėje Lietuvoje kūrėjai savo mirusiuosius taip pat laidojo nedegintus plokštiniuose kapuose. Tokio pat papročio laikėsi kita naujoji aisčių šaka – Nemuno žemupio žmonės. Pilkapių kultūros žmonės išlaikė akmeninio pilkapio su akmenimis tradiciją, o arealo vakaruose – ir sudėtingesnių akmenų konstrukcijų elementus. Pilkapio su „stipinu“, arba kaip mūsų literatūroje vadinama – su „pertvara“, pavyzdys žinomas Visdergių-Papelkių pilkapyne (Kelmės r.) (Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius, 1961, 162, pav. 100). Lydintis inventorius, ypač šalutinės prūsų serijos akinės segės, leidžia šį pilkapį datuoti I a. antrąja puse – II a. Pilkapių kultūros žmonės, kaip ir kiti didžiosios aisčių bangos dalyviai, savo mirusiuosius laidojo nedegintus. Didelis Vielbarko kultūros išskirtinumas yra tas faktas, kad I–II a. vyrų kapuose nerandama ginklų. Šis laidojimo paprotys skiria Vielbarką nuo aisčių ir nuo Vielbarko kaimynų germanų lugijų (Pševorsko) kultūros. Čia, kaip sakė M. Ščiukinas, buvo kažkoks tabu – draudimas, kurio nesimato kitų aisčių ir šalimais buvusių germanų kultūroje. Vadovaujantis atvirkštine logika – vėlesnio laikotarpio rašytinio šaltinio liudijimą taikant I a. žmonėms, – galima rasti svarų įrodymą, kad Vielbarko žmonės yra aisčiai. Jordanas rašė: „36. O okeano pakrantėje, kur trys ryklės sugeria Vistulos upės vandenis, gyvena vidivarijai, kuriuos sudaro įvairios susijungusios gentys. Už jų okeano pakrantėje gyvena aisčiai, labai taikinga gentis“ (Jordanes, Getica, 36). Pasižvalgius po aplinkines kultūras, galima sakyti, kad Sembos-Notangos aisčiai savo mirusiems vyrams ginklų į kapą dėjo. Ginklų gausu Mozūruose, Vakarų Lietuvoje, Nemuno žemupyje, Centrinėje Lietuvoje ir Pilkapių kultūros areale. Kokie aisčiai beliko? Vieninteliai Vielbarko aisčiai. Vadinasi, Jordano pastaba netinka jokiems aisčiams, išskyrus Vielbarko kultūros žmones. Visgi, kad ir kaip norėtųsi, Jordano VI a. vidurio liudijimas jokiu būdu nėra įrodymas, kad kalbama apie Vielbarko žmones.

Ne vieną tyrinėtoją trikdo kita Vielbarko kultūros laidojimo papročių ypatybė – III a. viduryje – IV a. Vielbarko kultūros areale nerandama vyrų palaidojimų. Keista grandinė: iš pradžių vyrai laidojami be ginklų (tarsi atimant skiriamąjį pradą), o vėliau išnyksta vyrų kapai. Kaip teigia Vielbarko tyrinėtojai, randama tik moterų, vaikų ir senyvo amžiaus žmonių palaikų. Tai siejant su III a. vidurio Vielbarko kultūros raida, kai jos žmonės apleido didžiausią Pamario dalį, perėjo į dešinįjį Vyslos krantą išstumdami germanus, Pševorsko kultūros gyventojus, nuostabai nėra ribų. Juk tai didžiulio masto migracija, kuri neįsivaizduojama be vyriškosios visuomenės dalies. O gal įsivaizduojama? Gal Vielbarko kultūros moterys tapo tais kariais – amazonėmis[55]? Gal vyrų kapams, kuriems jau nebereikia ginklų, buvo rasta kita, dar nežinoma, laidojimo forma. Tarkim, kad kariais Vielbarko visuomenėje tapo moterys, tačiau vėlgi nėra jokių jų „amazoniškumo“ archeologinių patvirtinimų. Kitas matymas atveda prie politinių ir karinių sąjungų ga-

55 Jordano tekste yra nuoroda apie gotų moteris amazones.

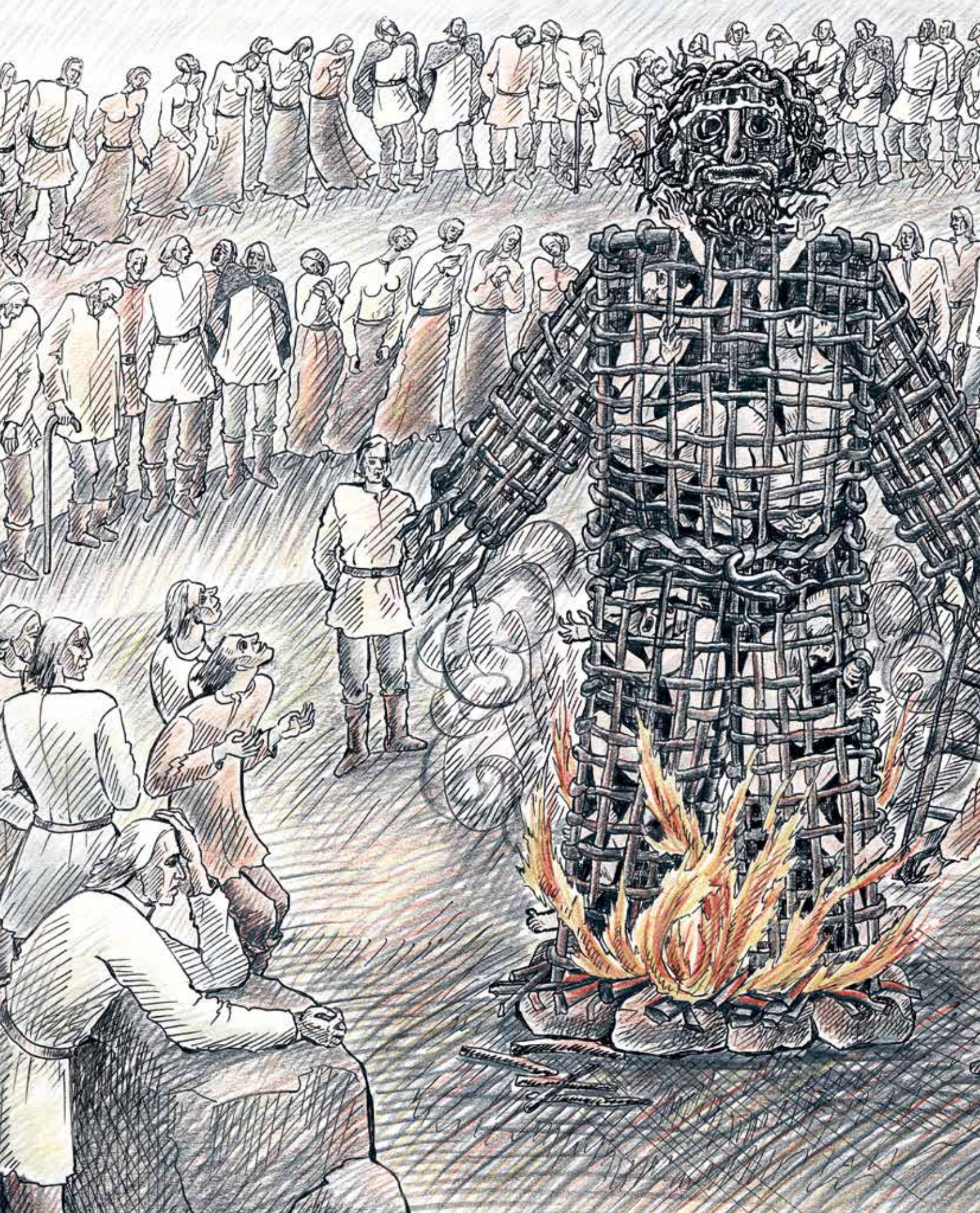
limybių. Šiuo atveju kyla klausimas, su kuriais Europos įvykiais kalbamuoju laikotarpiu siejami Baltijos erdvės gyventojai, kur tuo laikotarpiu reikėjo karių. Kalbant apie šaltinių paliudytą IV a. antrosios pusės gotų istoriją Hermanariko karalystės laikais, galima kelti prielaidą, kad didelės aisčių vyrų pajėgos buvo sutelktos į Hermanariko kariuomenę. Jordanas pažymi: „120. Jis [Hermanarikas – E. Jovaiša] taip pat panašiai išmintimi ir jėga pajungė sau aisčių tautą, kuri užima labai ilgą Germanų okeano pakrantę ir tarsi savo žemėms įsakinėjo visoms Skitijos ir Germanijos tautoms“ (Jordanes, Getica, 120). Tai iš tiesų galėjo būti prievartinis aktas, nes sunku patikėti, kad vyriškoji bendruomenės dalis savo noru be apsaugos paliktų gimtąsias žemes. O gal tai karinio–politinio susitarimo dalis – neliesti karuose dalyvaujančių genčių žemių? Šiam požiūriui yra artimas Jordano pasakymas „Jis taip pat panašiai išmintimi ir jėga pajungė sau aisčių tautą...“ Kodėl pavartota tokia daili forma? Juk Jordanas puikiai žinojo „užkariauti“, „nukariauti“, „pavergti“, „išsivesti“, bet parašė „išmintimi ir jėga.“ Tokiai formuluotei artimesnė situacija, kai politinei sąjungai sudaryti panaudota jėgos demonstracija. Tai samprotavimai, kurie paremti tik Jordano teksto interpretacija. Šioje vyrų kapų be ginklų istorijoje prieštaringai atrodo ginklų turintys artimiausių Vielbarko kaimynų germanų Pševorsko kultūros vyrų kapai. Ir tai Vielbarko kultūrą vėl labai atskiria nuo germanų.

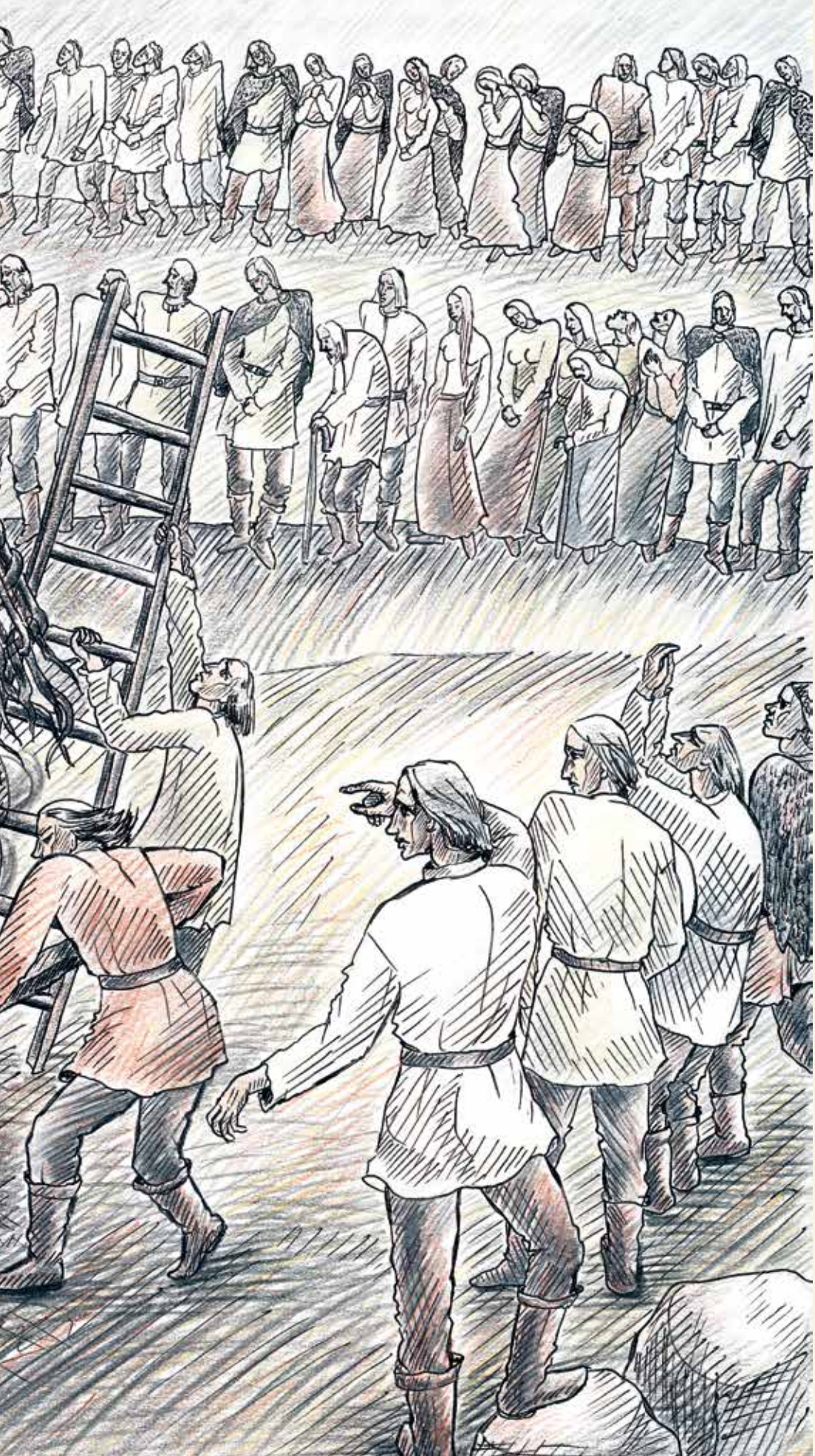
Artimiausius germanus lugijus nuo Vielbarko žmonių skiria ir kiti gyvensenos komponentai, ypač keramika. Yra žinoma, kad germanų lugijų puodai buvo žiesti, o Vielbarko, kaip ir kitų aisčių, keramika yra lipdyta. Tai neabejotinai ryškus aisčių ir germanų pasaulius skiriantis bruožas. Puodų, dubenų taip pat neaptinkama Pševorsko kultūroje, nors jie žinomi Skandinavijoje. Bet į to laikotarpio Skandinaviją žiūrint kaip į baltų kultūrinės įtakos sferą, jokio prieštaravimo nėra. Puodų puošyboje vyraujantis geometrinis trikampio motyvas taip pat itin būdingas aisčių menui. Kitas skiriamasis Pševorsko ir Vielbarko kultūrų požymis yra gaminiai iš sidabro ir aukso. Dirbiniai iš šių metalų Vielbarko kultūroje yra dažni, o Pševorsko kultūroje aptinkami išimtiniais atvejais, nors per jų žemes vedė Gintaro kelio dalis į Karnuntą Dunojaus pakrantėse. Šis faktas verčia susimąstyti, ar germanų tarpininkavimas nebus perdėtas, ir sutikti su tais tyrinėtojais, kurie neatmeta galimybės, kad aisčiai su romėnais prekiavo be tarpininkų. Su aisčių pasauliu Vielbarko žmones sieja ir kiti komponentai: segės lenkta kojele, filigranine vielele puošti dirbiniai, emaliuoti dirbiniai. Ir atvirkščiai – aisčių pasaulyje žinoma Vielbarko kultūros įtaka. Taigi platesnis požiūris į Vielbarko žmonėms būdingus laidojimo papročius ir daiktų kultūrą vėlgi kelia naujų klausimų ir verčia abejoti taip aktyviai propaguojama Vielbarko kultūros germaniškąja prigimtimi.

Vyslos žemupio etapas (150–220 metai)

Pirmasis aisčių ir germanų santykių etapas buvo pavadintas „Pamario“. Tačiau tai sąlyginis pavadinimas ir, jeigu daugelis argumentų, kurie čia buvo išdėstyti, laikytini pagrįstais, tai Vielbarko kultūrą tenka priskirti aisčiams, o aisčių germanų kontaktą nukelti ties aisčių ir lugijų siena; dar labiau į vakarus aisčiai galėjo bendrauti su Paelbio germanais. Tokiu atveju jokio aisčių ir germanų santykių Pamario etapo nė nebuvo. Antrasis etapas pavadintas „Vyslos žemupio“. Jis įdomus ir dar laukia detalesnių tyrinėjimų. Dabar galima pasakyti, kad tarp 150 ir 220 metų Vielbarko kultūra patyrė didelių permainų. Jos Pamario arealas iš esmės išlaikė panašias ribas, tačiau tuo metu Vielbarko kultūra „pakeitė savo orientaciją“. Kaip galima spręsti iš suregistruotų laidojimo paminklų, dideli žmonių srautai persikėlė per Vyslą į dešinįjį jos krantą, pasklido abipus Pripetės ir Bugo iki šių upių vidurupių. Vielbarko kultūros susidūrimo su Sembos kultūra riba beveik ta pati, kaip ir ankstesniu periodu Pasargės upės rajone, tačiau į galindų (Bogačevo) kultūros pusę Vielbarko kultūros žmonės pasistūmėjo smarkiai. Galindai taip pat pasistūmėjo į Užnemunės pusę. Kaip nurodo G. Grižas ir A. Bitner-Vrublevska, galindų įtakos sfera pasiekė Nemuno pakrantes jo santakos su Nerimi rajone ir užgriebė Bakšius, Pažarstį, Nendrinius ir Marvelę (Grižas, Bitner-Wróblewska, 2007, 261–278). A. Astrauskas nurodo, kad visai tikėtina, jog ir į Centrinę Lietuvą atsikėlė dalis vakarų baltų – galindų ar sūduvių, kurie atsinešė ne tik savo papuošalų, bet ir laidojimo papročių (Astrauskas, 1998). Galimas dalykas, kad Vielbarko kultūros postūmis galėjo lemti ir sūduvių-jotvingių kultūros užuomazgas ir tolesnę raidą. Vielbarko ir galindų kultūrų kontaktai, atrodo, bus sustiprėję kaip tik šiuo metu. Gal čia glūdi galindų ir Vielbarko žmonių sąjungos šaknys, leidžiantis į Juodosios jūros pusę ir dalyvaujant Černiachovo kultūros raidoje, kuri, kaip žinoma, gimė III a. pradžioje?

Be anksčiau aprašytų Vielbarko kultūros migracijos krypčių iki šiol nepakankamai akcentuojamas jos skverbimasis į rytines teritorijas. Vadimas Beliavecas (В. Белявец) fiksuoja neįtikėtiną procesų Nemuno ir Bugo tarpupyje sinchronizaciją su įvykiais Pamaryje (Белявец, 2007, 293–344). Nauji tyrinėjimai leidžia teigti, kad 150–220 metais minėtos srities buvusieji gyventojai užleido dalį savo teritorijų naujiesiems persikėlėliams – Vielbarko kultūros skleidėjams. Nežinia, kaip toli į rytus pasistūmėjo ši ekspansija, tačiau grupė gerai ištirtų, raiškių Vielbarko kultūros paminklų, žinomų Baltstogės apylinkėse, Belovežo girios ir pietinės dalies Bresto Pabugio teritorijose, nepalieka abejonių, kad Vielbarko kolonistai išlaikė šią apgyvendintą zoną per visą vėlyvąjį Romos laikotarpį iki pat Didžiojo tautų kraustymosi. Įsidėmėtina, jog Vielbarko migracijos pradžia į Polesę prasideda visiškai tuo pačiu metu, kaip ir į Rytų Lietuvą – tarp 150 ir 220 metų. Kita svarbi detalė – migracijos būta gana plačios, jei galima įžiūrėti net tris kryptis: pirmoji ir pagrindinė į Polesę Pripetės baseinu (gal net ir iki Desnos?), antroji – mažiau užčiuopiama į

3:10 il.
Gotai aukoja žmones

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
420 × 300 mm, 2015.

Jordanas pasakoja,
kad gotų religinė pajauta
buvo stipresnė nei kitų genčių.
Jis sako, kad:
„Marso palankumo gotai
visuomet siekdavo nepaprastai
žiauriomis apeigomis
(aukos jam buvo belaisvių
mirtys), manydami, kad karų
valdovą dera numaldyti
žmogaus kraujo nuliejimu.
Jam buvo aukojamas pirmasis
grobis, jo garbei ant medžių
kamienų buvo kabinami
priešų ginklai."
Žinoma, kad žmonių
aukoms buvo išpinamos
Marso pavidalo stovylos, į kurias
sukišdavo žmones ir padegdavo.

Nemuno aukštupį ir trečioji – į Pabugį. Atskirai noriu pakomentuoti V. Beliaveco „gerai ištirtų, išraiškingų Vielbarko kultūros paminklų serijos“ medžiagą, kurią autorius pateikė savo studijoje. Pažvelgus į 1, 2, 6, 7, 8, 9 piešinius, niekaip negali pasakyti, kad „išraiškingi“ Vielbarko kultūros pavyzdžiai nėra gausiai atpažįstami vakarų baltų paminkluose. Lankinės segės lenkta kojele, lankinės žieduotosios segės, kaip matysime, apskritai laikomos baltų išradimu, o pakabučiai taip pat neretas radinys dabartinės Lietuvos archeologijos pavelde ir juos laikyti tik vielbarkiškais nėra galimybių – bent jau nurodyti jų europinį paplitimą. Taigi tie radiniai „išraiškingi“ kaip Vielbarko kultūros atstovai, tačiau neišraiškingi kaip priklausomybės germanams indikatorius. Tokių radinių, visų pirma segių, gausu vakarų baltų kultūrose. Tai yra reikšmingi archeologijos faktai, kurie leidžia suvokti, kad Černiachovo kultūros[56] gimimo išvakarėse dešiniajame Vyslos krante, Pripetėje ir prie Bugo susidarė vakarų baltų placdarmas.

Susidomėjimą kelianti šio laikotarpio Vielbarko ir germanų lugijų istorija paskatino ieškoti naujų šių kultūrų santykio išraiškų. Įdomi pasirodė jų žemės plotų kaita nuo 10 iki 450 metų. Išaiškėjo, kad tarp 10–150 metų lugijai praplėtė savo plotus nuo 91,2 iki 153 tūkstančių kvadratinių kilometrų. Vielbarko kultūros žmonės pasklido nuo 49 iki 67 tūkstančių kvadratinių kilometrų plote. 150–220 metais šios kultūros plito skirtingu greičiu: Vielbarko žmonės išplėtė savo teritoriją iki 102 tūkstančių kvadratinių kilometrų, o lugijai prarado apie 50 tūkstančių. Abiejų kultūrų plotai pagal apimtį tapo panašūs: Vielbarko kultūra užėmė 102, o lugijų – 101 tūkstantį kvadratinių kilometrų. Kitu periodu lugijai savo teritoriją praplėtė 20 tūkstančių kvadratinių kilometrų, o Vielbarko kultūros žmonės, nors ir persikėlė į naujas erdves Vyslos dešiniajame krante, išlaikė savo teritorijos apimtį iki V a. vidurio. Kas vyko lugijų (Pševorsko) pasaulyje tarp 150 ir 220 metų, gali paaiškinti šios kultūros tyrinėtojai, tačiau plotų raidos skirtumai skatina pasidomėti lugijų istorija. Ptolemėjo „Geografijoje“ (Geographia, II, 3, 8; II, 11, 10) išvardytos lugijų gentys – omanai, didunai, burai – tyrinėtojams leidžia kalbėti apie lugijų sąjungą. Lugijų istorija nuo II a. vidurio, atrodo, buvo glaudžiai susijusi su markomanų karais. Jų gyvenamosios erdvės mažėjimas 150–220 metais sutampa su tų karų laikotarpiu. Tarp 166 ir 180 metų Marko Aurelijaus* valdomą ir maro nualintą Romos imperiją niokojo germanai. Pirmą kartą Romos istorijoje germanai įsiveržė į metropoliją ir pasiekė tą pačią Akvilėją, kurioje buvo garsiosios Baltijos gintaro meistrų dirbtuvės. Žinoma, kad markomanų karuose lugijai dalyvavo. Aktyviausiai markomanų karuose dalyvavo burai. Prieš juos imperatorius Komodas (valdė 180–192 metais) 181–183 metais buvo surengęs net specialią ekspediciją. Aktyvūs lugijų veiksmai germanų ir Romos karų arenoje nuolat reikalavo karių. Tad visai galimas dalykas, jog lugijų teritorija sumažėjo dėl šių karų. Kyla klausimas, kodėl tas

56 Černiachovo kultūros tyrinėtojai jos gimimą nurodo III a. pradžią, apie 220 metus.

pats neįvyko ir su menamais gotais iš Vielbarko. Vielbarko teritorija ne tik kad nesumažėjo, bet ir išsiplėtė palengva slenkant į dešinįjį Vyslos krantą. Natūralu būtų manyti, kad, jeigu Vielbarko žmonės arba kaip juos norima traktuoti – gotai dalyvavo markomanų karuose, reikėtų laukti tokių pat pasekmių kaip ir lugijų atveju. Tačiau nieko panašaus nėra. Į markomanų konfliktą buvo įtrauktos didelės germanų pajėgos, ir tai patvirtina archeologijos duomenys – sumažėjęs kultūros plotas ir laidojimo paminklų skaičius. O štai apie Vielbarko žmonių dalyvavimą konflikte rašytinių duomenų nėra. Archeologai nepastebi paminklų ir gyvenamojo ploto mažėjimo ir, galima manyti, kad tuometinė Vielbarko žmonių politika nebuvo siejama su lugijų genčių sąjungos reikalais.

Mūsų istoriografijoje esama darbų aisčių ir lugijų kultūros įtakai aptarti. Ir, nors vietomis chronologiniai rėmai nebus išlaikyti, tačiau tos įtakos aptarimas vienoje vietoje kažkiek nušvies lugijų ir aisčių santykių daiktinę pusę. Sakoma, kad galindų (Bogačevo) kultūrai didelę įtaką turėjo germanų lugijai, taip pat tvirtinama, kad 50 metais po Kr. atsiradę galindai buvo smarkiai veikiami kaimyninės Pševorsko kultūros (Banytė-Rowell, 2007, 116). Iš lugijų kultūros, manoma, gauti geležinių lankinių segių lenkta kojele variantai (Almgreno 161–162 tipai), segė su „langeliu“ (Almgreno V grupės 8 serijos 129 tipas), geležinė stačiakampė sagtis su dvigubu liežuvėliu bei geležinis pailgas keturkampis diržo galo apkalas rastas Ječiškių (Strazdų) kapinyne ir Almgreno 98M tipo laiptelinės segės. Ką gi, tarp I–II a. baltų archeologijos radinių gausybės išvardytos segė su „langeliu“, sagtis su dvigubu liežuvėliu niekaip negali liudyti įtakos – tai yra vienetiniai radiniai Lietuvos teritorijoje. Įdėmiau pažvelgus į paties Oskaro Almgreno (Oscar Almgren) sudarytą sagių katalogą, galima rasti 120–131 tipo segių žemėlapį, taigi ir 129 tipą su „langeliu“, kurį autorius datuoja II a. (Almgren, 1923). Nėra galimybės išsiaiškinti, kuri iš pažymėtųjų priklauso 129 tipui, tačiau autoriaus šių tipų sujungimas į vieną grupę, matyt, turėjo pagrindo[57]. Ką galima čia įžiūrėti? Šios segės paplitusios ne vien tik lugijų (Pševorsko) kultūros areale, – šių segių rasta Semboje-Notangoje ir Vyslos žemupyje. Kaip matyti, jos randamos labai nutolusiuose nuo menamų jų gamybos centrų. Šio tipo segių paplitimui Europoje ir Lietuvoje specialią studiją paskyrė M. Michelbertas (2008, 133–137). Analizuodamas šio tipo segės radinį Marvelės 1295 kape, M. Michelbertas nurodė ir šios segės paplitimo Europoje tendenciją – lugijų kultūros dešimtyje radimo vietų rasta beveik dvidešimt šio tipo segių, tačiau kartu nurodė ir bendraeuropinę jų sklaidą nuo romėnų Noriko ir Dakijos provincijų į pietus nuo Dunojaus iki Baltijos regiono šiaurinio arealo, ypač Gintaro kelio trasoje, kurią kontroliavo lugijai ir aisčiai. Nėra galimybės kalbėti apie Vielbarko kultūros įtaką ir pagal A96 tipo segių paplitimą. Jų Lietuvoje rasta apie dešimt vienetų ir jos galėjo būti atgabentos

57 O. Almgreno žemėlapis (Karte II) paimtas iš „100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Wünsdorf, 1998“. Jį autorius datavo „daugiausia II a. po Kr.“.

iš Vielbarko kultūros, kuriai tokia forma labai būdinga, dirbtuvių (Banytė-Rowell, 2007, 118). Ir M. Michelbertas, ir V. Novakovskis nurodo, kad jos iš tiesų plačiai paplitusios Vielbarko kultūros areale, tačiau ne vien tik jame. Jos paplitusios Semboje, o ypač Mozūruose. Pastaruoju metu jų daugiau rasta ir Lietuvoje. M. Michelbertas šioms segėms yra paskyręs specialią studiją (Михельбертас, 2004, 109–116; Michelbertas, 1998, 425–432), kurioje nurodytos jų radimo vietos Lietuvoje (Veršvai, Marvelė (Kauno m.), Rūdaičiai (Kretingos r.), Paragaudis (Kelmės r.), Dauglaukis (Tauragės r.) ir aprašytas jų paplitimas Rytų Europos regione. Vien tik Dauglaukio plokštiniame kapinyne A96 tipo segių rastos net trys – kapuose 5, 16 ir 43. Visi šie kapai datuojami 150–220 metais. 16 kapo segė buvo puošta ornamentuota sidabro folija. Vadinasi, A96 tipo segių paplitimas orientuoja į erdvę, kurioje gyvavo Vielbarko kultūra su Sembos aisčiais, galindais Mozūruose, Vakarų Lietuvos, Nemuno žemupio ir Centrinės Lietuvos plokštinių kapų bei Pilkapių kultūros sritimis. Minėtų segių paplitimas ir pastarieji radiniai Lietuvoje leidžia kalbėti ir apie šių arealų kultūrinį bendrumą. Šių segių paplitimo žemėlapį yra sudaręs ir T. Hauptmanas (1998, 159–173). Lyginant jį su O. Almgreno žemėlapiu, tendencijos išlieka tokios pačios: jos paplitusios Vielbarko kultūroje, Semboje-Notangoje, ypač galindų Mozūrų ežeryne, daugiau jų randama Pševorsko kultūros vakarinėje dalyje. Gaila, kad Lietuvos teritorijoje iš minėtų penkių radimviečių autorius įtraukė tik Rūdaičius (Kretingos r.) iš Vakarų Lietuvos plokštinių kapų kultūros zonos. Vadinasi, iš mokslininko akiračio dingo radiniai iš Nemuno žemupio, Centrinės Lietuvos ir Pilkapių kultūros. Kaip lugijų įtakos įrodymas pristatomos A98M tipo laiptelinės segės, kurios kitaip vadinamos Mozūrų tipo laiptelinėmis segėmis. Deja, tačiau jų paplitimo centras yra baltiškos galindų žemės. Tai tipiškas vakarų baltams skiriamas dirbinys. Remiantis nuolat lyginamo Dauglaukio kapinyno pavyzdžiu galima teigti, kad A98M segė moters kape 32 (150–200 metai) ir atsitiktinai rasta[58] liudija, kad tarp galindų ir Nemuno žemupio buvo artimų ryšių[59].

Kaip bendrumo ženklas tarp aisčių ir lugijų nurodomas paprotys vyrams į kapus dėti ginklų, tačiau atsieti šį paprotį nuo bendrojo kultūrinio konteksto ir suteikti lyginimo reikšmę vargu ar galima. Šitas paprotys būdingas ir kitoms germanų gentims. Tad kodėl nelyginame, tarkim, su Jutlandijos ar Paelbio germanais. Tas pat pasakytina ir apie priešinimą su Vielbarko papročiais. Esą Vielbarko kapuose ginklų nėra, aisčių – yra. Tad kodėl nelyginti su germanų Dembčino grupe, kurioje taip pat ginklų į kapus nedėjo? Bet ar tikrai taip visuotinai Vielbarko žmonės nedėjo į kapus ginklų? P. Kačanovskis ir Jakubas Zaborovskis (J. Zaborowski) yra paskelbę įdomią studiją apie Vielbarko kultūros ginkluotę (Kaczanowski, Zaborowski, 1988, 221–239). Iš tiesų ginklų radinių Vielbarko kapinynuose pasitaiko labai

58 Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejus. Inv. Nr. AR 2419:30.

59 Nemuno žemupio ryšius su galindų (Bogačevo) kultūra nurodo Linas Tamulynas. Jis kelia prielaidą ir apie jos galimus ryšius su lugijų (Pševorsko) kultūra (Tamulynas, 2004, 29).

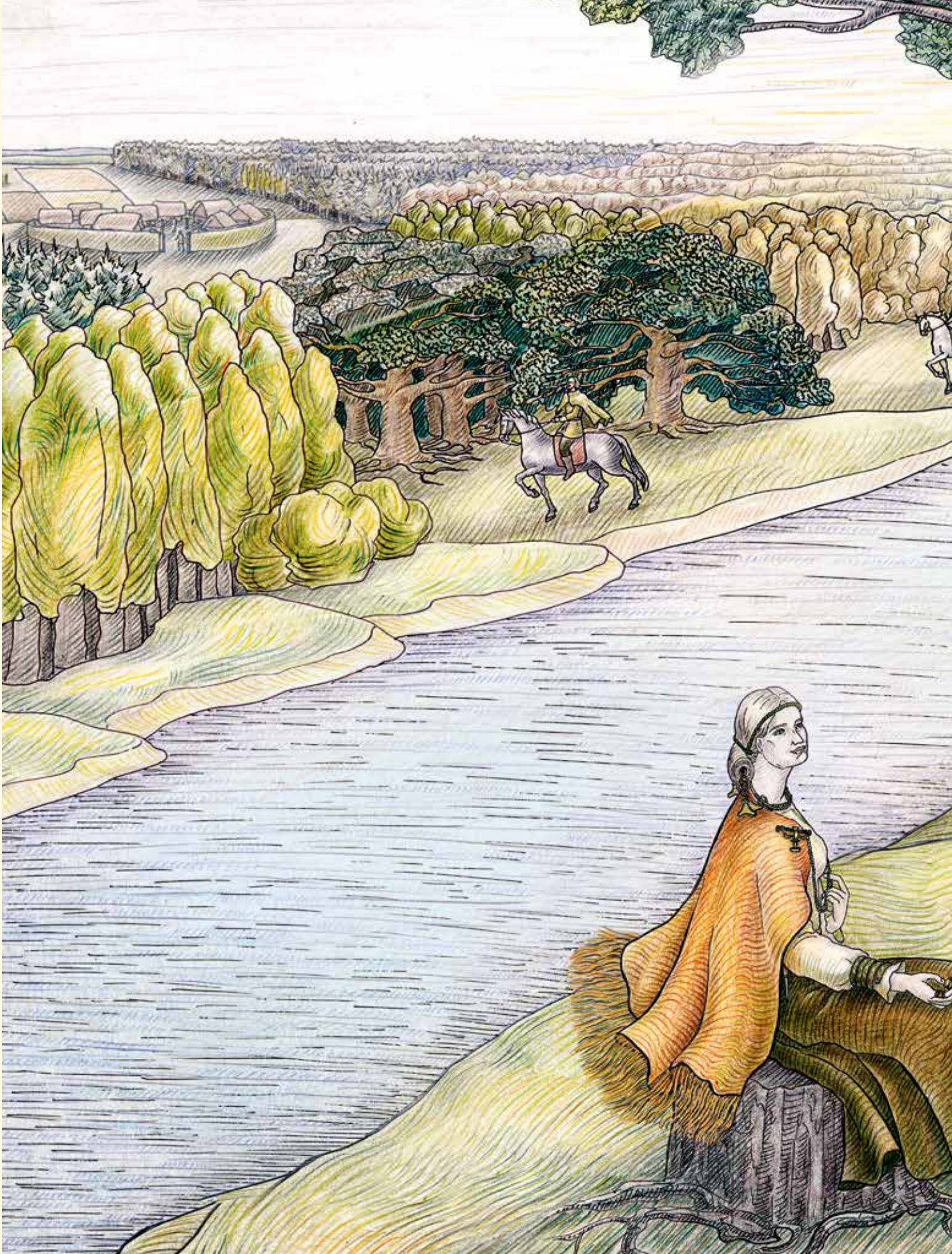
retai, tačiau leidžia teigti, kad ginklų jie turėjo ir jais naudojosi. Įdomus radinys yra iš Naujojo Targo, esančio netoli Elbingo. Degintiniame kape buvo rasta bronzinė skydo miniatiūra. Reikšmingas yra pats miniatiūros faktas. Ką ji gali reikšti, kodėl miniatiūra, o ne realus skydas? Vielbarko kultūros archeologai sako, kad buvęs kažkoks draudimas. Matyt, to draudimo priešprieša galėjo būti ginklų miniatiūrų dėjimas į kapus. Mūsų literatūroje taip pat yra teiginių apie Centrinės Lietuvos kultūros žmones, kurie neva nedėjo ginklų į kapus. Teigiama, kad seniai archeologų pastebėta, kad Vidurio Lietuvos kapinynuose reta ginklų, kad šio regiono gyventojams nebuvo reikalo turėti daug ginklų, nes ši sritis neturėjo bendrų ribų su svetimomis etninėmis grupėmis, ir Centrinės Lietuvos gyventojai, matyt, artimai ir taikiai bendravo su rytiniais kaimynais – lietuvių gentimis (Vaitkunskienė, 1990, 40). Painiavą sukėlė ydingas kirvių ir peilių skyrimas tik ūkio reikmenų grupei. Jie, galima sakyti, yra universalaus naudojimo. Minėtus įrankius vienodai galima naudoti ir karyboje, ir medžioklėje ar ūkyje, tačiau pasitaiko, kad kirviai ir peiliai (jei tik jie neturi specialių ginklą nurodančių požymių) priskiriami ūkio reikmenims. Kokios to pasekmės, gerai iliustruoja I–II a. Sargėnų (Kauno m.) kapinyno patirtis. Šiame kapinyne beveik nerasta grynųjų ginklų – iečių[60], tačiau dažnam Sargėnų vyrui buvo įdėtas kirvis. Iš 119 Sargėnų vyrų kapų kirviai buvo rasti 73 kapuose[61]. Kai juos priskyrė ūkio reikmėms, atsirado akstinas paremti rašytiniuose šaltiniuose užrašytą žinią apie taikingus aisčius. Visgi tai nieko bendra neturi su realybe, nes kirvis ir peilis yra kuo puikiausi ginklai. Šiaip ar taip, tačiau susidarė juokinga situacija: vėlyvajame neolite baltai turi net specialų ginklą – laivinius kovos kirvius, bronzos amžiuje – specialius Nortikių tipo kovos kirvius, ir staiga senajame geležies amžiuje jie liko be kovos kirvio. Taip žmonių visuomenėje nebūna. Turėjo baltai ir kirvių, ir peilių, kurie atliko ginklų funkciją.

Černiachovo etapas (220–450 metai)

Po 260 metų germanų ir vakarų baltų įtakos zonos buvo iš esmės perdalytos. Vysla tapo skiriamąja riba tarp germanų ir vakarų baltų. 220–260 metai Vielbarko kultūros žmonėms yra Pamario praradimo metas ir apskritai naujo etapo pradžia. Vyslos žemupio kairiajame krante liko vos keliolika paminklų, kurie liudija ištuštėjusias buvusias Vielbarko žemes kairiajame Vyslos krante. Naujojo laikotarpio Vielbarko kultūros migravimo centru tapo jų genetinė teritorija Vyslos žemupyje, iš kur, pasak R. Volongievičiaus (Wołągiewicz, 1993, 39–43), prasidėjo būsimosios Vielbarko kultūros sklaida Pamaryje. Po dviejų šimtų metų Vielbarko kultūra, „apsukusi“ savotišką ratą Pamaryje, persikėlė į dešinįjį Vyslos krantą. Vielbarko žmonės pasuko galindų kultūros pietine siena link Nemuno,

60 Sargėnų kapinyne ietis buvo rasta tik 317 vyro kape (Inv. Nr. 1817:10).

61 72 kapuose buvo rasti įmoviniai kirviai ir vienas kirvis (85 kapas) buvo siauraašmenis pentinis (Inv. Nr. 1616:73).

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Aukštaičiai arba Centrinės Lietuvos kultūra

Aukštaičių portretas nupieštas pagal Plinkaigalio kapinyno (Kėdainių raj.) antro vyro kapo, šešiolikto, kuriame buvo palaidotas vyras ir vaikas, kapo ir devyniolikto moters kapo radinius.
Tyrinėtojas Eugenijus Jovaiša, 1977.

Pirmą kartą aukštaičius paminėjo Petras Dusburgietis, kai aprašė 1294 metų Ragainės komtūro Liudviko iš Libencelės laivų karą prieš Aukštaitiją. Žodžio „aukštaičiai“ reikšmė laikui bėgant kito. Jau XV a. aukštaičiais vadinami ir kiti lietuviai, gyvenę į rytus nuo žemaičių. Manoma, kad aukštaičiai buvo pirmieji iš visų aisčių, susijungę su lietuviais ir sudarę genčių sąjungą. Aukštaičiai ir lietuviai, galimas dalykas, sudarė lietuvių tautybės branduolį. Vieni davė vardą visai valstybei, kiti – rytinei valstybės daliai.

Aukštaičių gentis susiformavo V a. Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų areale, nors yra ir kitaip manančių mokslininkų. Žinomiausi laidojimo paminklai – Marvelė, Kriemala, Pakalniškiai, Veršvai, Eiguliai, Griniūnai, Plinkaigalis, Obeliai. Mirusieji laidoti nedeginti. Retkarčiais kapo dugne randama po dvi tris poras akmenų. Mirusieji laidoti aukštielninki, vyrai galva į vakarus, moterys – į rytus. Rankos sudėtos ant krūtinės, juosmens arba dubens. Šalia vyraujančių nedegintinių kapų randama ir pavienių degintinių kapų. Degintinių kapų duobės labai įvairios: kaip ir griautinių kapų, ir ovalios formos duobutės. Įkapės ir apdegusios, ir nepaliestos ugnies. Įkapės dažniausiai sumišusios su kaulais. Jos gana gausios, tačiau yra kapų ir visai be įkapių.

Vyrams į kapus dėjo darbo įrankius: įmovinius, o kartais ir pentinius siauraašmenius kirvius, retkarčiais pjautuvus, dalgius. Į kapą dedamas ietigalis, siauras kovos peilis, retai pentinas ar žąslai. Vyrai puošėsi įvairių formų antkaklėmis, o drabužį susegdavo lankinėmis segėmis. Apyrankes vyrai retai nešiojo. Moterų, kaip ir vyrų, kapuose randami darbo įrankiai – ylos, pjautuvėliai, kapliai, verpstukai. Yra kapų, kuriuose prie kojos, dažniausiai prie kairiojo kelio, randamas molinis puodelis. Kapuose gausu papuošalų. Mirusiųjų galvas dabino apgalviais, kaklą puošė karolių, įvijėlių, kabučių apvaros. Nešiojo antkakles – plonėjančiais galais su kabliuku ir kilpele, šaukštines. Drabužį susegdavo lankinėmis

segėmis arba sege ir smeigtuku, sujungtu grandinėle. Segės nešiotos tokios pat kaip ir vyrų. Moterys mūvėjo apyrankes, dažniausiai randamos juostinės ir storagalės.

Ypatinga vieta aukštaičių kultūros istorijoje tenka Plinkaigalio kapinyno medžiagai. Plinkaigalio atradimai tarsi iš gausybės rago pažėrė ankstyvųjų viduramžių pradžios aisčių visuomenės kultūros klodų įvairovę. Neįtikėtinai turtinga Plinkaigalio bendruomenė gyveno karinės aristokratijos laikais. Gausu spalvotųjų metalų, sidabro ir alavo. Puošiamasi gintaru, kurio, sumenkus Gintaro keliui, vis daugiau liko aisčių puošybos poreikiams. Karinio elito žmones nuo aplinkinių skyrė gausūs papuošalai ir ypač puošniai ornamentuoto sidabro plokštelėmis padabinti geriamieji ragai, kovos peiliai ir kiti ginklai. Moterų puošyba taip pat įvairi, ypač galvos apdangalai, aprangos reikmenys – segės, smeigtukai, krūtinės juostos, kaklo ir rankų papuošalai – antkaklės, apyrankės, žiedai.

Deginimo paprotys į aukštaičių žemę atėjo greičiausiai iš Nadruvos. Kai kuriose vietose jau V–VI a. To meto aukštaičiai ir nadruviai turėjo ir daugiau bendrų kultūros bei laidosenos bruožų – ir vieni, ir kiti retai dėjo ginklus į kapus, drabužiams susegti naudojo seges ir kita. Vėlyvųjų aukštaičių gyventa teritorija šiaurėje siekė dabartines Panevėžio apylinkes, šiaurės vakaruose – Šušvės baseiną, Ariogalos apylinkes, pietuose – Šešupės vidurupį, o į vakarus Nemuno pakrantėmis tęsėsi iki pat Prūsijos. Pagrindiniai vėlyvojo geležies amžiaus aukštaičių laidojimo paminklai – Veršvai, Marvelė, Graužiai, Ruseiniai, Pakalniškiai, Nendriniai. Vėlyvuosiuose aukštaičiuose paplitęs deginimo paprotys, plokštiniai kapinynai ir nedegintų žirgų kapai.

Mirusieji laidoti negiliose apvaliose ar ovaliose duobėse. Buvo laidojamos iš laužavietės atneštos mirusiojo liekanos su negausiomis įkapėmis. Retkarčiais randama angliukų ir degėsių. Žirgas laidotas kartu su sudegintu mirusiuoju arba šalia jo. Kartais žmogus palaidotas su 2, 3 ar net 8 žirgais. Skirtingai nuo lietuvių pilkapiuose palaidotų žirgų, aukštaičių žirgai laidoti su labai įvairia, turtinga ir netgi prabangia žirgo apranga. Dėl mirusiųjų deginimo papročio mažai išlikę aukštaičių įkapių. Išlikę papuošalai sulaužyti ir susilydę. Iš likusių jų dalių aišku, kad puoštasi vytinėmis antkaklėmis plokščiais išplotais galais, su kabliuku ir kilpele. Moterys nešiojo įvijinius apgalvius su skiriamosiomis plokštelėmis. Drabužį ir vyrai, ir moterys susegdavo segėmis. Nuo IX a. pabaigos tai įvairios pasaginės segės, cilindriniais daugiakampiais galais.

apėmė Narevą, Bugą, Pripetę, pasiekė Dniestro aukštupius ir Samą ties jo santaka su Vysla. Sembos aisčiai ir galindai pajuto šią jėgą. Kaip galindų atsakas regimas jų pasistūmėjimas į pietvakarius ir į šiaurės rytus. Galindų kultūra 220–300 metais buvo labiausiai išsiplėtusi. Vakaruose ji tiesiogiai susiėjo su Sembos aisčiais, o ir patys Sembos gyventojai gerokai pasistūmėjo į pietus ir jau plačiu ruožu siekėsi su Vielbarko kultūros atstovais. 220–260 metais iš kultūrų žemėlapio išnyko germanams skiriama Gustovo grupė. Plačiu ruožu nuo Oderio dešiniojo kranto iki Gdansko prieigų įsikūrė vadinamoji Dembčino grupė, kuri užėmė anksčiau Vielbarko kultūros žmonių turėtas žemes. Lenkų tyrinėtojai pažymi, kad naujoji kultūra gyvavo iki IV a. pabaigos arba V a. pradžios. Jos germaniška prigimtimi neabejojama ir sakoma, kad šioje grupėje akivaizdi Paelbio žiedo įtaka. Ją patvirtina keramikos formų rinkinys, metalo dirbinių, papuošalų ir aprangos elementų tipai. Pažymėtina, kad, kaip ir Vielbarko kultūroje, mirusieji laidoti plokštiniuose kapuose nesudeginti, o vyrų kapuose nėra ginklų. Būdinga detalė, kad vėlyvajame kultūros periode stebimi Dembčino grupės ryšiai su Skandinavija. Kuriai germanų genčiai skirtina ši grupė – sunku pasakyti. Nuo senbuvių lugijų ir Vielbarko kultūros žmonių atskiriantys požymiai rodytų, kad tai buvo naujieji ateiviai. Gal langobardai, gal kiti germanai, bet viena aišku, kad jie buvo Paelbio germanai.

Pamario germanizavimas per Dembčino grupę užbaigė germanų placdarmą nuo Baltijos jūros iki pat Dunojaus per lugijų genčių sąjungą (Pševorsko kultūra). Černiachovo kultūros paminklams būdingi du pradai – germanų ir baltų. Su šiuo teiginiu, manau, negali nesutikti nė vienas tyrinėtojas. Vielbarko kultūrą laikant vakarų baltų palikimu, į logišką grandinę siejasi germaniško ir baltiško paveldo šaltiniai. Patyrinėjus išsamiau, gal galima būtų išskirti Černiachovo kultūros baltiškas ir germaniškas zonas. Manytina, kad tokios zonos turėtų ryškėti kaip tik abiejose germanų ir baltų takoskyros pusėse. Į tokią pačią logišką grandinę siejasi ir baltų indėlis į Didžiojo tautų kraustymosi procesus, kuris pažįstamas iš grįžtamosios medžiagos – vadinamųjų kunigaikščių ir jų kariaunos narių palaidojimų nuo IV a. pabaigos iki VI a. Tokiam požiūriui prieštarauja Boriso Magomedovo (Б. Магомедов) mintys – esą Vielbarko kultūra buvo pagrindas vėlyvojo Romos laikotarpio pradžioje, apie 220 metus, Rytų Europos pietuose Černiachovo kultūrai rastis, kurią jis siūlo sujungti su Sintana de Murešo kultūra; šias abi kultūras sietų vienas pavadinimas „gotų kultūrinis žiedas“ su plačia teritorija nuo Pabaltijo iki Juodosios jūros (Магомедов, 2007, 345). Kaip matyti, autorius milžinišką teritoriją nuo Baltijos iki Juodosios jūros atiduoda germanams ir siūlo sujungti Sintaną de Murešą su Černiachovo kultūra. Tokių minčių esama ir mūsų istoriografijoje (Banytė-Rowell, 2007, 119). Bet Sintana de Murešo kultūra ir yra dokumentuotai siejama su tikrąja gotų istorija. Kaip tik šioje teritorijoje vykusius įvykius aprašė Jordanas. Černiachovo kultūros reikalus sieti su vienu „gotų kultūriniu žiedu“ vargu ar įmanoma. Ir kaip čia neprisiminti M. Kulikovskio pastebėjimų apie tai, kad kai kurie archeologai yra

užmiršę apie vietines kultūras ir jų raidą. B. Magomedovas taip pat užmiršo baltų pasaulio indėlį į Černiachovo kultūros raidą, ir tai visiškai prieštarauja archeologijos duomenims. Pakanka paminėti lankinių lenkta kojele ir lankinių žieduotųjų segių kilmę ir jų paplitimą, kad būtų galima įsitikinti, jog baltai dalyvavo šios kultūros gyvenime. Segės lenkta kojele mūsų medžiagoje pasirodė prieš 220 metus ir plačiausiai naudotos 220–450 metais, tai yra vėlyvuoju romėniškuoju laikotarpiu. M. Michelbertas nurodo, kad jų daugiausia randama Vakarų ir Centrinės Lietuvos kapinynuose, Pilkapių kultūros teritorijoje, mažiau – Užnemunės laidojimo paminkluose ir Rytų Lietuvos pilkapiuose. Jos paplitusios ne tik vakarų baltų šiauriniame areale, bet ir įvairiose Černiachovo kultūros vietose, Rumunijoje ir Rytų Vengrijoje. Rasta jų ir Kryme. Tyrinėtojai nėra vieningi dėl jų kilmės. Kai kurie mano, kad jos atsirado Juodosios jūros šiaurinėse pakrantėse ir iš ten plito į Šiaurės Europą. Tačiau labiau įtikima, kad kaip tik Sembos ir Vyslos žiočių aisčių teritorijose buvo sukurti svarbiausi lankinių lenkta kojele segių tipai. Iš čia segės plito į Černiachovo kultūros teritoriją (Michelbertas, 1986, 119–120). Toks aiškinimas atrodo visiškai logiškas turint omenyje Vielbarko kultūros raidos kryptį – iš šiaurės į pietus, o ne atvirkščiai. Tipologiškai šioms segėms labai artimos yra lankinės žieduotosios segės. Jos pasirodo labai panašiu laiku – po 220 metų, kai Vielbarko žmonės išėjo iš Pamario ir plėtė savo įtaką dešiniajame Vyslos krante ir į rytus nuo jos. Šio tipo segės labiausiai paplitusios Sembos ir Mozūrų aisčių teritorijose. Be Lietuvos paminklų, jos žinomos Vakarų Baltarusijoje (kaip tik Vielbarko įtakos zonoje), Ukrainoje, Kryme (Černiachovo kultūros teritorijoje). Beje, lankinių žieduotųjų segių neretai randama karinio elito kapuose. Vieni iš naujausių karinio elito kapų buvo rasti 2006 metais atliekant Vėluikių kapinyno, esančio Nemuno žemupio kultūros teritorijoje, tyrinėjimus (Jovaiša, 2007, 3–20). Tyrinėtojai įvairiai kalba apie šių segių kilmę. Gamybos centru įvardijamas Vakarų Lietuvos pajūris. Kiti šių segių prototipu laiko germaniškas seges, dar jų kilmę sieja su II a. pabaigos sarmatiškomis segėmis (Michelbertas, 1986, 120–121). Bet kas gi neleidžia šių segių kilmės vieta laikyti jų gausiausių radimo vietų – baltų Sembos ir Mozūrų? Šiaip ar taip – niekaip negalima paneigti, kad visos radimo vietos yra glaudžiausiai susijusios su aisčių pasauliu. Turint omenyje tik ką minėtą bendrąją Vielbarko kultūros plėtros kryptį ir baltiškus jos radinius, logiška būtų manyti, kad šis segių paveldas į Černiachovo kultūros teritoriją pateko kaip tik dėl Didžiosios aisčių migracijos.

Tradicinis kelias, kurio laikantis Vielbarko kultūra atiduota germanų gotams, susiduria su prieštaringais klausimais. Pirmas klausimas, kaip Černiachovo kultūroje atsidūrė gausybė baltų kultūros paveldo (lankinės segės lenkta kojele, lankinės žieduotosios segės, emaliuoti dirbiniai ir kt.), kurių itin gausu aisčių žemėse. Žinoma, lengviausia pasakyti, kad jos ir ne aisčių, bet archeologijos faktai jais ir lieka. Kitas dalykas – kyla klausimas, kaip aisčiai pateko į Didžiojo tautų kraustymosi areną? Peršama mintis, kad Vyslos kairysis baseinas užimtas germanų lugijų, kairysis – gotų. Baltstogės apylinkės, Belovežo girios ir Bresto Pabugio

teritorijose šeimininkavo tie patys gotai. Tai kaip vakarų baltai turėjo nukeliauti ir dalyvauti naujosios Europos kūrimo reikaluose? Niekaip? Bet taip nėra. Į Vielbarko kultūrą žiūrint kaip į aisčių paveldą, atsiveria kitas šio proceso suvokimas ir baltiški artefaktai randa savo logišką paaiškinimą nuo Černiachovo kultūros šiaurės iki Krymo. Netgi neminint galindų migracijos istorijos, žinoma daugybė grįžimų į vakarų baltų žemes iš Didžiojo tautų kraustymosi karo veiksmų teatro. Juos liudija nemažai karinio elito kapų, kuriuose yra pakankamai daiktinių tų kelionių Europos keliais liudijimų (papuošalų ar importinių ginklų).

Tai yra archeologų tyrinėjimai, tačiau etninė istorija didžia dalimi gali būti paaiškinama ir antropologijos* tyrimais. 2014 metais Kijeve pasirodžiusi Tatjanos Rudič (Рудич Тетяна Олександрівна) monografija skirta I–II tūkstantmečio vidurinio Padnieprio antropologijai (Рудич, 2014). Autorė užsibrėžė tikslą antropologinės medžiagos pagrindu pamėginti, kur galima, atsekti genetinius ryšius ir galimą Černiachovo kultūros etninę priklausomybę. Jos išvados tokios įdomios, kad verta paskelbti autentiškus autorės žodžius: „Dalis Černiachovo kultūros vidurio Padnieprio serijų priklauso šiaurės europidų ratui. Tai gerai parodo morfologinės charakteristikos ir tarpgrupinė analizė. Remiantis jos rezultatais, dalis černiachoviečių vidurinio Padnieprio serijų patenka į šiaurinių europidų populiacijos klasterį. Suprantama, pirmoji mintis, kuri ateina į galvą, – tai gotų buvimo tema, tačiau reali situacija žymiai sudėtingesnė. Šiaurinių vidurinio Padnieprio Černiachovo kapinynų ryšių negalima susieti išimtinai tik su germanais. Šiauriniame siūlomos analizės klasterio variante koncentruojasi europietiškų teritorijų grupės, kurios atstovauja, iš esmės, germanų ir baltų populiacijoms. Vidurinio Padnieprio černiachoviečių kapinynų kaukolės iš Derevianos (Деревяна) ir Maslovo (Маслово) antropologines paraleles nurodo ryšius su Rytų Pabaltijo I–V a. gyventojais, kurie palaidoti baltų kapinynuose (Centrinės Lietuvos plokštiniai kapinynai, Pilkapių kultūros pilkapiai).“ Ką gi čia daugiau bepridursi. Gal dar tos pačios autorės žodžius apie Vielbarko kultūrą: „Neverta atmesti versijos, kad atskirų baltų grupių pasirodymas viduriniame Padniepryje ir kairiojo kranto žemėse gali būti susietas su gotų judėjimu, apėmusiu gyventojų grupes, kurios nebūtinai buvo etniniai germanai. Tos pačios Vielbarko kultūros kaip pagrindinius gyventojus kai kurie archeologai mato gotus, nors etninė Vielbarko genčių priklausomybė ganėtinai nevienareikšmė. Gotų, atvykusių iš Skandinavijos, išsilaipinimo vieta laikomos Vyslos žiotys. Persikėlimas per jūrą, greičiausiai, nebuvo masinis reiškinys. Žymią įtaką formuojantis šiai kultūrai padarė šios teritorijos senieji gyventojai (Wolfram, 2003; Godlowski, 1970). Antropologinį Vielbarko kultūros nevienalytiškumą pripažįsta lenkų tyrinėtojai (Gladykowski-Rzeczycka, 1987, 178). Ilgą laiką baltai gyveno rytinėje Baltijos jūros pakrantėje, baltiški toponimai driekiasi į vakarus už Vyslos, baltų dirbinių randama Vielbarko kultūros kapinynuose. Vidutinės rinktinės Vielbarko kultūros gyventojų moterų serijos Slovinsko-Dravos ir Mozūrijos-Polesės grupėse atspindi morfologinę antropologinę tapatybę

su baltų populiacijomis ir, tikėtina, jos susiformavimo baltų pagrindu. Judant į pietus, prie gotų prisijungdavo įvairių germanų genčių, tačiau migracija galėjo paliesti ir atskiras baltų grupes, keltų genčių palikuonis ir kitų tautų atstovus“ (Рудич, 2014, 48–58).

Tokias T. Rudiš įžvalgas, kurias leido suformuluoti labai apčiuopiama antropologijos medžiaga, verta palydėti gilesniu žvilgsniu į mūsų archeologijos medžiagą lugijų ir Černiachovo kultūrų aspektu. Sakoma, kad esą aisčių segių tipai yra tie patys arba artimi Pševorsko kultūros segėms. Mūsų laikotarpio lugijų paminkluose, palyginti su aisčių, nėra didelės segių įvairovės. Tuo galima įsitikinti panagrinėjus germanų pasaulio segių apžvalgą (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 1994, 480–505). Be viso kito, kaip pabrėžiama, Pševorsko kultūroje jos dažnai būdavo daromos iš geležies. Atvirkščiai, I–II a. baltų pasaulis itin turtingas įvairiausių tipų segių iš spalvotojo metalo, iš kurių baltiškąja prigimtimi išsiskiria įvairiausių tipų laiptelinės segės. Baltai apsčiai turi labai profiliuotų, akinių šalutinės prūsų serijos segių, baltiškų segių trikampe kojele ir kitokių segių atmainų. Teisingai teigiama, kad vakarų baltų žemėse antrajame senojo geležies amžiaus laikotarpyje, apie 200–220 metus, atsiranda geležinių lankinių segių lenkta kojele. Jos Pševorsko kultūroje dažniausiai geležinės, o baltų kultūrose didžiausioji jų dalis buvo daromos iš spalvotųjų metalų. Svarbu pabrėžti, kad aisčių kultūroje geležis segių gamybai imta naudoti tik antrojoje senojo geležies amžiaus pusėje, po 260 metų, kai Gintaro kelias sumenko ir spalvotųjų metalų aisčiai gaudavo žymiai mažiau. Ir tai mūsų žemėse geležinių segių skaičius yra, palyginti su lugijų, labai menkas. Bet štai lugijų kultūroje šis dėsnis neveikia – jų segių gamyba iš esmės paremta geležimi. Kyla klausimas, ar tai sąmoningas meistrų pasirinkimas, ar prievartinis rinkimasis, kai spalvotasis metalas sunkiai pasiekiamas. Ką tai reiškia – nesunku įsivaizduoti. Pirmiausia išvada, kurią patvirtina Gintaro kelio tyrinėjimai, yra ta, kad pagrindiniai prekybos partneriai buvo ne lugijai, bet aisčiai. Ir čia gal tiktų pasakyti, kad kokia bebūtų mada, tačiau jos galimybes diktuoja medžiaga bei technologijos. Mūsų kultūros atveju IV a. spalvotųjų metalų stygių gali liudyti jo pabaigoje atsiradusi dar viena geležinių segių atmaina – geležinės lankinės segės ilga kojele (Jovaiša, 1984, 118–136).

Analizuojant segių lenkta kojele paplitimą (A161–162 tipas), aiškėja, kad lugijai negali būti pavadinti šių segių atradėjais (tarp jų ir geležinių). V. Novakovskis yra paskelbęs geležinių lankinių segių radimo vietas vakarų baltų erdvėje (Nowakowski, 1996, pav. 15). Jų gausiai rasta Semboje, Priegliaus baseine, ypač galindų Mozūruose. Randama jų ir vakarų baltų šiauriniame areale. Niekas iki šiol nėra nustatęs lankinių segių lenkta kojele kilmės vietos, tačiau vakarų baltų areale randami jų kiekiai verčia abejoti dėl jų gamintojų ir laurus atiduoti Pševorsko kultūros gyventojams. M. Michelbertas, kalbėdamas apie jų paplitimą, remiasi A. Ambrozo nuomone, kad prūsai ir Vyslos žemupio gyventojai sukūrė svarbiausius lankinių segių tipus (Michelbertas, 1986, 120). Taigi – Vielbarko žmonės ir Sembos aisčiai,

kurie priklauso baltų erdvei. Manoma, kad vadinamieji Vyslos žemupio gotai ir buvo tie lankinių segių skleidėjai plačiame Černiachovo kultūros plote iki pat Krymo. Vielbarką įtraukus į baltų orbitą, labai natūraliai baltų medžiaga komponuojasi dvilypėje Černiachovo kultūros terpėje. Lankinės lenkta kojele segės yra dažnas radinys šiaurinėse vakarų baltų kultūrose – jų nemažai randama Vakarų Lietuvos, Nemuno žemupio, Centrinės Lietuvos ir Pilkapių kultūros teritorijose. Vien tik tyrinėjant Dauglaukio plokštinį kapinyną, kuris priklauso Nemuno žemupio kultūrai, jų rasta 4 kapuose (kapai 21, 63, 101 (geležinė), 127). Radinių kompleksai, ypač Romos monetos, 101 ir 127 kapuose visus juos leidžia datuoti tarp 150 ir 260 metų (kapas 21 datuojamas 150–220 metais; kapas 63 – 220–260 metais; kapas 101 – 220–260 metais; kapas 127 – 220–260 metais). Kapų kompleksai kaip tik patvirtina lankinių segių lenkta kojele datavimą ir plitimo logiką. Šio tipo segių pradžia laikoma 150–220 metų pati pabaiga. Taigi ankstyviausioji segė yra iš 21 kapo, o didžiausia dalis, kaip ir nurodoma, priklauso jau laikotarpiui tarp 220 ir 260 metų. Kaip tik tuo metu stebima didžiausia Vielbarko kultūros žmonių migracija į dešinįjį Vyslos krantą.

Grįžtant prie jau minėtų lankinių lenkta kojele ir žieduotųjų segių, galima konstatuoti, kad pastaruoju metu mūsų literatūroje jų chronologijos, paplitimo ir kilmės klausimams skiriama nemažai dėmesio. Svarstoma jų chronologija, tipologija, paplitimas (Banytė-Rowell, 2001, 139–146; 2011, 25–86; Budvydas, 2002, 243–274), nes jų Lietuvos archeologijos medžiagoje gausu nuo 150 metų iki pat V–VI a. J. Andžejovskio ir A. Ciešlinskio darbe apie germanų ir baltų santykius iškeliamas įdomus klausimas – draugiški ryšiai ar priešiška kaimynystė? (Andrzejowski, Cieśliński, 2007, 279–319, pav. 26–27). Turima omenyje germanais laikomus Vielbarko žmones ir aisčius. Kaip betarpiškų ryšių iliustracija pateikiami A161–162 tipo lankinių geležinių segių lenkta kojele ir A167 lankinių žieduotųjų segių paplitimo žemėlapiai. Jie, priešingai nei manyta, rodo tolygų šio tipo segių plitimą, o ne vadinamąsias „baimės zonas“ Pasargės upės regione, kuri kaip tik ir yra Vielbarko žmonių ir aisčių skiriamoji riba. Ugnius Budvydas yra sudaręs Lietuvoje randamų šių tipų segių paplitimo žemėlapius (Budvydas, 2002, 246, 254–255, pav. 2, 10). Tiesa, jis neišskyrė geležinių, tačiau šiuo atveju svarbus pats tipas. Sujungus minėtų autorių žemėlapius, nesunku pastebėti, kad lankinės lenkta kojele segės šiauriniame vakarų baltų areale randamos Vakarų Lietuvos, Nemuno žemupio, Centrinės Lietuvos ir Pilkapių kultūrų teritorijose. Kartu su baltiškais galindais, Sembos-Notangos aisčiais jie sudaro didelę lankinių segių lenkta kojele vartotojų ratą, ir didelis šių segių skaičius Vielbarko kultūroje vėlgi liudija apie tą patį kultūrinį bendrumą. Žieduotųjų segių, kaip ir lenkta kojele, yra įvairiausių tipų ir variantų. Jų įvairovės topografinis vaizdas aprašomas toje pačioje J. Andžejovskio ir A. Ciešlinskio publikacijoje. Sujungus U. Budvydo surinktus A167–168 tipo žieduotųjų segių paplitimo Lietuvoje duomenis su minėtų autorių žemėlapiu, matyti, kad žieduotosios segės yra tik mūsų tiriamojo arealo kultūrinis paveldas. Jų paplitimas aisčių žemėse yra akivaizdus ir

visuotinis: nuo šiaurinių aisčių Pilkapių kultūros žemyn link Vakarų Lietuvos, Nemuno žemupio, Centrinės Lietuvos plokštinių kapų kultūrų. U. Budvydas (2002, 254–255) teigia: „Lietuvoje rastos 49 segės iš 24 kapinynų (neįtraukta Dauglaukio kapinyno tyrinėjimų medžiaga), o dvi aptiktos atsitiktinai. Tai ankstyviausios nagrinėjamos segės (167 ir 168 tipai pagal O. Almgreną). Kaip ir I.1. potipio lankinės segės lenkta kojele, dauguma jų aptikta Vakarų Lietuvos kapinynų teritorijoje, šiek tiek mažiau Žemaitijos, Nemuno žemupio bei Vidurio Lietuvos kapinynuose. Nemažai jų randama Latvijoje, tačiau ne taip gausiai kaip Lietuvoje, aptinkama Estijos lobiuose." Papildant autorių, galima pasakyti, kad, be Dauglaukio, šių segių rasta ir Barzūnų kapinyne, kuris yra priešais Dauglaukio kapinyną anapus Jūros upės (dešiniajame krante). Tad ankstyviausiojo tipo žieduotųjų segių Lietuvoje suskaičiuojama daugiau kaip penkiasdešimt iš 25 laidojimo paminklų. Ankstyvojo tipo žieduotosios segės tankiai paplitusios galindų Mozūruose, Semboje-Notangoje ir Vielbarko kultūroje. Yra žinoma, kad lankinės žieduotosios segės plačiai naudotos[62] tarp 220 ir 260 metų, tai yra kaip tik tuo metu, kai Vielbarko žmonės žengė paskutinius migracijos žingsnius į dešinįjį Vyslos krantą. Negalima nepastebėti, kad lankinių žieduotųjų segių „kelias" pakartoja šios kultūros žmonių kelią Vyslos dešiniuoju krantu ir toliau link Juodosios jūros. Akivaizdu, kad segės gausiausiai paplitusios tik dešiniajame Vyslos krante, Brūkšniuotosios keramikos kultūros vakarinėje dalyje (įskaitant ir dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvusios kultūros dalį). Kad šio tipo segės baltams itin būdingos, vargu ar kas ims neigti, o jų išplitimas rodo neabejotiną baltų kultūros dalyvavimą Černiachovo kultūros reikaluose. Ir šis svarbus akcentas gotiško „atspalvio" šalininkų pastangas verčia perniek. Jei tame gotiškame atspalvyje taip gausiai yra paplitusios baltų kraštams būdingos lankinės žieduotosios ir lenkta kojele segės, tai tą gotišką atspalvį teks priskirti ir visiems likusiems vakarų baltams. Bet tai visiškai neįmanomi dalykai, ir tenka konstatuoti, kad ir vėl bendras gotiškas atspalvis nuo Juodosios iki Baltijos jūrų labai jau sueižėjęs. Bet juk čia nepaliesta ir kita baltiška medžiaga, pavyzdžiui, dirbinių su emaliu paplitimas, kurio baltišką prigimtį pripažįsta lenkų archeologai (Bitner-Wróblewska, 1989, 161–177) ir kurio nemaža dalis pasklidusi Vielbarko kultūroje, vėliau ir Černiachovo kultūroje.

Rytų Lietuvos pilkapių ryšį su Černiachovo kultūra arba, kaip sakoma, su „gotų žiedo erdve", atskleidžia A. Bliujienės darbas[63]. Autorė aptaria dviejų laikotarpių – 360–450 ir 430–520 metų – Rytų Lietuvos pilkapių ypatumus ir daro išvadą, kad pirmuoju laikotarpiu: „<...> Rytų Lietuvos kapuose randami papuošalai, taip pat laidosenos elementai rodo buvus gana artimus ryšius su Černiachovo kultūra ir jos aplinka"[64]. Apibendrindama kito laikotarpio

62 V. Novakovskis jų pradžią linkęs nurodyti B2/C1 periode, tarp 150 ir 200 metų (Nowakowski, 1996), tačiau C1a periodas yra neabejotinai šių segių išplitimo laikas.

63 Bliujienė, 2006, 123–143.

64 Ten pat, 142–143.

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė. Popierius, spalvoti pieštukai, 680 × 480 mm, 2015.

Lietuviai

VI amžiaus pabaigoje ir VII amžiaus pradžioje susiformavo lietuvių pilkapių kultūra. Lietuviškų ežerėlių aplinkoje gyvenantys lietuviai nupiešti pagal Karmazinų, Neravų, Pabarių ir Pakrauglės pilkapynų radinius.

Tyrinėtojai Konstantinas Tiškevičius (Karmazinai, 1857), Helena Holubočova (H. Cehak-Hołubowiczowa, Karmazinai, 1933, Pakrauglė, 1939), Gintautas Vėlius (Karmazinai, 1997), Eugenija Butėnienė (Neravai, 1975), Vandalinas Šukevičiaus (W. Szukiewicz, Pabariai, 1893).

Istorijos šaltiniuose Lietuvos vardas pirmą kartą paminėtas 1009 metais Kvedlinburgo analuose. Vėliau Lietuvą mini Rusios metraščiai. Nuo 1113 metų Lietuva minima kaip Kijevo Rusios kaimynė.

Lietuviai yra aisčių gentis, kurios pagrindas – ankstyvųjų galindų kultūra. Lietuvių kultūra susiformavo VI a. pabaigoje – VII a. pradžioje. Jų laidojimo paminklas yra pilkapis, kuriame laidojo sudegintus mirusiuosius. Ankstyvieji pilkapiai buvo iš smėlio, o jų sampilą supo akmenų vainikas. Kiek vėliau, VII–VIII a., vainiko išorėje kartais būdavo kasamos kelios įvairaus dydžio ir formos duobės, dalis jų primena sampilą supantį griovį. Po IX a. pilkapį apjuosdavo tik grioviu, kuris skyrė mirusiųjų ir gyvųjų pasaulį. Deginti žmonių kaulai pilkapyje laidoti be degėsių. Užkasami ir duobėje po sampilu, ir įvairiose sampilo vietose. Laidota nuo 1–2 iki 7–8 mirusiųjų. Ant sudegintų kaulų arba šalia jų sudėtos įkapės. Tvarkingai įkapės buvo dedamos V–VI a., o vėliau jos imtos maišyti su degintais kaulais. Ankstyviesiems lietuviams po VI a. nebūdingos gausios įkapės. Vyrauja geležiniai daiktai. Vyrams dėti siauraašmeniai pentiniai kirviai, peiliai, ietys. Papuošalų vyrų kapuose nedaug. Tai lankinės trikampe kojele ir žieduotosios segės bei antkaklės su kabliuku ir kilpele. Moterys laidotos su darbo įrankiais – ylomis, pjautuvais, keliais moliniais verpstukais. Drabužį susegdavo sege. Segės tokios pat kaip ir vyrų. Retkarčiais vietoj segės randamas ir nuokamienis smeigtukas. Ant rankų mūvėjo storagales, rankogalines bei juostines apyrankes. Audinio kraštas dažnai buvo puošiamas žalvariniais cilindrėliais.

Vėlyvieji lietuviai pamažu plėtė savo teritoriją, aprėpiančią kitas giminiškas baltų gentis. Ypač ji išsiplečia pietvakarių bei pietų kryptimi ir apima retai apgyventus plotus dešiniajame Nemuno krante ir Merkio baseine. X–XIII a. lietuvių gyventi plotai šiaurėje siekė

dabartinį Zarasų rajono pietrytinį kraštą, vakaruose – Šventąją ir Nemuno vidurupį, pietuose – Merkio baseiną ir Gaujos aukštupį, rytuose – vakarinį Baltarusijos pakraštį iki Svyrių ežero. Žinomiausi vėlyvųjų lietuvių laidojimo paminklai – Degsnė, Kapitoniškis, Kurklių šilas, Čiobiškis, Žvirbliai, Rusių Ragas, Pamusiai. Ir toliau mirusieji deginami ir laidojami pilkapiuose. Akmenų vainikus apie sampilus pakeitė grioviai. Laidojami tik iš laužo vietos atnešti mirusiojo palaikai. Viename pilkapyje laidojama po kelis mirusiuosius (nuo 1 iki 7–8) įvairiose sampilo vietose: kartais ant pagrindo ar truputį įkasti į pagrindą. Kapą sudaro sudegusių kaulų krūvelė, o kartais degėsiai. Įkapės ar jų likučiai dažniausiai randami sudėti virš sudegusių kaulų krūvelės, rečiau tarp jų. Peilis ir ietigalis retkarčiais būna įsmeigtas į žemę šalia kaulų. Kartu su mirusiuoju laidotas ir jo žirgas. Jis dažniausiai nedegintas, atskirame pilkapyje, negilioje duobėje. Laidota po vieną žirgą. To paties laikotarpio pilkapiuose randama ir sudegintų, ir nedegintų žirgų. Degintas žirgas laidotas taip pat tik vienas. Paprastai laidotas tik nedidelis žiupsnelis sudegintų kaulų kartu su aprangos dirbiniais. Žinomos kelios grupės pilkapių, kuriuose rasta sudegintų ir nedegintų žirgų kapų. Paprotys sudeginti žirgą išliko ir vėliau.

Kapuose randama ir keramikos. Vyrams į kapus dėti ginklai – ietigaliai, peiliai, kalavijai, darbo įrankiai – peiliukai, siauraašmeniai kirviai. Randama papuošalų, raitelio atributikos, buitinės paskirties daiktų – pentinų, geriamųjų ragų apkalų. Dažna vyro įkapė – diržas su metaline sagtimi, antkaklė, segė, apyrankė, žiedas. Antkaklės nešiotos vytinės su kilpelėmis galuose, segės nuo X a. – pasaginės. Moterims į kapą dėtos ylos, peiliukai, moliniai verpsteliai, dažnai net keli (3 arba 4). Moterys dėvėjo apgalvius iš žalvarinių įvijų ir žalvarinės skardos plokštelių. Ant pakaušio prie jų prikabindavo grandinėles su pakabučiais. Puošėsi vytinėmis kūginėmis, plokščiais užkeistais galais antkaklėmis, karolių apvaromis, drabužį susegdavo net keliomis pasaginėmis segėmis, tačiau nenešiojo smeigtukų. Rankas puošė apyrankėmis. Žirgų kapai gausiomis įkapėmis nepasižymi – dėjo tik būtiniausią aprangą, iš kurios išlikę žąslų ir balno kilpų, viena kita sagtis ir labai retai – karčių įvijos. Neretai prie žirgo griaučių randamas pjautuvas, tai tarsi žirgo atributas. Matyt, pjautuvai naudoti pašarui ruošti, ypač kelyje.

3:11 iš. Didžiosios aisčių migracijos galindų banga. Toponimo *galind- paplitimas:

1. Mozūrų Galinda;
2. Pamaskvės Голядь;
3. Lenkų ir čekų pasienio galindai;
4. Tikriniai vardai su **galind-* iš Sen Serneno (Tulūza);
5. Pirėnų galindai.

Svarbiausieji Gintaro kelio maršrutai I–IV a.:

A. Pagrindinio Gintaro kelio maršrutas iš Lencijos į Vyslos žiotis;
a. Lencijos maršruto atšaka per Pamarį į Vyslos žiotis;
B. pagrindinio Gintaro kelio maršrutas iš Karnunto į Sembą;
B1. Karnunto kelio atšaka;
B2. Karnunto kelio atšaka;
C. Gintaro kelio maršrutas iš Akvinko per Karpatus į Galindą.

1. Galindų tėvynė
1a. Dėl Vielbarko-galindų-sūduvių įtakos susiformavusi III–VI a. Rytų Lietuvos pilkapių kultūra
6. Vielbarko kultūra 220–260 metais

Gotų teritorijos pagal V. Toporovą:

7. Rytų gotai (200–433 metai);
8. Vakarų gotai (200–375 metai);
9. Rytų gotai (433–471 metai);
10. Vakarų gotai nuo 419 metų;
11. Vakarų gotai (460–711 metai).

Galindų migracijos į rytus ir vakarus maršrutai pagal E. Jovaišą:

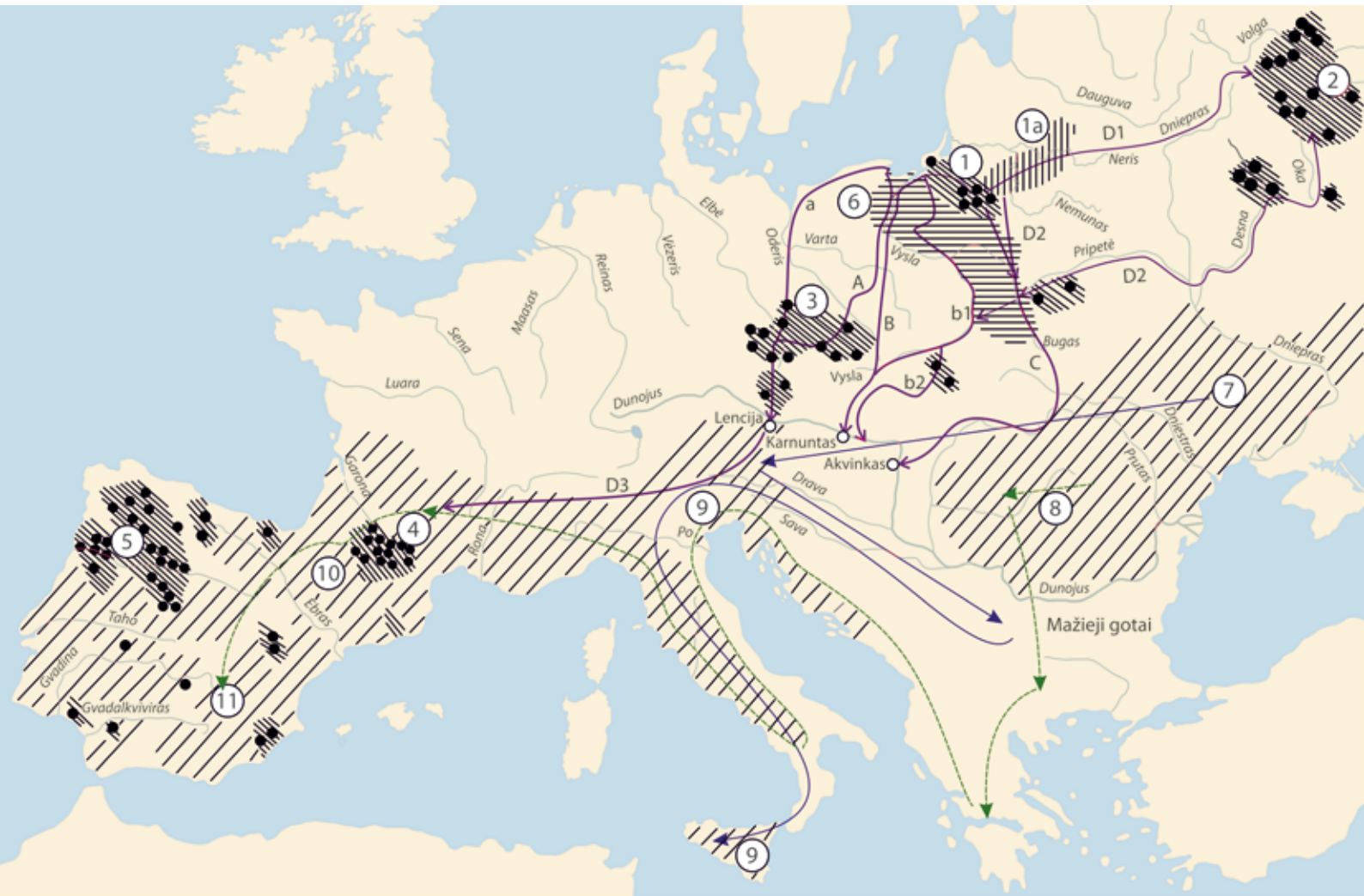
D1. Iš Galindos per galindų periferiją Rytų Lietuvoje, toliau Neries ir Dniepro aukštupiu iki Maskvos upės;
D2. Iš Galindos į dešiniakrantę Pripetę ir toliau per Briansko-Orlovo arealą Dvinos aukštupyje į Okos ir Maskvos upės baseiną;
D3. Iš Galindos per Lencijos Gintaro kelią (A) į Noriko provinciją ir iš jos kartu su gotais į Pirėnus.

Sudarė E. Jovaiša, 2014

medžiagą, ji rašo: „Šiuo laiku reikšmingiausi Rytų Lietuvos pilkapių kultūros ryšiai buvo su Dunojaus vidurupio regionu ir teritorija tarp vakarų Bugo ir Dniestro. Ir šiuo laikotarpiu Rytų Lietuvos pilkapių kultūra išlaiko tradicinius ryšius su sūduvių kultūra“[65]. Čia pat autorė atkreipia dėmesį, kad nedidelėje teritorijoje ties Tauragnų ežeru apimant Žeimenos žiotis ir „atsiremiant“ į Vajuonio ir Žeimenos ežerus, susikūrė tam tikra politinė struktūra, kuri galėjo kontroliuoti regioną. Kitaip tariant, Taurapilio tipo socialinės struktūros žmonėms galėjo priklausyti prekybos kelias. Svarbu yra tai, kad ši nedidelė sritis išskirta kaip atskiras elementas, kuris, matyt, nėra būdingas I–V a. Rytų Lietuvos pilkapių kultūrai.

Pateikti archeologijos faktai gali liudyti daug ką: visam tiriamam arealui būdingi tie patys artefaktai, ypač jų sutapimas laiko atžvilgiu negali būti atsitiktinis. Kas tai? Nuolatiniai ryšiai, kurie nebūtinai turi būti vieno ir to paties etnoso rodiklis? O gal tai vieną etnosą išreiškiantys faktai? Akivaizdu, kad per didžiąją aisčių plėtrą, kuri vietomis (Pilkapių kultūros, Nemuno žemupio, Centrinės Lietuvos plokštinių kapų, Vielbarko ir galindų kultūros požiūriu) įgavo ir migracijos požymių, didelėse erdvėse plito vakarų baltams – aisčiams – būdingos dirbinių formos. Šie dirbiniai, laidojimo papročių reliktai, paveldėti iš Vakarų baltų pilkapių kultūros žmonių, liudija apie tapačią tradiciją ir didelio Rytų Baltijos regiono žmonių kultūrinę bendrybę. Gilias baltiškas tradicijas demonstruoja vadinamųjų kilpinių įvijų raida per ištisus šimtmečius. Jos buvo galvos papuošalų – juostų, antsmilkinių,

65 Bliujiene, 2006, 143.

kepuraičių – sudedamosios dalys. Vakarų baltų kultūroje jos pasirodė jau žalvario amžiaus antrojoje pusėje, išplito ankstyvajame geležies amžiuje (Grigalavičienė, 1995, 179–182, pav. 104). Šis baltiškas papuošalas gali būti aisčių kultūros plėtros kelrodis. Apie 500 metus pr. Kr. datuojami įvijiniai antsmilkiniai su kilpinėmis įvijomis puošė moters kepuraitę iš Kurmaičių, II–I a. pr. Kr. Ėgliškių pilkapyne rastuosius įvijinius antsmilkinius puošė ir kilpinės įvijos (Gimbutienė, 1985, 75, pav. 38; Grigalavičienė, 1995, 179, pav. 105). Taigi Kurmaičiuose ir Ėgliškiuose turime Centrinės Lietuvos kultūrai itin būdingo papuošalo – įvijinių antsmilkinių – prototipą, o Ėgliškių kilpinės įvijos tapo senojo geležies amžiaus aisčių kultūros Nemuno žemupyje ir Centrinėje Lietuvoje moterų aristokratijos skiriamuoju ženklu. Drauge su aisčių migracija į šiaurines ir rytines kryptis naujose senojo geležies amžiaus aisčių kultūrose atsiranda ir kilpinėmis įvijomis puoštos kepuraitės.

Aisčių kultūros metropolijos šiaurinėje dalyje, Lietuvos pajūryje, ankstyviausia kepuraitė su žalvarinių plokštelių ir kilpinių įvijų pakabučiais žinoma iš II–III a. pirmosios pusės Kurmaičių 22 kapo. III a. viduriu datuojama ir kepuraitė iš Dauglaukio 66 moters kapo (Jovaiša, 2003, 163–183, pav. 22.9; Volkaitė-Kulikauskienė, 1997, 23–25, pav. 14, 16–17). Šios abi kepuraitės ne tik vienalaikės, bet ir jų sandara turi daug panašumų. II a. datuojama ir kepuraitė iš Sargėnų kapinyno 194 kapo (Inv. Nr. 1616:24). Ji rasta kartu su gerai datuojamais papuošalais – I grupės ritiniu smeigtuku, apskrito skersinio pjūvio akine apyranke ir dviem įvijiniais antsmilkiniais (Jovaiša, 1984, 129). Šie sinchroniški Kurmaičių – Dauglaukio – Sargėnų radiniai patvirtina bendrąją aisčių kultūros plėtros tendenciją ir Centrinės Lietuvos kultūros aistišką prigimtį. IV a. datuojama kepuraitė rasta Šernų 10 kape. Jos analogija Centrinėje Lietuvoje yra kaip tik iš Lauksvydų 20d moters kapo. Ji ne tokia puošni dėl IV a. ištikusios spalvotųjų metalų krizės. Mirusiosios kaklą puošusi II grupės žalvarinė šaukštinė antkaklė labiausiai nešiota IV a., tačiau kiti šio ir kitų kapų radiniai tikslina datavimą – IV a. antroji pusė. Ši puošnių galvos dangos radinių serija ir tokių radinių trasa iškalbingai liudija neabejotiną vakarietišką čia aptariamų kultūrų prigimtį. Pati įvijos idėja ir pagal ją gamintų papuošalų – įvijinių smeigtukų – sklaida kaip tik koncentruojasi Pamaryje, tarp Vyslos ir Oderio. Nors tyrinėtojai įvairiai pasisako dėl jų kilmės (Butrimas, 2003, 416; Grigalavičienė, 1995, 174), tačiau verta būtų atkreipti dėmesį į jų raidą vėlesniais amžiais. Ji rodo, kad įvijiniai smeigtukai, įvijiniai pakabučiai, įvijiniai antsmilkiniai yra itin būdingas vakarų baltų kultūros elementas.

Kokias išvadas rikiuoja kai kurie mūsų archeologijos aspektai, atsakant į nagrinėjamą klausimą? Matyt, reikia pasakyti, kad čia nėra fizinės galimybės aprėpti gausybę mūsų senojo geležies amžiaus daiktų kultūros aspektų siejant su plačiu Rytų Baltijos kultūrų horizontu. Aptarta kapinynų tyrinėjimų medžiaga gali būti tik pavyzdys, kokius kultūrinio bendrumo klodus galima rasti detaliai analizuojant ir tiriant kitus kapinynus ir pilkapynus, apimant visas vakarų baltų pasaulio sritis, ir ypač Vielbarko kultūros baltiškumo ar nebaltiškumo kontekste. Tam reikia specialių tyrimų, tačiau viena akivaizdi tendencija krinta į akis. Baltų istoriją tyrinėjantys Lenkijos ir Rusijos archeologai dažniausiai apsiriboja Semba-Notanga, Mozūrų ežerynu, Vyslos žemupiu, o visa kita vakarų baltų medžiaga iš centrinio ir šiaurinio arealo arba visiškai neparodoma, arba ji yra fragmentiška ir dažnai netiksli. Tad išvados apie kultūrinius bendrumus arba nebendrumus, etninę šių kultūrų priklausomybę yra daromos ne iš visos medžiagos. Taip suformuluotos išvados negali būti pamatuotos. Kaip, beje, negali būti paskelbta, kad šio darbo išvados visiškai įrodytos. Visgi mūsų archeologijos medžiaga yra tokia įvairialypė ir plati savo daiktų kultūros aspektais, kad jos nepastebėti ar ją ignoruoti tiesiog neįmanoma, o visos pastangos „germanizuoti“ Sembą, Nemuno žemupį ar Centrinę Lietuvą kyla iš nesugebėjimo matyti kylančius nesuderinamumus su įsigalėjusia gotų „atspalvio“ paieška ir kitaip pažvelgti į Rytų Baltijos regiono etninę istoriją.

Galindai ir sūduviai rytuose ir vakaruose

Galindų ir sūduvių migravimo grandinė: Galinda – Užnemunė – Rytų Lietuva – Neries aukštupys – Dniepro aukštupiai – Paokė – turi ir kitą kalbininkų ir archeologų darbuose pagrįstą kelią: Galinda – Pripetė – Desna – Paokė, kuris buvo gyvai aptariamas praėjusio šimtmečio pabaigos darbuose. Išsamiausio nagrinėjimo sulaukė galindų etnonimo arealų derinimas su gotų migracija, su baltiškos Zarubincų kultūros raida. Deja, pastaroji migravimo kryptis, kaip matysime, sunkiai tarpusavyje suderinama, ir reikalingas kitas „raktas“ rytinei ir vakarinei migracijai įminti.

V. Toporovo darbe apie galindus vakaruose primygtinai sakoma, kad galindai – vieninteliai iš dabartiniu metu žinomų senųjų baltų genčių, dalyvavę Didžiajame tautų kraustymesi (Топоров, 1983, 129–132). Žinoma, galindai ne vieninteliai, – migravo sudinai, Vielbarko aisčiai, migravo ir giliau aisčių metropolijoje buvusių genčių atstovai. Tiesa yra ta, kad vardas *galind-* yra paplitęs nuo Pamaskvės girių iki Atlanto vandenyno. Rytiniame areale *galind-* sankaupų gausu Pripetės ir Desnos baseine, ir tai tapo pagrindu V. Toporovui ir V. Sedovui konstruojant galindų kelią iš Galindos Mozūrų ežeryne per Pripetę, Desną iki Okos aukštupių ir ja iki Maskvos ir Kliazmos upių, tai yra ten, kur įsikūrė Mošchino kultūros žmonės. Kaip sako V. Toporovas (ten pat), V. Sedovas gerai archeologiškai pagrindė galindų kelią ir jų pasirodymą Pamaskvėje, tačiau liko neaiški galindų migracijos priežastis. Ją abudu autoriai nustatė tokią: baigiantis senajai erai, pažeistos pusiausvyros kaltininkai žemutiniame Pavyslyje buvo tuo metu čia atsikėlę gotai. Tačiau, pabrėžia V. Toporovas, galima prielaida apie gotų vaidmenį reikalauja konkretumo, kurio šiuo metu prieinami duomenys užtikrinti negali. Ir tikrai negali. Net ir tada, kai pripažinsime gotus buvus Pamaryje, jie niekaip negalėjo būti tas migracijos impulsas, nes jų abiejų erų sandūroje dar apskritai nebuvo. Galima sakyti, kad V. Toporovas pasiūlė tokį migracijos modelį: 1) egzistavo vienas impulsas, kuris davė pradžią dviem priešingoms galindų judėjimo kryptims; 2) galindų kelią link „Pamaskvio girių“ žymi galindų toponimijos salos dešiniakrantėje Pripetėje, Voluinės aukštumose, Briansko-Orlovo arealas ir tolimiausias taškas Maskvos upės baseine; 3) galindų kelią į Pirėnus liudija *galind-* toponimai lenkų ir čekų pasienyje, Tulūzos apylinkėse ir didžiausios sankaupos Pirėnų Galisijoje; 4) su Zarubincų kultūros raida susietas galindų kelias gal ir galėtų būti, tačiau nesiderina su gotų pasirodymo laiku; 5) kažkur Voluinės aukštumose rytų galindai nutraukė ryšius su gotais ir sukūrė savarankišką migracijos bangą; 6) Voluinės galindų toponimų laikas turėtų būti siejamas su II a. pabaiga – III a., gal net ir iš dalies su IV a. Taigi II a. pr. Kr. – II a. po Kr. buvę zarubincai buvo susiję su baltų judėjimu, tačiau jie niekaip negali būti siejami su galindų ir gotų migracija. Archeologai pasiūlė, o kalbininkai priėmė kitą variantą – gotus

ir jų „žygį“ iš Skandinavijos iki Pirėnų, kuris turėjo sužadinti galindų migraciją. Bet vėl nesėkmė – galindai pajudėjo I a. pabaigoje ar II a. pradžioje – tai rodo jų skverbimasis į Užnemunę ir Rytų Lietuvą. Bet didžiausia kliūtis grindžiant gotų inspiruotą gotų migraciją, atsiskleidžia dar mažai žinomoje medžiagoje, kad II a. viduryje Ptolemėjas Didžiojoje Germanijoje, priešais Noriko provinciją pažymėjo gentį „sudinai“, kuri užrašyta taip pat, kaip ir Mozūrų sudinai. Kita vertus, Vielbarko arba norimų matyti gotų didysis išėjimas prasidėjo tik tarp 220 ir 260 metų. Ir vėl nieko panašaus su norima matyti ir norimų regėti gotų įtaka. Iškalbingiausiai tai parodo ir paties V. Toporovo sukonstruota garsioji toponimo **galind-* erdvinė schema, kurioje suregistruoti toponimo arealai, gotų gyvenamosios vietos ir nurodyta gotų „žygio“ nuo pietinės Skandinavijos iki Pirėnų schema. Šioje schemoje įdėmus skaitytojas pastebės, kad „gotų“ kelyje nėra **galind-* toponimų, o vienintelis „tinkamas“ maršrutas per Pripetės dešiniojo kranto toponimų arealą atsirado tik todėl, kad reikėjo brėžti tiesę nuo legendinės gotų protėvynės Skandinavijoje iki pirmos ir, žinoma, tikrosios gotų lokalizacijos „Skitijoje prie Meotidės“. Matyti, kad iš esmės visas „toponimų traktas“ nieko bendra su gotų keliu iki piešiamos rytų gotų imperijos (493–555 metai) neturi. Griežtai sakant, „toponimų trakto“ logika rikiuoja visai kitokią schemą ir reikia kažkokio kito „rakto“. Tas raktas gali būti iš tiesų reikšmingas kontinentinės prekybos mastą įgavęs reiškinys – Gintaro kelias. Jo pradžios istoriją išsiaiškinome, ir dabar ant V. Toporovo **galind-* toponimo arealų „užklojus“ Gintaro prekybos kelius, vario ir cinko radimo vietas ir gintaro gavybos rajonus Jutlandijoje ir Baltijos rytinėje erdvėje, matyti visiškai kitoks vaizdas. Svarbiausi gintaro prekybos keliai patys savaime rodo nuo jų neatsiejamą galindų migravimo raidą, nes Gintaro kelio maršrutai „uždengia“ galindų toponimus visur, kur tie pagrindiniai prekybos keliai ir jų atšakos vedė. Tai kelia iki šiol niekur negirdėtą mintį – aisčiai kontroliavo ne tik šiaurinį Gintaro kelio galą, bet ir tą pagrindinio kelio iš Lencijos į Vyslos žiotis dalį, kuri buvo prie Noriko provincijos. Anapus Lencijos, už Dunojaus, Vltavos baseine, Elbės kairiajame aukštupyje ir tarp Elbės bei Oderio aukštupių susidarė gausus galindų toponimų masyvas, kurį pildo ir dabartiniai čekų kalbininkai (Блажек, 2006, 76–92). Žinoma, kad intensyviausia prekyba tarp romėnų ir aisčių prasidėjo Nerono laikais (54–68 m.), taigi I a. antrojoje pusėje, ir tai sutampa su migracijos pradžia iš „motininės“ Galindos į Lietuvos Užnemunę ir toliau į Rytų Lietuvą. Sinchroniška V. Sedovo nustatyta Zarubincų kultūros sklaida į dešinįjį Polesės krantą I a. antrojoje pusėje (Седов, 2000, 78) sutampa su Gintaro kelio pradžia imperijos laikais, kai atsirado galimybė vakarų baltams keliauti į Dunojaus erdves.

Panagrinėkime migracijos schemą detaliau. Galima sakyti, kad D1 ir D3 keliai yra vienos ir tos pačios galindų migracijos priešingos pusės. D3 kelio detalesnė chronologija yra kol kas neprieinama. Tai turėtų nustatyti galindų toponimų sričių (Vltavos, Elbės ir Oderio aukštupių) radinių chronologija, tačiau galima teigti, kad šiose vietose galindų gyventa jau

II–III a., nes tai yra intensyviausias Gintaro kelio naudojimo laikas. Kaip tik dera pasvarstyti, kada ir kokiomis aplinkybėmis galindai atsidūrė Tulūzoje, o vėliau ir Pirėnų šiaurės vakarinėje dalyje. Jeigu tai sietume su gotų migracija, reikėtų manyti, kad jie susitiko maždaug V a. Įtikinamiausias galindų migravimo laikas sietinas su Teodoriko vardu V a. pabaigoje ir VI a. pradžioje, nes jo politika kaip tik skatino šiaurinių barbarų genčių telkimąsi ir jie buvo pageidaujami Teodoriko rytų gotų valstybėje.

D1 kelio chronologiją galima būtų apibrėžti taip: 1) I a. antroji pusė – 200 metai – galindų kultūros įtaka pasiekė Stanaičių–Zapsės ribą; 2) 150–260 metai – galindų kultūros sklaida pasiekė Bakšius, Pažarstį, Nendrinius; 3) 150–350 metai – galindų kultūros sklaida Rytų Lietuvoje pasiekiant Radastus–Aleknonis, Medžionis, Semeniškes, Pakrauglę, Slabodką; 4) 250–350 metai – galima galindų migracija į Okos baseiną. Šis modelis per Rytų Lietuvą link Pamaskvio įmanomas remiantis archeologijos duomenimis, tačiau Rytų Lietuvoje, kaip nurodo kalbininkai, toponimo **galind-* nėra[66]. Ar jo būta kelyje nuo Neries link aukštutinio Padnieprio – kol kas nėra aišku. Antra vertus, kelyje iki Pamaskvės galindų toponimo galėjo ir nebūti, nes šis procesas galbūt buvo gana greitas ir jo neatspindi vietų vardai.

Galindų migracijos D2 maršrutą galima būtų interpretuoti dvejopai. Galindų toponimus Pripetės aukštupyje „uždengia“ Gintaro kelio Karpatų maršrutas iš Akvinko, tačiau nepaaiškina toponimų Desnos aukštupyje. Negalima atmesti galimybės, kad maršrutas – Okos baseinas – Desnos aukštupys – Pripetė – lenkų ir čekų pasienis – galėjo būti vėlyvasis rytų galindų kelias į vakarus V a., ir kaip tik tuo laiku sietinas su gotų migracija. Yra ir kitas galimas šio maršruto aiškinimas, kurį randame V. Toporovo ir V. Sedovo darbuose. V. Sedovo nustatyta Moščino kultūros raida ir jos susidarymo etniniai kultūriniai komponentai yra visiškai įtikinami, jeigu atsisakysime mėginimų susieti galindų migraciją su menamais Vielbarko gotais. Sunku pasakyti, kokia buvo Zarubincų kultūros žmonių sąveika su „motinine“ Galinda, tačiau V. Sedovo etnochronologinė schema atitinka archeologinių tyrinėjimų realijas: I a. antroji pusė – formuojasi Pripetės galindų masyvas, II–III a. – galindų masyvas Desnos aukštupyje, III–IV a. sandūra – galindų masyvas Okos ir Maskvos upės baseine ir Moščino kultūros, arba, rytų galindų, susiformavimo laikas. Z. Zinkevičius (2013, 41–43) kiek kitaip aiškina *Голядь* plitimą vidurinės Rusijos ir Oriolo srityse – jis mano, kad, prasidėjus slavų ekspansijai, dalis galindų galėjo prasiskverbti toliau nuo Protvos, Maskvos ir Okos baseino. Turint omenyje, kad slavai Moščino kultūros teritorijoje pasirodė VIII a., vargu ar ši migracija galėtų būti siejama su gotais, nes rytinių gotų valstybė „užgeso“ 555 metais, o vakarinių – apie 712 metus.

66 Dėkoju prof. dr. Grasildai Blažienei už konsultacijas ir duomenis šiuo klausimu.

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Galindai

V–VI amžiaus galindų kultūrą atspindi 2010–2011 metų radiniai iš Nidajno ežero, kuris yra Čaškove (Czaszkow) Mozūrų ežeryne. Vadinamojo „Šventojo ežero“ radiniai nustebino archeologų pasaulį neįtikėtina prabanga – sidabriniai ir auksuoti diržų apkalai, grandininiai šarvai ir ginklai, kiti taikomojo meno dirbiniai iškėlė klausimą – iš kur jie? Atsakymas – iš Bizantijos imperijos. Iš ten galindai parsigabeno visą šiandien mūsų akims atvertą grožį. Ir tai yra akivaizdžiausi galindų tolimų žygių įrodymai. Galindų gyvenimo epizodas nupieštas pagal Nidajno ežero radinius.
Tyrinėtojai Tomašas Novakievičius (T. Nowakiewicz) ir Aleksandra Novakievič (A. Nowakiewicz), 2011.

Rašytiniuose šaltiniuose galindai pirmą kartą paminėti II a. viduryje Ptolemėjo „Geografijoje“. Jie čia žinomi „galindae“ vardu. Pagal archeologiją galindai užėmė tarpinę vietą tarp Sembos aisčių ir jotvingių sūduvių. Kartais ši teritorija vadinama vakarų Mozūrų sritimi. Galindų gyventa teritorija buvo į vakarus nuo didžiųjų Mozūrų ežerų, Alės aukštupio baseine. V–VI a. mirusiuosius čia dar laidojo urnose. Kapuose randama pavienių ietigalių, antskydžių, lankinių segių, kartais laidojamas ir nedegintas žirgas. Tam tikra paslaptis yra vadinamosios Olštyno grupės likimas. VI a. antrojoje pusėje ir VII a. vakarinėje Galindos dalyje įvyko staigus kultūros pasikeitimas. Plokštiniai kapinynai įkuriami naujoje vietoje. Kapai degintiniai, su urnomis ir be urnų. Urnos kiek kitokios, nei iki tol buvusios. Jos šonuose turi langelius. Žinoma apie 130 tokių urnų. Panašios urnos yra žinomos ir Žemutinėje Saksonijoje, Danijoje ir Didžiojoje Britanijoje, kur baltiškų elementų nepastebėta. Vyrų kapuose randami žirgai. Kapai turtingi įkapių – daug sidabro ir aukso dirbinių. Moterų kapuose aptinkama puošnių sidabrinių, kartais pauksuotų, „pirštuotų“ segių. Tokios segės plačiai paplitusios Kryme, Padunojo srityse, nuo Juodosios jūros iki Alpių kalnų. Vyrų kapuose dažniau randama vietinių lankinių laiptelinių ir kitų tipų segių. Po degintiniais vyrų kapais guli nedeginti žirgai su puošnia apranga. Jos etninis priklausymas kelia daug klausimų. Nors atvežtinių dirbinių yra iš tiesų daug, tačiau apstu vyraujančių vietinės kultūros elementų: laidosena, buitinė keramika, baltiškos lankinės laiptelinės, žieduotosios ir kitokios segės. Tokio turto šaltinis pagal mokslininkus, palaikančius baltišką kilmę, sietinas su prekybos gintaru išaugimu. Manoma, kad čia mainams buvo kasamas gintaras. VII a. pabaigoje – VIII a. ši grupė nustojo egzistuoti, ir ši sritis nebesiskyrė nuo likusios Galindos dalies. Mirusiųjų palaikai ir toliau vis dažniau laidojami molinėse urnose. Iš kapų išnyko ginklai, nemažai mirusiųjų kapų visai be įkapių.

V. Toporovas be kitų klausimų iškėlė ir itin reikšmingus momentus mūsų etnogenezei suprasti. Turiu omenyje du jo suformuluotus klausimus: 1) kas apgyvendino Galindą išėjus galindams ir 2) su kuriais vakarų baltais gotai susitiko Vyslos žiotyse ir prie jos iš rytų besišliejančiose žemėse? Prie šių klausimų pridėčiau esminį – kur dingo Vielbarko kultūra, kai prasidėjo jos „didysis nutekėjimas“ po 150 metų? Tie, kurie Vielbarko kultūrą laiko gotų palikimu, atsakymo ieško Černiachovo kultūroje ir „gotų žiede“ apskritai, bet neatsako į V. Toporovo užduotus klausimus. Įsivaizduokime, jog Vielbarko kultūra yra vakarų baltų arba aisčių palikimas. Tada, atsakant į pirmą V. Toporovo klausimą, galima teigti, kad išėjus galindams, kurie visi, aišku, neišėjo, į jų erdvę atėjo germanų Dembčino grupės stumiami Vielbarko aisčiai, kurie kaip tik III a. ir buvo tas vielbarkiškasis Rytų Lietuvos pilkapių elementas, kaip ir vielbarkiškoji sklaida, kurią baltarusių archeologai fiksuoja Vakarų ir Pietų Baltarusijoje. Antras klausimas formuluotinas kitaip – su kuriais vakarų baltais susitiko Vielbarko baltai? Vielbarko baltai neapleido Vyslos žemupio[67], jie persikėlė per Vyslą ir ties Pasargės upe ar netoli nuo jos susitiko su Sembos aisčiais. Vielbarko baltai apgyveno visą Vyslos žemupį ir jos „alkūnę“ imtinai (štai atsakymas apie Kulmo baltiškumą, kurio laidojimo paminklų baltišką prigimtį akcentavo tas pats V. Sedovas). Drįstu daryti prielaidą, kad ir jotvingių etnosas neliko be Vielbarko baltų elemento. Bėgant laikui, kai aisčius po IX a. ėmė vadinti prūsais, visas Vyslos žemupio ir Sembos aisčių pasaulis jau buvo į istorines prūsų žemes persiskirsčiusi erdvė. Tai kas keliavo į Juodosios jūros pusę? Vielbarko baltai, kurių toponimijoje nustatytas galindų elementas. Bet ta kelionė, kaip mano archeologai, nebuvo žygis į naujas žemes. Tai buvo ilgas mažai įsisavintų žemių apgyvendinimas, kuris ir galėjo atsispindėti vietovardžiuose. Matyt, dėl šio ilgalaikio „apgyvendinamojo slinkimo“ galėjo atsirasti vakarinės galindų grupės Vltavos baseine, Elbės kairiajame aukštupyje ir tarp Elbės bei Oderio aukštupių, taip pat ir netoli Vyslos aukštupio. Tas pat pasakytina ir apie rytines galindų grupes Pripetės ir Desnos aukštupiuose. Toks požiūris kitaip akcentuoja ir autorių nurodomus Černiachovo kultūros baltiškumo bruožus. Teigiama, kad į pietryčius, į Černiachovo kultūros teritoriją, galėjo „nutekėti“ ir dalis III–IV a. Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros žmonių (Michelbertas, 1986, 197). Matyt, tie „nutekėjimai“ tikrai neapsiribojo galindišku elementu, ir reikia priprasti prie minties, kad tuometinė Europa ir aisčių pasaulis buvo labai susiję, o kultūriniai mainai ir kultūrinės komunikacijos ar net migracijos į pietus – nieko nestebinantis ir praktikuojamas reiškinys.

Vakarų galindų istorija, ypač ta jos dalis, kuri, kaip teigiama, atsirado Ispanijoje, kelia susidomėjimą įvairiausiuose raštingos žmonijos sluoksniuose, tačiau niekas iki šiol nepateikė įtikinamos versijos, kada šie atsirado Padunojo srityse, kada jie susidūrė su gotais ir kada jie migravo į Pietų Galiją ir į Pirėnus. Tiesą sakant, Teodoriko laiškas aisčiams yra vienintelis

67 Aisčių buvimą Vyslos žemupyje liudija IX a. pabaigos keliautojas Vulfstanas.

abejonių nekeliantis ir tikras aisčių ir gotų santykių liudininkas iš autentiško gotų karalystės laikotarpio, kai šie gyveno Apeninų pusiasalyje ir Sicilijoje. Šis laiškas liudija apie pirmąją aisčių pasiuntinybę, taip pat aisčių visuomenės brandą ir jos hierarchiją*. Įdėmesnis jo tyrinėjimas, derinamas su vėlesniais istorijos šaltiniais, gali nelauktai pakreipti ir kiek paaiškinti gotų–aisčių–galindų santykių chronologiją ir to bendravimo aplinkybes. Pagaliau iš jo galima aiškiau suvokti mums žinomų gotiškų skolinių baltų kalbose atsiradimo kelius ir laiką.

Kasiodoras*, ostgotų arba, rytų gotų, valdovo Teodoriko Didžiojo pirmasis ministras ir patarėjas, savo „Įvairenybėse“ paskelbė tarp 523 ir 526 metų Teodoriko rašytą laišką aisčiams (Variae, V, 2, 143–144). Iš laiško aiškėja, kad aisčiai siuntė pasiuntinius pas Teodoriką į Raveną (plačiau apie tai žr. Jovaiša, 2014, 213–235). Štai mūsų dienas pasiekęs tekstas.

„Karalius Teodorikas aisčiams. Iš atvykusių jūsų pasiuntinių supratome, kad labai stengiatės su mumis susipažinti, idant, gyvendami Okeano pakrantėse, prisidėtumėte prie mūsų sumanymo. Mums labai malonus ir mielas jūsų prašymas paskleisti mūsų šlovę iki jūsų, kuriems [iki šiol] negalėjome skirti jokių pavedimų. Tad jau pažinę pamilkite tą, kurio taip atkakliai ieškojote nepažinodami. Mat tarp tiekos genčių leistis į kelią yra ne ko nors lengva užsimanyti. (2) Todėl labai širdingai pasveikinti jūsų ilgėdamiesi pareiškiame, kad per šio [laiško] nešėjus jūsų pasiųstas gintaras buvo priimtas su didžiausiu dėkingumu. Šią labai lengvą medžiagą, kaip ir pasakojo jūsiškiai, atneša pas jus nuslūgstanti Okeano banga. Tačiau jie sakė jus nežinant, iš kur [ši medžiaga] atkeliauja, kurią, kai jūsų tėvynė pateikia, renkate pirmieji iš visų žmonių. Perskaičius vieno tokio Kornelijaus aprašymą [sužinoma, kad] jis sakais (sucum) ištekėjęs iš medžių, augančių Okeano gilumoje esančiose salose, ir todėl vadinamas „sukinu“ (sucinum, gintaras), po truputį sukietėja dėl saulės kaitros. (3) Šitaip susidaro šis varvantis mineralas, skaidrus švelnumas, čia raustantis šafrano spalva, čia stingstantis liepsnos spindesiu, idant, nukritęs jūros pakrantėje, išgrynintas besikartojančio karščio ir atplukdytas būtų perduotas jūsų krantui. Šitai nusprendėme jums pasakyti todėl, kad nemanytumėte, jog mūsų žinioms visai svetima tai, ką jūs laikote paslaptimi. Todėl dažniau pas mus atkeliaukite keliais, kuriuos atrado jūsų meilė, nes visuomet būna naudinga įgyta turtingų karalių santarvė, kurie, kad ir maža dovana pamaloninti, visuomet pasirūpina didesniu atlygiu. Taip pat kai ką žodžiu jums nurodėme per jūsų pasiuntinius, per kuriuos [taip pat] skelbiame paskyrę jums tai, kas turi būti malonu“ (Vertė D. Alekna).

Jei tikėtume istorikų nurodoma laiško parašymo data, tai Teodorikas Didysis parašė jį sunkiu jam ir visai ostgotų karalystei laiku. Keletas istorinių faktų, kurie leistų geriau suprasti tą politinį kontekstą, kuriame atsidūrė aisčių pasiuntiniai. Iš Amalių giminės kilęs Teodorikas Didysis gimė greičiausiai 451 metais Panonijoje – greta buvusio pagrindinio kelio iš Karnunto į aisčių gintaro pasaulį Semboje, ir, reikia tikėtis, tas artumas

leido jam girdėti aisčių vardą dar vaikystėje. 493 metais jis įkūrė rytų gotų imperiją su sostine Ravenoje, kuri gyvavo kiek daugiau nei šešis dešimtmečius iki 555 metų. Imperijai priklausė visa Italija su Sicilija, pietinė Galija, Norikas, Panonija, Recija; vienu metu kaip mažamečio anūko Amalariko regentas valdė ir vakarų gotų karalystę (Jordanes, Getica, 298). Jis mirė 526 m. rugpjūčio 30 d. Ravenoje. Teodoriko Didžiojo valdymą apibrėžė keli principai: taikdarystė – „ginčus reikia spręsti žodžiais, o ne ginklu“, visiškas Romos gyvensenos ir kultūros perėmimas ir suliejimas su barbarų kultūra; gamybos ir prekybos plėtojimas taikos sąlygomis – „netgi pirkliai gali laisvai keliauti, netgi auksą ir sidabrą galima palikti prie kelio ir po ilgo laiko rasti juos nepaliestus“; žemesniųjų gyventojų sluoksnių apsauga nuo administracijos priespaudos. Teodorikas pasiskelbė „visų savo piliečių Tėvu“. Tokiais principais grindžiama atsiskleidė naujoji Teodoriko politika – sukurti vieningą rytų gotų ir romėnų valstybę, į jos politinę orbitą įtraukiant kiek įmanoma daugiau barbarų genčių. Apie 500 metus Teodorikas pirmą kartą apsilankė Romoje, ir ji jam paliko neišdildomą įspūdį. Pagal tūkstantmetes Romos tradicijas jis ėmėsi kurti savo imperiją: išlaikė ir plėtė romėnišką žemėvaldą, romėnišką teisę, valstybinių ir visuomeninių santykių sistemą, valdymo aparatą, kuriame drauge veikė centrinė ir vietinė valdžios. Tai ne tik stiprino ekonominę ir politinę Teodoriko valstybės sandarą, bet ir sudarė politinės veiklos lauką bendraujant su Bizantijos imperatoriais. Teodorikas Didysis sukūrė politinę doktriną, kuri leido jam įteisinti jo valdžios vakaruose legalumą teigiant, kad jis yra Romos tradicijų ir teisių perėmėjas bei tęsėjas (tam ypač padėjo jo sureguliuoti santykiai su Romos senatu). Naujoviško masto barbarų ir Romos pasaulio integracija, barbarų kultūros suliejimas su romėnų kultūra galėjo turėti žymiai didesnį sumanymą, apimantį, galimas dalykas, ne vien tik gotų pasaulį. Siųsdamas savo valdytoją į Galiją, Teodorikas galams perdavė: „Jūs turite nesipriešindami paklusti romėnų papročiams, prie kurių po ilgos pertraukos jūs vėl grįžtate, nes palaiminta turi būti tai, kas, kaip žinoma, prisidėjo prie jūsų protėvių žydėjimo. Dieviškuoju leidimu atgaudami senąsias laisves, jūs vėl apsigobsite romėnų moralės apvalkalu“ (Cassiodorus, Variae, III, 17, 88). Nors laiškas siųstas jau nuo Julijaus Cezario laikų Romos įtakos paveiktai visuomenei, tačiau šie žodžiai, ko gero, atspindi Teodoriko įgyvendinamą Romos pasaulio kultūros pranašumą prieš barbarų visuomenę. Teodoriko valstybė buvo viena iš stambiausių, įkurta iš persikėlusių barbarų germanų. Teodorikas pretendavo būti barbarų pasaulio politiniu centru, manydamas, kad jis turi globoti barbarų karalius, juos taikyti, tvirtinti rytų gotų valstybės tarptautinius ryšius ir skleisti barbarams romėnų kultūros pasiekimus. Vienam germanų vadui jis pasiuntė meniškai padarytą laikrodį, kad „barbarai pažintų senųjų išradimus ir mestų savo laukinį gyvenimo būdą.“ Ravenos dvaras tapo svarbiausiu Vakarų Europos politinio gyvenimo centru. Visi germanų barbarų karaliai pripažino Teodoriko viršenybę ir neretai jo sprendimui patikėdavo savo ginčus. „Taigi Vakaruose nebuvo genties, kuri ar iš draugiškumo, ar pavergta nebūtų tarnavusi Teodorikui, kol šis buvo

gyvas“, – rašė Jordanas (Jordanes, Getica, 303). Į Raveną suvažiuodavo įvairių valstybių ir genčių pasiuntinių. Žinoma, kad rytų gotai palaikė diplomatinius santykius su Skandinavijos ir Baltijos jūros tautomis, o gal net ir su Rytų Europa. Teodoriko laikais gotų ryšius su Skandinavija bene geriausiai liudija Jordano epizodas su ranijų genties karaliumi iš šiaurės Rodvulfu. Žinomas ir tarp 507 ir 511 metų rašytas Teodoriko laiškas „herulų karaliui“, kuriame šis paskelbiamas „ginklo sūnumi“. „Ginklo sūnus“ vėlyvojoje antikoje reiškė ne ką kita kaip paprotinės teisės normą, kuri neleidžia kariauti su „ginklo tėvu“. Aiškėja ir Teodoriko politika kviestis skandinavų samdinių į rytų gotų kariuomenę. Šiame kontekste aisčiams rašytas laiškas, kaip matyti, galėjo būti Teodoriko politikos įrankis ir jis įgauna visiškai kitą prasmę. Teodoriko Didžiojo valdymo pabaigoje susiklostė sudėtinga padėtis valstybėje ir sudėtingi santykiai su Bizantijos imperija. Krizė ištiko pačią rytų gotų administraciją. Teodorikas į savo valstybės valdymo viršūnę buvo iškėlęs apsišvietusius romiečius – Boecijų*, Kasiodorą, Simachą*. 523 metais karalius sužinojo apie slaptus kai kurių senatorių ryšius su Konstantinopolio dvaru, kuriuose jis įžiūrėjo grėsmę jo „gotų–romėnų“ politikai, ypač gotams. 524 metais apkaltinus sąmokslo rengimu buvo suimtas Boecijus, 525 metais – senato lyderis Simachas[68]. Šių įvykių fone pastebimas Kasiodoro karjeros šuolis, kuris, kaip teigia tyrinėtojai, prasidėjo kaip tik 523 metais. Beje, Boecijaus ir Simacho tragedijoje tyrinėtojai mato „Kasiodoro ranką (Шкаренков, 2008, 92). Be vidinių sunkumų užgulė ir tarptautinės politikos reikalai: įtampa išaugo su anksčiau gerus santykius palaikančia Bizantijos imperija. Į Konstantinopolį pasiųstas Romos popiežius Jonas I priešpriešos nesušvelnino[69]. Pajutę Teodoriko netvirtumą, įsijungė frankai, trokšdami burgundų valdomos pietrytinės Galijos. Teodorikui teko ruoštis karui. Jis įsakė pradėti galingo karinio jūrų laivyno statybą, tačiau pasiruošimus karui nutraukė mirtis. Akivaizdu, kad aisčių pasiuntiniai, ar jie Ravenoje pasirodė 523, ar 524, ar 525 ir 526 metais[70] – nesvarbu, pateko į sudėtingus laikus gyvenančią gotų imperiją. Ta nestabili Teodoriko valstybės politinė situacija ir derybos su barbarais kelia tam tikrų minčių ir dėl mums svarbaus laiško aisčiams. Pritrenkianti Teodoriko laiško dalis yra pats pirmasis sakinys: „Iš atvykusių jūsų pasiuntinių supratome, kad labai stengiatės su mumis susipažinti, idant, gyvendami Okeano pakrantėse, prisidėtumėte prie mūsų sumanymo.“ Jis iš pagrindų keičia supratimą apie šią pasiuntinybę. Tai reiškia, kad ši aisčių pasiuntinybė Teodoriko Didžiojo dvare buvo susieta su kažkokiu

68 Tyrinėtojai nesutaria dėl Boecijaus ir Simacho nužudymo datų. Manoma, kad Boecijus, suimtas 524 metais, buvo nužudytas praėjus metams ar dvejiems, o Simachas – ar 525, ar 526 metais, bet ir vienas, ir kitas nužudyti ne vėliau nei 526 metais, nes po Teodoriko mirties duktė Amalasunta buvo priversta grąžinti Boecijaus ir Simacho turtus jų vaikams ir pašalinti magistrato žmones, kurie buvo kalti dėl abiejų mirties.

69 Jonas I, 523–526 metais Romos popiežius, Teodoriko nužudytas po nepasisekusių derybų su Bizantija.

70 Aisčių pasiuntinybės data: tarp 523 ir 526 metų nustatyta paties Kasiodoro liudijimo. Jis yra pasakęs, kad 1–4 knygos priklauso laikotarpiui, kai jis buvo konsulas (nuo 514 metų), 5, 8, 9 knygos priklauso laikotarpiui, kai jis buvo pirmasis karalystės ministras (523–527 metai), 10–12 knygos – laikotarpiui, kai jis buvo pretorijos prefektas (lot. *praefectus praetorio*, 526–540 metai). Įvairių laikotarpių oficialūs dokumentai (skyrimai pareigoms ir t. t.) sudėti 6 ir 7 knygose.

neįvardytu „sumanymu“. Kitaip tariant, čia galima kalbėti apie beužsimezgančią politinę sąjungą bendram tikslui pasiekti. Tad koks tas sumanymas? Visas ankstesnis tekstas buvo tarsi šio teiginio preliudija – Teodorikas Didysis siekė suburti šiaurinių barbarų koaliciją su gotų pasauliu, kad galėtų atsispirti Bizantijos imperijos spaudimui. Kaip parodys tolesnė istorija, ne be reikalo – Bizantija po 555 metų savo pasiekė ir atgavo vakarinės Romos imperijos dalies kontrolę.

Svarbus klausimas, kam rašė Teodorikas? Įsigilinus į Teodoriko Didžiojo epochą, laiškų toną ir stilių, matome mandagų, nepažįstamą gentį tyrinėjančio diplomato laišką. Ir turint omenyje tų laikų etiketą, Teodorikas Didysis tiesiog negalėjo rašyti kam nors kitam, kuris nebūtų tautos ar genties valdymo viršūnėje. Jei nepatinka karalius, nepatinka kunigaikštis – nėra svarbu. Vis tiek tenka pripažinti, kad aisčių visuomenė yra tokia, kurioje, kaip ir likusioje barbarų Europoje, buvo valdžios piramidė, kurios viršūnėje valdantysis elitas – karaliai, kunigaikščiai, karo vadai. Kaip bepavadinsi – esmė nepasikeis, ir vėl reikės grįžti prie istorikų nepatikima laikomos Simono Grunau* istorijos ir prisiminti VI a. „prūsų“, o tiksliau aisčių Brutenį* ir Vaidevutį*. Aisčių karalių ar ne karalių pažinimo prasme reikšminga yra, kad 523 metų įstatymo išdėstymas, kurį mums paliko Simonas Grunau, jau kitaip nustato karalių rinkimo tvarką, nei tai buvo karinės aristokratijos liaudies susirinkime, kur karaliais ir vadais rinko geriausius genties karius ar kitais gebėjimais apdovanotus vyrus. Čia jau kalbama apie dinastinę liniją, nes pasakyta: „mūsų Krivį krivaitį ir jo palikuonis“, kuriuos vaidevučiai išrinks, pripažinti karaliais. Karalių linija nustatyta – iš Brutenio ir jo palikuonių. Taigi aisčiai, pasak Grunau, turėjo dinastinius valdovus.

Tokia pat įdomi ir laiško pabaiga, kur Teodorikas sako: „paskyrę jums tai, kas turi būti malonu.“ Tai nesuprasi kitaip nei, kad karalius Teodorikas per pasiuntinius nusiuntė kažkokią atsakomąją dovaną aisčių karaliui. Ir čia tenka vėl grįžti prie klausimo, kam buvo rašytas šis laiškas. Nesiųsi gi dovanų laisvų žmonių susirinkimui. Baigdamas Teodoriko Didžiojo laiško komentarą, noriu grįžti prie pradžios. Laišką rašė gotų karalius aisčiams. Kuriems – nežinia, tačiau labiausiai įtikima, kad Vyslos žemupio, Sembos ar kaimynų galindų aisčiams, o gal ir aisčių sąjungai, kurios tarpininkai su gotų karalyste galėjo būti jau seniai priešais Noriką, tai yra karalystės pašonėje, gyvenantys galindai. Kaip tik jie turėjo bendravimo su gotais patirties – mokėjo kalbų, išmanė politiką, pažinojo kelius į Gintaro tėvynę ir galėjo būti puikiausi tarpininkai, politinių permainų stebėtojai ir informatoriai. Materialius vakarų galindų buvimo faktus nelauktai iškėlė V. Kulakovas. Jis paskelbė straipsnį, kuriame nagrinėja smailiųjų kovos peilių paplitimą Vakarų Europoje ir jų sąsajas su žinoma V. Toporovo galindų etnonimo paplitimo schema. Smailieji kovos peiliai buvo naudojami tik smūgiui tarp šarvų dalių. Tokios šarvuotės karo veiksmų teatras V a. kaip tik ir buvo mūsų nagrinėjamas regionas. V. Kulakovas nustatė, kad šių ypatingų ginklų formų

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Jotvingiai

V–VI amžių jotvingių kultūra buvo paplitusi dideliuose plotuose – pietuose driekėsi iki Pripetės aukštupio, siekė Bugą. Jotvingių tėvynės paminklų yra ir mūsų kraštuose. Jotvingių kariai nupiešti pagal Krikštonių (Lazdijų raj.) nedegintinio kapo 1 ir degintinio kapo 2 medžiagą.
Tyrinėtojas P. Kulikauskas, 1958.

Jotvingių sūduvių gentis radosi pietinėje Užnemunės dalyje ir Nemuno dešiniajame krante – tarp Merkio pietuose ir Strėvos šiaurėje bei Aukštadvario apylinkių šiaurės rytuose. Jotvingių sūduvių paminklai yra iš II a. pabaigos ir III a. pirmosios pusės. Iš ankstyvųjų jotvingių laidojimo paminklų išsiskiria Švaicarijos pilkapynas Suvalkuose. Pastaruoju metu jo datavimą lenkų mokslininkai ankstina – priskiria net II–III a. Iš genties kūrimosi laikotarpio žymiausi tyrinėti laidojimo paminklai – Krikštonys, Vilkiautinis, Papiškis, Eitulioniai, Migoniai, Maisiejūnai, o piliakalniai – Kaukų, Punios, Kunigiškių-Pajevonio. VII–IX a. jotvingių sūduvių arealo šiaurės rytinėje dalyje, Nemuno dešiniajame krante, paplinta lietuvių pilkapių tipo paminklai su smėlio sampilu ir sudegintų mirusiųjų kapais. Iš akmenų sukrautus pilkapius su sudegintų ir nedegintų mirusiųjų kapais paliko viena iš jotvingių genčių, greičiausiai dainaviai.

Jotvingiai anksti pateko į rašytinius šaltinius. II a. viduryje juos „sudini“ vardu mini Ptolemėjas savo „Geografijoje“. Nuo X a. jotvingius mini Rusios metraščiai. Kartais juose nurodoma „sūduviai arba jotvingiai“, „dainaviai arba Jotva“. Tuo metu pastebimas jotvingių genčių persigrupavimas. Susidarė keturios jotvingių gentys: jotvingiai, sūduviai, dainaviai ir poleksėnai. XIII a. šiai aisčių genčiai buvo lemtingas. Rusios (Haličo-Volynės) ir Lenkijos (Mozūrų) kunigaikščiai bei Kryžiuočių ordinas sudarė prieš jotvingius karinę sąjungą. Buvo sutarta, jog du trečdaliai jotvingių žemių atiteks kryžiuočiams, o likusias pasidalys sąjungininkai. 1277–1283 metais šis kraštas buvo visai nuniokotas. Dalis jotvingių persikėlė per Nemuną į Lietuvą, kiti liko gyventi Kryžiuočių ordino užimtose žemėse.

Ankstyvieji jotvingiai laidoti pilkapiuose, jų paviršiuje randama akmenų. Pilkapynuose randama po keliolika ar keliasdešimt pilkapių. Be apskritų sampilų, pasitaiko ir pavienių ilgų. Sampilus juosia stambių akmenų vainikas. Nesudeginti mirusieji dažniausiai

laidoti po vieną. Tik retkarčiais vienoje duobėje randama kelių mirusiųjų griaučių. Nuo V a. antrosios pusės įsigali mirusiųjų deginimo paprotys. Deginiams kapams kasamos stačiakampės duobės, kurių viduryje supilami kauliukai, o ant jų dedamos įkapės. Dažniau sudegintų mirusiųjų palaikai randami negiliose duobutėse ant pilkapio pagrindo, o kartais, apdėti akmenimis, pačiame sampile. Įkapės negausios.

Ypatingai turtingas ir IV a. pabaiga datuojamas jotvingių kunigaikščio kapas buvo ištirtas Švaicarijos pilkapyno 2 pilkapyje (Suvalkų apskritis, Lenkijos Respublika). Vyro griaučių krūtinės srityje gulėjo 2 lankinės žieduotosios sidabru puoštos segės, šalia jų – 2 žalvariniai pincetai ir šukos, prie kairio šono – dviašmenis kalavijas, pentinis kirvis bei diržo pėdsakai. Diržas ar kalavijo makštys buvo papuoštos žalvarine briedžio figūrėle ir 2 apskritomis žalvarinėmis plokštelėmis, padengtomis sidabrine paauksuota ornamentuota skardele, diržas turėjo sidabrinę sagtį. Ant kairiojo dubens gulėjo geležinis pusrutulio formos antskydis, ant kojų – geležiniai pentinai, o kairėje pusėje prie kojų, prie kalavijo galo, – puošnių kamanų liekanos. Kairėje galvos pusėje buvo padėtos vienanarės žirklės, o galvūgalyje – 2 įmoviniai ietigaliai. Prie jų buvo antrų puošnių kamanų liekanos.

Vėlyvųjų jotvingių gyventos teritorijos IX–XIII a. gerokai keitėsi. Akmenų pilkapiai dešiniajame Nemuno krante ir nemaža dalimi Merkio baseine (dainavių etninė grupė) išnyksta, lieka tik Užnemunėje. Dešiniajame Nemuno krante, kur anksčiau būdavo tik akmenų pilkapiai, aptinkama IX–XII a. lietuvių tipo pilkapių. Taigi, vienų tyrinėtojų manymu, šiaurinė jotvingių riba buvusi Viešinto–Žuvinto–Alytaus linija. Kitų tyrinėtojų nuomone, ir kairiajame Nemuno krante gyveno lietuviai, o riba ėjo į šiaurę nuo Šešupės. Lietuvos Užnemunėje gyvenančiai sūduvių genčiai vėlyvajame geležies amžiuje būdingi pilkapiai su akmenų sampilais ir deginiais žmonių kapais be urnų. Deginiuose kapuose maža įkapių, todėl materialinė kultūra nepakankamai pažįstama. Iš geriau išlikusių kapų matyti, jog čia turėta daug ginklų, ypač gausu ietigalių, o XII a. randama ir labai siaurų smailių ietigalių, skirtų šarvams pramušti. Turėta nemažai svetimų kraštų daiktų – kalavijų, kabučių su išraižytais įvairiais ženklais, auskarų, kuriuos pradėjo nešioti dėl Mozūrų įtakos. Nešiotos pasaginės segės, žiedai, apyrankės.

paplitimo arealai sutampa su vakarų baltų galindų migracijos punktais (Kulakov, 2013, 40, 42). M. Michelbertas priduria, kad, be galindų, Centrinės Europos vadinamuosiuose hunų karuose galėjo dalyvauti ir žemaičių kariai, kurie taip pat buvo ginkluoti smailiaisiais kovos peiliais durklais (Michelbertas, 2014, 124).

Ir paskutinis klausimas, kada ir kur gotai galėjo susidurti su aisčių pasauliu. Grįžus prie V. Toporovo galindų ir gotų schemos, 7 numeriu pažymėta teritorija nurodo rytų gotų būvį tarp 200–433 metų, kai jie gyveno Azovo jūros (Meotidės) šiauriniame pakraštyje. Po 433 metų iki 471 metų rytų gotai atsidūrė Panonijoje ir Adrijos jūros šiauriniuose pakraščiuose. Po 493 metų jie, kaip žinoma, įsiveržė į Apeninų pusiasalį ir Siciliją ir sukūrė rytų gotų karalystę. Taigi Panonijoje ir Noriko aplinkoje gotai atsirado po 433 metų, tai yra V a. pradžioje. Štai tada jie galėjo sutikti galindus, ir šis bendravimas galėjo įkvėpti galindus tolesnei migracijai į Pietų Galiją ir Pirėnų pusiasalį. Kita vertus, juos ten galėjo nunešti vakarų gotų banga: V. Toporovo schemoje 10 numeriu pažymėtas vakarų gotų būvis, – jie kaip tik Pietų Galijoje (kur aplink dabartinę Tulūzą yra susitelkęs galindų masyvas) atsirado po 419 metų. Taigi vakarų gotų banga galėjo pasigauti galindus ir nusinešti į Pietų Galiją ir Pirėnus. Atkreiptinas dėmesys ir į kitą reikšmingą sutapimą – nuo IV a. pabaigos ir V a. pradžios vakarų baltų archeologijos medžiagoje itin išaugo karinio elito kapų skaičius; jų atneštieji dirbiniai rodo ryšius ir su Padunojo regionu (Bliujienė, Butkus, 2007, 95–116; 2009, 149–163; Bliujienė, Steponaitis, 2009, 185–205; Bliujienė, Curta, 2011, 20–65; Bliujienė, 2013, 145–168; Jovaiša, 2006, 5–16; 2007, 3–20; Michelbertas, 2008, 41–56; Šimėnas, 2006, 53–98). Karių, kurie grįžo iš tolimųjų žygių, kapų skaičius išaugo V a. pabaigoje ir VI a. pirmojoje pusėje. Tai akivaizdžiausias aisčių ir Padunojo barbarų, tarp jų ir gotų, bendravimo liudijimas. Jau kelintą kartą minimi VI a. įvykiai, kurie mus pasiekė iš Simono Grunau kronikos. Šį kartą įdomi gotų atėjimo istorija, kurią, remdamasis ankstesniais autoriais, jis papasakojo. Nenagrinėdamas Grunau kūrinio patikimumo ar nepatikimumo, turiu pasakyti, kad papasakota istorija anksčiau išdėstytų teiginių kontekste atrodo stebėtinai tikroviška. Iš jos galima suprasti, kad senieji Kimbrijos (Gotlando) gyventojai (ne gotai) buvo išstumti į naują tėvynę Sembos pusiasalyje. Gotai, pasak Simono Grunau, dabartiniame Gotlande apsigyveno 514 metais ir, kaip dabar žinome, karaliaus Teodoriko laikais. Taigi gotų–aisčių–galindų bendravimo istorija, prasidėjusi V a. pradžioje, po 433 metų, sudarė sąlygas atsirasti gotų skoliniams. Iš akių negalima išleisti ir IV a. pabaigos įvykių, kai aisčiai, pasak Jordano, priklausė Hermanariko karalystei. Verta priminti, kad Krymo pusiasalyje baltiški ietigaliai rasti kaip tik IV a. pabaigos kape. Visai kitokį pobūdį šie santykiai įgavo V a. pirmojoje pusėje, kai rytų gotai atsidūrė Panonijoje ir Adrijos jūros pakrantėse. Čia jie galėjo susidurti su Panonijos ir Noriko pašonėje buvusiais galindais, ir kitos aisčių gentys galėjo dalyvauti Didžiojo tautų kraustymosi procesuose – tai jau ne kartą mūsų istoriografijoje parodyta. Ypač įsidėmėtina A. Bliujienės ir Florino Kurtos (Florin

Curta) studija apie baltų ryšius su Karpatų regionu IV a. pabaigoje ir VII a. pradžioje (Bliujienė, Curta, 2011, 20–65). Naujas gotų ir galindų santykių impulsas matomas V a. pabaigoje ir VI a. pradžioje, tai yra Teodoriko laikais. Šiuos ryšius su Dunojaus vidurupiu puikiai iliustruoja A. Bliujienės ir V. Steponaičio darbas (Bliujienė, Steponaitis, 2009, 185–205). Derinant šiuos duomenis su V. Toporovo galindų ir gotų schema, galima teigti: 1) baltai bendravo su gotais, kai jie buvo prie Azovo (Meotidės) jūros tarp 200 ir 433 metų; 2) galindai su rytų gotais bendravo, kai po 433 metų iki 471 metų rytų gotai atsidūrė Dunojaus vidurupyje – Panonijoje, Norike, Adrijos jūros šiauriniuose pakraščiuose; 3) po 493 metų gotams įsiveržus į Apeninus, ypač VI a. pradžioje, kaip rodo aisčių karinio elito kapai, jie glaudžiai bendravo su Dunojaus vidurupio tautomis ir turėjo diplomatinių ryšių su rytų gotų karaliaus rezidencija Ravenoje; 4) įmanoma, kad vakarų gotų žygio į Ispaniją metu, po 419 metų, aisčiai / galindai prisijungė prie vakarų gotų – taip atsirado galindų etnonimas Pietų Galijoje ir Pirėnuose.

IV DIDŽIOSIOS AISČIŲ MIGRACIJOS pažinimo šaltiniai

Gintaro kelias ir jo socialinis turinys

Gintaro kelio lemtas bendravimas su antikos pasauliu pakeitė aisčių visuomenės struktūrą, gyvenamąją teritoriją, paskatino kūrybines galias ir sudarė prielaidas atsirasti naujoms aisčių kultūroms Rytų ir Vakarų Europoje. Imperatoriaus Nerono (54–68 metai) ekspedicijos pradėta naujosios eros prekyba su šiauriniais barbarais galėjo suformuoti vietinį Gintaro kelio prekybos elitą. Tikėtina, kad aisčiai, galbūt ir romėnai, steigė nuolatines prekybos faktorijas aisčių teritorijų paribiuose prekiauti ir su Roma, ir su į šiaurę, į rytus ir į pietryčius migruojančiais aisčiais. Vietinio prekybos elito skiriamaisiais ženklais ar simboliais reikėtų laikyti Romos imperatorių monetas kapuose. Jos, galimas dalykas, nurodo šeimos, susijusios su Romos dirbinių importu, priklausomybę aisčių prekijų sluoksniui. Išskirtinė šių santykių pasekme galima laikyti Didžiosios aisčių migracijos vieną iš priežasčių: prekyba Gintaro keliu ir iš jos gaunami resursai galėjo būti ir aisčių kultūros kaitos ir jos įvairiakryptės migracijos postūmis. G. Beresnevičiaus nagrinėtas karalių Polemonų* ryšys su Palemono legenda dėl neaprėpiamo dydžio prekybos su Roma darosi įtikinamas: Gintaro kelias galėjo suformuoti galimybę į aisčių kraštus keltis romėnų kolonistams ar net kilmingiems visuomenės nariams, ieškantiems prieglobsčio nuo Romos imperatorių persekiojimų.

Antikos mokslininkus pasiekęs informacijos srautas negali būti sietinas su nieku kitu, kaip tik su pasaulinį mastą įgavusia romėnų prekyba. Įspūdingai jos daugiakryptį ir daugiasluoksnį turinį yra nušvietęs A. Andžela savo romanuose apie kasdienį senovės Romos gyvenimą, jos paslaptis ir įdomybes: „Gintaras vežamas nuo Baltijos jūros. Vietos tautos jį renka ledinėse pakrantėse. Joks romėnas ten nenukeliauja. Tai pernelyg pavojinga. Bet yra didžiulis mažų vietos vežėjų tinklas, jie kaip skruzdėlės gabena gintaro gabaliukus į Romos imperiją – keliauja takeliais, kuriuos žino tik jie, šie takai sudaro „Gintaro kelią“ (Angela, 2013, 150). Gintaro kelio klestėjimo laikai buvo tarp I a. antrosios pusės ir III a. vidurio. Kaip tik šios prekybos įsisiūbavimo laikais, II a. viduryje, Aleksandrijos Ptolemėjas savo „Geografijos“ trečioje knygoje kartu su kitomis Europos Sarmatijos tautomis aprašė galindus ir sudinus – „labiau į rytus gyvena už venedų esantys galindai, sudinai <...>“[71]. Šių galindų ir sudinų baltiška kilmė tyrinėtojams nekelia abejonių. Bet Ptolemėjas sudinus paminėjo du kartus. Antrą kartą – Didžiosios Germanijos aprašyme: [II. 11. 11] „<...> Po Gabrietos miško markomanai, po kurių / kuriais sudinai

[71] Iš graikų kalbos vertė prof. Tatjana Aleknienė pagal Claudius Ptolemaeus. „Geographia“. Ed. Karl Müller. Paris, 1883.

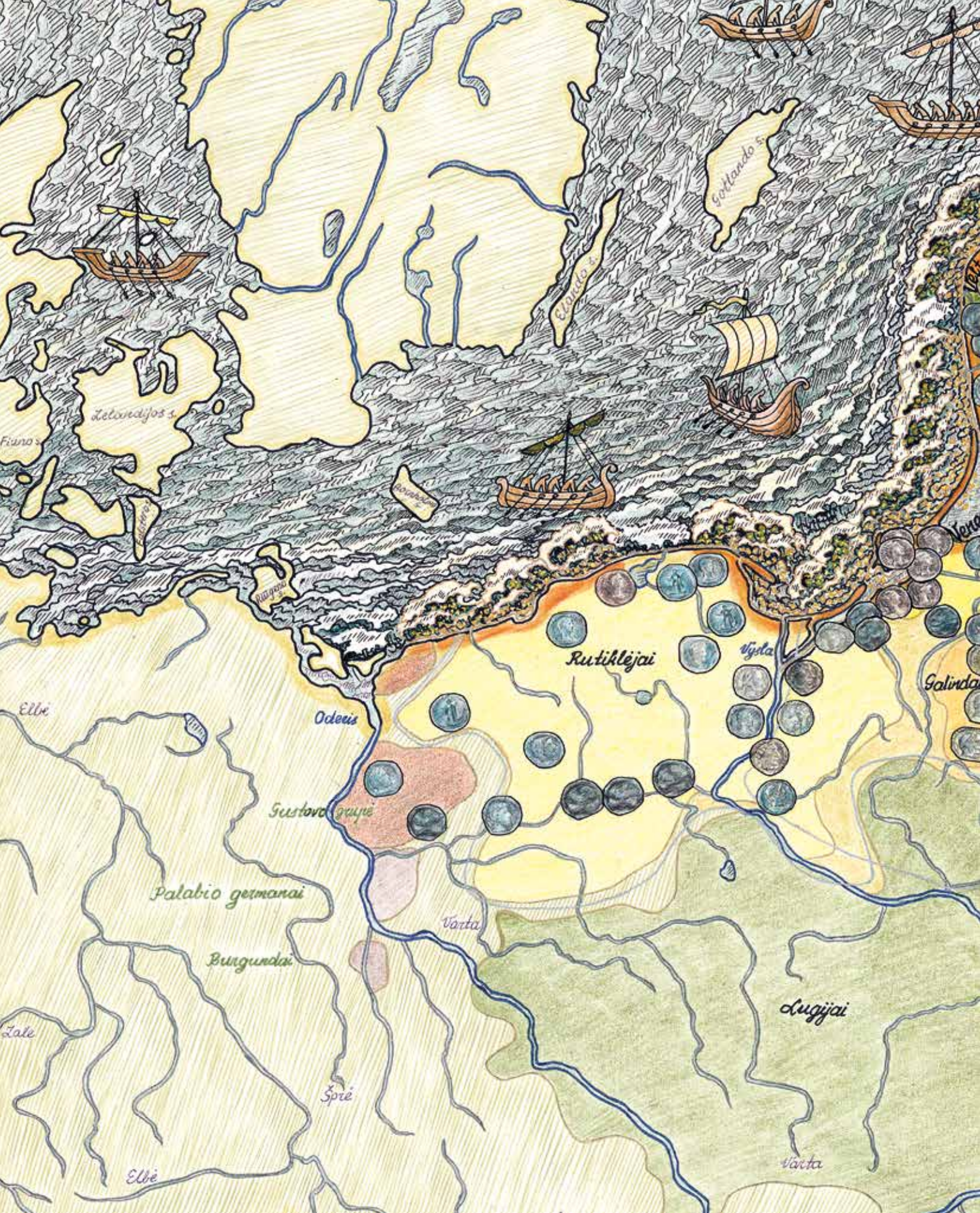
ir adrabaikampai – iki Danubijaus upės.“ Vargu ar verta abejoti, kad tvirti prekybos santykiai lėmė ir įvairių sričių didelius informacinius srautus – apie gentis ir jų būdą, gyvenamąją erdvę, prekybos pajėgumus ir kita.

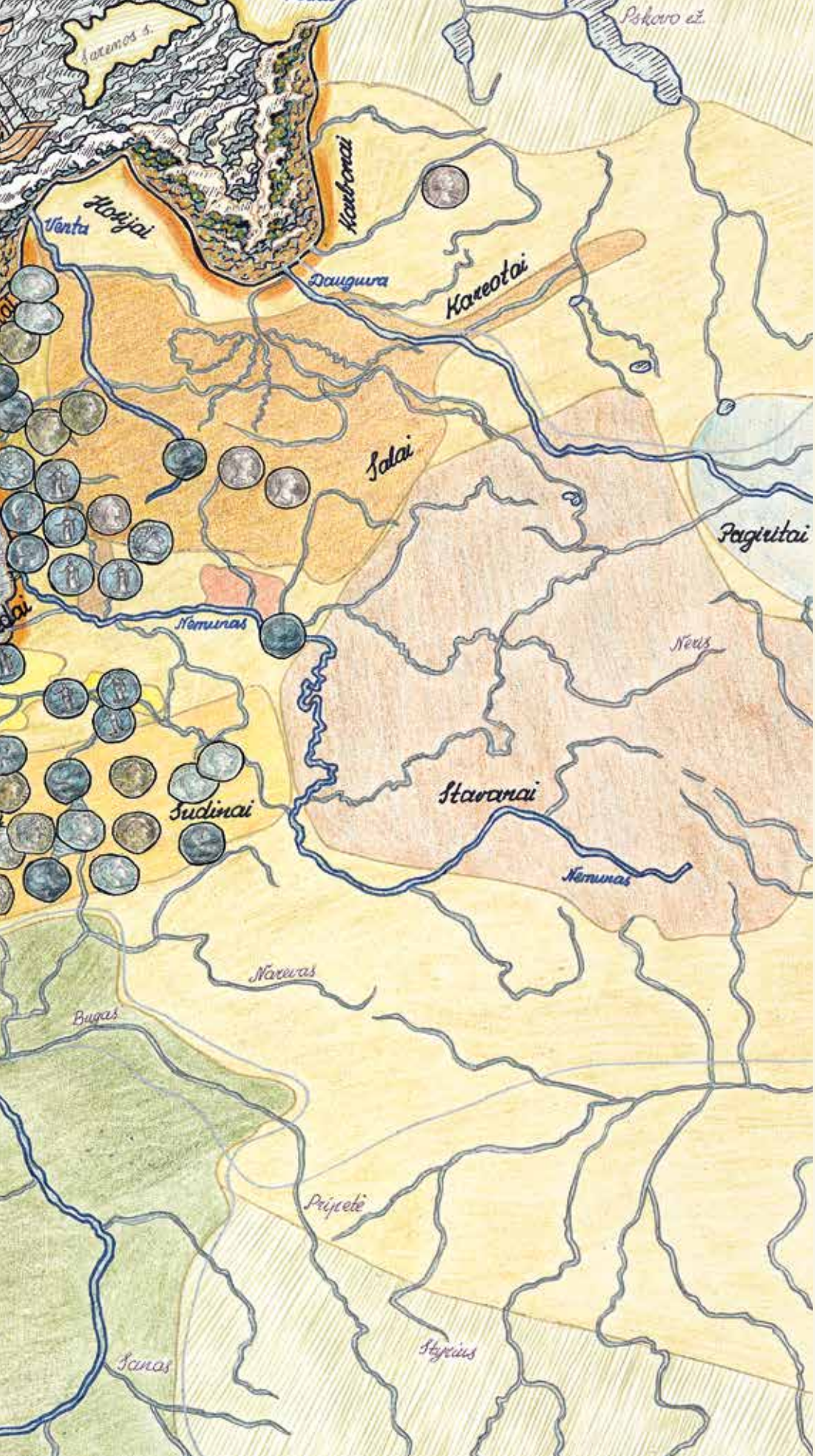
Romos imperijos ir aisčių prekybos santykiai nuo pat Lietuvos archeologijos aušros patenka į nuolatinį tyrinėtojų akiratį jau vien tik dėl to, kad aisčių kapuose, gyvenvietėse ir lobiuose randamos Romos imperatorių monetos buvo patikimas archeologijos medžiagos datavimo įrankis. Čia nagrinėjamas prekybos santykių „kampas“ kiek skiriasi nuo įprasto. Mėginama pažvelgti į šią problemą prekybos visuomenės sluoksnio baltų kraštuose formavimosi atžvilgiu. Ir tokiam tyrimui vienintelė medžiaga – kapų su Romos monetomis tyrimas, kuriam pasirinktas ganėtinai platus regionas – Pamarys, Mozūrai, Semba, dabartinės Lietuvos, Latvijos ir Estijos teritorijos[72]. Ankstyviausi monetų radiniai išsirikiavo tokia eile: Pamaryje ankstyviausias radinys datuojamas Nerono laiku (54–68 metai). Mozūrų ežeryne ankstyviausias radinys taip pat Nerono monetos. Sembos pusiasalyje turimais duomenimis nėra nei Nerono, nei Galbos* monetų radinių. Iš pirmųjų Flavijų ankstyviausia minėtina imperatoriaus Vespasiano (69–79 metai) moneta. Lietuvoje ankstyviausias radinys yra imperatoriaus Nerono medalionas iš Alytaus pilkapyno ir moneta iš Šernų kapinyno. Latvijoje ankstyviausias radinys priklauso imperatoriaus Vespasiano laikui (69–79 metai). Ši monetų apžvalga rodytų, kad ankstesnių nei Nerono monetų radinių vakarų baltų laidojimo paminkluose iki šiol, regis, nerasta, ir iškelia itin reikšmingą faktą, kad pirmieji kapai su romėnų monetomis pasirodo arba Nerono laikais, arba pirmojo Flavijaus Galbos valdymo metais[73]. Kitas faktas, iškylantis iš šios medžiagos, yra tas, kad I a. antrojoje pusėje prasidėjusią Didžiąją aisčių migraciją lydi ir pirmieji kapai su romėniškomis monetomis. Turime ir Nerono prekybos iniciatyvos patvirtinimą Plinijaus Vyresniojo veikale, ir, atrodo, kad labai greitai, gal net pirmosios ekspedicijos, o gal tuojau po pirmosios romėnų ekspedicijos, aisčiai ėmė dėti romėnų monetas greta kitų anam pasauliui skirtų daiktų.

Sakoma, kad pasaulėžiūros procesai keičiasi lėtai, bet rūpimu atveju graikams gerai žinoma tradicija – užmokestis keltininkui Charonui* – žaibišku greičiu paplito aisčių pasaulyje. Praėjus veik 2000 metų, suregistruota 212 laidojimo paminklų, kuriuose rastos 1524 monetos. Nevienodai gausiai kapinynų su Romos monetomis rasta atskirose srityse – Pamaryje rasti 28 kapinynai (57 monetos), Mozūruose – 53 kapinynai (129), Sembos pusiasalyje – 86 kapinynai (633), Lietuvoje– 40 kapinynų (636), o Latvijoje 5 kapinynuose rastos 69 monetos. Žvelgiant į šį, didelę Rytų Baltijos erdvę apimantį, žemėlapį nesunku

72 Plačiau apie tai žr. Jovaiša, 2014, 89–118.

73 Šis teiginys gali prieštarauti nuomonei, kad Romos imperatorių monetos kapuose nebūtinai rodo jų pasirodymą tuo pačiu metu vakarų baltų areale – turėjo praeiti kažkiek laiko, gal ir keleri metai, kol jos pateko į baltų rankas. Turint omenyje pasaulinį romėnų prekybos mastą, gyvumą ir prekybos efektyvumą, kurį lėmė prekybos operacijų greitis, galima manyti, kad prekybos ekspedicijos vyko kiekvienais metais, o gal ir ne vieną kartą. Didžiulį prekybos mastą liudija ir šio tyrimo rezultatai.

Gotlando s.
Eldingo s.
Zelandijos s.
Fiuno s.
Rutiklėjai
Vyrla
Galinda
Elbė
Oderis
Gustrovo grupė
Palabio germanai
Varta
Burgundai
Lugijai
Zale
Šprė
Elbė
Varta

4:1 il.
Gintaringa aisčių pakrantė

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

Gintaro turtingos Baltijos pajūrio vietos ir kapų su Romos monetomis geografija. Kapų su Romos monetomis Baltijos pakrančių geografija puikiai pakartoja gintaro telkinių žemėlapį: nedaug kapų su Romos monetomis Pamaryje, jų daugėja nuo Vyslos žiočių, gausu Semboje ir Lietuvos pajūryje iki pat Latvijos, kur šiauriausia kapų su Romos monetomis vieta yra Mazkatužiai.

pastebėti kai kuriuos ypatumus. Pamaryje, kur buvo įsikūrę Vielbarko kultūros žmonės, kapų su Romos monetomis nėra daug. Ir šie radiniai nesitelkia tam tikroje vienoje apibrėžtoje vietoje, tačiau rikiuojasi šiauriniu Pamario pakraščiu ir piečiau – palei Vyslą ir Oderį jungiantį upyną, o Vyslos pusėje tarsi pėdos veda į Sembos pusiasalio prieigas. Palyginus kapų su Romos monetomis radinius Pamaryje su Gintaro kelio kelių žemėlapiu, taps akivaizdu, kad Pamario kapinynai yra tarsi Gintaro kelio kelrodžiai. Tad prie žinomo Ježio Vieloviejskio žemėlapio gal galima pridurti dar vieną atšaką, nusidriekusią nuo Oderio link Vyslos „alkūnės". Kitaip telkiasi radimo vietos Semboje, Mozūruose – galindų tėvynėje – ir Lietuvos–Latvijos pajūryje. Šiuose regionuose stebimos labai gausios radinių su Romos monetomis sankaupos, kurios rodo buvus tris geografiškai apibrėžtus prekybos centrus. Galindų radinių didžioji dalis driekiasi į vakarus nuo Mozūrų ežeryno ir vėl gali liudyti tam tikrą Karpatų kelio atšaką į Mozūrų ežeryną ir per jį toliau į Sembą. Šiauriausi Romos monetų radiniai aptikti Latvijoje, Kaugaro vietovėje, į šiaurės rytus nuo Dauguvos ir arčiau Gaujos. Šiauriau, Estijoje, nepasitaikė nė vieno laidojimo paminklo su Romos monetų radiniais[74]. Geografinis monetų pasiskirstymas yra svarbus, tačiau neatskleidžia Gintaro kelio prekybos gyvumo dėsningumų[75], kurį atskleidžia monetų pasiskirstymo[76] laiko prasme tyrimas. Procentinė histograma atskleidžia esminius Gintaro kelio naudojimo ypatumus atskirais imperatorių laikais: paskutinis iš Julijų, Neronas, pradėjo naują Gintaro kelio epopėją, ir pradžios liudininkų nedaug – tik Lietuvoje rasti du Nerono radiniai, o likusiuose regionuose, išskyrus Sembą ir Latviją, rasta po vieną egzempliorių. Flavijų dinastijos laikais išsiskiria Domiciano laikai (81–96 metai) – rasta net 21 moneta. Gintaro kelio klestėjimas prasidėjo Nervos–Antoninų* dinastijos imperatorių laikais. Trajanas (98–117 metai), Adrijanas (117–138 metai) ir Antoninas Pijus (138–161 metai) neabejotinai skatino prekybą net ir su tolima barbarų šiaure. Jų monetų rasta atitinkamai 62, 82 ir 139. Gintaro kelias tikrą aukso amžių patyrė Marko Aurelijaus laikais (161–180 metai). Jam ir jo laikui skiriamos net 224 monetos. Po Antoninų atėjusių Severų* prekyba, kiek galima spręsti iš monetų, akivaizdžiai smuko. Antoninų laikams skiriamos 584 monetos, o Severų teturime vos 80, tai yra prekyba sumenko net 7,3 karto. Iš Severų tik Aleksandro Severo laikams priklauso kiek didesnis monetų skaičius – 42. Vėlyvųjų imperatorių pirmųjų atstovų Maksimino I (235–238 metai) ir Gordiano III (238–244 metai) laikais prekyba buvo maždaug Aleksandro Severo lygio, tačiau po jų ateina Gintaro kelio saulėlydžio laikai, kuriuos vaizdžiausiai atskleidžia dinastijų lyginimas. Iki 64 metų Julijai – 0,51 proc.; 68–96 metais Flavijai – 3,33 proc.; 98–192 metais Nervai-Antoninai – 74,87 proc.; 193–235 metais

74 Iki 2015 metų Estijoje žinomos tik dvi Romos monetų radimo vietos Jumindos pusiasalyje ir Taline. Šiais metais Estijoje rastas Romos monetų lobis.

75 Šiam tyrimui pasitelktos tik tos Romos laikų monetos, kurios buvo rastos kapuose. Neįtraukti duomenis apie gyvenvietėse rastąsias, monetas lobiuose, atsitiktinai ar kitaip rastas. Tai susiaurina išvadų patikimumą, tačiau ir šio tyrimo apimtis yra pakankama kai kurioms išvadoms padaryti.

76 Ne visų monetų kalimo laikas yra nustatytas, todėl šiame pasiskirstyme nustatytų monetų skaičius skiriasi nuo rastųjų monetų skaičiaus.

Severai –10,26 proc; vėlyviesiems imperatoriams – 11,03 proc. Tokia yra bendrieji Gintaro kelio gyvumo dėsningumai, tačiau Gintaro kelio saulėlydžio istorijoje esama savų ypatumų, kurie kiekviename regione atsiskleidžia savitai. Tarkime, Pamaryje prekyba prasidėjo dar Nerono laikais, tačiau jis vienintelis regionas, kuriame regime, nors ir nedidelę, tačiau gausią vėlyvųjų Romos imperatorių seką iki pat Valentiano III valdymo tarp 426 ir 445 metų. Mozūruose pradžia ta pati, tačiau vėlyviausia moneta priklauso Konstancijui II, kuris valdė tarp 337 ir 361 metų. Semboje vėlyvųjų imperatorių seką užbaigia Konstancijus I Chloras (293–306 metai). Lietuvos teritorijoje vėlyvųjų imperatorių laikus baigia Trebonianas Galas (251–253 metai), o Latvijoje –Pilypas I Arabas (244–249 metai). Peršasi mintis, kad prekybos aktyvumas, nors ir nedidelis, sprendžiant iš negausių monetų radinių, ilgiau laikėsi arčiau Gintaro kelio pagrindinių kelių iš Vyslos žiočių į Lenciją ir Karnuntą ir iš Mozūrų per Karpatus į Akvinką. Romos imperatorių monetų palikimą „įspraudus“ į 20 laikotarpių pradedant 51 metais ir baigiant 450 metais po Kr., gautas rezultatas rodo, kad nuo pat Nerono Romos imperatoriai nuosekliai didino prekybos apimtis, kol ji pasidarė gyviausia tarp 151 ir 170 metų. Tai yra Antonino Pijaus ir Marko Aurelijaus epocha. Antrojoje Marko Aurelijaus valdymo pusėje ir jo įpėdinio Komodo laikais prekybos apimtys sumažėjo: nuo 151–170 iki 191–210 metų monetų skaičius sumažėjo net 8,2 karto.

Šio Romos monetų kapuose tyrimo imtasi dėl kelių priežasčių, kurių viena iš svarbesnių buvo nustatyti galimybes informacijai apie šiaurinius kraštus gauti. Ir negali nematyti, kad Ptolemėjas, kurio palikimas čia nagrinėjamas, savo „Geografiją“ kūrė II a. viduryje, gal šeštajame, gal septintajame dešimtmetyje, tai yra tarp 150 ir 170 metų, kai Gintaro kelias, sprendžiant iš monetų, randamų kapuose, buvo pats gyviausias. Tad Ptolemėjas ir kiti antikos autoriai geografinių žinių galėjo gauti iš nuolat į šiaurinius kraštus sausumos ir jūros keliais keliaujančių prekybininkų. Gyvas Gintaro kelias leido antikos geografams gauti specialių žinių apie tautas, keliavimo laiką, nuotolius ir kryptis, kuo pasiremiant ir buvo braižomi antikos žemėlapiai. Antra vertus, žemėlapiai buvo reikalingi ir prekybos ekspedicijų dalyviams. Tad interesas čia buvo dvejopas – ir mokslinis, ir praktinis. Gintaro keliu srūvantis Romos monetų srautas reiškė akivaizdų kultūrų susidūrimą, kuris turėjo ir socialinių pasekmių. Jų atspindžiai regimi tyrinėjant Romos monetas aisčių kapuose. Ir pirmiausia kyla klausimas, kokių pasaulėžiūros vaizdinių skatinami aisčiai ėmė dėti Romos imperijos monetas į savo kapus? M. Michelberto darbuose akcentuojama antikos pasaulio įtaka, kuri iš tiesų yra neginčijama. Tyrėjas mano, kad aisčių pasaulis galėjo perimti antikiniame pasaulyje gyvavusį paprotį į mirusiojo burną įdėti monetą, vadinamąjį mirusiųjų obolą. Tai buvo užmokestis Charonui – valtininkui, kėlusiam sielas į aną pasaulį. Romos imperijoje paplitusį paprotį galėjo perimti germanai, o per Romos provincijas jis galėjo patekti ir į aisčių pasaulį. Pavienės kapuose randamos monetos traktuotinos kaip obolas, o kiti pinigai galėjo atlikti pinigų funkciją (Michelbertas, 1986, 229). Kai cituojame Tacito

pirmąjį aisčių paminėjimą, mus trikdo jo frazė: „Patys jo niekam nenaudoja: renka natūralų, atgabena neapdirbtą ir užmokestį ima stebėdamiesi.“ Trikdo dėl dviejų priežasčių. Pirmiausia „patys jo niekam nenaudoja“ neatitinka tikrovės – II–III a. kapuose randama gintarinių karolių, rastas net ir smagratis iš gintaro (Jovaiša, 2012, 48, 91, 137, 203, 205, 230–231, 234–235). Antra, nesuprantamas, o gal ir suprantamas Tacito parašymas „atgabena neapdirbtą ir užmokestį ima stebėdamiesi.“ Reikia jausti, kad privilegijuotas romėnas globėjo ir mokslininko tonu vertina barbarus, kurie neva nežino gintaro gamtinės prigimties ir vertės. Iš tikrųjų, tai kas gi atgabens neapdirbtą gintarą į tokią tolybę ir dar nepaims užmokesčio. Tacitas tikrai galėjo stebėti suglumusius ir nustebusius aisčius, kai reikėjo paimti pinigus, kurie jiems pradžioje buvo atsiskaitymo naujiena. Jie tiesiog iki bendravimo su romėnais dar nebuvo pažinę prekinių – piniginių santykių. Nuo seniausių laikų vakarų baltai gintaru prekiavo įprastinės mainų prekybos būdu. O prie naujovės reikėjo priprasti, kaip prie jos priprato ir germanai. Rašė juk Tacitas toje pačioje „Germanijoje“ apie germanus: „Ypač džiaugiasi vadai kaimyninių genčių dovanomis, kurias siunčia ne tik pavieniai asmenys, bet ir visas kraštas, tai – puikūs žirgai, žvilgantieji ginklai, falerai ir vėriniai ant kaklo; išmokėme juos priimti jau ir pinigus“ (Tacitas, 1972, 13). Išmoko ir aisčiai. Ir, kaip rodo kolosalūs prekybos mastai, labai greitai.

Ieškant paslėptos Romos monetų paskirties aisčių kapuose, galima ieškoti ir kitų, su pinigų misija susijusių, pasaulėžiūros lemtų Romos pinigų dėjimo paskatų. Ir jų randame: dėl prekybos atsiradusi monetų gausybė surado derlingą dirvą aisčių pomirtinio gyvenimo sampratoje. Kaip žinoma, aisčių kapų medžiaga rodo, kad jie dėjo tuos daiktus, kurių, jų manymu, reikės aname pasaulyje – darbo įrankių, ginklų, medžioklės įrankių, papuošalų, apeiginių reikmenų ir kt. Tokios sampratos aplinkoje monetos, kaip mainų objektas, greitai surado vietą ano gyvenimo įsivaizdavime kaip šio gyvenimo ir veiklos jame atspindys. Ir tas atspindys labai reljefiškas – tiesiog veidrodiniu būdu pasirodo Gintaro kelio gyvumas, kurio išraišką atspindi anksčiau išdėstyti faktai. Jie leidžia teigti, kad prekybos bumo metu aisčiams moneta buvo taip pat reikalinga, kaip ir kiti darbo įrankiai, o interesui dingus, jos dingo ir iš aisčių kapų inventoriaus. Būtent dingo, ir tai verčia žvilgterėti į šį reiškinį kitokiomis akimis. Juk pačios monetos iš aisčių pasaulio nedingo – visa aisčių erdvė buvo jų prisodrinta. Įtikinamas to „įsodrinimo“ liudininkas yra gausūs monetų lobiai ir radiniai gyvenvietėse (kad ir Olštyno lobis su 6000 Romos denarų). Vadinasi, medžiagos tradicijai palaikyti buvo, tačiau vis dėlto pinigai dingo iš kapų su paskutiniais Gintaro kelio žygeiviais. Taigi susidūrėme su kažkokia tiksline tradicija, kuri apribota laiko ir erdvės. Ir verta pasidomėti, kas buvo tie žmonės, į kurių kapus dėtos Romos monetas? Gintaro kelio sargybiniai, prekijai, gintaro rinkėjai? Atsakyti į šį klausimą nelengva, bet žinoma, kad kapų su monetomis aptinkama ne tik gintaro rinkimo zonoje (vadinasi, nebūtinai gintaro rinkėjai), taip pat žinoma, jog Romos monetos randamos ne tik vyrų, bet ir moterų kapuose (vadinasi gintaro kelio sargybinių

ir prekijų-vyrų privilegijos nėra), svarbu, kad Romos monetos dėtos ir į vaikų kapus. Ir šis faktas kitaip rikiuoja paieškų linkmę. Galima kelti hipotezę, kad Romos imperijos monetų savininkai Baltijos erdvėje gali būti sietini su bent dviejomis socialinėmis grupėmis: 1) su Romos kolonistais ir 2) su organizuota ir pakankamai išsiskiriančia (jų kapų požymis yra Romos monetos) aisčių bendruomenės dalimi, kuri stengėsi išimtinai prekiauti su romėnais. Kad Romos pirkliai pasiekdavo aisčių prekyvietes, liudija Plinijus Vyresnysis: „...ir aplankęs įvairias prekyvietes (commercia), jis pargabeno daugybę gintaro....“ Atskirti Romos prekijams priklausančius kapus nuo aisčių prekybininkų kapų nėra lengvas uždavinys, bet galima manyti, kad Romos prekybininkų kapus mūsų erdvėje galima atpažinti iš Romos piliečiams būdingo elgesio – su savimi gabentis stalo indus ir tualeto reikmenis, kurie po mirties galėjo patekti į jų kapus. Pamario kapuose tokių, kuriuos būtų galima sieti su Romos prekybininkais, surasti nepavyko, tačiau Mozūrų regione, Babientoje (Babięta), galindų kapinyne kartu su Aleksandro Severo moneta rasti romėnų reljefiniai stalo indai (terra sigillata), Kentšyno galindų kapinyne su Antonino Pijaus moneta rastas molinis indas, Kosevo galindų kapinyne – stiklinis indas su Herenijaus Etrusko moneta, Machario (Machary) galindų kapinyne su keturiomis monetos, iš kurių viena priklausė Komodui, viena Pilypui Arabui, o dvi neatpažintos, rastas stiklinis indas, Ruvnina Dolnos (Równina Dolna) vietovėje su septyniomis Romos monetomis, iš kurių viena priklausė Vespasianui, kita – Faustinai II Jaunesniajai, o penkios neatpažintos, rastas stiklinis indas. Didžiuosiuose Skomakuose (Skomack Wielki), 23 kape, rastas romėniškas trumpasis kalavijas (gladius), kuris vargu ar gali būti prekybininko atpažinimo ženklas. Semboje, gintaro prekybos Mekoje, randama romėniškos prabangos ženklų. Sembos radiniai išsiskiria indų įvairove – sidabriniai indai su graviūromis ir be jų, stiklinės taurės, reljefiniai moliniai indai (terra sigillata), bronziniai samteliai ir dubenys, tačiau dalis jų rasta tik 4 kapų medžiagoje (Skvortsov, 2012, 189); taip pat rastas sidabrinis indas iš Kareičių (Corjeiten) (Putilovo, Zelenogradsko r.) 275 kapo, stiklinė taurė iš Dulokaimio (Dollkeim) (Kovrovo, Zelenogradsko r.) do-6k kapo, stiklinis dubuo iš Varengių (Warengen) (Zelenogradskio r.) ir sidabrinis indas iš Parteinių (Partheinen) (Moskovskoje, Gurjevo r. (nuo 1992 metų Atyrau)) 6 kapo. Lietuvoje žinomas garsusis bronzinis ąsotis iš dvigubo Veršvų 307 (197) kapo, kuris datuojamas 350–450 metais. Manoma, kad jis buvo padarytas I a. Kapujos dirbtuvėse ir Gintaro keliu pateko į Lietuvą (Michelbertas, 1986, 189). Kitas bronzinio indo su Romos moneta radinys yra iš Lietuvos pajūrio Kurmaičių kapinyno 7 moters kapo. Čia rasti įspaustais taškučiais puošto bronzinio indo fragmentai, kurie datuojami 220–300 metais (ten pat, 189). Stiklinių indų fragmentų rasta ne kapų medžiagoje Kernavėje (Kernavė – litewska Troja, 2002, 113).

Taigi tyrinėjamoje erdvėje, kad ir negausiai, tačiau esama romėnų prabangos daiktų, kuriuos jie vežDavosi visose savo kelionėse. Teigti, kad šie radiniai yra romėnų kapų paliudijimai, tikrai negalima – romėnų prabangos daiktai galėjo patekti ir į turtingesnių aisčių

kapus, tačiau šie radiniai kartu su rašytiniais šaltiniais netrukdo teigti, kad romėnų pirkliai iš Karnunto, Lencijos ir Akvinko lankėsi pajūrio prekyvietėse. Turime užfiksuotą, galimai legionierių ir vertėjų[77] tarpininkų lydimą, romėnų prekybininkų, kurių specializacija buvo Gintaro kelio prekyba, sluoksnį. Kaip disonansas čia nuskamba A. Bliujienės teiginys: „Atstumas nuo Karnuntumo Panonijoje iki gintaringojo pajūrio yra apie 887 km, tad teoriškai įmanoma, kad ekspedicija pasiekė dabartinės Lietuvos pajūrį. <...> Jokiais turimais argumentais (menki žaliavos ištekliai, neišvystytas gyvenviečių tinklas, Lietuvos pajūryje praktiškai nerasta I a. antrosios pusės importo) neįmanoma argumentuoti, kad Plinijaus Vyresniojo ir Tacito laikais, kaip ir vėliau, romėnų ekspedicijos lankėsi dabartinės Lietuvos pajūryje“ (Bliujienė, 2013, 96). Vadinasi, galėjo ir negalėjo. Sutinku: I a. antroji pusė kelia klausimų, tačiau ir tada buvo užtektinai romėniško importo – I a. antrosios pusės kapų emalio ir stiklo karoliai, Nerono (54–68 metai) moneta iš Šernų (Klaipėdos r.) kapinyno, Domiciano (81–96 metai) moneta iš Barzdūnų (Šilutės r.) kapinyno, Nervos (96–98 metai) moneta iš Aukštkiemių (Klaipėdos r.) kapinyno, Trajano (98–117 metai) penkios monetos iš Aukštkiemių (Klaipėdos r.) kapinyno, dvi monetos iš Stragnų (Klaipėdos r.) kapinyno, viena moneta iš Kurmaičių (Kretingos r.), kapinyno, trys monetos iš Pryšmančių (Kretingos r.) kapinyno, viena moneta iš Rūdaičių I (Kretingos r.) kapinyno (Michelbertas, 2001, 33–46). Jau nekalbant apie tai, kad ne kapinynų aplinkoje Rūdaičiuose (Kretingos r.) buvo rasta 41–54 metais valdžiusio, Nerono pirmtako, imperatoriaus Klaudijaus I iš Julijų dinastijos, sestercijus. Ignoruojamas I a. antrosios pusės importas iš Noriko ir Panonijos provincijų – vadinamosios sparninės segės, kurias įvairūs autoriai laiko specialiu gaminiu, skirtu aisčių kraštams (Michelbertas, 1986, 106–107). Tiesa, šių segių daugiausia rasta ne pajūrio zonoje, tačiau kaip tik šio skyriaus medžiaga ir liudija, kur buvo pagrindinės prekyvietės, iš kurių Romos importas sklido į gretimas aisčių kultūras. Pagaliau lieka neaišku, ar pati bronzos žaliava, kaip tokia, nėra išmesta iš importo prekių sąrašo? O bronzos tikrai netrūksta pajūrio kapinynuose. Dar viena detalė apie I a. antrosios pusės „neišvystytą gyvenviečių tinklą“ ir, kaip sako A. Bliujienė, vėlesniais laikais. Išplėtotą gyvenviečių tinklą nurodo kapinynų tinklas: žmonės gyveno kažkur netoliese nuo laidojimo vietų. M. Michelberto duomenimis, vien tik Lietuvos pajūryje kapinynų su Romos importu esama net 32 (Michelbertas, 2001, 33–46). Iš viso tame pačiame regione (Klaipėdos, Kretingos, Šilutės r.), 1998 metų duomenimis, jų buvo bent 40 (Jovaiša, 1998, 48–64, 318–319). Ir kaip interpretuoti šiame skyriuje išdėstytus faktus, statistiką ir apibendrinimus pagal kapinynų medžiagą? Juk jie akivaizdžiai rodo, kur buvo stambiausios kapų su Romos monetomis sankaupos. Lietuvos pajūris šia prasme yra vienas iš lyderių, o monetų gausa viename kapinyne lenkia ir kaimyninę Sembą.

77 Apie tai plačiau žr. Jovaiša, 2014, 99, 102–103.

Grįžtant prie temos verta pabrėžti, kad gintaras nebuvo vienintelė prekė, kuria domėjosi romėnų pirkliai. Mėsa ir kailiai, grūdiniai produktai ir medus, vaškas ir vergai buvo pageidaujami romėnų prekyvietėse. Prekybos interesai lėmė, kad prekijų vilkstinės į kelią leidosi ne vieną kartą per metus. Dažną tranzitą liudija tas faktas, kad aisčių pasaulio kapuose randamos monetos ir tų imperatorių, kurie valdė trumpai, pavyzdžiui, Galba (68–69 metai), proginės imperatorių žmonų monetos (Faustinos I Vyresniosios pomirtinio kalimo sestercijai ir pan.). Žinoma, kad moneta buvo savotiškas imperatoriaus prisistatymas ir viešasis valdančio imperatoriaus gerovės ir pastovumo liudijimas. Įžengus į sostą naujam imperatoriui, jo monetos privalomai buvo siunčiamos į atokiausius imperijos fortus kariams ir vietininkams. Tad įtikinama, kad dažnose ekspedicijose prekijai gabenosi valdančių imperatorių monetas, ir todėl iš aisčių kapų radinių galima sudaryti visą Romos imperatorių monetų „katalogą".

Plinijaus Vyresniojo įvardytų „įvairių prekyviečių" antra dalis buvo kitas, iš vietinių aisčių sudarytas, prekybininkų sluoksnis. Kas tai gali paliudyti? Galimas dalykas, tas faktas, kad bent jau Lietuvos archeologijos medžiagoje kapų su Romos monetomis lydintį inventorių sudaro baltiškos kilmės dirbiniai. Ir darbo įrankiai, ir buities reikmenys, ir ginklai, ir papuošalai, kaip ir pati laidosena, nesiskiria nuo aplinkinių kapų, kuriuose nėra Romos monetų. Tai leidžia daryti prielaidą, kad tie kapai priklauso vietinės bendruomenės nariams. Jei pripažintume, kad kapai su Romos monetomis priklauso aisčių prekeiviams, būtų tikslinga nustatyti gausiausiai Romos monetų turinčius aisčių kapinynus mūsų tyrinėjamoje erdvėje, – jų monetų „svorį" ir pagal tai numanomų faktorijų išsidėstymo geografiją. Būtų galima prognozuoti, kad šių bendruomenių gyventojai buvo vidinio aisčių pasaulio prekybos lyderiai. Prisiminus Romos monetų aisčių kapuose tyrimo statistiką, galima teigti, kad „pinigų maišelis" atsirišo Semboje ir Lietuvos pajūryje. Panagrinėkime atskirų regionų pavyzdžius, kurie turi išskirtinį monetų skaičių. Pamaryje yra keturi paminklai, kurie išsiskiria iš kitų – juose rasta nuo keturių iki aštuonių monetų. Mozūruose išsiskiriančių paminklų taip pat keturi. Semboje išskirtinis kapinynų monetų skaičius jau visai kitas – kai kuriuose monetų skaičius siekia iki 44 vienetų. Įsidėmėtina, kad ir romėnų indų buvo rasta monetų skaitlinguose Sembos kapinynuose Kareičiuose, Dulokaimyje ir Varengiuose. Su niekuo nelyginami yra Lietuvos kapinynų monetų skaičiai: Anduliai – 10, Aukštkiemiai – 201, Bandužiai –26, Dauglaukis –13, Kulautuva – 12, Kurmaičiai – 16, Lazdininkai – 82, Palanga – 27, Pangesai – 25, Pryšmančiai – 11, Rūdaičiai I – 16, Stragnai – 106, Šernai – 20, Vaitiekūnai – 13. Keturiolikoje Lietuvos kapinynų rastos 578 monetos, tai yra 90,9 proc. visų Lietuvoje rastų. Romos monetų gausu dviejuose Latvijos kapinynuose: Kapsėdėje – 29 ir Mazkatužiuose – 35. Akivaizdu, kad tų gausiausiai monetų turinčių kapinynų palikimas gali reikšti, kad šių vietovių gyvenvietėse galėjo būti susitelkęs vietinis prekybos su romėnais verslininkų sluoksnis. Kitaip tariant, visai įtikinama, kad tokiose

4:2 il.
Aisčių prekyvietė Baltijos pakrantėje

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
420 × 300 mm, 2015.

Plinijus Vyresnysis rašė
„...ir aplankęs įvairias
prekyvietes (commercia),
jis pargabeno
daugybę gintaro...“.
Galima manyti,
kad prekyviečių tinklas
buvo išvystytas –
juose prekiauta ir aisčių
pasaulio prekėmis,
ir Romos meistrų dirbiniais.
Tai stalo indai, papuošalai,
spalvotųjų metalų žaliava ir kita.
Galima manyti,
kad Romos vergovinei
visuomenei reikiamų vergų
buvo ieškoma ir aisčių žemėse.

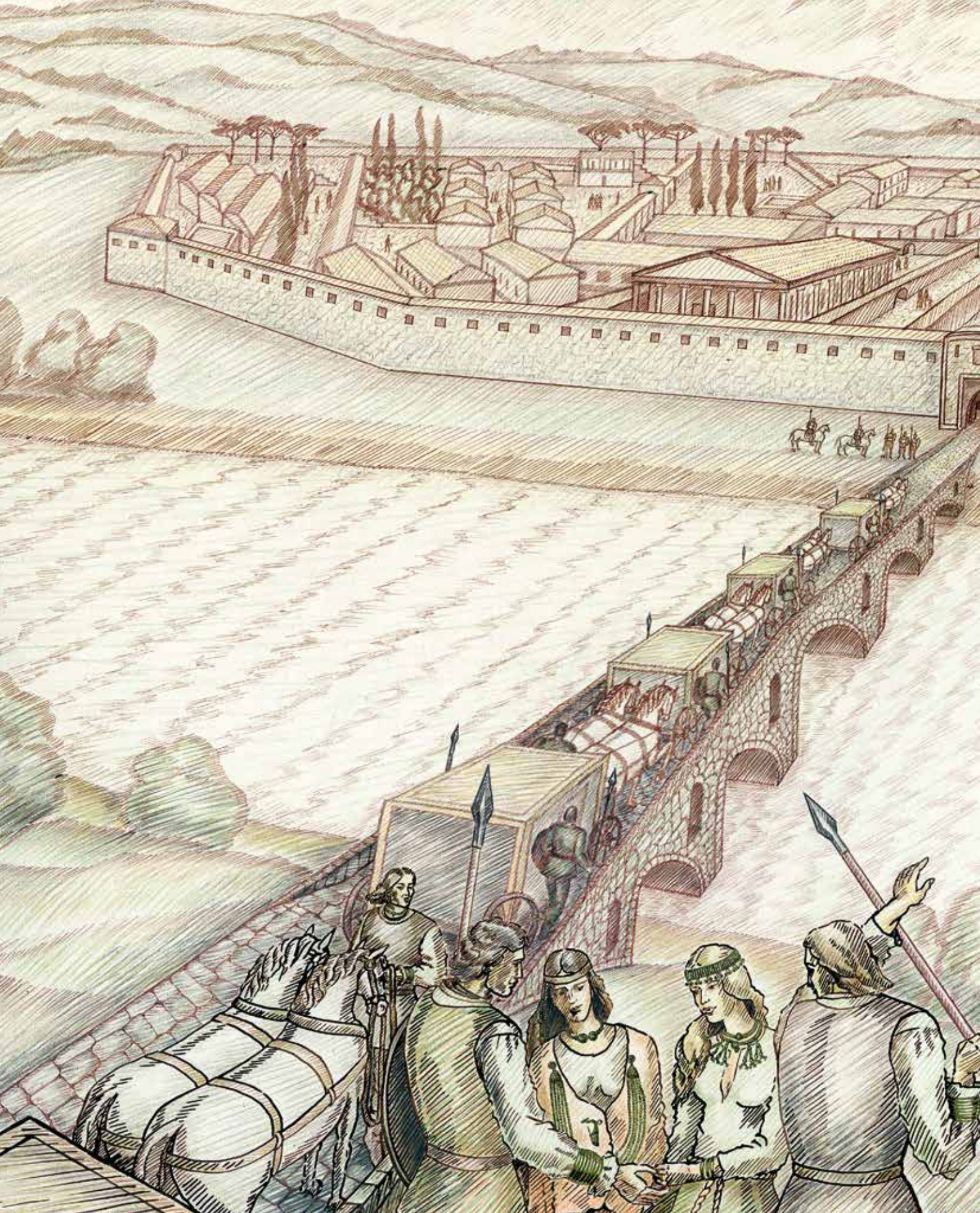
Romos pinigų gausiose vietovėse buvo nuolatinės vidinio aisčių pasaulio prekybininkų, kurie vertėsi prekyba atvežtiniais dirbiniais, gyvenvietės. Taigi galima kelti įtikinamą prielaidą – Baltijos aisčių kraštuose imperinio laikotarpio Gintaro kelio laikais veikė nuolatinės prekyvietės / faktorijos, kurios specializavosi prekyba Romos importu su toliau nuo jūros gyvenančiais aisčiais. Mėginimas susieti Romos monetų gausą kapuose su galimomis prekyvietėmis, žinoma, nėra paprastas. Be išlygų teigti, kad aplink daug pinigų turintį kapinyną būtinai turi būti prekyvietė, vargu ar galima. Bet, reikia manyti, kad kažkiek tiesos esama, ir tikėtis prekybos vietų tokioje aplinkoje galima. Gausiausiai Romos monetų turinčių kapinynų geografija rodo, kad Vyslos žiotyse jų apskritai nėra, o ties posūkiu į Sembos kraštą yra du, tačiau ir tie teturi nuo keturių iki devynių monetų. Tai nėra daug Sembos, Lietuvos ir Latvijos pajūrio kapinynų areale, ir tai suponuoja mintį, kad pagrindinės prekyvietės telkėsi tik šiose srityse. Galindų krašte monetomis turtingų kapinynų taip pat nėra daug. Tik Dlužeko kapinyne rasta dešimt monetų, o likusiose radimo vietose jų rasta nuo keturių iki devynių. Tad Mozūrų prekyvietės, panašiai kaip ir Vyslos trakto, gal buvo panašesnės į tranzitinės prekybos centrus. Jūros upės žemupyje ir Nevėžio žemupyje esantys kapinynai su didesniu monetų skaičiumi gali rodyti, kad čia galėjo veikti vietinės prekyvietės, skirtos minėtų upių baseino gyventojų Romos prekių poreikiui patenkinti. Bet, be abejo, galingiausi prekybos taškai, kaip rodo kapų medžiaga, turėjo būti Baltijos pajūryje, dabar Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra vadinamoje teritorijoje.

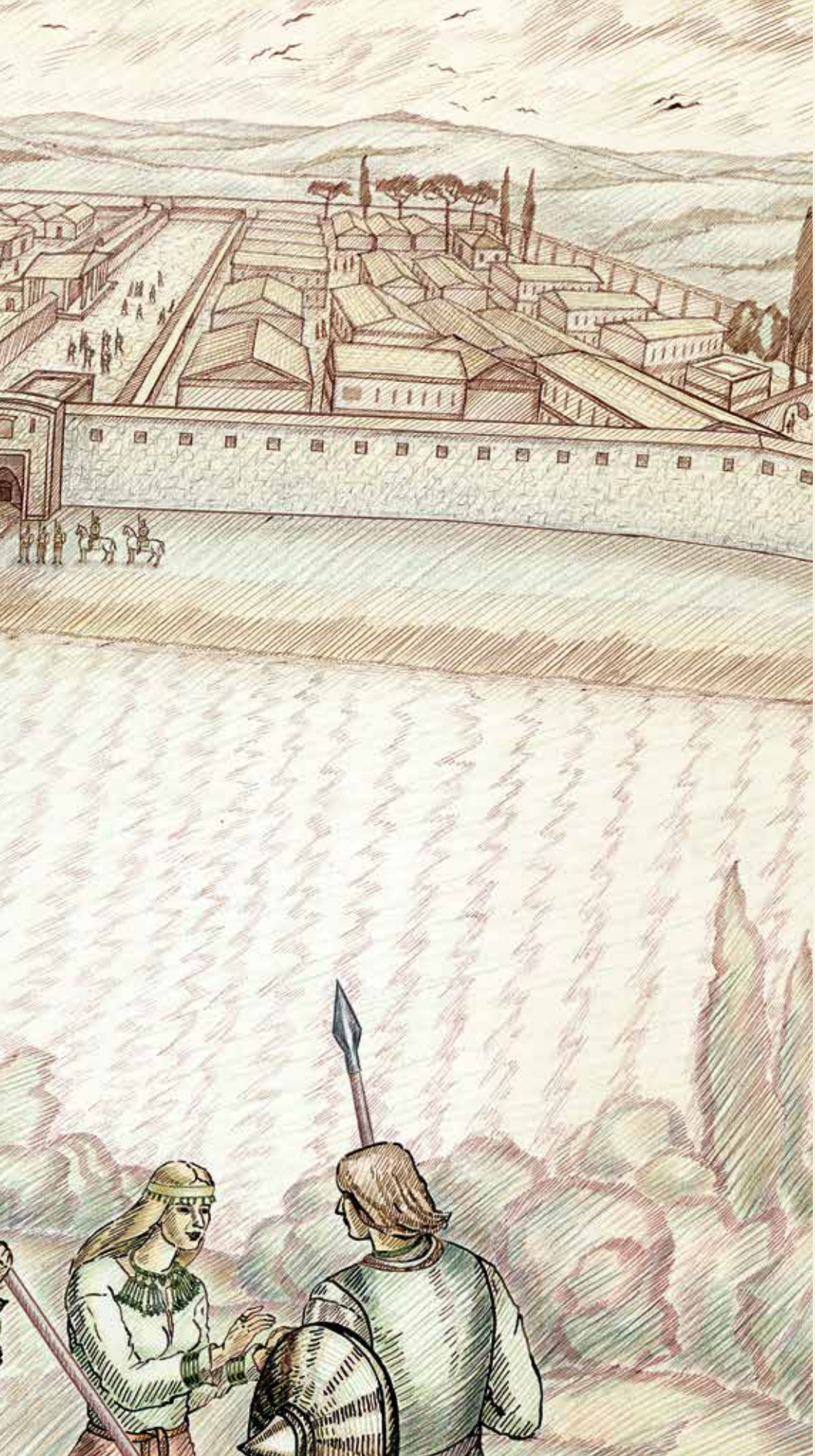
Grįžtant prie pradžios, prie pasaulėžiūrinių monetų paplitimo priežasčių, reikia pasakyti, kad faktas apie kapų su Romos monetomis staigų atsiradimą ir išnykimą gali būti logiškai ir paprastai paaiškinamas: Romos imperijos pinigas kapuose buvo aisčių šeimos priklausymo Romos prekijų sluoksniui simbolis. Sumenkus prekybai su Romos kraštais, išnyko ir šio socialinio sluoksnio atributai kapuose. Romėnų sukeltas prekybos bumas, galimas dalykas, sietinas ir su neįtikėtinai sparčia kultūros kaita tradicinėse aisčių gyvenamose vietose – Pamaryje, Vyslos žiotyse, Semboje, Mozūrijoje ir Lietuvos pajūryje – ir su Didžiąja aisčių migracija. Galima manyti, kad viena iš Didžiosios aisčių migraciją įgalinusių priežasčių (greta įsisavintos juodosios metalurgijos) yra dėl Gintaro kelio atsiradęs nuolatinis migruojančių aisčių bendruomenių palaikymas spalvotaisiais metalais. Tokią hipotezę gali paremti koreliacija tarp naujų aisčių kultūrų susidarymo greičio kilometrais per metus ir tarp prekybos suklestėjimo, išreiškiamo Romos imperatorių monetų dažnumu aisčių kapuose. Imkime Didžiosios aisčių migracijos raidos laikotarpį tarp 50–70 ir 220 metų. Ankstyvajam laikotarpiui, iki 220 metų, priklauso net 83,7 proc. radinių, o vėlyvajam – tik 16,3 proc. Monetų kiekio santykis tarp ankstyvojo ir vėlyvojo periodų yra didelis – 84:16. Ankstyvojo laikotarpio monetų yra 5,25 karto daugiau. Kokia gi naujųjų aisčių kultūrų – Vakarų Lietuvos, Nemuno žemupio ir Centrinės Lietuvos plokštinių kapų bei Pilkapių kultūros – plotų raida ankstyvuoju (tarp 10 ir 200 / 220 metų) ir vėlyvuoju (tarp 200 / 220 ir 450 metų)

laikotarpiais? Ankstyvojo laikotarpio naujosios aisčių kultūros kūrėsi 514 kvadratinių kilometrų per metus greičiu, o vėlyvuoju laikotarpiu plėtros greitis smarkiai lėtėjo – tik 112,7 kvadartinių kilometrų per metus – sumažėjo 4,6 karto (Jovaiša, 2012, 178–182). Akivaizdu, kad Gintaro kelio pakilimo laikus lydi aisčių kultūros plėtra, ir vėlyvuoju laikotarpiu, sumenkus Gintaro keliui, ta plėtra palengva slūgo. Taigi Romos monetų skaičių dinamika ir naujųjų aisčių kultūrų ploto plėtra rodo pakankamą koreliaciją, jog būtų galima sakyti, kad tarp šių dviejų reiškinių yra apčiuopiamas ryšys.

Ankstyvosios aisčių istorijos faktas – gintaras aisčius padarė turtingus. Gintaras ir jo poreikis civilizuotoje Romos visuomenėje lėmė, kad aisčių visuomenė buvo viena turtingiausių visame Europos „barbarų" pasaulyje. Dėl gintaro antikos pasaulis pažino mus ir mes pažinome jį. Gintaras atvėrė iki tol neregėtas socialinio bendravimo galimybes tarp civilizuotos Romos ir „barbarų" aisčių – gavome bendrinį vardą „aisčiai", kuris Tacito sąmonėje, kaip rodo šio tyrimo logika, galėjo apimti gintaru prekiaujančias aisčių gentis Pamaryje, Semboje, Mozūrijoje ir Lietuvos bei Latvijos pajūryje. Šis glaudus aisčių ir romėnų bendravimas, galimas daiktas, paliko pėdsaką, kurį galime matyti XVI a. Lietuvos metraštyje užrašytoje Palemono legendoje, davusiai pradžią romėnų lietuvių kilmės istorijai. Gintaras Beresnevičius savo studijoje „Palemono mazgas. Palemono legendos periferinis turinys" išnagrinėjo antikos ir vėlesnių laikų šaltinius ir daro išvadą, kad Palemono legenda gali turėti istorinį pamatą Polemono I (mirė 8 metais pr. Kr.) ir Polemono II (12 / 11 pr. Kr. – 74 metai po Kr.) gyvenimo istorijose (Beresnevičius, 2003, 110, žemėl. 1). 2005 metais romėnų kilmės teorija plačiai nagrinėta Kęstučio Gudmanto studijoje (2005, 113–139). Archeologijos duomenys ir Romos monetų radiniai kapuose ir jų tyrimo pagrindu atsiskleidęs gyvas bendravimo kelias tarp Romos imperijos provincijų ir aisčių pasaulio suteikia realų pagrindą romėnų istorijai ir Palemono legendai gyvuoti ir plėtotis.

Sunku tiksliai vertinti gintaro reikšmę aisčių visuomenės gyvenime. Aisčių sukurtose kultūrose subręs istorinius laikus pasiekusios vakarų baltų gentys, kurios tiesiogiai dalyvaus Lietuvos valstybės kūrime. Toks aisčių priešistorės supratimas leidžia aisčių istoriją vertinti kaip nedalomą Lietuvos istorijos dalį. Tos istorijos neatskiriama dalimi tampa šio tyrimo rezultatai: 1) Nerono ekspedicijos pradėtas Gintaro kelias suformavo galimybę į aisčių kraštus keltis romėnų kolonistams ar net kilmingiems visuomenės nariams, ieškantiems prieglobsčio nuo Romos imperatorių persekiojimų; 2) per šį procesą galėjo susiformuoti ir vietinis Gintaro kelio prekybos elitas; 3) ir romėnai, ir aisčiai steigė nuolatines prekybos faktorijas aisčių teritorijų paribiuose prekybai su į šiaurės rytus, rytus ir pietryčius migruojančiais aisčiais; 4) Romos monetas kapuose galima vertinti kaip simbolį, nurodantį šeimos, susijusios su Romos dirbinių importu, priklausomybę aisčių prekijų sluoksniui; 5) prekyba Gintaro keliu ir iš jos gaunami resursai galėjo būti ir viena aisčių kultūros kaitos ir jos migracijos priežasčių.

4:3 il.
Aisčių pirkliai prie Lencijos (dabartinis Lincas, Austrija)

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
680 × 480 mm, 2015.

II a. viduryje paminėti sudinai prie Dunojaus kelia mintį, kad jie galėjo būti tarpininkai tarp aisčių ir Romos prekeivių.

Lencijos (Linco) vaizdas nupieštas pagal antikos laikų planą ir šiuolaikinį kraštovaizdį.

Ptolemėjo „Geografija“ ir Rytų Baltijos tautos

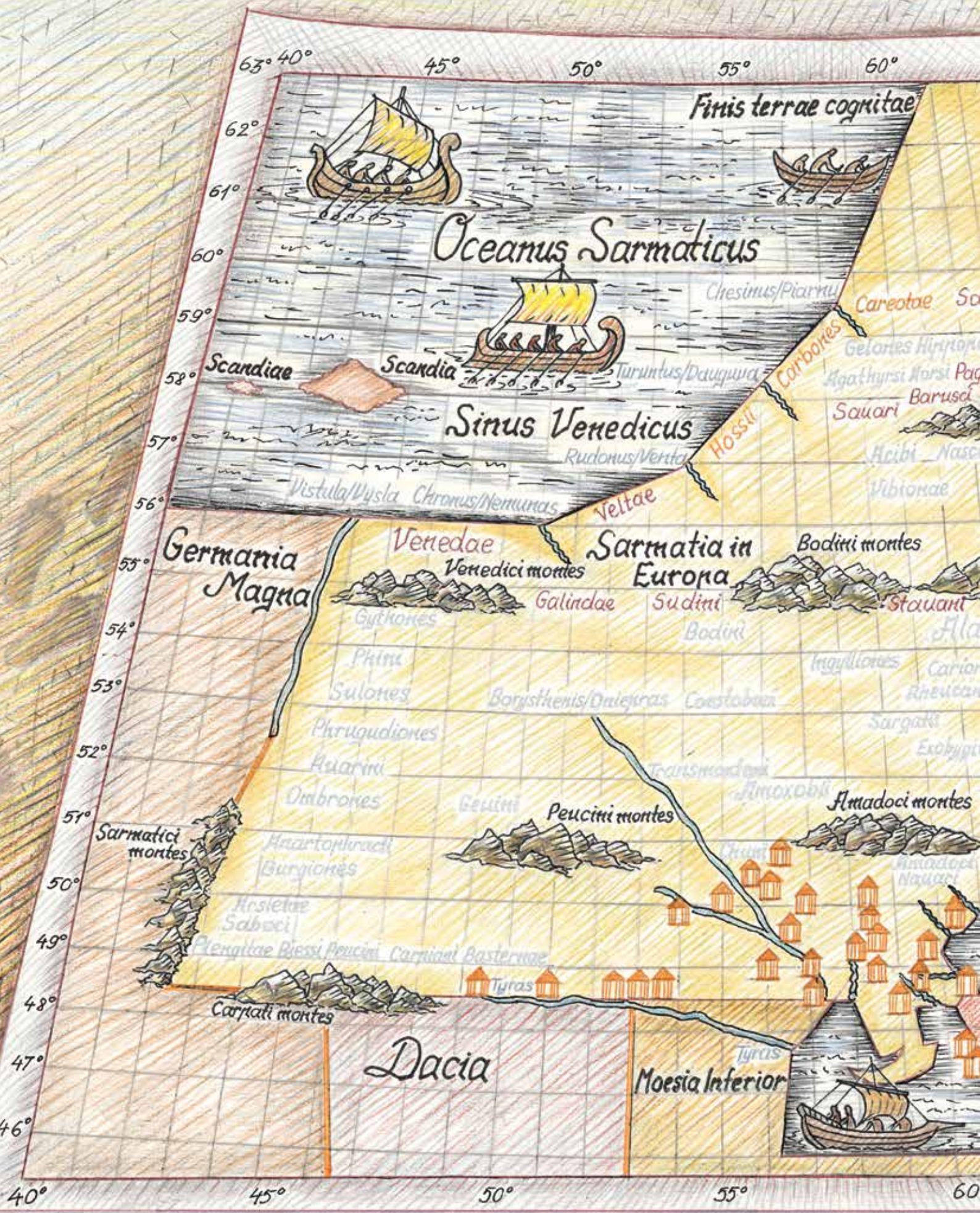
Gintaro kelio klestėjimo laikais, II a. viduryje, pasaulį išvydo Ptolemėjo „Geografija“. Autorius paskelbė tuo metu žinomo pasaulio koordinates ir aprašė jame gyvenusias tautas. Europos Sarmatijos aprašyme minimi galindai ir sudinai (sūduviai) be didesnių nesutarimų priskiriami baltų tautoms. Be galindų ir sudinų, kurie po Tacito aisčių yra patikimai paliudyti aisčių etnonimai, kitos Sarmatijos tautos taip pat laukia etninės priklausomybės interpretacijų. Įdėmesnis žvilgsnis į „Geografiją“ sudarytų galimybes papildyti savo istoriją naujais dviejų tūkstančių metų senumo baltiškais etnonimais. Turime gausybę pagal Ptolemėjo koordinates nubraižytų Europos Sarmatijos žemėlapių. Žvelgiant į juos, nesunku atskirti dvi jų grupes. Vieni iš jų braižyti laikantis Ptolemėjo žemėlapių sudarymo rekomendacijų ir jo nurodytos tautų sekos. Kiti, paklūsdami istoriografinei tradicijai, Vyslos žiotyse apgyvendina gitonus, kuriuos laiko tais pačiais gotais. Tada, kaip tame griūvančiame kortų namelyje, pasipila klaidos – venedai nustumiami į šiaurę, dėl to galindų, sūduvių ir stavanų vieta neatitinka Ptolemėjo aprašytosios, o gitonų, finų ir toliau išvardytų genčių vietos pasistūmėja ten, kur jų Ptolemėjas neaprašė (Jovaiša, 2014, 124–125, il. 5:1, 5:2). Iš tiesų, Ptolemėjo „Geografija“ yra tarpdalykinio tyrimo laukas, kuris turi padėti lokalizuoti Ptolemėjo nurodytas ir į Sarmatų okeaną (Baltijos jūrą) įtekančias upes, o analizuojant geografijos, istorijos, archeologijos ir kalbos duomenis nustatyti venedų, galindų, sudinų, stavanų, veltų, hosijų, karbonų, kareotų, salų, pagiritų, savarų ir boruskų tautų vietas II a. Europos kultūrų žemėlapyje.

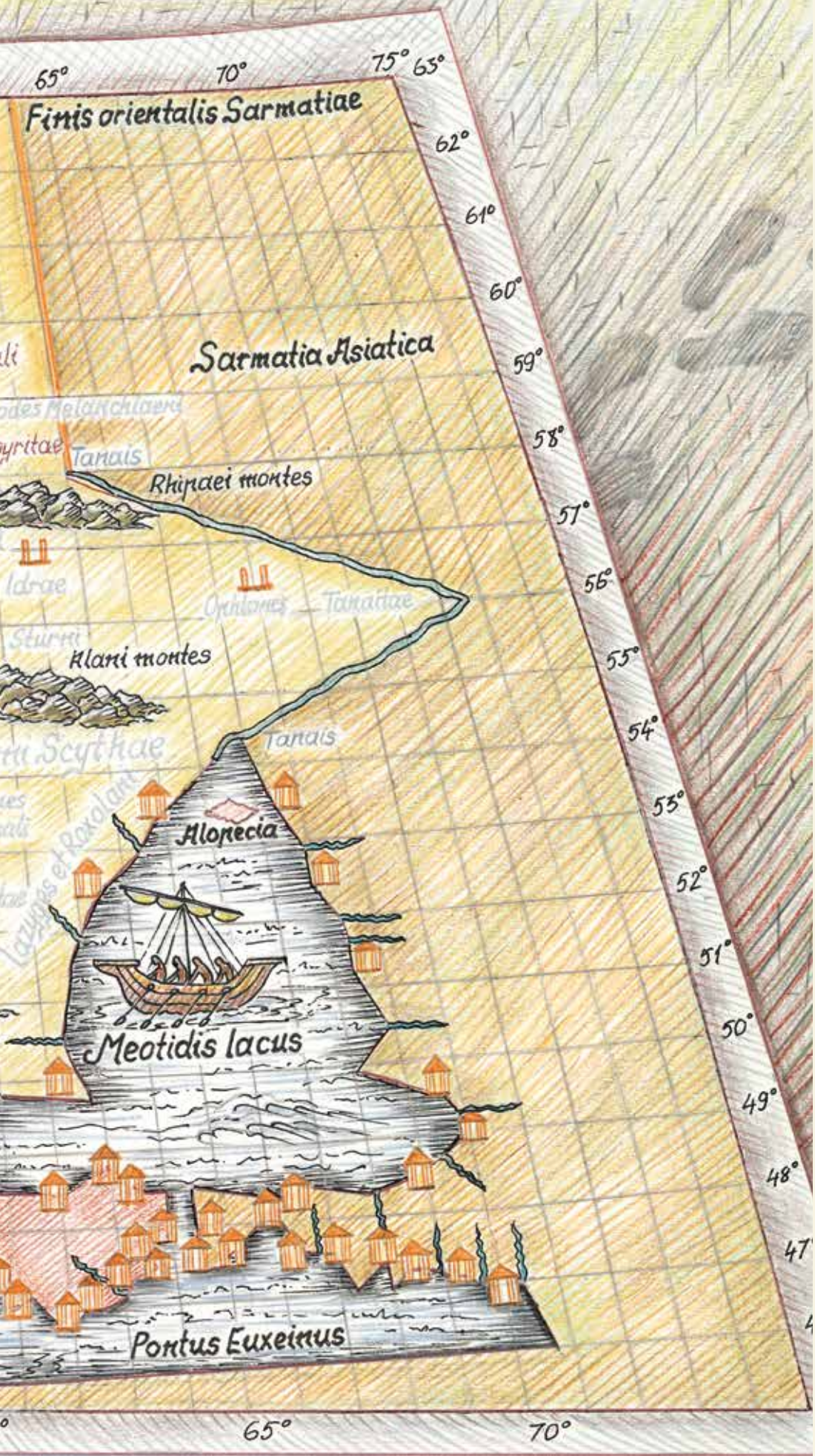
Graikų kalba parašytoje „Geografijoje“ mums rūpimą erdvę Ptolemėjas aprašė šitaip: „[III.5.1.1] Europoje esančią Sarmatiją riboja: iš šiaurės, palei Venedų įlanką Sarmatų vandenynas ir dalis nežinomos žemės, kurios aprašymas štai toks: po [III.5.1.5] Vistulos upės žiočių Chrono upės žiotys – 50°–56°, Rudono upės žiotys – 53°–57°, [III.5.1.10] Turunto upės žiotys – 56°–58°30‘, Chesino upės žiotys – 58°30‘–59°30‘, pakrantė, esanti Tulės platumoje, [III.5.1.15] tai yra žinomos jūros riba – 62°–63°. Platumoje palei Tanaidės upės ištakas Sarmatijos riba nusakoma laipsniais 64°–63° [III.5.1.20]. O iš vakarų ją riboja Vistulos upė, Germanijos dalis tarp jos ištakų ir Sarmatų kalnų bei patys kalnai, kurių padėtis [anksčiau] yra nusakyta [III, 5, 6, 6–15]. Iš žemiau Boristeno tekančių upių – Tiro upė skiria Dakijos ir Sarmatijos dalis, pradedant nuo vingio, kurio padėtis 53°–48°30‘, iki galo, kurio padėtis – 49°30‘–48°30‘. Aksiakės upė taip pat teka per Sarmatiją, kiek aukščiau Dakijos, iki Karpato kalno [III, 5, 7]. Didžiausios Sarmatijos tautos yra palei visą Venedų įlanką gyvenantys venedai, virš Dakijos esantys peukinai su basternais ir palei visą Majotidės krantą gyvenantys jadzigai ir roksolanai, o giliau [žemyne] – amaksobijai ir skitai alanai [III, 5, 8]. O mažesnės Sarmatijos tautos yra prie Vistulos upės už venedų / po venedais gyvenantys gitonai, paskui finai, sulonai, už jų / po jais – frugudionai, paskui, prie Vistulos upės ištakų – avarinai, po

jų / po jais ombronai, paskui anartofraktai, burgionai, arsietai, sabokai, paskui, prie Karpatų kalno – pijengitai ir bijesai [III, 5, 9]. Už išvardytas [tautas] labiau į rytus gyvena (ir vėl) už venedų / po venedais esantys galindai, sudinai ir stavanai – iki alanų. Už jų / po jais – ingilionai, paskui koistobokai ir transmontanai – iki Peukinų kalnų [III, 5, 10]. O vandenyno pakrantėje prie Venedų įlankos vėlgi iš eilės gyvena veltai, virš jų – hosijai, paskui šiauriausi karbonai, o labiau į rytus – kareotai ir salai. Už jų / po jais – gelonai, hipopodai ir melanchlainai, už kurių / po kuriais – agatirsai, paskui aorsai ir pagiritai, už kurių / po kuriais – savarai ir boruskai, iki Ripėjų kalnų. Paskui akibai ir naskai, už kurių / po kuriais vibionai ir idrai, o už vibionų / po vibionų iki alanų – sturnai. Tarp alanų ir amaksobijų – karijonai ir sargatijai, o prie Tanaidės upės vingio – oflonai ir tanaitai, už kurių / po kuriais, iki roksolanų – osilai. Tarp amaksobijų ir roksalanų – reukanalai ir eksobigitai ir, vėlgi, tarp peukinų ir basternų – karpianai, virš kurių – gevinai, paskui bodinai, tarp basternų ir roksolanų – hunai, o už jų kalnų / žemiau jų kalnų – amadokai ir navarai." Ptolemėjo Didžiosios Germanijos tautų aprašyme randame paminėtus dar vienus sudinus: „Po Gabrietos miško – markomanai, po kurių / kuriais sudinai ir adrabaikampai – iki Danubijaus upės" (vertė T. Aleknienė).

Ptolemėjas nurodo septynias didžiąsias Europos Sarmatijos tautas (venedai, peukinai, basternai, jadzigai, roksolanai, amaksobijai, skitai, alanai) ir 49 kitas tautas – iš viso 56 tautas. Didžiojoje Germanijoje Ptolemėjas aprašė 65 tautas, iš kurių 3 tautos priskirtos didžiosioms. Nesunkiai galima pastebėti ypač reikšmingą dėsningumą – aprašydamas vandenyno pakrantės tautas, autorius jas visas ir visada atskiria upėmis. Prieštaravimų čia sukelia venedų aprašymas: pasakyta, kad jie gyvena „palei visą Venedų įlanką." Ptolemėjas neapibrėžė Venedų įlankos geografinių taškų, ir neaišku, kur ji baigiasi. Gal ir tęsiasi iki pat Chesino upės, tačiau jis nesako, kad minėtos trys tautos gyvena už Venedų įlankos. Jis jas apgyvendina prie tos pačios Venedų įlankos, ir tokiu būdu jo Venedų įlankos sąvoka tampa plati. Europos Sarmatijos tautų lokalizacijoje, labai tikėtina, kad laikytasi to paties principo kaip ir Didžiosios Germanijos aprašyme: vienas tarpupis – viena tauta. Jo laikantis, galima sakyti, kad venedai turėjo gyventi tarp Vistulos ir Chrono, veltai – tarp Chrono ir Rudono, hosijai – tarp Rudono ir Turunto, o karbonai – tarp Turunto ir Chesino. Yra dar vienas argumentas dėl šiaurinės apgyventos ir Ptolemėjo pažintos Europos Sarmatijos ribos. Šiauriausios Europos Sarmatijos upės žiočių koordinatės yra tokios pat, kaip ir šiauriausio Jutlandijos pusiasalio taško – 59°30'[78]. Aukščiau nei ši platuma nei Didžiojoje Germanijoje, nei Europos Sarmatijoje nėra aprašyta jokių objektų. Taigi sudėjus Ptolemėjo tautų žymėjimo Sarmatų okeano pakrantėje dėsningumus ir šiauriausius Ptolemėjui žinomus geografinius objektus, galima daryti prielaidą, kad kitos Ptolemėjo minimos šiaurinės

[78] Įdomu palyginti, koks dabartinis Jutlandijos „rago" pabaigos ir dabartinės Pernu upės, kuri gali būti tapatinama su Chesino upe, platumų skirtumas. Jutlandijos pabaigos taškas Greneno vietovėje yra 57°44' platumos, o Pernu žiotys – 58°23'. Taigi skirtumas nežymus – 1°14'.

63° 40° 45° 50° 55° 60°
62°
61°
60°
59°
58°
57°
56°
55°
54°
53°
52°
51°
50°
49°
48°
47°
46°
40° 45° 50° 55° 60
Finis terrae cognitae
Oceanus Sarmaticus
Chesinus/Piarnu
Careotae
Corbones
Scandiae
Scandia
Turuntus/Daugava
Sinus Venedicus
Hossii
Sauari
Barusci
Rudonus/Venta
Vistula/Vysla
Chronus/Nemunas
Veltae
Germania Magna
Venedae
Venedici montes
Sarmatia in Europa
Galindae
Sudini
Bodini montes
Stauani
Gythones
Bodini
Phini
Sulones
Borysthenis/Oniepras
Phrugudiones
Ruarini
Ombrones
Peucini montes
Almadoci montes
Sarmatici montes
Burgiones
Sabaci
Carpiani
Tyras
Carpati montes
Dacia
Moesia Inferior

4:4 il.
Europos Sarmatijos žemėlapis

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
420 × 300 mm, 2015.

Sudarė E. Jovaiša, D. Alekna,
T. Baranauskas, R. Bareikis, A. Česnulevičius,
E. Mazėtis, A. Rotmanas, 2014.

II a. vidurio Ptolemėjaus „Geografijos“ Europos Sarmatijos žemėlapis visada traukė ir traukia tyrinėtojus. Ilgus metus sprendžiamas klausimas, kurioms dabartinėms upėms priskirti Ptolemėjo Chroną, Rudoną, Turuntą ir Chesiną. Būta įvairiausių hipotezių. Pasitelkus geometriją ir matematiką galima pagrįsčiau teigti, kad Ptolemėjo nurodytas Chronas tapatintinas su Nemunu, Rudonas – su Venta, Turuntas – su Dauguva, o Chesinas – su Pernu. Be to, galima teigti, kad penkios Ptolemėjo lokalizuotos tautos – venedai, galindai, sudinai, veltai, salai – priklausė vakarų baltams, trys tautos – hosijai, karbonai, kareotai – Baltijos finams, o keturios tautos – stavanai, pagiritai, savarai, boruskai – rytų baltams.

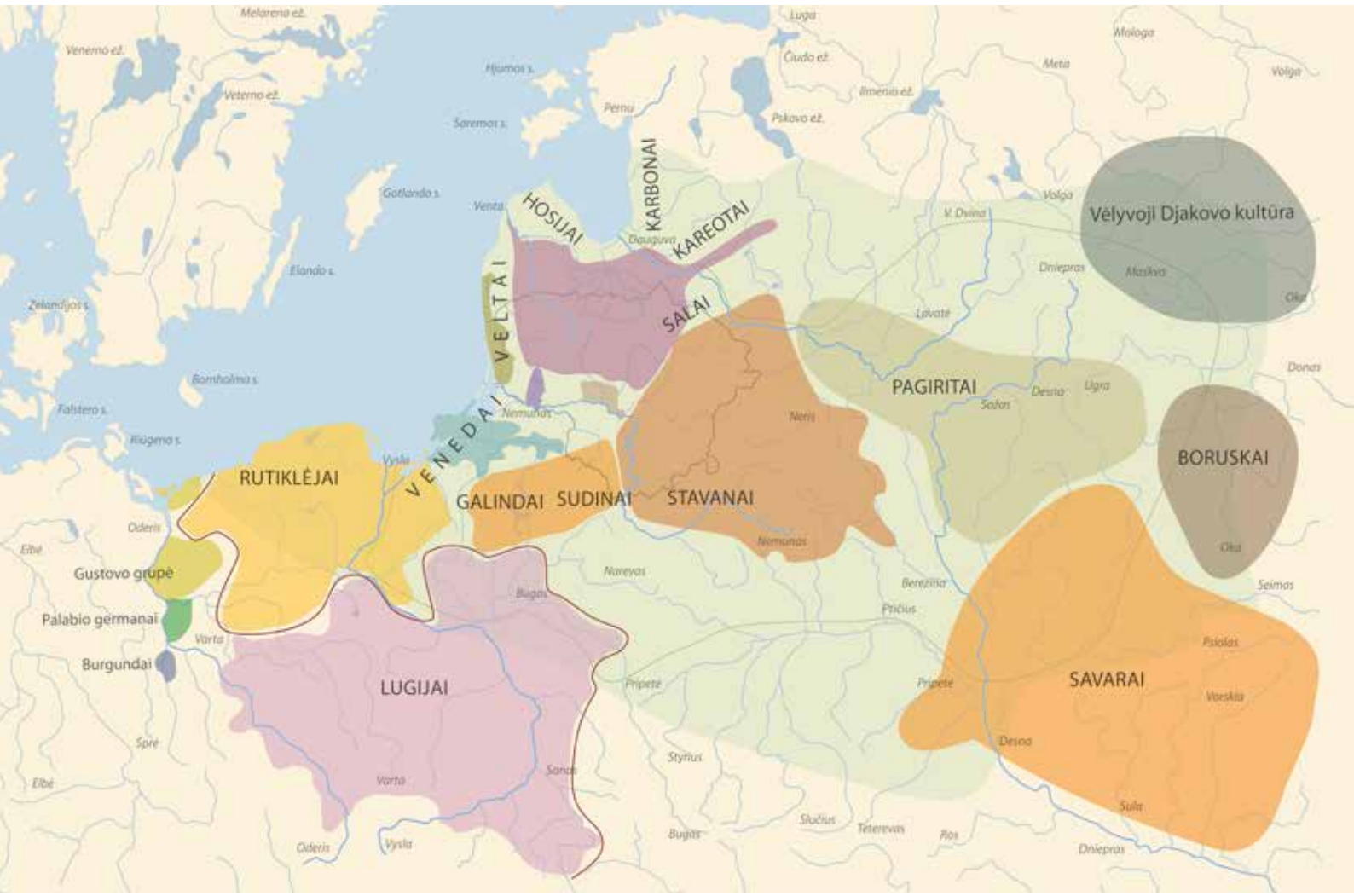
tautos buvo lokalizuojamos į pietus nuo 59°30‘ platumos. Baigiant reikia pasakyti keletą žodžių apie galimą Venedų įlankos pradžią ir pabaigą remiantis tautų gyvenamomis vietomis. Vargu, ar reikia abejoti, kad Venedų įlankos pradžia Ptolemėjas laikė Vistulą, nes prieš tai aprašomų tautų tekstuose nėra jokios užuominos dėl Venedų įlankos. Venedų įlankos jis nebemini aprašęs paskutinę šios įlankos tautą – karbonus. Negalima nepastebėti, kad Venedų įlankos tautų aprašyme esama prieštaravimų: sakydamas, kad venedai gyvena palei visą Venedų pakrantę, jis toje pačioje Venedų įlankoje virš venedų įkurdino veltus, hosijus ir karbonus, tačiau rasti dėsningumai ir kiti argumentai leidžia Venedų įlankos pakrantėje pagrįstai modeliuoti keturias tautas – didžiąją Sarmatijos tautą venedus su jų Venedų kalnais, veltus, hosijus ir karbonus.

Europos Sarmatijos tautų aprašyme minima sudinų (Σουδινοι) tauta. Didžiosios Germanijos tautų aprašyme įvardyta dar viena tauta tuo pačiu vardu – sudinai, kuri graikiškai užrašoma taip pat – Σουδινοι. Pirmieji sudinai aprašyti trijų tautų grandinėje: galindai, sudinai ir stavanai į rytus nuo venedų. Antrieji sudinai aprašyti Germanijos tautų aprašymo pabaigoje, kai minimos tautos netoli Dunojaus. Germanijos sudinai minimi prie Dunojaus, priešais romėnų Noriko provinciją. Čia kyla klausimas, ar galėjo ši, baltams priskiriama, tauta rastis ir Germanijoje. Kalbininkai nurodo didelį **galind-* etnonimo arealą dabartiniame lenkų ir čekų pasienyje, kuris, palyginti su ankstesne geografija, yra priešais romėnų Noriko provinciją. Susiejus rytų ir vakarų galindų lokalizaciją su Didžiąja aisčių migracija ir Gintaro keliu, iškilo mintis, kad aisčiai (tarp jų greta galindų, matyt, ir sudinai) kontroliavo ne tik šiaurinį Gintaro kelio galą, bet ir tą pagrindinio kelio iš Lencijos į Vyslos žiotis dalį, kuri buvo neatsiejama nuo Noriko provincijos. Anapus Lencijos, už Dunojaus, Vltavos baseine, Elbės kairiajame aukštupyje ir tarp Elbės bei Oderio aukštupių susidarė tankus galindų toponimų masyvas. Galimas dalykas, kad galindams gimininga gentis sudinai į Padunojį nusinešė ir savo etnonimą. Įdomią mintį yra užrašęs Kęstutis Demereckas: „Analizuodami baltiškų hidronimų* paplitimą pastebėjome, kad jie turi vieną bendrą ypatybę – mėgsta kartotis. Ši ypatybė rodo, kad panašiems objektams baltai suteikdavo vienodus vardus: procesas labai ilgas ir sietinas su persikėlimais, įsikūrimu naujoje vietoje. Naujakuriai įvardydavo savo aplinką jau žinomais atsineštais vardais, todėl skirtingose jų migracijos vietose tie vardai kartojasi. Taip istorinėje baltų gyventoje teritorijoje radosi daug upių ir ežerų su vienodais ar panašiais vardais, pavyzdžiui, Šventoji, Nida“ (Demereckas, 2005, 184).

Tyrinėjant Gintaro kelio miestus, jų kelyje iš pietų į šiaurę nurodomi keli – *Arsicua* (prie Mistelbacho), *Eburodunum* (Brno), *Felicia* (Viškovas), Parienna (prie Breclavo), *Calisia* (Kališas) ir *Ascaucalis* (Osielskas) (Kleineberg, Marx, Knobloch, Lelgemann, 2010). Šie miestai kelia interesą ne vien tik dėl per juos vedusio maršruto. Jie įdomūs ir kalbiniu požiūriu – kuriai iš indoeuropiečių kalbų juos priskirti? Germanams, baltams, senajam

indoeuropiečių klodui? Įdomiausias arčiausiai Venedų įlankos ir Vyslos buvęs *Ascaucalis*. J. Udolfas (2015) pasidalino mintimis dėl *Ascaucalio* vardo kilmės: „Kuriai kalbai vietovardis gali priklausyti? Slavams? Mano nuomone, to negali būti, nes, pirmiausia, I a. po Kr. veikiausiai dar nebuvo jokios apčiuopiamos slavų kalbos, antra, tuo laiku slavų toje erdvėje būti negalėjo. Baltams? Mano manymu, gal per toli nuo baltų gyvenamojo ploto? Germanams? Vietovardžio struktūra leistų daryti tokią prielaidą." Michaelis Dondereris mano vietovardžio darybą buvus tokią: „Asc-aucalis", ir kreipia į dažną germanų *ask* „Esche". Mano manymu, vargu ar tai germaniškas vietovardis. Greičiau vardas yra kilęs iš indoeuropietiškų gyventojų." Kalbininkė Grasilda Blažienė, kaip ir J. Udolfas, nemano, kad šis vietovardis galėtų priklausyti germanams, tačiau vietovardžio daryba ir jo kilmė kelia daug klausimų: „Reikėtų pabrėžti, kad *Ascaucalis* pirminės lyties, tai yra informacijos teikėjo (informanto) kalba, spėjama, buvo arba graikų, arba lotynų (Ptolemėjas klausinėdavo pirklių apie jų lankytas vietas). Taigi Ptolemėjas galėjo pateikti lotynizuotą vietovardžio lytį. Galima gal atsargiai spėti, kad struktūriškai žodis suponuoja dūrinį Ἀσκαυ-καλίς. Antroji dūrinio dalis -καλίς atspindi vertinį lot. *collis* „kalva; kalnas". Antra vertus, dar reikia pagalvoti dėl dūrinio, nes, kai kurių kalbininkų nuomone, tai vėlyvas reiškinys, nors šiuo atveju esu linkusi manyti, kad galima kalbėti apie dūrinį. Dėl pirmojo sando kilmės galima prikurti įvairiausių hipotezių: tarkime, balt. **Ašva-kalnis*?, plg. liet. *Ašvãraistis* (LVŽ I 200)." Akivaizdu, kad čia esama rimtos ir tyrimų reikalaujančios kalbos problemos. Iškėlę šią problemą, tikimės, kad Ptolemėjo Didžiosios Germanijos miestų vardai, tų, kurie arti ar esantys baltų areale – *Virunum*, *Viritium*, *Rugium*, *Scurgum*, – sulauks atidaus dėmesio ir tyrinėjimų. Dabar belieka pasakyti, kad negalima teigti, jog *Ascaucalio* vardas germanų, kaip negalima sakyti, kad jis priklauso baltams, nors pastaroji tikimybė gali būti lyg ir didesnė.

Ptolemėjo koordinačių sistemai galima pritaikyti sferinio atstumo formulę. Taikant ją, buvo išmatuoti nuotoliai tarp mums reikšmingų upių žiočių koordinačių. Ištyrus apytikrius, tačiau vis dėlto apčiuopiamus skaičius, galima drąsiai teigti, kad pirmoji tapatinama upė – Chronas – niekaip negali būti Priegliumi, o apytikriai nustatytas apgyvendintos Europos Sarmatijos ilgis 818 km rodo, kad Ptolemėjo aprašoma erdvė šiaurėje siekė iki Pernu įlankos. Taigi kurios Ptolemėjo minimos upės su kuriomis dabartinėmis upėmis gali būti tapatinamos? Atstumas nuo Vistulos iki Chrono, remiantis Ptolemėju, – 267 kilometrai. Iš svarbesnių upių šiam atstumui artimiausias tarpas tarp Vyslos ir Nemuno, pastarojo žiotimis laikant Kuršių marių prataką ties Klaipėda (kaip tai buvo suvokiama ir viduramžiais). Šis atstumas, plaukiant realia pakrante, būtų 230 kilometrų, arba 37 kilometrais mažesnis už Ptolemėjo. Atstumas nuo Chrono iki Rudono – 185 kilometrai. Jam artimiausias dabartiniame žemėlapyje būtų atstumas nuo Klaipėdos iki Ventos žiočių – 200 kilometrų, taigi 15 kilometrų daugiau. Atstumas nuo Rudono iki Turunto – 229 kilometrai. Realiame žemėlapyje jis beveik idealiai sutampa su atstumu tarp Ventos ir

4:5 il. Ptolemėjaus Europos Sarmatijos tautos II a. pirmosios pusės archeologinių kultūrų žemėlapyje:

venedai – Vyslos aisčių ir Sembos-Notangos kultūrų gyventojai;
veltai – Lietuvos ir Latvijos pajūrio plokštinių kapinynų kultūros gyventojai;
salai – Pilkapių kultūros rytinės dalies gyventojai;
galindai – Galindų (Bogačevo) kultūros gyventojai;
sudinai – sūduvių-jotvingių kultūros gyventojai;
stavanai – Brūkšniuotosios keramikos kultūros vakarinės dalies gyventojai;
pagiritai – Dniepro-Dauguvos kultūros gyventojai;
savarai – Kijevo kultūros gyventojai;
boruskai – Počepo kultūros gyventojai.
Sudarė E. Jovaiša ir T. Baranauskas, 2014.

Dauguvos – 226 kilometrai. Atstumas nuo Turunto iki Chesino – 130 kilometrų. Realiame žemėlapyje jį geriausiai atitiktų atstumas nuo Dauguvos iki Pernu – 161 kilometras. Iš viso nuo Vyslos iki Pernu susidarytų 817 kilometrų atstumas. Tai, beje, idealiai atitinka bendrą atstumą stadijomis nuo Vistulos iki Chesino (realių upių lokalizacijos nuo teorinio dydžio nukrypsta tai į vieną, tai į kitą pusę, kompensuodamos vienos kitų paklaidas). Taigi galima daryti išvadą, kad Ptolemėjo minimas Chronas yra Nemunas, Rudonas – Venta, Turuntas – Dauguva, o Chesinas – Pernu.

Išdėstyta Ptolemėjo teksto analizė išryškino bendrą Ptolemėjo tautų aprašymo „šabloną“, iš kurio ypač svarbu tai, kad, aprašydamas Venedų okeano pakraščio Didžiosios Germanijos tautas, Ptolemėjas jas būtinai išdėsto upių tarpupiuose: vienas tarpupis – viena tauta ar gentis. Ir dabartinio Baltijos pajūrio erdvėje Ptolemėjas gentis dėsto taip, kad jas vieną nuo kitos skirtų jo minimos upės. Tai jis aiškiai parodo Germanijos aprašyme, tą patį jis turi omenyje ir aprašydamas Sarmatiją, nors šiuo atveju to taip aiškiai nenurodo. Vis dėlto tam tikri požymiai tą ganėtinai patikimai patvirtina. Pirma, į rytus nuo Vyslos jis mini keturias upes (Chroną, Rudoną, Turuntą ir Chesiną) ir atitinkamai pajūryje išrikiuoja tik keturias gentis (venedus, veltus, hosijus ir karbonus). Taigi kiekvienam tarpupiui tenka po vieną gentį. Antra, sprendžiant iš koordinačių, didžiausias yra pirmasis tarpupis – tarp Vyslos ir Chrono – 5 laipsniai. Ir, atitinkamai, jam tenkančią pirmąją gentį – venedus – Ptolemėjas priskiria prie didžiųjų Sarmatijos genčių. Šio tarpsnio pačiame viduryje, vienu platumos laipsniu žemiau, 96 kilometrų atstumu pagal Ptolemėjo Žemės spindulį (111 kilometrų pagal dabartinį), arba 516 stadijų atstumu nuo Venedų įlankos pakrantės, jis lokalizuoja Venedų kalnus. Autorius taip tik patvirtina, kad šis tarpupis skirtas venedams. Venedų kalnai, kaip rodo dabartinė geografija, nėra Ptolemėjo fantazijos vaisius. Jie yra realūs ir dabar tapatinami su Varmės aukštuma, kuri, savo ruožtu, yra Sūduvių aukštumos tęsinys. Tai išsiaiškinus, nesunkiai galima sudėlioti jo nurodomus pajūrio etnonimus dabartiniame archeologiniame II a. vidurio ir antrosios pusės žemėlapyje. Venedai (Ουενεδαι) gyveno tarp Vyslos ir Nemuno (Chrono). Venedai, kaip ryškėja iš kultūrų žemėlapio, apėmė Vyslos žiočių aisčius, Sembos-Notangos aisčius ir Lietuvos pajūrio plokštinių kapinynų pietinę dalį, esančią žemiau Nemuno. Veltai (Ουελται) gyveno tarp Nemuno ir Ventos (Rudono). Jie turėjo būti Lietuvos ir Latvijos pajūrio žmonės. Hosijai (Οσσιοι) gyveno tarp Ventos ir Dauguvos (Turunto) – šiaurės Kuršo finougrų gentis ir karbonai (Καρβονες) – kita finougrų gentis, XIII a. lyvių ir sakaliečių protėviai.

Nuo karbonų į rytus rikiuojamos dar dvi gentys. Gali kilti klausimas – kodėl rytinė kryptis prisiminta būtent šioje vietoje, o veltų ir hosijų rytiniai kaimynai nenurodyti? Karbonų ribos upės Turunto sutapatinimas su Dauguva galėtų tai paaiškinti. Dauguva – didžiausia po Vyslos Pabaltijo upė, svarbi prekybos arterija, taigi palei ją gyvenusios gentys galėjo būti

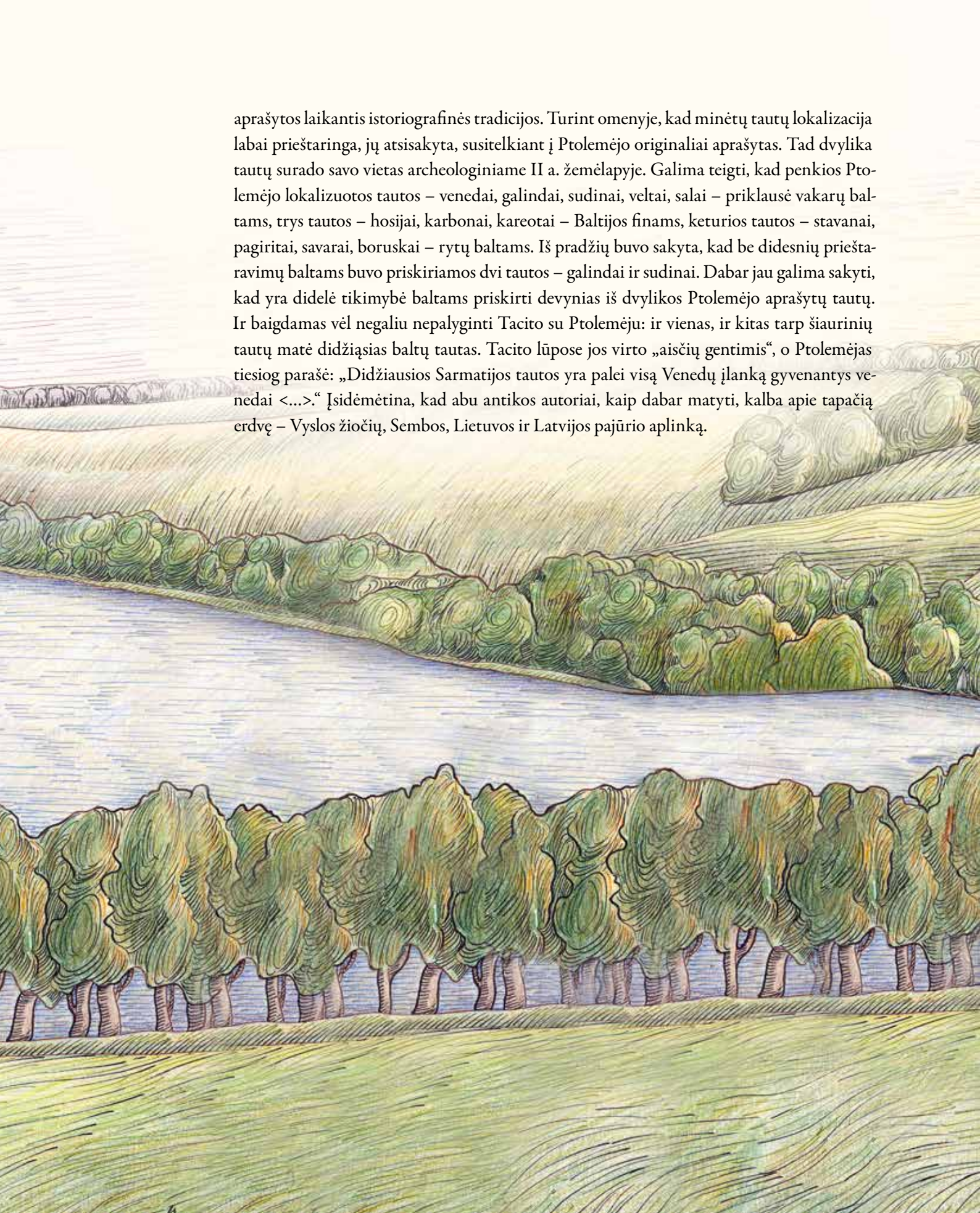
geriau žinomos, ir būtent todėl čia pajūrio tyrinėtojų akiratis galėjo siekti giliau į žemyną. Vadinasi, galima patikslinti, kad „į rytus nuo karbonų“ reiškė judėjimą aukštyn Dauguvos (Turunto) upe. Palei ją ir turėtume išrikiuoti likusias dvi gentis: kareotai (Καρεωται) greičiausiai gyveno giliau žemyne, šiaurinėje Dauguvos pakrantėje gyvenusi finougrų gentis, o salai (Σαλοι) gali būti tapatinami su istorinių laikų sėliais, kurie šiuo atveju sietini su kaip tik tuo metu, nuo I a. antrosios pusės, čia iš Lietuvos pajūrio pradėjusia plisti Pilkapių kultūra. Tą patvirtintų ir ankstyvas „Sėlių upės“ paminėjimas III–V a. Konrado Peutingerio* „Kelių žemėlapyje“. Ši upė paprastai tapatinama su Dauguva, taigi su Ptolemėjo Turuntu. Sunku pasakyti, ar salų vardas sietinas su visa Pilkapių kultūros teritorija, ar tik su jos dalimi būsimosiose sėlių žemėse, bet kitokių etnonimų iš jos teritorijos nėra. Atskiro dėmesio nusipelno aštuonių genčių grupė, Ptolemėjo išdėstyta, kaip atrodo iš jo žemėlapio, nedideliame plote tarp salų ir Ripėjų kalnų. Čia randame gana eklektišką vaizdą – trys gentys paimtos iš Herodoto „Istorijoje“ pateikto Skitijos aprašymo – tai gelonai, melanchlenai ir agatirsai. Šios Herodoto minimos gentys lokalizuotinos visai ne ten ir čia yra neatsargiai sudėtos iš įvairių Skitijos kampelių. Herodoto „Istorijoje“ aprašytų tautų galima etninė ir kultūrinė priklausomybė mūsų kraštams kelia didelių klausimų. Gal tik dėl melanchlenų būta minčių apie galimą jų lokalizaciją mūsų kraštuose, tačiau daugiau tyrinėtojų linkę juos lokalizuoti į šiaurę nuo Dono. Taigi Ptolemėjas tarsi sudeda čia „atliekamas“ gentis, kurių nežino, kaip lokalizuoti. Tas pats pasakytina ir apie dar dvi gentis, paimtas iš kitų šaltinių. Tai hipopodai – mitiniai žmonės su arklių kanopomis, pirmą kartą paminėti Plinijaus Vyresniojo. Antra gentis – aorsai – sarmatų gentis, Strabonui žinoma tarp Tanaiso (Dono) ir Kaukazo. Tačiau po jų nurodytos trys gentys – pagiritai, savarai ir boruskai – žinomos tik Ptolemėjui. Jas reikia atskirti nuo čia eklektiškai sudėtų jam neaiškios lokalizacijos literatūrinės kilmės genčių. Paskutinės trys gentys turėtų būti kilusios iš naujesnio, Ptolemėjo laikams artimo šaltinio, ir, tikėtina, jų lokalizacija gali būti to šaltinio pagrįsta. Greta mistinių Ripėjų kalnų, kuriems Ptolemėjas priskiria konkrečias koordinates (63° ilgumos ir 57°30‘ platumos), yra nurodytas ir vienas realus geografinis taškas – Dono (Tanaiso) ištakos (64° ilgumos ir 58° platumos). Ši upė buvo svarbi dėl to, kad skyrė Europą nuo Azijos, taigi netektų stebėtis, kad jos ištakomis buvo specialiai pasidomėta, o kartu su jomis susietos ir netoliese gyvenusios gentys. Sprendžiant iš to, kaip Ptolemėjas rikiuoja tarp Ripėjų ir salų buvusias realias ir menamas gentis, arčiausiai Dono ištakų (į vakarus nuo jų) turėjo gyventi boruskai (Βορυσκοι), dar labiau į vakarus – savarai (Σαυαροι), o šiauriau – pagiritai (Παγυριται). Bandant ieškoti jų archeologinių atitikmenų, boruskus labiausiai tiktų sieti su Okos aukštupio Juchnovo kultūra*, savarus – su vėlyvąja Zarubincų kultūra, o pagiritus – su Dniepro-Dauguvos kultūra. Kaip papildomą argumentą dėl savarų sutapatinimo su vėlyvąja Zarubincų kultūra galima būtų nurodyti tai, kad vėliau šioje teritorijoje gyvenusi slavų gentis buvo vadinama severais, arba severianais, – jos pavadinimas galėtų būti ankstesnio, neslaviško, etnonimo perėmimo rezultatas.

Paskutinė mums aktuali genčių grupė Ptolemėjo nurodyta į rytus nuo venedų. Tai – galindai (Γαλινδαι), sudinai (Σουδινοι) ir stavanai (Στανανοι), kurie siekia klajoklių alaunų (alanų) gyvenamas sritis. Ptolemėjo nurodytos Alaunų kalnų koordinatės gana aiškiai apibrėžia šių genčių vardijimo kryptį – tiesiai iš vakarų į rytus. Dvi gentys – galindai ir sudinai – dėl savo tapatumo viduramžiais dar žinomais galindų ir sūduvių vardais – yra vienintelės Ptolemėjo minimos baltų gentys, dėl kurių tapatumo tyrinėtojams problemų nekyla. Sudėtingiau su stavanais, kurių interpretacijai iki šiol trukdė Ptolemėjo minimų genčių vardijimo sistemos nepaisymas ir daugelio tyrinėtojų atkaklus noras šiame etnonime įžvelgti slavų vardą (esą Ptolemėjo „stavanus“ reikia pataisyti į „slavanus“). Visgi konstatavus griežtai rytinę genčių vardijimo kryptį, pakanka pažiūrėti į žemėlapį ir atsakyti į klausimą, kas gi yra tikrieji galindų ir sudinų rytiniai kaimynai, kad suprastume, jog labiausiai tikėtina stavanų lokalizacijos vieta yra Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorija. Tokios nuomonės laikosi ir V. Novakovskis, sakydamas, kad sudinai yra antri po galindų, kuriuos mini Ptolemėjas, o jų [sudinų] betarpiški kaimynai buvo stavanai, kurie, savo ruožtu, ribojosi su Sarmatijos alanais iš žemutinio Dono ir Kubanės stepių. V. Novakovskis daro prielaidą, kad Ptolemėjo sudinai yra ne visos Brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonės, o tik jos vakarinės dalies gyventojai (Nowakowski, 1995, 85).

TAUTA / GENTIS	ETNOSAS	KULTŪRA	KOMENTARAI
Venedai	vakarų baltai	Vielbarko (rytinė dalis), Sembos-Notangos, Lietuvos pajūrio (iki Nemuno)	
Galindai	vakarų baltai	Galindų	
Sudinai	vakarų baltai	Sūduvių-jotvingių	
Stavanai	rytų baltai	Brūkšniuotosios keramikos	
Veltai	vakarų baltai	Lietuvos ir Latvijos pajūrio plokštinių kapinynų	
Hosijai	Baltijos finai	Akmeninių krūsnių / tarandų	
Karbonai	Baltijos finai	Akmeninių krūsnių / tarandų	
Kareotai	Baltijos finai	Akmeninių krūsnių / tarandų	
Salai	vakarų baltai	Pilkapių	
Gelonai			Herodoto duomenys
Hipopodai			Plinijaus Vyresniojo duomenys
Melanchlainai		Herodoto duomenys	
Agatirsai			Herodoto duomenys
Aorsai			Strabono duomenys
Pagiritai	rytų baltai	Dniepro-Dauguvos	
Savarai	rytų baltai	Kijevo	
Boruskai	rytų baltai	Juchnovo	

Ptolemėjo Europos Sarmatijos tautų tyrimas, kaip matome, atskleidė iki tol nežinomų galimybių ir perspektyvių tyrinėjimų kelių. Apibendrinant rezultatus, galima pasakyti, kad Chronas tapatintinas su Nemunu, Rudonas – su Venta, Turuntas – su Dauguva, o Chesinas – su Pernu. Iš šiaurinių tautų lokalizacijai buvo paimta septyniolika tautų. Gretinimas su Herodoto, Plinijaus Vyresniojo ir Strabono duomenimis parodė, kad penkios iš jų buvo

aprašytos laikantis istoriografinės tradicijos. Turint omenyje, kad minėtų tautų lokalizacija labai prieštaringa, jų atsisakyta, susitelkiant į Ptolemėjo originaliai aprašytas. Tad dvylika tautų surado savo vietas archeologiniame II a. žemėlapyje. Galima teigti, kad penkios Ptolemėjo lokalizuotos tautos – venedai, galindai, sudinai, veltai, salai – priklausė vakarų baltams, trys tautos – hosijai, karbonai, kareotai – Baltijos finams, keturios tautos – stavanai, pagiritai, savarai, boruskai – rytų baltams. Iš pradžių buvo sakyta, kad be didesnių prieštaravimų baltams buvo priskiriamos dvi tautos – galindai ir sudinai. Dabar jau galima sakyti, kad yra didelė tikimybė baltams priskirti devynias iš dvylikos Ptolemėjo aprašytų tautų. Ir baigdamas vėl negaliu nepalyginti Tacito su Ptolemėju: ir vienas, ir kitas tarp šiaurinių tautų matė didžiąsias baltų tautas. Tacito lūpose jos virto „aisčių gentimis“, o Ptolemėjas tiesiog parašė: „Didžiausios Sarmatijos tautos yra palei visą Venedų įlanką gyvenantys venedai <...>.“ Įsidėmėtina, kad abu antikos autoriai, kaip dabar matyti, kalba apie tapačią erdvę – Vyslos žiočių, Sembos, Lietuvos ir Latvijos pajūrio aplinką.

V DIDŽIOJI AISČIŲ MIGRACIJA. Aisčiai Nemuno žemupyje

Didžioji aisčių migracija savo pėdsakų paliko dideliuose Europos plotuose. Žygis į naująsias erdves, be abejo, pakeitė aisčių ir jų kultūros palikuonių visuomenę. Be visų kitų, didžiausi pasikeitimai sietini su visuomenės išsisluoksniavimu. Vienas iš to skaidymosi procesų išryškėja formuojantis kariniam elitui. Aisčių visuomenė naujosios eros pradžios Europos karinį meną pažino Gintaro kelio laikais. Įgytas karinis pažinimas yra akivaizdus kalbant apie bendrus Europai skydų formų atsiradimą ir paplitimą. Sunkiau apčiuopti bendraujant su germanais ir romėnais pažintų visuomeninių santykių atgarsius, tačiau jie vis dėlto pastebimi. Ir, matyt, pirmiausia jie pastebimi formuojantis kariniam elitui ir jo išoriniams atributams. Stebint karinio elito raidą, galima rekonstruoti karo žygių geografiją, stebėti iš žygių atsineštus kario prašmatnumo ženklus – brangius ginklus, žirgo ir raitelio aprangą. Bet įdomiausia, jog besiformuojantis karinis elitas savo išskirtinumui pabrėžti atsinešė net ir naujus laidojimo papročius ir aukų tradicijas. Aisčių tradicijomis grįstoje naujojoje Nemuno žemupio kultūroje galima pastebėti visus šiuos naujųjų laikų ženklus, kurie tapo aisčių luominės visuomenės kūrimo šaukliais.

Žvilgsnis į I–II a. aisčių bendruomenes leidžia teigti, kad mažoji porinė šeima tapo visuomenės pagrindu. Porinės šeimos gyvenimo tikrovė įtvirtino bendruomenės susisluoksniavimą. Įkapių gausą ar negausą laikant turtinio susiskirstymo rodikliu, to laiko aisčių visuomenę sudarė aristokratija, pasiturintys ir eiliniai jos nariai (Jovaiša, 1997, 15–47, 194–196). Toje visuomenėje svarbi vieta teko kariams ir jų vadams, ir augančią jų reikšmę galima vertinti kaip aisčių karinio elito[79] užuomazgas. Karinio elito samprata reiškia palyginti nedidelę karių grupę, kurią jungia ją išskiriantys bruožai ir savybės ir kuri dėl šių bruožų ir savybių susivokia kaip dominuojanti visuomenės grupė. Vienu tokio išskirtinumo ir pilietinio veikimo atributu archeologai įvardija geriamuosius ragus. K. Godlovskio teigimu, ragas ir pincetas yra susiję su religiniais ar pilietiniais to meto ritualais. Pavyzdžiui, geriamasis ragas gali būti siejamas su priesaika, kuria sutvirtinama sutartis, taika, ar kitokiais tarpgentiniais reikalais. Manoma, kad baltų gentyse apeigas atlikdavo bendruomenės galva, vėliau – genties ar žemės kunigaikštis. Panašus paprotys gyvavo ir Vidurio Europoje: ten kunigaikščių kapuose dažnai randamas pincetas ir puošnus geriamasis ragas, o kartais dar ir žirklės bei šukos (Godłowski, 1977, 195). Aisčių bendruomenėse (Vyslos žemupyje, Semboje, Mozūruose, Vakarų Lietuvoje, Nemuno žemupyje) karinis elitas fiksuojamas nuo I arba nuo II a. antrosios pusės, o visi juos skiriantys bruožai randami IV a. antrosios pusės – VI a. pradžios vakarų baltų karių kapuose. Jais re-

79 Iš prancūzų *elite* – geriausias, rinktinis.

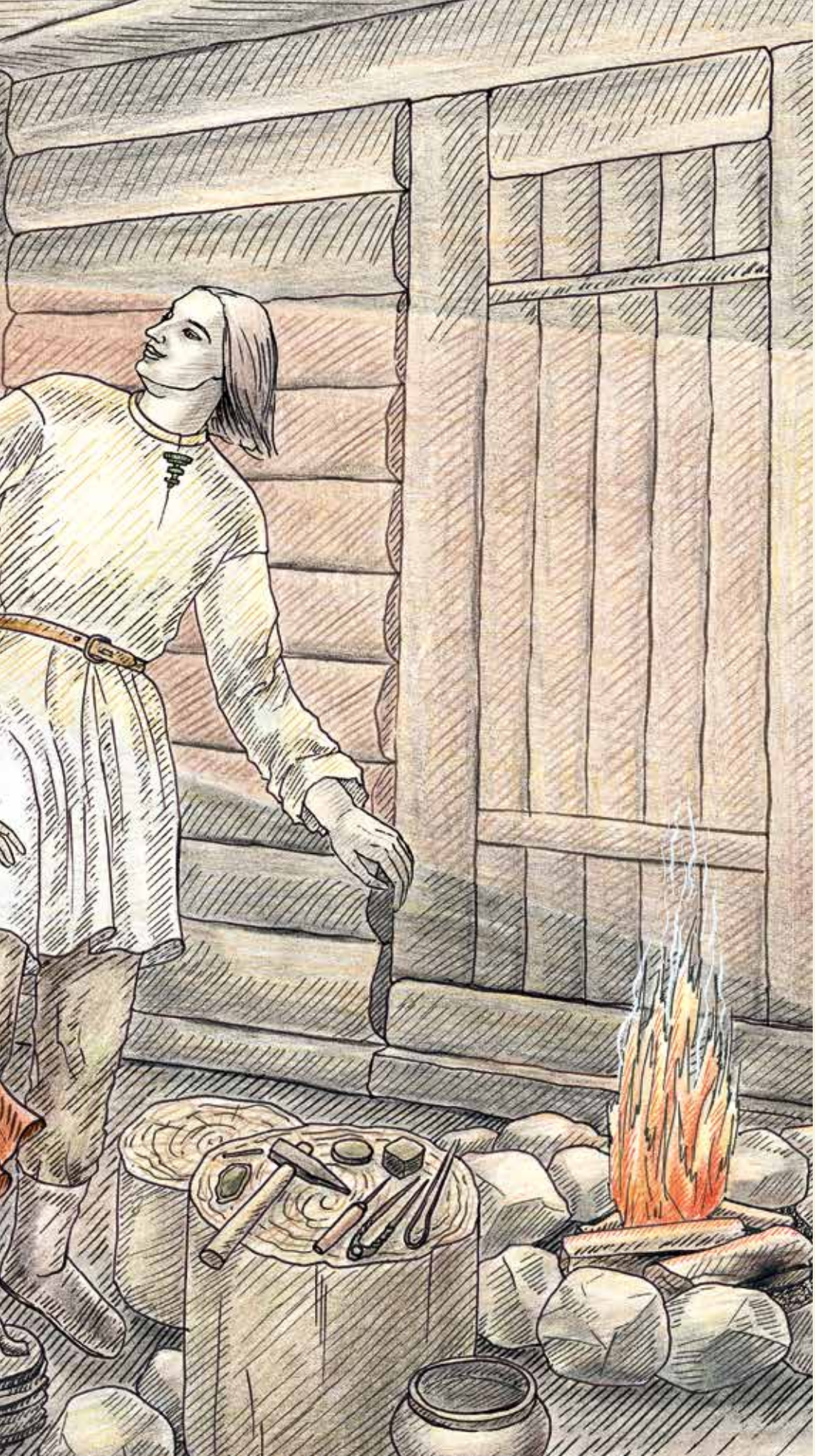
miantis, I–VI a. karinio elito regimuosius bruožus galima sugrupuoti taip: 1) grynieji ginklai (kalavijai, kovos peiliai, ietys, kovos kirviai, skydai); 2) išskirtinė kario apranga (pakabučiai, puošnumu išsiskiriančios ir specialios[80] segės, diržai, perpetės kovos peiliui ar kalavijui prilaikyti, pentinai); 3) išskirtinė kario žirgo apranga (žąslai, puošnios kamanos, balnai ir gūnios, žirgo papuošalai (pakabučiai, karčių ir uodegos papuošalai); 4) išskirtiniai karinio elito pilietinio veikimo, buities ir tualeto reikmenys (geriamieji ragai, pincetai, žirklės, šukos). Visą karinio elito komplektą dažniausiai galime matyti IV a. antrosios pusės – VI a. medžiagoje, o senojo geležies amžiaus pirmojoje pusėje ir jo vidurio karių kapų medžiagoje šie bruožai pasireiškia iš dalies – dažniausiai grynųjų ginklų, skydų, pincetų ir perpečių pavidalu ir, galbūt, ant kaklo nešiojamais pakabučiais iš gintaro (Jovaiša, 2001, 3–8, 75). Klasikinio karinio elito kapų komplektuose randama importinių grynųjų ginklų, segių, geriamųjų ragų, monetų, diržų ir kitų parsigabentų daiktų, kurie laikytini jų karo kelių žymekliais.

Karinio elito ir karinės aristokratijos laikų visuomenės tyrinėjimai jau kuris laikas patenka į Lietuvos archeologų tyrinėjimų akiratį. Svarbių publikacijų apie vakarų baltų šiaurinės erdvės senojo geležies amžiaus ir ankstyvųjų viduramžių pradžios karinio elito kapus paskelbė R. Banytė-Rowell, A. Bliujienė, D. Butkus, F. Curta, M. Michelbertas, V. Steponaitis, V. Šimėnas ir šios knygos autorius. Publikuotoje medžiagoje apčiuopiami ir tie elementai, kurie nurodo šiauriau gyvenusių aisčių dalies genčių atstovų galimą dalyvavimą Tautų kraustymosi arenoje. Tokių liudijimų gausi Vyslos žiočių ir jos žemupio, Sembos ir Mozūrų archeologija. Bene naujausi šių nesiliaujančių paliudijimų duomenys apie galindus gauti pastaraisiais metais tyrinėjant galindų kapavietes Mozūruose[81]. Karinės aristokratijos laikų visuomenės ir jos regimųjų požymių bei savybių visuma tokia gausi, kad jai apibendrinti reikia specialios studijos. Čia apsiribota vienos, Nemuno žemupio plokštinių kapinynų, kultūros medžiaga. Šios, per Didžiąją aisčių migraciją atsiradusios žmonių bendrijos, raidos etapai jau aptarti. Dešimtmečius besitęsiantys Nemuno žemupio kultūros ir iš jos kilusių skalvių bendruomenių tyrimai leidžia skirti tris karinio elito raidos etapus: 1) ankstyvąjį (150–260 metai); 2) brandųjį (220–350 metai); 3) klasikinį (350–550 metai ir vėliau). Klasikiniame etape gana reljefiškai išsiskiria jo ankstyvasis (350–450 metai) ir vėlyvasis (450–550 metai ir vėliau) laikotarpiai. Išskirtiniai raidos tarpsnių bruožai leidžia apibūdinti kiekvieno laikotarpio karinį elitą ir netgi modeliuoti kai kuriuos elito elgsenos ypatumus.

80 Specialių karinio elito atstovams skirtų segių idėją iškėlė M. Michelbertas savo studijoje apie jo tyrinėtą V a. antrosios pusės – VI a. pradžios Paprūdžių kario kapą. Čia buvo rastos analogų neturinčios segės, kurios, tyrinėtojo manymu, galėjo būti specialiai padarytos kaip kario atpažinimo ženklas. Kaip galimą kario atpažinimo ženklą autorius nurodė segę ir iš turtingo kario raitelio 39 kapo, rasto Kalniškiuose (Michelbertas, 2008, 52).

81 Lenkų archeologas Tomašas Novakievičius (Tomasz Nowakiewicz) mūsų periodinėje spaudoje 2011 metų balandį pristatė Mozūrijoje, Čaškovo kaimo apylinkėse, rastus ir V–VI a. datuojamus galindų karių kapus. Anot tyrėjo, tai „stebinantys ir anksčiau neaptikti" radiniai: ginklų liekanos, iečių antgaliai, kovos peiliai, kalavijų dalys. Iečių antgalius puošė bronzos ir aukso inkrustacijos, iš gryniausio aukso ir sidabro padaryti aukso papuošalai. Manoma, kad šie dirbiniai buvo atsigabenti iš Bizantijos. Prieiga per internetą: http://lrytas.lt/-13033071901301738801-lenkijos-archeologai-moz%C5%ABrijoje-atkas%C4%97-balt%C5%B3-genties-galind%C5%B3-kario-kap%C4%85-su-jo-ginklais- uotraukos.htm [žiūrėta 2015-10-10].

5:1 il.
Juvelyro dirbtuvėje

Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
340 × 480 mm, 2015.

1990 metais atrasta bronzinėmis plokštelėmis ir pakabučiais puošta kepuraitė iš 66 moters kapo iki šiol yra rečiausias radinys Europos III amžiaus vidurio archeologijoje. Kepuraitės pagrindas, kaip nustatė dr. Eugenija Šimkūnaitė, buvo padarytas iš vilnos. Visas jos paviršius buvo nusmaigstytas trijų tipų bronzinėmis ornamentuotomis plokštelėmis. Didžiausią jų dalį sudarė mažosios kvadratinės plokštelės su išgaubta sfera viduryje. Jų rasta 1097. Iš didžiųjų rombo formos su saulės ornamentu plokštelių smilkinių srityje sudėlioti du trikampiai, kurie sujungti viršūnėmis, o dvi eilės tokių pačių plokštelių nuo kaktos link pakaušio dalino kepuraitę į dvi lygias dalis. Tokių plokštelių rasta 64. Dvi stambiosios stačiakampio formos pakaušio plokštelės, kurios ornamentuotos trikampiu ir stačiakampiu ornamentu, puošė kepuraitę pakaušio srityje. Be to, kepuraitės pakraščius puošė kilpinės-sraiginės įvijos. Jų kepuraitėje buvo 17.

Ankstyvasis (150–260 metai) karinio elito raidos periodas

Svarbiu Nemuno žemupio ankstyvojo karinio elito skiriamuoju bruožu, matyt, reikia laikyti skydus. Jų vietą I a. germanų kario gyvenime yra nušvietęs Tacitas: „Tuose pačiuose susirinkimuose jie išsirenka kunigaikščius, kurie sprendžia bylas apylinkėse ir kaimuose. Kiekvienas vadas gauna po 100 palydovų, paprastų žmonių, drauge patarėjus ir sau paramą. <...> Tada čia pat susirinkime kas nors iš vadų, tėvas ar giminaičiai įteikia jaunuoliui skydą ar ietį. <...> Dėl aukštos jų pačių kilmės ar didelių prosenelių nuopelnų dar visai jaunučius juos pripažįsta vertus būti vadais; jie prisideda prie kitų suaugesniųjų ir jau anksčiau pripažintų vertais, ir jiems negėda pasirodyti palydovų būry. <...> Rūbais nesipuikuoja, užtat skydus išmargina kuo vingresniais raštais. <...> Prisikišę prie pat burnos skydus, kad atsimušdamas garsas pilniau ir sodriau suskambėtų, jie išgauna itin šiurkštų garsą ir trūkų gausmą. <...> Mesti skydą – didžiausia negarbė: tokiam nebegalima dalyvauti religinėse apeigose nei tautos susirinkime, tad daugelis, išlikę gyvi iš karo pavojų, kilpa nusikratė gėdos“ (Tacitas, 1972, 6, 8, 12). Ir nors tai germanų papročių aprašymas, tačiau nėra jokio pamato manyti, kad taip negalėjo būti ir kaimyninėje aisčių visuomenėje.

Ankstyviausiojo karinio elito raidoje gerai išsiskiria bendras dėsningumas: juo arčiau Gintaro kelias ir jo prekyvietės Vyslos žiotyse, Sembos pajūryje ar Lietuvos pajūryje, juo anksčiau archeologijos medžiagoje galima išskirti karinio elito kapus. Todėl suprantama, kodėl Sembos aisčių kultūroje karinio elito skiriamieji bruožai atsiskleidžia jau 10–200/220 metais. Ginklų gausa, raitelio aprangos reikmenimis bei geriamaisiais ragais pasižymintys kapai pavadinti „kunigaikštiškais“. Gintaro kelio klestėjimo laikų dalyvė buvo ir Dauglaukio bendruomenė, kurios laidojimo paminklas ištirtas Jūros upės kairiajame krante, netoli jos santakos su Nemunu. Nuolatinių prekybos ryšių liudijimų randama nuoseklioje Antoninų dinastijos monetų kolekcijoje – nuo Antonino Pijaus iki Komodo, o ją baigė vėlyvųjų Romos imperatorių atstovo Gordiano III (238–244 metai) varinis sestercijus. Šios bendruomenės prekybos pobūdį gali liudyti ir antriniai duomenys – tarp jų ir nustatytas svarbus Šiaurinės žvaigždės kultas. Romėnų monetos, emalio ir stiklo karoliai, Mozūrų ir kitokio tipo laiptelinės segės, kurios plačiai paplitusios Mozūruose ir Semboje, buvo nuolatinių prekybos ekspedicijų liudininkai. Netikėtų, su kelionėmis susijusių atradimų Nemuno žemupyje padarė V. Šimėnas Barzūnų kapinyne, kuris yra kitoje Jūros upės pusėje, priešais Dauglaukio kapinyną (Šimėnas, 2000, 273–276; 2002, 103–105; 2002, 124–129). Trisdešimt penktame vyro kape, kuris datuojamas IV a., buvo rastas medinis luotas. Šis radinys yra vėlyvesnis nei Dauglaukio bendruomenės paliktas kapinynas, o ir Gintaro kelias jau kuris laikas buvo praradęs savo reikšmę, tačiau luoto radinys vertingas – jis turėtų būti ištirtas nuodugniau. V. Šimėnas mano, kad luotas iš viršaus dengė kapą (Šimėnas, 2002, 125). Ką reiškia šis luoto radinys? Pirmiausia, tą pačią aisčių tradiciją dėti į kapus tai, kas gali būti

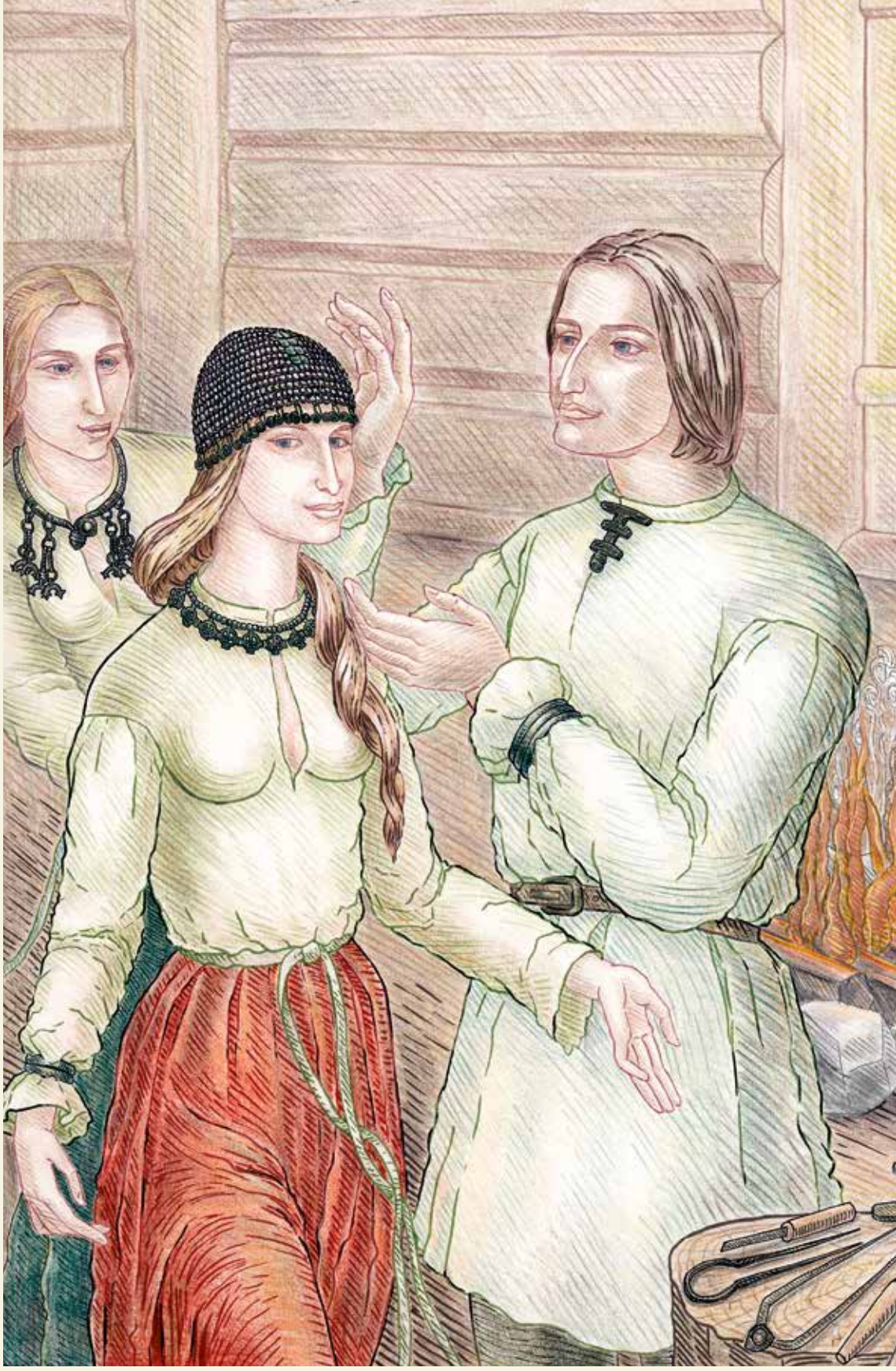
reikalinga kitame gyvenime. Antra, toks radinys nėra būdingas I–Va. žmonėms. Jie į kapus nedėjo pagrindinių darbo įrankių – liejimo formų, priekalų, kaltų (su labai retomis išimtimis), juvelyro įrankių, rečiausiai aptinkami arimo įrankiai, nėra vežimų ir kitokių ratuotų transporto priemonių ar luotų. Tad tokie išskirtiniai radiniai gali reikšti, kad tas įdėtas daiktas – luotas – turėjo žmogui reikšti labai daug ką ir, greičiausiai, liudijo išskirtinę luoto vietą mirusio žmogaus gyvenime. Jei taip, tai natūralu būtų daryti prielaidą, kad į kitą gyvenimą palydėtas žmogus buvo didelis keliautojas. Tam jis turėjo visas sąlygas: gyveno itin palankioje geografinėje aplinkoje ant Jūros kranto, kuri tekėjo į Nemuną. Per kairiuosius Nemuno intakus lengva nuo Nemuno pasiekti Prieglių, čia pat ir turtinga aisčių Semba su romėnų pirkliais Semboje bei Vyslos žiotyse, ir turtingieji galindai Mozūrų ežeruose.

Nagrinėjant ankstyvąjį karinio elito laikotarpį, būtų reikšminga aptarti, kaip galėjo atrodyti Plinijaus Vyresniojo, Tacito ir Ptolemėjo laikų aisčių kultūros kariai. Dauglaukio vyrų kapuose rasti penki geležiniai kelių tipų antskydžiai[82]. Dvyliktame kape rasta geležinė skydo rankena, o 119 – geležinis skydo apkalas[83]. Aisčių skydų formos dėl retų radinių nėra įvairios. M. Michelbertas, M. Vitkūnas ir Daumantas Kiulkys nurodo, kad Sembos aisčiai naudojo pailgus skydus su užapvalintais arba stačiais kampais, o šiauriniame vakarų baltų areale (Mazkatužiai, Latvija) yra žinomas pailgas skydas su į apačią siaurėjančia dalimi (Michelbertas, 1986, 176; Michelbertas, Vitkūnas, 2003, 19–20, pav. 3; Kiulkys, 2010, 78–80, pav. 39–40). Skydą naudojo ir pėstininkas, ir raitelis. Raitelio skydui keliami reikalavimai lengviau apibrėžiami nei pėstininko. Raitelio skydas privalėjo būti lengvas, nedidelių matmenų, kad jį galima būtų patogiai pritvirtinti prie balno ar užsimesti raiteliui ant nugaros, o kovojant būtų greitas atremti ar suduoti smūgį. Kitokie reikalavimai keliami pėstininko skydui. Jis turėjo būti lengvas, o jo matmenys kito priklausomai nuo pėstininko karybos būdo – ar jis pozicinės kovos pėstininkas, ar artimos kovos pėstininkas. Pozicinio pėstininko skydas turėjo būti ilgas, kad uždengtų kūną nuo priešininko svaidomųjų iečių ir strėlių. Artimos kovos pėstininkui skydas buvo ir apsigynimo, ir puolimo ginklas. Tad tokio pėstininko skydas turėjo būti lengvas ir nedidelis. Žinoma, kad ne kiekvienas skydas turėjo geležinį antskydį. Pavyzdžiui, Dauglaukio 12 kape rasta geležinė skydo rankena, tačiau geležinio antskydžio nėra. Kokią žinią mums siunčia geležinio skydo radinys? Tam tikrą atsakymą galima gauti mėginant išsiaiškinti, kam buvo reikalingas tas geležinis daiktas skydo centre. Pripažinus, kad jo pagrindinė užduotis „gaudyti“ smūgius ir smūgiuoti geležimi, atsakymas peršasi savaime. Skydas su geležiniu antskydžiu yra individualios kovos ginklas. Jis netinka sunkiesiems pozicinės kovos pėstininkams, bet puikiausiai tinka raiteliams, nulipusiems nuo žirgo

82 Pagal D. Kiulkio klasifikaciją 8, 74 ir 119 kapo skydai priklauso IIIA tipui, iš 19 kapo – IIIB tipui, o iš 111 kapo – IIA tipui. Antskydžiai iš 111 ir 119 kapų neįtraukti į D. Kiulkio klasifikaciją, tačiau jie nurodytiems tipams priskirti pagal D. Kiulkio aprašytus klasifikacijos principus (Kiulkys, 2010, 49–53).

83 Skydų geležiniai antskydžiai: kapas 8 (150–220 metai); 19 (180–220 metai); 74 (220–260 metai); 111 (220–260 metai); 119 (220–260 metai). Geležinė skydo rankena: 12 kapas (150–220 metai). Geležinis skydo apkaustas: 119 kapas (220–260 metai).

5:2 il.
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė.
Popierius, spalvoti pieštukai,
300 × 420 mm, 2015.

Turtingos aisčių bendruomenės moters galvos danga ir kiti papuošalai. III a. vidurys. Pagal Dauglaukio plokštinio kapinyno tyrinėjimų medžiagą.
Antkaklės su pakabučiais ir žalvarinis kiauraraštis vėrinys yra reti radiniai mūsų archeologijoje. Tolimesniame plane esanti moteris dėvi antkaklę kūginiais galais su pakabučiais, kuri buvo rasta 25 moters kape. Jis datuojamas 150–220 m. po Kr. Tokios antkaklės yra labai puošnios ir jas, matyt, nešiojo bendruomeninės aristokratijos atstovės. Dauglaukyje buvo rasta pati didžiausia iki šiol Lietuvoje žinoma antkaklių su pakabučiais kolekcija. Vėrinys iš kiaurarašėių pakabučių buvo rastas tais pačiais metais datuojamame 54 moters kape. Jį sudarė 45 statinaitės formos karoliai ir 12 kiaurarašėių pakabučių, kurie, greičiausiai, simbolizavo saulę.

kariams ir lengviesiems pėstininkams. Taigi skydas su antskydžiu veikiausiai buvo nedidelis. Svarbiausioji jo dalis buvo smūgius „gaudantis“ geležinis antskydis, o medis su aptraukta oda ir pakraščiuose išdėstytais geležiniais apkaustais turėjo uždengti artimiausią antskydžio aplinką, kad priešininko ginklas (kirvis, ietis ar kovos peilis), slysdamas geležinio antskydžio paviršiumi, nesužalotų kario. Dar kitokią išvadą diktuoja faktas, kad geležiniai antskydžiai randami toli gražu ne visuose karių kapuose. Vadinasi, skydas gali būti karinio elito ženklas – ir ypač tas skydas, kuris, be geležinio antskydžio, turėjo papildomų geležinių apkaustų pavidalo apsaugos priemonių. Tokių apkaustų dalis rasta Dauglaukio 119 kario kape. Taigi tikėtina, kad skydą patikėdavo pasižymėjusiam kariui, vadui. Šiame kontekste kitaip skamba Tacito žodžiai: „Tada čia pat susirinkime kas nors iš vadų, tėvas ar giminaičiai įteikia jaunuoliui skydą ar ietį. <...> Dėl aukštos jų pačių kilmės ar didelių prosenelių nuopelnų dar visai jaunučius juos pripažįsta vertus būti vadais; jie prisideda prie kitų suaugesniųjų ir jau anksčiau pripažintų vertais, ir jiems negėda pasirodyti palydovų būry.“

Barbarų kovų su Romos imperija laikais „laukinių“ genčių karo menas buvo pasiekęs civilizuotą Romą trikdantį lygį. Romėnų karas su keltais naujosios eros pradžioje, 166–180 metų markomanų karai ir iki Romos žūties nesibaigianti karų virtinė liudija, kad barbarų pasaulio ginklai ir karyba buvo reikiamo lygio. Ankstyvojo karinės aristokratijos laikotarpio karių kapų kompleksų datą apibrėžia skydų datos: ankstyviausias datuojamas 150 metais, vėlyviausias – 260 metais. Dauglaukio skydų nešiotojų kapuose buvo rasta ietigalių (74 kape net du), geležinių kirvių, kovos peilių. Kylančio karinio elito puošybos ir buities elementų rasta keturiuose kapuose (8, 12, 111 ir 119). Tai retai vyrų kapuose aptinkami kaklo papuošalai, žalvarinis ir geležinis pincetai. Atskirai norisi pasakyti keletą žodžių apie tekinto gintaro karolius vyrų kapuose. Jie paprastai randami po vieną, ir tai rodytų, kad tas karolis tarnavo ne puošybai. Gal tai galėjo būti amuletas, atskiriantis Gintaro kelio prekybos vilkstinės sargybinius? 119 kape palaidotas žmogus galėjo būti iš žymesnių karių ir galbūt raitelių. Karį raitelį skiriantieji ženklai (pentinai, žąslai ir kamanos, gūnia ar balnas) aisčių kultūroje susiformavo tarp 70 ir 150 metų (Iršėnas, Jovaiša, 2005). Vėliausiai žirgo aprangą papildė balno kilpos, kurios, kaip jau buvo minėta, Rytų Lietuvoje pasirodė VI a. pabaigoje, o gal ir VII a. pradžioje. Raitelio skydas dėl anksčiau aptartų priežasčių neturėjo būti didelis. Jis galėjo būti apvaliais kampais, pailgo keturkampio formos ir profiliuotas[84]. D. Kiulkys pagal antskydžio nuotolį nuo kapo duobės krašto yra apskaičiavęs, koks galėjo būti maksimalus skydo iš 74 kapo skersmuo, jei skydas buvo apskritas, ir maksimalų ilgį bei plotį, jei jis buvo pailgos formos. Apskritas skydas turėjo būti 50,5 centimetrų skersmens, o pailgo skydo matmenys turėjo būti 74,5 centimetrų ilgio ir 50,5 centimetro pločio

84 Terminu „profiliuotas“ čia norima pasakyti, kad skydai galėjo būti daromi ir iš didelio medžio kamieno ar kitaip išlenkiant medžiagą, kad smūgio metu kirvis ar peilis slystų profiliuotu paviršiumi.

(Kiulkys, 2010, 79, lent. 2). Taigi medinis skydas, tiek apvalus, tiek pailgas, nebuvo didelis. Toks skydas gerai saugojo raitelio nugarą, o artimoje kovoje dėl didelių kūgio formos paviršių nukreipdavo smūgius. Pavyzdžiui, smogiant kirviu, tokia forma galėjo nukreipti kirvį slysti, o aštri skydo viršūnė kovos įkarštyje galėjo tapti sunkios traumos priežastis. Itin retas skydas visos Europos mastu buvo rastas Dauglaukio 19 kape. Be Dauglaukio, panašių skydų rasta keturiose Europos vietose[85]. Iš penkių šio tipo skydų net trys priklauso aisčių kultūroms Semboje ir Nemuno žemupyje. Šiam skydui datuoti didžiausią reikšmę turėjo kape rasta Romos imperatoriaus Antonino Pijaus iš Antoninų dinastijos žmonos Faustinos I Vyresniosios pomirtinio (†141) kalimo sestercijus. M. Michelbertas (1986, 81–82, schema 1) nurodo, kad Antoninų dinastijos monetos į Vakarų Lietuvos laidojimo paminklus buvo dedamos tarp 180 ir 220 metų, tačiau kartu atkreipia dėmesį, kad jeigu moneta labai gerai išlikusi, į kapą ji galėjo patekti netrukus po nukaldinimo. Vadinasi, neatmetama tikimybė, kad ji į kapą galėjo patekti dar iki II a. septintojo dešimtmečio.

Tyrinėjimų metais Dauglaukio 111 kapas buvo vadinamas „geležiniu kapu“. Jis buvo tiesiog padengtas geležies rūdžių sluoksniu ir išsiskyrė geležinių dirbinių gausa. Galvūgalio dešinėje buvo atidengti trys ietigaliai, kovos peilis ir kirvis. Kairėje kapo pusėje, kelio srityje, buvo padėtas medinis skydas, kurio pakraščiai buvo sutvirtinti geležinėmis rombo formos plokštelėmis, o centras – pusrutulio formos antskydžiu. Dar vienas peilis buvo rastas kairėje kapo pusėje ties žastu. Šis karys turėjo papuošalų – žalvarinę dėželinę antkaklę, žalvarinę antkaklę su kabliuku ir plokštele, žalvarinį įvijinį žiedą, lankinę žieduotąją segę. D. Kiulkio skydų radimo vietų lentelėje skydas iš 111 kapo pažymėtas, tačiau kokiam tipui jis priskirtinas – nenurodyta. Žemos pusrutulio formos viršūnės antskydis iš 111 kapo gal labiausiai atitiktų II tipo A variantą. Vienintelis tokios formos radinys yra iš tos pačios Nemuno žemupio kultūros Šaukėnų kapinyno 40 kapo. Datuojant šį antskydį, buvo pasiremta J. Stankaus (1982, 40) publikacija, tačiau Šaukėnų kapinyno datavimas pastaraisiais metais yra patikslintas ir nustatyta, kad Šaukėnų kapinyno ribos datuojamos tarp 220 ir 350 metų po Kr. (Jovaiša, 2006, 9). Šaukėnų 40 kape gerai datuojamų dirbinių nebuvo rasta, tačiau ietigalis yra tokio pat tipo kaip ir Dauglaukio 111 kapo ietigaliai su iškilia briauna per vidurį. Taigi ankstyvoji šio kapo riba – 220 metai – visiškai įmanoma. Datavimą palengvina 111 kapo gerai datuojami dirbiniai – žieduotoji segė ir dėželinė antkaklė, kurie datuojami 220–260 metais. Vadinasi, IIA tipo antskydžiai Lietuvoje buvo naudojami jau 220–260 metais, o jų paplitimo geografija, remiantis D. Kiulkio duomenimis, rodo, kad jų rasta germanų genčių teritorijose, o aisčių kultūrose jie labiausiai paplitę Semboje ir Nemuno žemupyje (Kiulkys, 2010, 38, žemėl. 3). Tai dar labiau įtikina, kad teisingai

85 Byrštado ((Bierstadt), Vakarų Vokietija), Šmyšovo ((Szymiszow), Pietvakarių Lenkija), Medinavos / (Логвино) ir Regainių (Regehnen) / Dubrovkos (Дубровка) vietovėse (Sembos pusiasalyje) (Kiulkys, 2010, 50–51, žemėl. 4b).

buvo pasirinkta aisčių plėtros kryptis iš Sembos į Nemuno žemupį ir į Centrinę Lietuvą. Karys pagal 111 kapo medžiagą turėjo priklausyti kariniam elitui. Jis ir turtingumo skalėje priskirtas Dauglaukio bendruomenės aristokratijai. Tokių aristokratiškų vyrų Dauglaukio kapinyne būta šešių, ir šis vyras su tam laikui įspūdingu ginklų kompleksu čia užėmė deramą vietą (Jovaiša, 1997, 29). Šio kario įkapėse nėra kokių nors tolimas keliones liudijančių atsivežtinių dirbinių. Su Europos kontekstu jį sieja žieduotoji segė. Šio tipo segių paplitimas jau buvo aptartas, todėl galima kalbėti apie šio kario panašumą europinei aisčių tradicijai.

Apžvelgus ankstyvąjį karinio elito raidos periodą pagal Dauglaukio radinius, reikia pasakyti, kad užgimstančio karinio elito ankstyviausieji 150/160– 220 metų kapai išsiskiria asketiškumu. Žymų karį iš likusių karių atskyrė skydas, o įprastai jo ginkluotei skirtini ietis, kirvis ir kovos peilis. Tiesa, laikotarpio pabaigoje tarp 220–260 metų karių kapuose dėtos dvi (74 kapas) ir net trys (111 kapas) ietys. Tokios ginkluotės kontekste Tacito žodžiai apie aisčių ginklus Vyslos žiotyse ar Semboje – „Kalavijais naudojasi retai, dažniau – vėzdais“ – gali reikšti, kad jam, romėnui, kalavijas buvo kario etalono ginklas (Alekna, 2010, 4). Jis yra arba jo nėra, o likusioji ginkluotė Tacitui nereiškė įprasto kario įvaizdžio, bet štai apie skydą jis kalba visai kitaip – kaip apie tam tikrą kario statusą nusakantį ženklą. Ankstyvojo karinio elito raidos pabaigoje (220– 260 metai) atsiranda naujų ypatingų ženklų – pincetų ir iš kitų išskiriančių puošybos elementų – antkaklių ir žieduotųjų segių. Žalvarinės dėželinės ir su kabliuku ir plokštele antkaklės labiau skirtinos šiaurinei vakarų baltų erdvei, o žieduotąsias seges reikia laikyti baltų kelius Europoje ženklinančiais dirbiniais. Ankstyvojo karinio elito medžiaga kelia klausimų ir dėl pėstininkų pobūdžio – ar jie buvo lengvieji, ar sunkieji pėstininkai. M. Michelbertas ir M. Vitkūnas teigia, kad senojo geležies amžiaus vakarų baltų pėstininkai buvo lengvieji ir kad tarp jų būta raitelių. Matyt, tokiam vertinimui neprieštarauja ir Dauglaukio medžiaga, o dvi ar tris ietis kape reikia laikyti dar vienu įžymaus kario ženklu, kuris nurodo kario profesionalumą kiekvienai kovos taktikai pasirenkant tinkamą ginklą. Šia prasme negaliu sutikti su autorių teiginiu, kad I–V a. nebuvo profesionalių karių (Michelbertas, Vitkūnas, 2003, 61–62).

Brandusis (220–350 metai) karinio elito raidos periodas

Kitą ankstyvojo karinio elito pakopą ir naujų jo bruožų atskleidė Šaukėnų plokštinio kapinyno tyrinėjimai 1981–1983 metais[86]. Šaukėnų vyrų kapuose 19 ir 35(1) buvo atrastas naujas besiformuojančio karinio elito bruožas – perpetės šaltajam ginklui nešioti. 220–350 metais datuojamo 19 vyro kapo dešinėje pusėje buvo rastas padėtas odinis diržas su

[86] 1981 metais tyrimus pradėjo jungtinė ekspedicija, kuriai vadovavo dr. Jonas Stankus ir dėst. Eugenijus Jovaiša. Dr. Jonas Stankus 1981 metais ištyrė 1–5, 12–18, 21–23, 26–31, 36–50 kapus. Eugenijus Jovaiša 1981–1983 metais ištyrė 6–11, 19, 20, 24–25, 32–35, 35a, 51–56 kapus.

žalvarine sagtimi, kurio dalis buvo dabinta žalvarinėmis kūgelių pavidalo kniedėmis. Be šių diržo papuošalų, jį dabino ir žalvarinis ištęsto rombo pavidalo pakabutis su kiararaštėmis ąselėmis. Kario ginkluotei priklausė geležinis įmovinis kirvis, ietis ir kovos peilis. Diržo padėtis kape įtikina, kad čia kario perpetė, juo labiau kad ir kovos peilis rastas ten pat ir neabejotinai priklausė šiam kompleksui. To paties laikotarpio datuojamame 35(1) vyro kape perpetė buvo paprastesnė: ji neturėjo žalvarinių kūgelio formos pagražinimų – apsiribota dailiu žalvariniu kiauraraščiu pakabučiu ir žalvarine sagtimi. Nerasta čia ir kovos peilio, tačiau galvūgalyje buvo padėtas geležinis ietigalis. Tai, kad greta puošnių perpečių randama ir ne tokių dailių, pastebėta ir vėlesnio laikotarpio, IV a. pabaigos – V a. pirmosios pusės, Nemuno žemupio kultūros kapuose. Vėluikių kapinyne greta žymaus 40–45 metų amžiaus kario buvo palaidotas 18–20 metų karys, kurio perpetė neprilygo vyresniojo puošnumui (Jovaiša, 2007, 7–16). Iš to galima manyti, kad tarp karinio elito atstovų formavosi sava subordinacija ir hierarchinė sistema. Tai yra pastebėjęs V a. pabaigos – VI a. pradžios Taurapilio pilkapių tyrinėtojas A. Tautavičius. Pasak tyrėjo, svarbiu Taurapilio atradimu reikėtų laikyti net tik centrinį kunigaikščio kapą, bet ir pačią hierarchinę pilkapyno sandarą, kai vakarinėje grupėje buvo įrengti turtingų karių ir jų vado kunigaikščio kapai, o rytinėje – eilinių to paties laiko bendruomenės narių kapai (Tautavičius, 1981, 18–43). Hierarchinę sandarą mini ir V. Šimėnas, apibūdindamas panašaus laiko Kelarių (lenk. Kielary) kapinyno iš Olštyno grupės laidoseną: „Turtingi kapai koncentruojasi atskiroje kapinyno dalyje." Tiesa, tyrinėtojai nenusprendžia, kas buvo Olštyno grupės gyventojai – vakarų baltai, sugrįžę galindai, prūsais vadinami aisčiai ar polietninė plėšikų grupė (Šimėnas, Kulakovas, 1999, 113–114).

Nemuno žemupio laidojimo paminklai atskleidė naują karinio elito tradiciją brandžiuoju laikotarpiu. Kariai ėmė naudoti specialius diržus šaltajam ginklui laikyti. Ir ne tik naudoti, tačiau jie, atrodo, tapo karinio elito vidinio sluoksniavimosi ženklu: eilinių karių – paprasti per petį maunami diržai, elito – juvelyro darbo meno kūriniai. Tai naujas karinio elito skiriamasis bruožas, tačiau ginkluotės prasme neberandama tokios gausos, kuri prilygtų ankstyvojo laikotarpio karinio elito kapams. Tai nėra netikėta, nes, kaip jau buvo ne kartą minėta, III a. antrojoje pusėje vykstantys migracijos procesai Vyslos baseine ir lugijų sąjungoje turėjo įtakos prekybos ryšiams su buvusiais prekybos partneriais. Visoje šiaurinėje vakarų baltų erdvėje laikotarpis nuo III a. vidurio iki IV a. vidurio laikytinas sumažėjusio prekybos aktyvumo zona, ir šiaurinių vakarų baltų šio laikotarpio kapuose pastebimas dirbinių iš spalvotojo metalo sumažėjimas. Išryškėja ir kitas bruožas. Nemuno žemupio karinio elito kapuose nerandama ankstyvajam laikotarpiui būdingų skydų. Matyt, šiuo laikotarpiu subrendo nauja karius atskirianti tradicija ir stiprėjo karo vado pozicija, kai skydo funkciją perima jo asmens palyda. Gali būti, kad karo vadas mūšyje jau labiau rūpinasi mūšio eiga, nei pats kaunasi.

Klasikinis (350–550 metai ir vėliau) karinio elito raidos periodas

IV a. vidurys ir VI a. pradžia laikytini klasikiniu karinio elito laikotarpiu. Jį reikia skirstyti į dvi fazes: 1) ankstyvąją (350–450 metai) ir 2) vėlyvąją (450–550 metai ir vėliau). Per šį laikotarpį gotai pietuose sukūrė Hermanaricho karalystę, romėnų ir barbariško pasaulio kovos atėjo prie lemtingos pabaigos slenksčio, į Europą IV a. paskutiniajame ketvirtyje įsiveržė hunai, o VI a. pabaigoje – ir avarai. Europa gyveno nenutrūkstamų karų laikotarpį, ir klasikinis karinio elito laikotarpis žymi jau „įrėmintą" pavidalą, kuris aiškiai išskiriamas karinio elito medžiagoje. Nemuno žemupio šio laikotarpio karinio elito kapus reprezentuoja Vėluikių, Barzūnų[87] ir Vidgirių[88] kapinynų tyrinėjimai.

Klasikinio karinio elito ankstyvosios fazės kapai ištirti Vėluikiuose ir Barzūnuose. Vėluikių kapinyno 3 kape buvo rastas karys raitelis, o 1 – eilinis kariaunos narys. Trečiame vyro kape buvo rastas kirvis, kovos peilis su prabangia perpete, kuri puošta žalvarinių kūgelių eilėmis ir žalvarinėmis ornamentuotomis plokštelėmis, žirgo kamanos su kūgelių formos papuošimais ir žalvariniais pakabučiais, trinariai žąslai su žalvarinėmis grandimis, juostinė ir storėjančiais daugiakampiais galais žalvarinės apyrankės, dvi žalvarinės žieduotosios segės, trys žiedai, iš kurių vienas su platėjančia priekine dalimi, likusieji – įvijiniai. Kape rastosios žieduotosios segės, storėjančiais daugiakampiais galais apyrankės, įvijinis žiedas su praplatinta priekine dalimi – visa tai leido sudaryti šio kapo chronologinę schemą, kuri įtikina, kad šis kapas datuotinas V a. pirmąja puse ir jos viduriu. Atkreiptinas dėmesys į žirgo papuošalus iš Vėluikių ir Žvilių. Jų stilistika labai panaši, panašios yra ir apyrankės, o Žvilių žieduotoji segė gal net ir vėlesnio tipo. R. Banytė-Rowell (2011, 66–67) mano, kad Vėluikių kapas gali būti ankstesnis, ir nurodo smulkias detales – įkartuotas žalvarines juosteles – iš perpetės puošybos, sakydama, jog, kaip rodo Baitų kapinyno medžiaga, jos datuotinos apie 300 metus. Apyrankių storėjančiais galais ankstinimą autorė grindžia tuo, kad jos randamos su ankstesnio laikotarpio juostinėmis apyrankėmis. Betgi kapo datavimą lemia ne ankstyviausieji, tačiau kaip tik vėliausieji dirbiniai. Karinio elito raidos datavimo požiūriu Vėluikių kapinynas, kaip ir minėtas Žvilių kapinynas, patenka į ankstyvosios fazės (350–450 metai) erdvę.

Ypač įdomūs šio raitelio antropologiniai tyrimai. Antropologas Rimantas Jankauskas komentuoja, kad vyras iš Vėluikių 3 kapo buvo 40–45 metų, kad gyvas būdamas buvo sužeistas į kaktą, sulaužyta nosis, ir ypač atkreipia dėmesį į tarpslankstelinių diskų išvaržas. Taigi vyras ne šiaip sau – grumtynėse ir kovose patyręs ne vieną traumą: sužalota nosis, kažkokiu aštriu ginklu – kovos peiliu ar kirviu – nusklembta viršutinė kaktikaulio dalis.

87 1998–2001 metais V. Šimėnas ištyrė 52 II–VII a. kapus Barzūnuose (Tauragės r.). Senojo geležies amžiaus laikytini 22 kapai.

88 1986–1990 ir 1994–1997 metais V. Šimėnas Vidgiriuose ištyrė 64 V a. antrosios pusės ir VI a. datuojamus kapus. Neabejotini kunigaikščių kapai yra 30 ir 32.

Gautų žaizdų sąrašą papildo tipiški raiteliams stuburo nusidėvėjimai. Atidesnis žvilgsnis į šias traumas atskleidžia papildomų informacijos šaltinių. Kaip žinoma, iki V a. jokių tautų raiteliai nenaudojo balno kilpų. Tad didelė šuoliuojančio raitelio svorio jėga, kai šis neturėjo atsparos kojoms, užguldavo apatinius stuburo slankstelius. Kiek laiko reikėjo, kad taip „nusidėvėtų“ slanksteliai? Tiksliai niekas nepasakys, nes tai labai individualu, tačiau, pasak R. Jankausko, reikėtų, kad raitelis nuolat, bent jau 5 metus, nenuliptų nuo žirgo (Jovaiša, 2007, 14). Tokie faktai apie žmogaus praeitį, kurie drauge su visu radinių kompleksu leidžia teigti, kad 3 kape buvo palaidotas profesionalus karys ir jis priklausė kariniam elitui.

Šalia rastas eilinio kariaunos nario kapas turėjo ietį, kovos peilį su perpete, žalvarinę lankinę žieduotąją segę, dvi juostines apyrankes, du įvijinius žiedus ir gintaro karolį. Šiame kape rastoji perpetė, palyginti su žinomais egzemplioriais iš karinio elito kapų, daug paprastesnė. Odinis diržas su stambia ovalo pavidalo geležine sagtimi. Jokių bronzinėmis plokštelėmis įspaustų ornamentų, jokių pakabučių, jokių ornamentuotų dekoratyvinių plokštelių. Gerai datuojamų dirbinių rasta pakankamai, bet dėl ilgo jų naudojimo nėra paprasta surasti tą, kurį būtų galima laikyti tikruoju laiko rodikliu. Vis dėlto lankinė žieduotoji segė leidžia datuoti šį kapą V a. pradžia ir pirmąja puse. Šiame kape susidurta su dar Dauglaukio vyrų kapuose nustatytu reiškiniu, kai kape tarsi simbolis randamas vienas gintarinis karolis. Vėluikių kario kape kartojasi tokia pat tradicija. Tai sieja šiuos kapus su ankstesniais šios kultūros kapais ir drauge kreipia mintį į tai, kad čia bus koks nors specialus kario simbolis. Gal dabar jau Gintaro krašto karys?

Labai panašaus laiko – V a. pradžios ar V a. vidurio – kario raitelio kapą 1999 metais Barzūnuose ištyrė V. Šimėnas. Karys iš 5 kapo palaidotas kartu su žirgu, jo kamanomis ir dvinariais žąslais. Karys dėvėjo gintaro karolių vėrinį, antkaklę su kabliuku ir kilpele, mūvėjo du žiedus, rūbas buvo susegtas trimis lankinėmis žieduotosiomis ir dviem žvaigždinėmis segėmis. Ginklus sudarė kovos peilis su prabangia perpete, įmovinis kirvis, kario buities reikmenims skirtinas pincetas. Geležinis dalgis ir galąstuvas priklauso raitelio buičiai. Gali būti, kad tai įrankiai, kurie reikalingi tolimose kelionėse parūpinti žirgui pašaro. Vidgirių radiniai atskleidė skalvių klasikinio karinio elito vėlyvojo etapo kapų įrangą ir įkapių savitumų. Jiems skirtini V. Šimėno ištirti V a. antrąja puse ir VI a. datuojami kapai 23, 30 ir 32. Laidosenos išskirtinumu pasižymi 30 kapas. Didžiulėje kapo duobėje buvo atskirta vieta kunigaikščio žirgui. Giliau jo įrengti laiptai vedė į kunigaikščiui skirtąją kapo dalį. Karstas buvo padarytas iš masyvių ąžuolinių lentų, o jo apačioje sumontuotos aukštos medinės kojos. Be Padunojo meistrų kovos peilio, sidabrinės paauksuotos segės, kunigaikščio kape buvo rasti žąslai, sidabrinė antkaklė su kabliuku ir kilpele, penkios segės (viena iš jų paauksuota sidabrinė segė, puošta gyvuliniu ornamentu), apavo sagtelė, sidabrinė storėjančiais daugiakampiais galais apyrankė ir žiedas, pakabutis, geriamasis ragas su sidabro apkaustais, mediniai smeigtukai ir

ornamentuotas dvigubo nupjauto kūgio formos karolis. Mediniai smeigtukai ir nedegto balto molio karolis – greičiausiai apeiginės paskirties daiktai. Kariui būdavo įdedama ir papildomų įkapių – žiedų ir žalvarinių įvijų rasta beržo tošies dėžutėje. Vidgirių karinio elito kapai ir likusioji šio kapinyno medžiaga tyrinėtojui ir apskritai mūsų archeologijai iškėlė daug klausimų, kurie kyla iš plačios rastųjų dirbinių ir naujųjų laidojimo papročių geografinės įvairovės: „Peržvelgus Vidgirių kapinyno medžiagą matyti, kad jis yra panašios kultūros, kaip ir kiti Nemuno žemupio ir Centrinės Lietuvos V a. pabaigos – VI a. kapinynai. Tai rodo turtingos įkapės ir ankstesniam laikotarpiui Lietuvoje nebūdinga naujovių gausa bei labai artimi ryšiai su Pietų Skandinavija, Gotlando, Elando, Dunojaus vidurupio ir Juodosios jūros pakraščių regiono kultūromis. Naujų, klajokliams būdingų, laidojimo papročių atsiradimas bei įvairovė ir iki tol nežinomų įkapių ar jų tipų pasirodymas kelia pagrįstų klausimų: koks šios kultūros santykis su prieš tai buvusia kultūra, kas paveldėta iš senojo geležies amžiaus Nemuno žemupio kapinynų kultūros ir ar yra šių kultūrų tęstinumas.“ Kokios gi tos naujovės? Pirmiausia, šiaurinių vakarų baltų arealui nebūdinga laiptuota kapo įrengimo sistema. Ji, kaip nurodo V. Šimėnas, būdinga klajoklių (nomadų) kultūroms iš rytų, net nuo Altajaus, žirgo aukos būdas artimas Pietų Skandinavijai (Šimėnas, 2006, 42–52, 68). Sidabro juodinimo, auksavimo, ornamentinio štampo maniera būdinga Vidurio Europai, iš kultūrų sandūros (nomadų, Dunojaus baseino) gauta smailiųjų kovos peilių-durklų technologija. Atsižvelgdamas į visus šiuos V. Šimėno ištirtus faktus, Adomas Butrimas iškėlė mintį, kad į Nemuno žemupį drauge su grįžtančiomis baltų gentimis atėjo ir gotai (Butrimas, 1992, 36–37). Iškilo polemika, ar Nemuno žemupio senojo geležies amžiaus gyventojai buvo skalvių protėviai, ar skalviai buvo naujieji ateiviai su naujais laidojimo papročiais ir naujos pakopos kultūra. Dabartinis karinio elito kapų Lietuvoje pažinimas leidžia teigti, kad daugelyje V–VI a. vakarų baltų genčių pastebimas grįžtančiųjų iš Didžiojo tautų kraustymosi arenos faktas. Naujieji laidojimo papročiai taikyti mūšiuose pasižymėjusiems kariams įamžinti, o brangūs ginklai, geriamieji ragai, apranga buvo jų kariško šaunumo ženklai. Tačiau tie išskirtiniai kapai ir jų medžiaga kuo geriausiai dera su esmingu aisčių kultūros substratu* – greta atvežtinės prabangos plyti įprasti aisčiams laidojimo papročiai ir jiems įprastas daiktų kultūros pagrindas.

Klasikinio laikotarpio karių kapuose susiklosto savitas jau ne tik pėstininko, tačiau kario raitelio bruožų rinkinys. Įdomu, kad ankstyvuoju laikotarpiu svarbiu laikytinas skydas išnyko iš karinio elito privalomų atributų. Regimieji karinio elito atributai ar skiriamieji ženklai perėjo į naują plotmę. Valdžios ženklai atpažįstami iš prabangių perpečių, brangių atsivežtinių ir vietos meistrų ginklų, puošnių geriamųjų ragų, pincetų. Prabanga įsiskverbė ir į apdarą. Ypatingos, neretai iš tauriųjų metalų padarytos segės, puošnūs kaklo vėriniai ir antkaklės ir, žinoma, žiedai bei puošnios sagtys. Karinis elitas dabar atpažįstamas ir iš žirgo. Jo ypatingos kamanos, įvairių formų pakabučiai, puošnūs skirstikliai ir žąslų grandinės – visa tai jau neabejotinai išskyrė karinį elitą iš likusios kariaunos.

Klasikinio ir kitų laikotarpių skiriamieji bruožai Nemuno žemupyje tampa ypač aiškūs laiko skalėje sudėsčius kiekvienam laikotarpiui būdingus radinius. Ankstyvojo laikotarpio karinį elitą atskiria skydai su geležiniu antskydžiu ir dviejų ar trijų iečių naudojimas greta kovos peilio. Brandžiajam laikotarpiui būdingas perpetės pasirodymas, kuri buvo tokia pat paprasta kaip ir romėnų kario, tačiau vakarų baltų karinis elitas diržą dabino pagal specialų užsakymą padarytais įvairių formų pakabučiais. Klasikinio karinio elito skiriamaisiais bruožais tapo prabangios perpetės, kurios „siuvinėjamos" žalvariniais ar spalvotojo metalo spurgelių raštais, ornamentuotomis plokštelėmis, lazdelėmis ir kt. Ypač šiam laikotarpiui būdingi geriamieji ragai. Būtinas klasikinio karinio elito palydovas – kovos žirgas su prabangia žirgo ir raitelio apranga.

Visi trys karinio elito formavimosi etapai turi savo logiką ir koreliuoja su permainomis aisčių gyvenime. Pirmiausia įsidėmėtina, kad ankstyvasis karinio elito etapas sutampa su Vielbarko kultūros migracijos procesais, su tuo laiku, kai nuo 150 metų Vielbarko visuomenė iš Pamario ėmė keltis į dešinįjį Vyslos krantą. Iki 260 metų visą dešinįjį Vyslos krantą apgyveno vielbarkiečiai. Kartu jie apgyveno ir vakarinį Brūkšniuotosios keramikos kultūros pakraštį. Ši didžiulė Vielbarko kultūros slinktis į pietus, galimas dalykas, išjudino galindus. Dalis jų pasitraukė ryčiau plėsdami galindų kultūros erdvę ir kurdami vėlesniųjų laikų sūduvių jotvingių pasaulį. Būtent 180–220 metai jotvingių tyrinėtojams svarbūs kaip šios kultūros ankstyviausiojo atpažinimo data[89]. Čia iškyla klasikiniu laikomo jotvingių kultūros paminklo Švaicarijoje datavimo klausimai. Jo tyrinėtojai: Ježis Antonievičius (J. Antoniewicz), Marianas Kačinskis (M. Kaczyński) ir Ježis Okuličius (J. Okulicz) paminklą datavo IV–V a. (Antoniewicz, Kaczyński, Okulicz, 1958, 22–57), tačiau pastaruoju metu V. Novakovskis tikslino Švaicarijos pilkapių datavimą ir mano, kad jie laikytini III a. (Nowakowski, 1994, 385). V. Novakovskio datavimas, žvelgiant iš karinio elito raidos pozicijų, visai įmanomas. Juo labiau kad garsieji kalavijai iš 2 ir 25 pilkapių dar „įsispraudžia" į tradicinį Romos kalavijų naudojimo laiką, kuris baigėsi kaip tik III a. Dalies galindų migraciją į Iberų pusiasalį yra nustatę kalbininkai. Gali būti, kad ši kelionė prasidėjo III a. pirmojoje pusėje kartu su Vielbarko žmonėmis. Baltų galindai ir Vielbarko žmonės su rytų germanais lugijais ir kitais Paelbio germanais svariai prisidėjo prie Černiachovo kultūros kūrimo to paties III a. antrajame dešimtmetyje. Tradiciniai galindų dirbiniai su emaliu ir aisčių lankinės lenkta kojele ir žieduotosios segės pasklido besikuriančios Černiachovo kultūros teritorijoje ir žymėjo aisčių kelią barbarų pasaulio mūšių su Romos imperija link.

89 Čia susiduriama su reikšminga prieštara: Ptolemėjo (90–168) „Geografijoje" užfiksuoti galindai ir sūdinai. Vadinasi, antikos autorius žinojo esant sūdinus anksčiau nei dabartiniai archeologai nustato jų pradžią. Nėra prasmės „iš pirmojo užmojo" mėginti rasti paaiškinimų. Tenka dar kartą pakartoti seniai keliamą klausimą, kad sūdinų, sūduvių-jotvingių klausimas lieka ir toliau nepakankamai ištirtas. Gal kaip tik šios galindų migracijos metu galindai pasileido į pietus su Vielbarko žmonėmis, o į rytus nuo galindų buvę sūdinai stūmėsi į rytų gilumą, kurdami naują kultūros variantą, kuriam perėjo ankstyvasis tautovardis „sudoviae"?

Apie aisčius ir jų likimus

Knygos pradžioje buvo iškelti keli tikslai – papasakoti, kas bendro ir kas skirtingo tarp baltų ir aisčių, kas I–V a. ir vėliau buvo jų kaimynai, kada ir kur prasidėjo ta kaimynystės istorija, kada ir kuriomis kryptimis plito aisčių kultūra, kuri, kaip sakoma, tarsi kažkokia tautų gimdykla atnešė naujas aisčių tautas ir kurios tapo Lietuva; supažindinti, ką ir kaip apie mus žinojo antikos pasaulis, kokį tos migracijos ir naujųjų kultūrų paveldą mes regime šiandieną ir kaip jį interpretuojame.

Kas tie aisčiai?

G. H. F. Neselmanas 1845 metais prūsų kalbai giminingas kalbas pasiūlė vadinti baltų kalbų šeima. Svarstoma, iš kur paimtas vietovardis „Baltija“. Gali būti, kad jis atėjo I a. iš Plinijus Vyresniojo raštų, kur jis mini milžinišką salą *Balcia*. „Baltai“ prigijo, ir istorikai, o ypač archeologai, jį vartoja, kad atskirtų baltų kultūras, gentis ir tautas nuo kitų indoeuropiečių. Šis vardas yra, sakyčiau, visuotinis – juo žymimos visos šia kalba šnekėjusios gentys, tačiau toje bendrybėje archeologai ir istorikai skiria vakarų ir rytų, o kai kada ir centrinius baltus. Yra kitas, senesnis, vardas, o jo krikštatėvis yra I a. romėnų istorikas Tacitas. 98 metais jis *Aestiorum gentes* vardu įvardijo prie Baltijos jūros gyvenusias ir gintarą rinkusias gentis. Remiantis Tacitu galima sakyti, kad aisčiai nėra germanai, bet, panašiai kaip germanai, yra susibūrę į aisčių genčių politinę sąjungą ir artimi jiems kai kuriomis apeigomis bei karybos ypatumais. Nuo germanų aisčius skiria kalba, gyvenamoji erdvė rytinėje Baltijos pakrantėje, gintaro rinkimas, prekyba juo gabenant gintarą iki pat romėnų faktorijų. Tai Tacito aisčių charakteristika, kurių skirtumą nuo germanų gerai iliustruoja jų gyvenamosios vietos paieškos. Jos ieškodami, neturime kitokio atskaitos taško, kaip tik to paties Tacito įduoto rakto „vieninteliai iš visų seklumose ir pačiame krante renka gintarą.“ Pažvelgus į gintaringų Baltijos pakrančių žemėlapį, tinkamiausios Tacito aisčių gyvenamos vietos galėjo būti Vyslos žiotyse, Semboje ir Lietuvos–Latvijos pajūryje nesiekiant Ventos. Tai senųjų Tacito aisčių gyvenamoji erdvė. Bet jau žinome, kad I a. viduryje ir antrojoje pusėje prasidėjo Didžioji aisčių migracija. Atsirado naujųjų aisčių kultūrų, o jų gyvenamos erdvės nusidriekė toli į Europos rytus, pietus ir vakarus. Žinių apie aisčių gyventas vietas II a. viduryje randame Ptolemėjo „Geografijoje“. Iš jo galima suprasti, kad jis žinojo esant pajūrio aisčius – venedus ir veltus, kurie gyveno nuo Vyslos iki Ventos žiočių, žinojo esant ir kontinento aisčius galindus, sudinus (sūduvius) Mozūrų ežeryne ir salus (sėlius) prie Dauguvos upės. Taigi kas tie aisčiai ir kuo jie skiriasi nuo baltų? Aisčiai yra seniausias mums žinomas istorinis vakarų baltų tautovardis. I a. pabaigoje jais vadino Pamario rytinės dalies, Vyslos žemupio, Sembos-Notangos ir Lietuvos–Latvijos pajūrio gyventojus,

o II a. viduryje jie žinomi venedų (gyveno tarp Vyslos ir Nemuno) ir veltų (gyveno tarp Nemuno ir Ventos) vardais. Aisčių pasauliui keičiantis per Didžiąją aisčių migraciją atsiradusias naujas kultūras taip pat reikia vadinti aisčiais, nes tai yra jų palikimas. Labai aiškiai aisčių sampratą suformulavo K. Būga 1924 metais sakydamas, kad pradžioje aisčių vardu vadinta tiktai ta dalis, kurią pirmąją prie Vyslos žiočių ir Aismarių Tacito dėka pažino senasis pasaulis. O visą tautų giminę, kurią sudaro prūsai ir lietuviai, latviai, žiemgaliai, sėliai ir kuršiai, reikia vadinti aisčiais, tai yra tuo vardu, kuriuo pasaulis juos pažino iki IX a. pabaigos. Šitoks aisčių pasaulio suvokimas konstruoja giluminį Lietuvos istorijos pagrindą. Aistiškoji lietuvių, kaip ir kitų vakarų baltų, prigimtis ir jų esminis indėlis kuriantis lietuvių valstybei daro aisčių istoriją genetine mūsų valstybės istorijos dalimi.

Aisčių kaimynai – finai, germanai, slavai

Istorijos tėkmė lėmė, kad mūsų kaimynai skirtingais laikotarpiais buvo finai, iranėnai, germanai, vėliau ir slavai. Keičiantis Europos politiniam žemėlapiui, dalis baltų genčių paveldo atsidūrė kitų valstybių ribose, tačiau aisčių santykių istorija su kaimynais finais, iranėnais, germanais ir slavais yra ir bus visų mūsų regiono etninės istorijos tyrinėtojų svarbi mokslinių interesų dalis. Seniausi kaimyniniai ryšiai mus sieja su finais. Jų archajinis kultūros paveldas dar ir šiandieną išlikęs mūsų vietovardžiuose, tačiau I–V a. su finais aisčiai susidūrė šiauriniame Kurše ir žemėse už Dauguvos, Gaujos ir Pskovo ežero apylinkėse. Finų ir iranėnų santykiai su aisčių ir apskritai su baltų pasauliu nėra šios knygos tema, nors šie santykiai nė kiek nereikšmingesni nei santykiai su germanais ir slavais. Permainingai klostėsi mūsų santykių su germanais ir slavais istorija. Germanų ir aisčių santykių istorija nuolat atsiremia į gotų istorija, o santykių su slavais klausimais yra vienas iš esmingesnių dėl nuolatinių slavų kilmės paieškų, kur tam tikra vieta tenka ir „gimdytojams baltams“. Ir čia svarbu, kada gi mes su jais – germanais ir aisčiais – susidūrėme. Šitai aiškinantis tenka atsakyti, kada gimė pirmoji germanų ir slavų archeologinė kultūra, kada juos fiksuoja kalbotyra, kada betarpiškai aisčiai susidūrė su kažkuria iš germanų ar slavų visuomenės dalimi ir kur tai įvyko.

Pradėkime nuo germanų. Kaip archeologinė kultūra, arba materialusis paveldas, kurį tyrinėtojai priskiria pirmiesiems germanams, yra vadinamoji Jastorfo kultūra. Jos pradžia datuojama 600 metais pr. Kr. Kalbininkai germanų prokalbę datuoja I tūkstantmečio pr. Kr. viduriu, tai yra panašiu laiku kaip ir pirmąją germanų kultūrą. Šios kultūros pirminės teritorijos yra Jutlandijos pusiasalis ir dabartinė šiaurinė Vokietija ties Jutlandija. Pirmoji slavų archeologinė kultūra datuojama V a. po Kr. paskutiniu ketvirčiu, o jos kalbos užuomazgas J. Udolfas mato maždaug ties senosios ir naujosios eros sandūra. Galima slavų kilimo vieta laikoma Karpatų kalnų šiaurinė pusė, nors žinoma ir kitokių

nuomonių. Tokie turimi šiuolaikiniai archeologijos ir kalbos duomenys apie germanų ir slavų pradžią. Tad kur ir kada pirmieji fiziniai kontaktai galimi su germanais? Žvelgiant į Jastorfo kultūros raidą galima sakyti, kad ankstyviausiai su germanais aisčiai, arba vakarų baltai, susitiko apie Oderio žemupį, ir tai galėjo būti apie III a. pr. Kr. Jau pirmoje knygoje „Aisčiai" buvau atkreipęs dėmesį į tuos archeologus, kurie VII–VI a. ar V a. pr. Kr. germanams nori priskirti Veidinių urnų kultūrą, tačiau tai prieštarauja germanų raidai. Kita vertus, apie III a. vakarų baltai su germanais galėjo susidurti ir tikrai susidūrė Pševorsko kultūros, arba germanų lugijų sąjungos, užimamuose plotuose. Prieštaringiausia visgi germanų gotų ir aisčių kaimynystė. Dabar visuotinai paplitusi nuomonė, kad gotai esą buvę Vielbarko kultūros žmonės. Nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio daugiausia vokiečių archeologų pastangomis buvo pradėta konstruoti gotų kelionė nuo Skandinavijos iki Juodosios jūros, o iš čia – į Vakarų Europą. Istorinis pagrindimas buvo vienintelis – Jordano legenda apie šiaurinę gotų kilmę, kurios nepatvirtina jokie kiti antikos ar ankstyvųjų viduramžių šaltiniai. Archeologijos duomenų pagrindu imta konstruoti idėją apie archajinius laikus siekiančią Pamario kultūros (Veidinių urnų kultūros arealas) germanišką kilmę, kad gotų pasirodymas germanų aplinkoje būtų suprantamesnis ir natūralus. Natūralūs Vielbarko kultūros raidos ypatumai dėl jos laipsniškos migracijos Juodosios jūros link ypatingai tiko šiam gotų kelionės konstruktui. Bet nuošalyje liko kitų vakarų baltų – galindų, sudinų, jotvingių – ir kitų aisčių migraciniai procesai link tos pačios Juodosios jūros ir, pagaliau, ankstyvas baltų buvimas viduriniame Padniepryje. Ypač išmoningai sukonstruota mintis, dėl ko Vielbarko kultūra laikytina gotų kultūra. Čia perleidžiu žodį pasaulinio garso gotų istorijos tyrinėtojui, Pensilvanijos universiteto profesoriui M. Kulikovskui: „Jeigu mes neturėtume Jordano raštų, tos paralelės nebūtų tokios artimos. Jeigu remiamės tik archeologijos duomenimis, neatsižvelgdami į mūsų vienintelį raštišką paliudijimą, nėra jokio pamato įžvelgti glaudžią giminystę tarp Vielbarko ir Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūrų. Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūra yra daugelio įvairių ankstyvųjų materialinių kultūrų mišinys: vienos iš jų gyveno tame regione, kitos – ne. <...> Vielbarko kultūros elementai Černiachovo-Sintanos de Murešo kultūroje nėra tokie dažni kaip kiti gausūs kultūriniai papročiai, kurie ją apibrėžia. Tai yra tik Jordano tekstas, kuris mokslininkus paakino išnagrinėti jų ryšius su Vielbarko kultūra. Iš tikrųjų labai sunkiai tikėtina, kad kas nors nustatytų tą patį ryšį, jeigu nebūtų Jordano tekstų, ir mes pačia tikriausia to žodžio prasme neturėtume diskutuoti su priešistorine kultūra" (Kulikowski, 2009). Ir čia pat klausia: „Ar yra kažkas panašaus, kaip gotų istorija iki trečiojo šimtmečio po Kr.? Atsakymas būtų, bent mano nuomone, kad nėra gotų istorijos trečiajame šimtmetyje po Kr. Gotai, taip pat kaip frankai ir alemanai, kurie tuo pačiu metu pasirodo arenoje, yra Romos sienų produktas. Tai vienareikšmiškai paliudyta bendraamžių raštiškai ketvirtąjį ir penktąjį šimtmečiais, išskyrus tą, Jordano, kuris, beje, yra šeštojo šimtmečio." Ką

nors pridurti vargu ar begalima. Nebent tik naujausius antropologijos duomenis. Tarp trijų svarbiausių III–V a. Černiachovo kultūros (ją vėlgi nori skirti tik gotams) antropologinių tipų minimi baltai, sarmatai ir germanai.

Kada ir kur mes susidūrėme su slavais? Viena aišku – iki V a. po Kr. pabaigos kalbėti apie bet kokius baltų ir slavų santykius nėra jokio archeologinio pagrindo. Kaip žinoma, esama daug pasenusių teorijų apie slavus Pamaryje ir kitur, dabar propaguojamos teorijos apie slavų gimimą iš vakarų baltų gilumos, apie praslavus baltų kultūrose (Zarubincų, Kijevo). Visgi tarp baltų ir slavų pasitaikančius kalbinius ir kultūrinius bendrumus, kaip rodo Z. Zinkevičius (2010) tyrimai, lengvai paaiškina šimtmečiais trukusi baltų ir slavų kaimynystė. Aiškinantis tuos bendrumus neverta pamiršti abiejų tautų etnochronologijos – baltai atpažįstami jau IV tūkstantmetyje pr. Kr., slavai – nuo V a. po Kr. pabaigos. Kitas dalykas, kaip slavai absorbavo tam tikrą aisčių kultūros ir kalbos paveldo dalį, rodo Didžiosios slavų migracijos fenomenas. Anksčiau sakydavome, kad slavai asimiliavo rytų baltus. Dabartinis senojo aisčių ir rytų baltų santykio supratimas piešia kitas realijas – slavų pasaulis savo didžiojoje kelionėje susidūrė ne su rytų baltais, bet jau iki to laiko didelę rytų baltų pasaulį dalį kolonizavusiais aisčiais arba tais pačiais vakarų baltais. Kada ir kur tai atsitiko? Toliausiai į rytus buvo nutolusi rytų galindų, arba Moščino, kultūra, kuri gyvavo nuo III–IV a. sandūros iki VIII a. po Kr. pradžios. Dabar vyrauja nuomonė, kad ten, Okos baseine, pirmieji slavų viatičių pilkapiai pasirodė VIII a. pradžioje, nors esama nuomonių, kad jie atsirado ten apie X amžių. Tokiam datavimui neprieštarautų ir J. Šmidto nustatytas į vakarų nuo Moščino kultūros buvusios kitos vakarų baltų Ilgųjų pilkapių kultūros slavizacijos procesas. VIII a. pradžioje iš vakarų, nuo Latgalos pusės, atėjusi Ilgųjų pilkapių kultūra, kaip sakoma, „užklojo“ iki VIII a. pradžios čia gyvavusią rytų baltų Tušemlios kultūrą. Ji gyvavo iki X a. pabaigos ar XI a. pradžios, kai į jos teritoriją ėmė keltis migruojantys slavai. Buvę baltai ir Krievos vardu vadinami gyventojai, kaip galima suprasti iš J. Šmidto, per slavizaciją virto baltų-slavų krivičiais (Шмидт, 2012). Juk ir Nestoras „Senųjų laikų pasakojime sako“, kad krivičiai „sėdi“ Volgos viršuje ir Dvinos viršuje, ir Dniepro viršuje, jų gi miestas yra Smolenskas.“ Tad tarp atėjusių slavų genčių krivičiai nėra paminėti, jie jau „sėdėjo“, tai yra buvo slavams atėjus. Tai galima interpretuoti kaip vietinės krivičių kilmės liudijimą, kurie per slavizaciją tapo labiau slaviški nei baltiški. Kada slavai su baltais susidūrė vakaruose? V. Novakovskio (1995) nuomone, tik VI a. galima datuoti slavų pasirodymo pradžią Vyslos aukštupio žemėse, o link Oderio ir Elbės slavai atėjo VII a. arba netgi VIII a. pradžioje. Tad Vyslos žiotyse ar žemupyje slavai negalėjo pasirodyti anksčiau, greičiausiai VIII a. pradžioje. Štai tada ir prasideda kaimyninė aisčių ir slavų istorija Vyslos žemupyje. Pietuose randame išimtį – rytų baltams priklausanti Zarubincų ir jos tęsėja Kijevo kultūra, ko gero, anksčiausiai susidūrė su slavais – gal net ir VI a. po Kr. Tai natūralu, nes ši kultūra buvo arčiausiai

ankstyvosios Penkovo slavų kultūros, ir senasis baltų paveldas šiose žemėse su gimstančiais slavais žadino mintis apie slavų gimimą iš baltų. Tokie yra mūsų kaimynystės su germanais ir slavais bruožai, kurie turi dalyvauti formuojant nemažos Rytų Europos istorijos dalies veidą. Čia aprašytas germanų ir slavų etnochronologijos vaizdas remiantis dabartinės archeologijos ir kalbotyros duomenimis toli gražu nėra visiems priimtinas. Ir neturi būti. Yra mokslininkų, kurių požiūriai visiškai kitokie, – jie ir toliau įvairiausiais laikais ir įvairiausiose vietose randa slavų ar germanų, tačiau negali paaiškinti, kaip tose pačiose vietose atsirado baltų materialus paveldas ir baltų vietovardžių. Kol bus neigiamas baltų indėlis Didžiojo tautų kraustymosi procesuose, tol tie prieštaravimai išliks, kol bus ignoruojami akivaizdūs faktai, tol tikrasis naujosios Europos kūrimo ankstyvaisiais viduramžiais vaizdas bus nepilnas. Deja, bet dar veikia senieji vertinimai – mes senesni, mūsų kultūra aukštesnė, mes davėme pasauliui kažką, ko nedavėte jūs ir t. t. Kur tokių vertybių siūbavimas nuvedė – žinome visi. Tad gal laikas susivokti, kad kiekviena tauta padovanojo pasaulio kultūrai tai, iš ko ir susideda šiuolaikinis Žemės veido grožis. Reikia tiesiog suprasti, kad visos tautos ir kultūros yra vienodai svarbios, ir tai supratus, nesunku bus ieškoti tautų istorijos tėkmės harmonijos laiko ir erdvės atžvilgiu.

Didžiosios aisčių migracijos pradžia

Baltų pasaulio formavimasis, ir tai neišvengiamai susiję su migracijos procesais, prasidėjo gerokai anksčiau nei knygoje nagrinėjamu laikotarpiu. Terminas „Didžioji aisčių migracija“ atsirado visai neseniai ir juo pabrėžiama būtent aisčių migracija, o jie, kaip žinoma, savo vardą gavo I a. pabaigoje. Tai atskiria Didžiąją aisčių migraciją nuo kitų buvusių. Nuo ankstesniųjų ji skiriasi ir kitu esminiu bruožu – jos metu susiformavo naujos aisčių kultūros ir aisčių kilmės gentys, kurios tiesiogiai dalyvavo kuriant Lietuvos valstybę. Migracijos priežasčių tyrinėtojai atranda ne taip mažai – visuomenės saugumo, ekonominės, politinės, religinės ir kitokios priežastys. Migraciją pažadinusių impulsų galima rasti visokių. Sakysime, ankstyvą rytą genties žyniai* pareiškė: „keliausime į pietus, ten rojus mums ir mūsų palikuonims.“ Galėjo būti ir kitaip: „eikime ten, kur mums negrės pašonėje įsikūręs karingas kaimynas.“ Visokių tų impulsų gali būti, bet jie ir būtų likę impulsais, jei bendruomenė neturėtų apčiuopiamų žmogiškųjų ir materialinių galimybių artimesnei ar tolimesnei migracijai įgyvendinti. Jei nebūtų turėję pakankamai žmonių, tarp kurių svarbi vieta teko juodosios ir spalvotosios metalurgijos, medžio ir kitokio amato meistrams, ginklų, darbo ir buities reikmenų, transporto, savos gyvulių kaimenės ir kitokių kasdienai skirtų dalykų. Ir, suprantama, ginkluotos palydos. Tad kodėl kaip tik I a. prasidėjo Didžioji aisčių migracija? Kiek dabar galima suprasti, du išskirtiniai, sakyčiau, epochiniai įvykiai išskiria I a. po Kr. Pirmojoje jo pusėje ar vėliausiai viduryje vakarų baltų visuomenė

įsisavino vietinę geležies gavybą ir gamybą iš balų rūdos. Tai buvo revoliucija. I a. viduryje dėl Gintaro kelio aisčių pasaulis artimai pažino to meto priešakinės civilizacijos kraštus – Romos provincijas ties Dunojumi. Niekam nekyla abejonių, kad geležies revoliucija, kurią pozityviai paveikė prekybos suklestėjimas, atvėrė kelius iki tol neregėtam technologiniam ir socialiniam vystymuisi. Išdrįsiu tai palyginti su dabartine mūsų virtualios technologijos revoliucija. Ne veltui mūsų didžioji M. Gimbutienė tuos pirmuosius amžius po Kr. pavadino baltų „Aukso amžiumi“, o J. Puzinas (1938) apibūdino taip: „<...> vakarinėje, vidurinėje ir šiaurinėje Lietuvos dalyje pražysta turtinga ir įvairi medžiaginė kultūra.“

Didžiosios aisčių migracijos etapai

Didžioji aisčių migracija buvo kontinentinio masto reiškinys, kuris drauge su Didžiuoju tautų kraustymusi pakeitė Europos kultūrinį ir politinį žemėlapį. Ją vienijančiu bruožu reikia laikyti jos visuotinumą ir tapatumą laiko prasme – vienu metu, tarp 10 ir 70 metų, pirminis arba genetinis aisčių arealas tapo kultūrų kaitos, plėtros ir migracijos arena. Klasifikuojant Didžiąją aisčių migraciją ir mėginant rasti jungiantį ir kartu skiriantį elementą, į galvą ateina migracijos nuotoliai. Pagal tai Didžiąją aisčių migraciją galima skirstyti į artimąją ir tolimąją. Šitoks skirstymas yra sąlyginis – reikia tada sutarti, kas yra tas „artimas“ ir kas tas „tolimas“. Juo labiau, kad artimoji migracija kai kuriais atvejais tampa tolimosios migracijos sudėtine dalimi. Ir čia tenka apsibrėžti ir pasakyti, kad artimosios aisčių migracijos subjektais tapo Pilkapių, Nemuno žemupio ir Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros, galindų kultūros paveikta Užnemunės kultūra ir galindų veikiama III–V a. susiformavusi Rytų Lietuvos pilkapių kultūra. Pastarosios dvi – Užnemunės ir Rytų Lietuvos pilkapių kultūros – kartu yra ir galindų tolimosios migracijos rytinės šakos sudėtinės dalys. Aisčių epicentre – Pamario, Sembos, Mozūrų ežeryne – buvusios kultūros patyrė kultūrų kaitos laikotarpį ir tapo migracijos šaltiniais. Tolimoji aisčių migracija visų pirma sietina su Pamario aisčių, arba Vielbarko, kultūros raida, jos migravimu į rytus ir pietryčius. Didžiausias šios migracijos į Juodosios jūros baseiną rezultatas – Vielbarko kultūros įtaka III a. antrajame ketvirtyje susiformavusiai Černiachovo kultūrai, kurioje atsekamas ir aisčių kultūros horizontas. Kitą galingą aisčių migracijos šaltinį subrandino galindų ir sudinų (sūduvių) žmonės. Apibendrintai ją galima pavadinti didžiąja galindų migracija, tačiau negalima pamiršti, kad jai formuojantis reikšmingas buvo ir Vielbarko žmonių indėlis. Bendriausiais bruožais galindų migraciją galima skirstyti į tris pagrindines dalis: rytinę, pietrytinę ir vakarinę. Rytinei šakai formuojantis aisčiai pasiekė Okos baseiną ir sukūrė III / IV–VIII a. rytų galindų kultūrą, kuriai archeologai davė Moščino kultūros vardą. Sudinai (sūduviai) nuo II a. pabaigos kartu su Vielbarko kultūros žmonėmis turėjo didžiulę įtaką jotvingių kultūrai

susiformuoti Pripetės baseine ir prie Bugo. Vakarinė galindų migracijos šaka buvo daugiapakopė. Bent jau II a. viduryje pagal Ptolemėją ir iš dalies pagal archeologijos medžiagą (importas iš Noriko provincijos) sudinai apsigyveno kairiajame Dunojaus krante kažkur netoli Lencijos (dabartinis Lincas Austrijoje), prieš romėnų Noriko provinciją. Kalbos duomenimis, galindų migracija pasiekė tolimiausias Vakarų Europos vietoves – pietinę Galiją ties Tulūza ir Pirėnų šiaurės vakarų kraštą, vadinamą Galisija. Kada tai įvyko – sunku pasakyti, tačiau visai įmanoma, kad tai galėjo būti Teodoriko Didžiojo laikais, Didžiojo tautų kraustymosi pabaigoje. Tolimoji aisčių banga, „pasiglemžusi" išeivius iš Sembos-Notangos aisčių, galindų, Nemuno žemupio, sūduvių-jotvingių, Centrinės Lietuvos gal dar ir kitų vakarų baltų kultūrų ir genčių, prisidėjo prie naujosios Europos kūrimo. Tolimosios aisčių migracijos subjektus ir jų istoriją reikėtų laikyti sudėtine Didžiojo tautų kraustymosi dalimi.

Aisčiai ir Gintaro kelias

Gintaro kelio lemtas bendravimas su antikos pasauliu pakeitė aisčių visuomenės struktūrą, gyvenamą teritoriją, paskatino kūrybines galias ir sudarė prielaidas atsirasti naujoms aisčių kultūroms Rytų ir Vakarų Europoje. Imperatoriaus Nerono (54–68 metai) ekspedicijos pradėta naujosios eros prekyba su šiauriniais barbarais galėjo suformuoti vietinį Gintaro kelio prekybos elitą. Tikėtina, kad aisčiai, galbūt ir romėnai, steigė nuolatines prekybos faktorijas aisčių teritorijų paribiuose prekiauti ir su Roma, ir su į šiaurę, į rytus ir į pietryčius migruojančiais aisčiais. Vietinio prekybos elito skiriamaisiais ženklais ar simboliais reikėtų laikyti Romos imperatorių monetas kapuose. Jos, galimas dalykas, nurodo šeimos, susijusios su Romos dirbinių importu, priklausymą aisčių prekijų sluoksniui. Išskirtine šių santykių pasekme galima laikyti Didžiosios aisčių migracijos vieną iš priežasčių: prekyba Gintaro keliu ir iš jos gaunami resursai galėjo būti ir aisčių kultūros kaitos ir jos įvairiakryptės migracijos postūmis. Neginčijamas ankstyvosios aisčių istorijos faktas – gintaras aisčius padarė turtingus. Gintaras ir jo poreikis civilizuotoje Romos visuomenėje lėmė, kad aisčių visuomenė buvo viena turtingiausių visame Europos „barbarų" pasaulyje. Šis glaudus aisčių ir romėnų bendravimas, galimas daiktas, paliko pėdsaką, kurį, kaip manė G. Beresnevičius (2003, 110), galime matyti XVI a. Lietuvos metraštyje užrašytoje Palemono legendoje, davusiai pradžią romėniškai lietuvių kilmės istorijai. Archeologijos duomenys, Romos monetų radiniai kapuose ir jų tyrimo pagrindu atsiskleidęs gyvas bendravimo kelias tarp Romos imperijos provincijų ir aisčių pasaulio suteikia realų pagrindą romėnų istorijai ir Palemono legendai gyvuoti. Visai įtikinama, kad atsirado galimybė į aisčių kraštus keltis romėnų kolonistams ar net kilmingiems visuomenės nariams, ieškantiems prieglobsčio nuo Romos imperatorių persekiojimų.

Ką II amžiaus antika žinojo apie aisčius?

Gintaro kelio klestėjimo laikais, II a. viduryje, pasaulį išvydo Ptolemėjo „Geografija“. Europos Sarmatijos aprašyme minimi galindai ir sudinai (sūduviai) be didesnių nesutarimų priskiriami baltų tautoms. Be galindų ir sudinų, kurie po Tacito aisčių yra patikimai paliudyti aisčių etnonimai, kitos Sarmatijos tautos taip pat laukia etninės priklausomybės interpretacijų. Įdėmesnis žvilgsnis į „Geografiją“ sudarė galimybę papildyti savo istoriją naujais dviejų tūkstančių metų senumo baltiškais etnonimais. Ptolemėjo Europos Sarmatijos tautų tyrimas atskleidė iki tol mums nežinomų galimybių ir perspektyvių tyrinėjimų kelių. Naujų galimybių atsirado ieškant senųjų Rytų Europos upių pavadinimų – Chronas, Rudonas, Turuntas, Chesinas – tapatinimo kriterijų su dabartiniais jų pavadinimais. Dabar galima pasakyti, kad Chronas tapatintinas su Nemunu, Rudonas – su Venta, Turuntas – su Dauguva, o Chesinas – su Pernu. Iš šiaurinių Ptolemėjo minimų tautų buvo tyrinėjama septyniolika. Gretinant su Herodoto, Plinijaus Vyresniojo ir Strabono duomenimis paaiškėjo, kad penkios iš jų buvo aprašytos laikantis senos istoriografinės tradicijos ir vargu ar turi realų ryšį su Rytų Europos tautomis. Tad tų tautų atsisakyta, susitelkiant į Ptolemėjo originaliai aprašytas. Visai įmanoma, kad net dvylika tautų surado savo vietas archeologiniame II a. žemėlapyje. Manytina, kad penkios Ptolemėjo lokalizuotos tautos – venedai, galindai, sudinai, veltai, salai – priklausė aisčių kultūrai, trys tautos – hosijai, karbonai, kareotai – Baltijos finams, keturios tautos – stavanai, pagiritai, savarai, boruskai – rytų baltams. Pradžioje buvo sakyta, kad be didesnių prieštaravimų baltams buvo priskiriamos dvi tautos – galindai ir sudinai. Dabar jau galima sakyti, kad yra didelė tikimybė baltams priskirti devynias iš dvylikos Ptolemėjo aprašytų tautų. Baigdamas vėl negaliu nepalyginti Tacito su Ptolemėju: ir vienas, ir kitas tarp šiaurinių tautų matė didžiąsias baltų tautas. Tacito lūpose jos virto „aisčių gentimis“, o Ptolemėjas tiesiog parašė: „Didžiausios Sarmatijos tautos yra palei visą Venedų įlanką gyvenantys venedai <...>.“ Įsidėmėtina, kad abu antikos autoriai, kaip dabar matyti, kalba apie tapačią erdvę – Vyslos žiočių, Sembos, Lietuvos ir Latvijos pajūrio aplinką.

Didžiosios aisčių migracijos paveldas

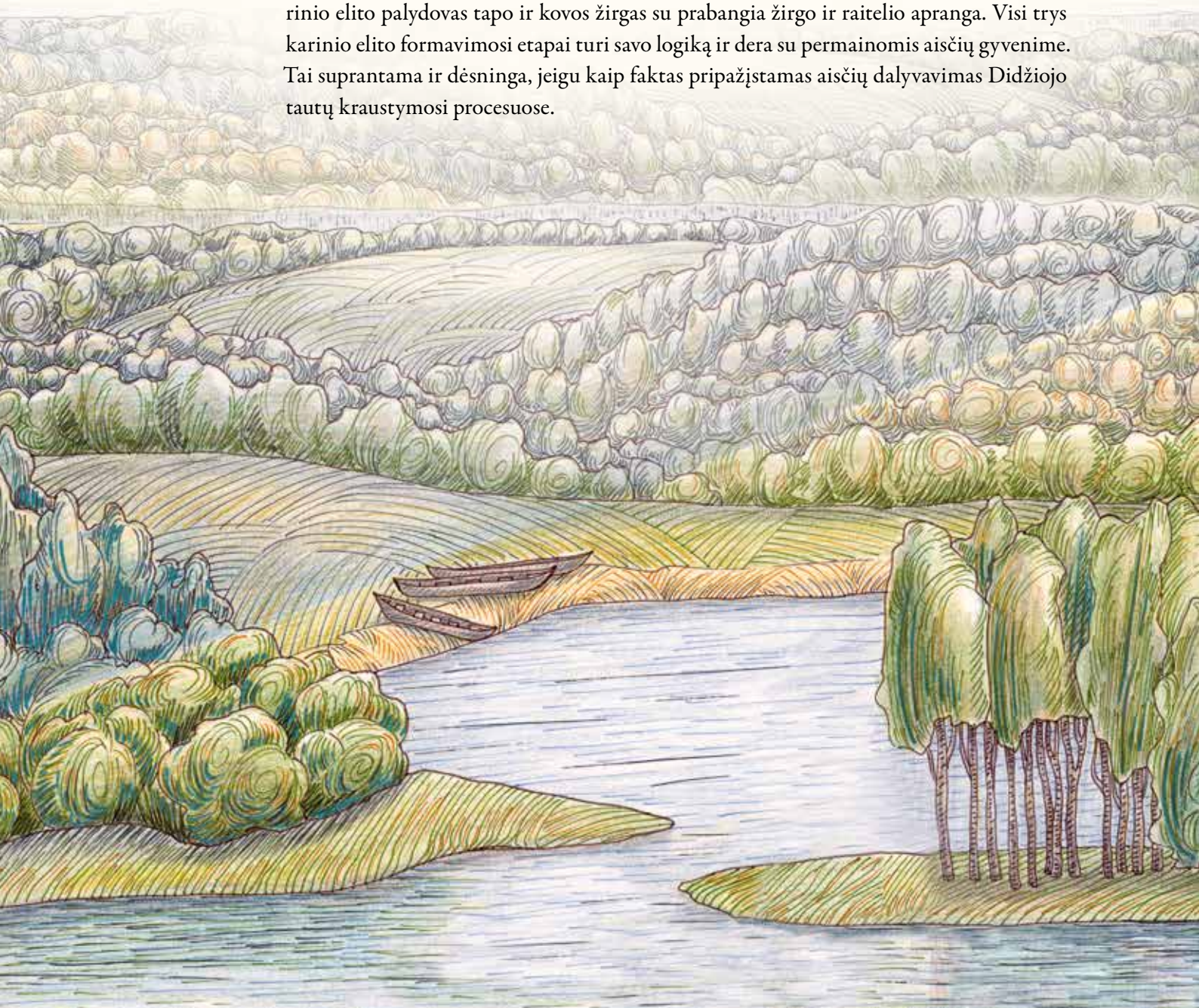
Žygis į naująsias erdves, be abejo, pakeitė aisčių ir jų kultūros palikuonių visuomenę. Be visų kitų, didžiausi pasikeitimai sietini su visuomenės susisluoksniavimu. Tai išryškėja formuojantis kariniam elitui, kurio etapus demonstruoja naujoji aisčių kultūra Nemuno žemupyje. Jos archeologijos medžiagoje skirtini trys karinio elito raidos etapai: 1) ankstyvasis (150–260 metai); 2) brandusis (220–350 metai); 3) klasikinis (350–550 metai ir

vėliau). Klasikiniame etape gana reljefiškai išsiskiria jo ankstyvasis (350–450 metai) ir vėlyvasis (450–550 metai ir vėliau) laikotarpiai. Ankstyvasis karinio elito raidos periodas išsiskiria asketiškumu. Žymų karį iš likusių karių atskyrė skydas, o įprastai jo ginkluotei skirtini ietis, kirvis ir kovos peilis. Tiesa, laikotarpio pabaigoje, tarp 220–260 metų, karių kapuose dedamos dvi ir net trys ietys. Vėliau, tarp 220 ir 260 metų, atsiranda naujų ypatingų ženklų – pincetų ir iš kitų išskiriančių puošybos elementų – antkaklių ir žieduotųjų segių. Iškyla ir klausimų dėl pėstininkų – ar jie buvo lengvieji, ar sunkieji. Išsakyta nuomonė, kad I–V a. kariai-pėstininkai buvo lengvai ginkluoti ir kad tarp jų būta raitelių. Svarbiu ankstyvojo karinio elito skiriamuoju bruožu, matyt, reikia laikyti skydus. Galimas dalykas, kad jie, kaip ir germanų visuomenėje, buvo itin svarbūs karių gyvenime. Plinijaus Vyresniojo, Tacito ir Ptolemėjo laikų aisčių kultūros kariai skydus naudojo ir pėstininkai, ir raiteliai. Pozicinio pėstininko skydas turėjo būti ilgas, kad uždengtų kūną nuo priešininko svaidomųjų iečių ir strėlių. Artimos kovos pėstininkui skydas buvo ir apsigynimo, ir puolimo ginklas. Tokio pėstininko skydas turėjo būti lengvas ir nedidelis. Skydas su geležiniu antskydžiu yra individualios kovos ginklas. Jis netiko sunkiesiems pozicinės kovos pėstininkams, bet puikiausiai tiko raiteliams, nulipusiems nuo žirgo kariams ir lengviesiems pėstininkams. Skydas su antskydžiu veikiausiai buvo nedidelis. Labai tikėtina, kad skydas galėjo būti karinio elito ženklas – ir ypač tas skydas, kuris, be geležinio antskydžio, turėjo papildomų geležinių apkaustų.

Brandžiuoju laikotarpiu karinis elitas ėmė naudoti specialius diržus šaltajam ginklui laikyti. Jie tapo karinio elito vidinio sluoksniavimosi ženklu: eilinių karių – paprasti per petį maunami diržai, elito – juvelyro darbo meno kūriniai. Tai naujas karinio elito skiriamasis bruožas, tačiau ginkluotės prasme neberandama tokios gausos, kuri prilygtų ankstyvojo laikotarpio karinio elito kapams. Tai nėra netikėta, nes, kaip jau buvo ne kartą minėta, III a. antrojoje pusėje prasidėjęs Gintaro kelio nykimas atsiliepė kultūros raidai. Išryškėja ir kitas bruožas. Nemuno žemupio karinio elito kapuose nerandama ankstyvajam laikotarpiui būdingų skydų. Matyt, šiuo laikotarpiu subrendo nauja karius atskirianti tradicija ir stiprėjo karo vado pozicija, kai skydo funkciją perima jo asmens palyda. Gali būti, kad karo vadas mūšyje jau labiau rūpinasi mūšio eiga, nei pats kaunasi.

Klasikinis karinio elito laikotarpis skirtinas į dvi fazes: 1) ankstyvąją (350–450 metai) ir 2) vėlyvąją (450–550 metai ir vėliau). Per šį laikotarpį gotai pietuose sukūrė Hermanaricho karalystę, romėnų ir barbariško pasaulio kovos artėjo prie lemtingos pabaigos slenksčio, į Europą IV a. paskutiniajame ketvirtyje įsiveržė hunai, o VI a. pabaigoje – ir avarai. Europa gyveno nenutrūkstamų karų laikotarpį, ir klasikinis karinio elito laikotarpis žymi jau „įrėmintą“ pavidalą, kuris aiškiai išskiriamas karinio elito medžiagoje. Klasikinio laikotarpio karių kapuose susiklosto savitas jau ne tik pėstininko, tačiau kario raitelio

bruožų rinkinys. Įdomu, kad ankstyvuoju laikotarpiu svarbiu laikytinas skydas išnyko iš karinio elito privalomų atributų. Regimieji karinio elito atributai ar skiriamieji ženklai perėjo į naują plotmę. Valdžios ženklai atpažįstami iš prabangių perpečių, brangių atsivežtinių ir vietos meistrų ginklų, puošnių geriamųjų ragų, pincetų. Prabanga įsiskverbė ir į apdarą. Ypatingos, neretai iš tauriųjų metalų padarytos segės, puošnūs kaklo vėriniai ir antkaklės ir, žinoma, žiedai bei puošnios sagtys. Karinis elitas dabar atpažįstamas ir iš žirgo. Jo ypatingos kamanos, įvairių formų pakabučiai, puošnūs skirstikliai ir žąslų grandinės – visa tai jau neklystamai išskyrė karinį elitą iš likusios kariaunos. Ypatingu klasikinio karinio elito skiriamuoju bruožu tapo prabangios perpetės, kurios „siuvinėjamos“ žalvariniais ar spalvotojo metalo spurgelių raštais, ornamentuotomis plokštelėmis, lazdelėmis ir kt. Šiam laikotarpiui ypač būdingi geriamieji ragai. Būtinas klasikinio karinio elito palydovas tapo ir kovos žirgas su prabangia žirgo ir raitelio apranga. Visi trys karinio elito formavimosi etapai turi savo logiką ir dera su permainomis aisčių gyvenime. Tai suprantama ir dėsninga, jeigu kaip faktas pripažįstamas aisčių dalyvavimas Didžiojo tautų kraustymosi procesuose.

Žodynas

Adalbertas-Vaitiekus. Pirmasis krikščionių misionierius prūsų žemėse, krikščionių šventasis (apie 956–997-04-23). 996 metų pabaigoje išvyko pas prūsus. Kitų metų pavasarį Semboje prūsai jį nužudė. Vienas iš Adalberto hagiografijos autorių buvo Brunonas Kverfurtietis (šv. Bonifacas, apie 973–1009), nužudytas Rusios ir Lietuvos pasienyje. Šio įvykio aprašyme pirmą kartą paminėtas Lietuvos vardas.

Adomas Brėmenietis. Vokiečių kronikininkas (XI a. pirmoji pusė – po 1081). Nuo 1068 metų Brėmeno arkivyskupo Adalberto kanauninkas ir kronikininkas. Svarbiausias veikalas – „Hamburgo vyskupų istorija" – parašytas 1072–1075 metais. Ketvirtojoje knygoje pateikiama duomenų apie aisčius (minimi sembai ir prūsai). Čia ypač išskiriamas jų humaniškumas (homines humanissimi). A. Brėmenietis pirmą kartą paminėjo terminą „Mare Balticum".

Agripina (Julija Agripina Jaunesnioji, 15–59). Imperatoriaus Nerono (gimimo vardas – Lucijus Domicijus, nuo 50 metų, kai jį įsūnijo Klaudijus, buvo pavadintas Neronu) motina. 49 metais Agripina tapo imperatoriaus Klaudijaus žmona. Manoma, kad 54 metais Klaudijui pajutus sąmokslą, Agripina jį nunuodijo. Trokštanti valdžios, ji pirmaisiais Nerono valdymo metais iš esmės jį nušalino nuo valstybinių reikalų. Tai sukėlė imperatoriaus globėjų Buro ir Senekos nerimą, o ir paties imperatoriaus nepasitenkinimą. Po 58 metų, kai pasirodė ambicingoji Popėja Sabina, Nerono bendražygė, 59 metais Agripina buvo nužudyta.

Aisčiai. Pirmą kartą vardą paminėjo Tacitas 98 metų veikale „Germanija". Jis aprašė prie Baltijos jūros gyvenusias, gintarą rinkusias ir juo prekiavusias gentis. Aisčių terminu apibūdinami vakarų baltai.

Akmens amžius. Laikotarpis nuo pirmųjų žmonių (gal nuo 2–1,75 milijonų metų) iki IV–II tūkst. pr. Kr. pabaigos. Data skirtinga: Mažojoje Azijoje, Egipte ir Pietų Europoje baigėsi IV tūkst., šiauresnėse geografinėse platumose – III / II tūkst. pr. Kr., Lietuvoje – nuo 1250 metų pr. Kr. iki III tūkst. pr. Kr. pabaigos.

Akvilėja. 181 / 180 metais pr. Kr. romėnų įkurta kolonija. Didelis romėnų gintaro apdirbimo centras šiaurinėje Apeninų pusiasalio dalyje, prie Adrijos jūros, apie 10 km nuo jūros kranto, ant Natiso upės kranto. II a. mieste gyveno apie 100 000 gyventojų. Romos imperijos laikais buvo didelis Baltijos gintaro apdirbimo centras.

Alanai. Iš sarmatų kilusios gentys. Pirmaisiais amžiais po Kr. išplito Šiaurės Kaukaze ir stepėse į šiaurę nuo Juodosios jūros. 372 metais į alanų gyvenamąsias vietas veržėsi hunai. Dalis alanų, hunų persekiojami, pasiekė Panoniją. Iš čia su svebais ir vandalais per Galiją 409 metais įsiveržė į Pirėnų pusiasalį. 429 metais su vandalais persikėlė į Šiaurės Afriką ir sukūrė valstybę, kurią 534 metais užkariavo Bizantija. Šiaurės Kaukaze likusieji alanai po Atilos mirties išsivadavo iš hunų valdžios. Apie IX–X a. sukūrė ankstyvojo feodalizmo valstybę – Alaniją. Ją 1238–1239 metais nukariavo totoriai.

Alochtonas (gr. allos – kitas + chthon – žemė). Šiuo atveju – kitos žemės gyventojas, ateivis.

Amianas Marcelinas (Ammianus Marcellinus, 325 arba 330 metai – po 391 metų). Graikų kilmės romėnų istorikas, Tacito istorijos tęsėjas. 376 metais atvykęs į Romą parašė „Rerum gestarum libri" (31 knyga). Išliko 18 paskutinių knygų, kuriose aprašyti 352–378 metų įvykiai.Paminėti Chronius (Nemunas) ir Vistula (Vysla) ir neurai, kuriuos linkstama skirti baltams.

Antanavičius Juozas (1935–1975). Lietuvos archeologas, daugiausiai tyrinėjo laidojimo paminklus. Skelbė tyrimų medžiagą tęstiniuose leidiniuose „Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje", „Muziejai ir paminklai", „Kraštotyra", „Archelogičeskije otkritija". Rašė populiarius straipsnius į periodinę spaudą.

Antika. Taip vadinama graikų ir romėnų senovė, kai apie XII a. pr. Kr. į Balkanus atsikėlusios dorėnų gentys per kelis šimtmečius sukūrė įstabią civilizaciją, kurią pratęsė romėnai. Svarbesni Antikos istorijos etapai:

graikų – archajinė epocha (600–480), klasikinė (480–323), helenistinė, arba romėniškoji (nuo 323 iki IV a.); romėnų – karalių laikotarpis (754–753 – 510–509), respublikos (510–509 – 30–27), imperijos (30–27 – 476).

Antoninai. Romos imperatorių dinastija (96–192). Antoninų dinastijos laikus vadina romėnų imperijos „aukso amžiumi“. Imperatoriai – Nerva (96–98), Trajanas (98–117), Adrianas (117–138), Antoninas Pijus (138–161), Markas Aurelijus (161–180), 161–169 metais valdė drauge su Veru Lucijumi, Komodas (180–192).

Antropologija (žmogus + mokslas). Biologijos šaka, tirianti žmogaus ir jo rasių fizinės organizacijos evoliuciją, fizinių tipų pasiskirstymą erdvėje ir laike. Antropologijos tyrimo objektai yra: žmogaus veikla gamtoje, artimiausi jo giminaičiai, žmogaus kilmė, rasių kilmė, žmonijos rasinė sudėtis, dabartinio žmogaus morfologinių ir fiziologinių požymių įvairovė, kilmė ir kintamumas, žmogaus ir populiacijos genetika.

Antropologinis tipas. Paveldimas žmogaus kūno fizinių požymių kompleksas, būdingas tam tikrame areale gyvenančių žmonių grupei. Lietuviai priklauso Vidurio Europos ir Rytų Europos antropologiniams tipams.

Antropomorfizmas (žmogus + pavidalas). Žmogaus bruožų priskyrimas gamtai, dievų vaizdavimas žmogaus pavidalu, dievybės sužmoginimas.

Apeiga. Ritualizuotas simbolinis religinio kulto veiksmas.

Archeologija (senovinis + mokslas). Savarankiška istorijos mokslų šaka, tyrinėjanti seniausiosios (ikirašytinės) žmonių visuomenės istoriją. Archeologijos savarankiškumą istorijos mokslų sistemoje apibrėžia jos tikslas – 1) rekonstruoti seniausiąją žmonių visuomenę, jos vystymąsi ir šio vystymosi dėsningumus; 2) tyrimų objektas – tik archeologijai būdingi tyrimo šaltiniai (įvairių epochų daiktiniai paminklai); 3) saviti tų šaltinių (paminklų) tyrimo metodai.

Archeologinė kultūra. Tam tikro laikotarpio reliktų (gyvenviečių, laidojimo paminklų ar atskirų objektų) visuma, pasižyminti bendromis savybėmis ir sutelktai pasitaikanti apibrėžtoje teritorijoje.

Archeologiniai paminklai. Archeologijos mokslo šaltiniai. Lietuvos archeologijos paminklai skirstomi į tris pagrindines rūšis – 1) gyvenvietės (stovyklos, atviro tipo gyvenvietės; piliakalniai); 2) laidojimo paminklai (pilkapynai ir plokštiniai kapinynai); 3) kiti paminklai (mitologiniai akmenys, lobiai, kūlgrindos, senoviniai keliai ir kt.).

Archetipas (pradžia + pavyzdys). Psichoanalizės sąvoka, reiškianti įgimtus simbolius, glūdinčius kolektyvinėje pasąmonėje. Tai pirmykščių tikėjimų, mitologijos, tautosakos, apeigų ir papročių vaizdiniai, konkretizuojami meno kūriniuose.

Arealas (aikštė, erdvė). Tam tikro laikotarpio objektų, reiškinių visuma, kuri skiriasi vietinėmis ypatybėmis ir sutelktai pasitaiko tam tikroje, ribotoje, geografinėje erdvėje.

Augustas Gajus Julijus Cezaris Oktavianas (Gaius Julius Caesar Octavianus Augustus, 63 m. pr. Kr. – 14 m.). Pirmasis Romos imperatorius (27 m. pr. Kr. – 14 m. po Kr.).

Aukštaičiai. Aisčių gentis. Jų protėviai tikriausiai buvo Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros žmonės. Dėl to jie vadinami ir Centrinės Lietuvos kultūros žmonėmis. Jau I–V a. pirmojoje pusėje ši kultūra paplito visame Nevėžio baseine ir Nemuno upe vakarų kryptimi iki dabartinio Šakių rajono pakraščio. Aukštaičių gentis susiformavo V a. antrojoje pusėje. Artimiausieji jų vakariniai kaimynai (ir kultūros atžvilgiu) buvo skalviai, o nuo VI a. antrosios pusės ir VII a. lietuviai rytuose. Pietuose aukštaičiai ribojosi su jotvingiais.

Autochtonas (gr. autochthōn). Vietinis (gyventojas).

Avarai (**Avarų kaganatas**). Turkų kilmės genčių sąjunga. Avarai minimi nuo V a. vidurio. VI a. viduryje ėmė veržtis į Kaspijos vakarinių pakrančių stepes, Juodosios jūros šiaurinius pakraščius, prie Dunojaus ir į Balkanus.

VI a. 6–7 dešimtmečiais nusiaubė savyrų, antų, gepidų genčių žemes ir Panonijoje įkūrė valstybinį junginį – Avarų kaganatą. Klestėjimo laikais kontroliavo žemes nuo Elbės iki Užkaukazės ir nuo Dono iki Adrijos jūros. VII a. pirmojoje pusėje patyrė pralaimėjimų kovose su Bizantija, bulgarais, slavais, frankais. VII a. pabaigoje avarus galutinai sumušė frankų karalius Karolis Didysis.

Baltai. Grupė indoeuropietiškos kilties tautų ar genčių, kalbančių ar kalbėjusių giminiškomis kalbomis ir tarmėmis, sudarančiomis atskirą indoeuropiečių kalbų šeimos atšaką. Baltų terminą 1845 metais pasiūlė vokiečių kalbininkas Georgas Hainrichas Ferdinandas Neselmanas. Pirmasis neabejotinai įvardijęs vakarų baltų gentis aisčių vardu buvo P. K. Tacitas. Veikale „Apie germanų kilmę ir papročius“ (apie 98 metus) jis rašo: „Dešiniajame savo krante Svebų jūra skalauja aisčių gentis (Aestiorum gentes).“ Baltai gyvena ar gyveno Baltijos jūros pietryčių ir rytų pakrantėje. Jų tautų ir genčių grupę sudarė lietuviai, latviai, prūsai (išnyko XVII–XVIII a. sandūroje), kuršiai (išnyko XVI a.), žiemgaliai (išnyko XIV a.), sėliai (išnyko XIV a.), jotvingiai ir skalviai (išnyko XIII–XIV a.). Kalbininkai skiria rytų ir vakarų baltų kalbas. Gyvosios baltų kalbos – lietuvių ir latvių išsiskyrė ne anksčiau kaip VII a.

Balų rūda. Kvartero periodo nuosėdinė uoliena. Susideda iš limonito, molio, aleurito, smėlio ir organinių medžiagų liekanų. Lietuvos balų rūdoje esti nuo 18 iki 40 % geležies. Jos randama pelkėse, paežerėse, upių krantuose, šiaip pažliugusiose, šaltiniuotose vietovėse. Lietuvoje vietinės geležies gavyba iš balų rūdos užuomazgos prasidėjo 600–500 metais pr. Kr. ir, kaip rodo archeologijos medžiaga, vakarinėse Lietuvos srityse ir vakarų baltų pilkapių kultūros žemėse. I a. pirmojoje pusėje geležies gavyba iš balų rūdos paplito visoje Lietuvos teritorijoje.

Barbarai (gr. barbaroi). Graikų Antikos laikais tai svetimtaučiai, nemokantys graikų kalbos ir nesusipažinę su graikų kultūra. Romos laikais šiuo vardu imta vadinti visas gentis, kurios puldinėjo Romą arba tas, kurias siekė nukariauti patys romėnai. Ypač šį terminą taikė germanų gentims. Nei graikams, nei romėnams „barbarai“ nereiškė kažką atstumiančio. Atvirkščiai, ne vienas poetas ir filosofas matė „barbarų“ kultūrose daug patrauklių idėjų (pavyzdžiui, Tacito samprotavimai apie paprotinę teisę). Nuo ankstyvųjų viduramžių „barbarais“ imta vadinti tamsybininkus, kultūrą naikinančius žmones, nors tai taikytina vandalams. Taip ir atėjo iki mūsų dienų, tačiau dažna „barbarų“ gentis buvo pasiekusi itin aukštą kultūros lygį (baltai, germanai, slavai ir kt.).

Beresnevičius Gintaras (1961–2006). Lietuvių religijotyrininkas, etnologas, prozininkas, publicistas, eseistas. 1993 metais apgynė daktaro disertaciją „Pomirtinio gyvenimo samprata senovės lietuvių pasaulėžiūroje“. Išleido 17 knygų, paskelbė apie 60 mokslinių straipsnių baltų religijų istorijos ir teorijos temomis, apie 500 publicistinių, eseistinių straipsnių, recenzijų, keliolika novelių literatūrinėje spaudoje.

Boetijus, arba Boecijus Anicijus Manlijus Torkvatas Severinas (lot. Boethius) (apie 480–524) Viduramžių muzikos teoretikas ir filosofas. Teodoriko Didžiojo valstybėje nuo 510 metų konsulas, 522–524 metais – pirmasis karalystės ministras (lot. magister officiorum).

Britanikas Tiberijus Klaudijus Cezaris (41–55). Buvo imperatoriaus Klaudijaus ir Valerijos Mesalinos sūnus, teisėtas Klaudijaus įpėdinis. Nužudžius Klaudijų, į sostą buvo pasodintas Britaniko įbrolis Neronas. Po pirmųjų kivirčų su valdingąja Agripina, ši ėmė skleisti gandą, kad į sostą pasodinsianti teisėtą Britaniką, ir jo mirtis buvo lemta. 55 metais Neronas įsakė jį nužudyti, ir šis buvo nunuodytas.

Bronza. Vario lydinys su kitais cheminiais elementais, išskyrus lydinius su cinku ir nikeliu. Pagal cheminių elementų kiekį lydinyje būna alavinė, aliumininė, silicinė, berilinė, chrominė, švininė bronza.

Brutenis (Prutenis). Legendinis VI a. prūsų vyriausias šventikas. Kartu su jaunesniuoju broliu Videvučiu įvykdė religinę reformą: Brutenis įvedė Krivių krivaičio instituciją, įtvirtino trijų vyriausiųjų dievų kultą, iš dievų panteono pašalino moteriškas dievybes, pagrindine šventykla paskelbė Romuvą. Senatvėje kartu su broliu Videvučiu pasiaukojo dievams susidegindami; nuo tada imta statyti jų stabus ir juos garbinti.

Brūkšniuotosios keramikos kultūra. Rytų baltų kultūra, gyvavusi nuo 1000 metų pr. Kr. iki V a. po Kr. vidurio. Paplitusi Rytų Lietuvoje ir didelėje Baltarusijos dalyje. Pagrindiniai kultūros požymiai susiklosto, kai atsiranda visi šios kultūros elementai: pastovios gyvenvietės-piliakalniai ir visas jų ūkio kompleksas. Daugelis žymiausiųjų Lietuvos ir kaimyninių karštų archeologų (J. Antonievičius, E. Grigalavičienė, J. Graudonis, M. Michelbertas, A. Mitrofanovas, V. Sedovas, A. Tautavičius, R. Volkaitė-Kulikauskienė, P. Tretjakovas) šią centrinėje baltų arealo dalyje gyvavusią kultūrą laiko baltiška, kartais ją vadina tiesiog lietuviška (P. Tretjakovas). Tačiau pasitaiko nuomonių, kad šios kultūros gyventojai buvo venetai-praslavai arba tiesiog slavai, nors niekas nepaaiškina, kodėl Brūkšniuotosios keramikos kultūros areale nerandama seniausių slaviškų toponimų. II–III a. sandūroje imta statyti mažus namus, skirtus kiekvienai šeimai. Prasidėjo kultūros kaitos laikotarpis – iš vakarų ėmė veržtis galindų kolonistai, atsinešę pilkapių tradiciją. Brūkšniuotosios kultūros žmonių laidojimo papročiai nebuvo žinomi. Gausu įvairių nuomonių. Vieną jų, remdamasis Obelių tyrinėjimų medžiaga, iškėlė V. Urbanavičius. Jis mano, kad kremuoti mirusiųjų palaikai buvo laidojami vandenyje.

Būga Kazimieras (1879–1924). Lietuvių kalbotyros klasikas. 1905 metais pradėjo kalbotyros studijas Peterburgo universitete. Čia išleido pirmą stambų veikalą „Aistiškai studijai“, parašė vertingų mokslo darbų. Už darbą apie slavų skolinius lietuvių kalboje jam įteiktas aukso medalis. 1912 metais baigė universitetą, 1914 metais tobulinosi Karaliaučiaus universitete, 1916 metais paskirtas Peterburgo universiteto privatdocentu, 1917–1919 metais Permės, 1919–1920 metais Tomsko universiteto profesorius. 1920 metais grįžo į Lietuvą, nuo 1922 metų Lietuvos universiteto profesorius. Dėstė beveik visus kalbotyros dalykus, rengė vadovėlius studentams. 1924 metais išleido pirmąjį „Lietuvių kalbos žodyno“ sąsiuvinį, antrasis kalbininko parengtas sąsiuvinis išėjo po jo mirties. K. Būgos veikaluose nagrinėjamos beveik visos lietuvių kalbos mokslo sritys. Jis tyrinėjo lietuvių kalbos kirčiavimą, įvairių garsų atsiradimo kelius, istorinę jų raidą. Išaiškino daugelio lietuviškų žodžių kilmę. Yra paskelbęs daug žodžių kilmės aiškinimų, nušvietęs mūsų kalbos skolinių kilmę, lietuviškų asmenvardžių darybą. Kalbininkas atstatė tikrąsias lietuviškas Lietuvos didžiųjų kunigaikščių vardų formas. Daug yra davęs lietuvių kalbos fonetinės struktūros, gramatinės sandaros, kirčiavimo studijoms.

Burgundai. Rytų germanų gentys pirmaisiais amžiais po Kr. Į žemyną atsikraustė iš Bornholmo salos. Iki III a. vidurio dalis jų gyveno Oderio vidurupyje, nuo IV a. – prie Maino, o nuo 406 metų – prie Reino. Burgundai svarbūs mūsų etninei istorijai dėl to, kad kai kurie mokslininkai mano, jog jie galėjo gyventi Vyslos žiotyse ar netoli jų ir jiems galėjo priklausyti vadinamoji Oksyvo kultūra, kuri buvo Vielbarko kultūros pirmtakė Pamaryje. Visgi Oksyvo kultūra gyvavo II a. pr. Kr. – I a. po Kr. ir nedaug tikimybių, kad ji galėjo priklausyti burgundams.

Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra. I–V a. aisčių kultūra. Paplitusi nuo Nevėžio ir Dubysos vidurupio iki santakos su Nemunu, Nemunu vakarų iki Karšuvos žemumos. Žinoma per 30 šios kultūros paminklų. Išsamiai tirti Kalniškių, Marvelės, Plinkaigalio, Raudonėnų, Sargėnų, Seredžiaus, Veršvų kapinynai. Pirmieji šios kultūros žmonių palaidojimai žinomi nuo 10–40 metų po Kr. Skiriami du šios kultūros laikotarpiai: 10–200–220 ir 200–220–450 metai po Kr. Šios kultūros žmonės mirusiuosius laidojo nedegintus. Kapą įrengdavo gana paprastai, tačiau ankstyvuoju kultūros laikotarpiu labai buvo paplitęs paprotys apdėti mirusįjį akmenimis. Patys ankstyviausieji kapai turėjo itin sudėtingus „namus“, suklotus trimis akmenų eilėmis. Vėlyvajame laikotarpyje šis paprotys ėmė nykti, tačiau „atgyja“ šio arealo vidurinio geležies amžiaus kapuose.

Cezaris Gajus Julijus (Gaius Julius Caesar, 100–44 metai pr. Kr.). Iš Julijų dinastijos kilęs Romos valstybės veikėjas, karvedys, rašytojas. Išliko septynios jo „Galų karo užrašų“ knygos ir trys „Pilietinio karo užrašų“ knygos.

Charonas. Graikų mitologijoje Hadokeltininkas, perkeliantis mirusiųjų sielas per Stikso upę. Laidojant mirusiesiems po liežuviu padėdavo smulkų pinigą – obolą, kad šie galėtų Charonui sumokėti už perkėlimą.

Chronologija (laikas + mokslas). Pagalbinė istorijos mokslo disciplina, rašytinių ir archeologinių šaltinių tyrimo ir lyginimo būdu nustatanti tikslias įvykių ar materialinės kultūros (pastatų, įvairių dirbinių) datas.

Coisas Kasparas (K. Zeuss, 1806–1856). Vokiečių istorikas ir filologas.

Černiachovo kultūra. Gyvavo nuo III a. pradžios – V a. ir buvo paplitusi dabartinės Ukrainos, Moldavijos, Rumunijos teritorijose ir Lenkijos pietryčiuose. Plačiąja prasme vadinama ir Černiachovo-Sintanos de Mureš o kultūra. Černiachovo kultūrai būdingos neįtvirtintos gyvenvietės. Statė antžeminius pastatus ir pusiau žemines. Mirusiuosius laidojo sudegintus ir nedegintus plokštiniuose kapinynuose. Daugelis autorių Černiachovo kultūrą laiko gotų kūriniu, tačiau archeologijos ir antropologijos duomenys rodo, kad antropologiniame tipe ir materialinėje kultūroje randama baltų paveldo.

Deksipas (Publius Herennius Dexippus, 210–273). Graikų istorikas ir politinis veikėjas. Parašė „Skitiką" (Scythica), kurioje aprašė III a. gotų karus su Roma. Jis, remdamasis graikų tradicija, gotus vadina skitais ir pirmasis skitų vardu mini gotus, aprašydamas 238 metų Histrijos miesto paėmimą. Tais metais graikų kolonija prie Juodosios jūros buvo sunaikinta iš sausumos įsiveržusių gotų. Tai pirmasis gotų paminėjimas, patvirtintas istorinių antikos šaltinių.

Dembčino kultūra. Germanams priskiriama kultūra. Paplitusi Pamario rytinėje dalyje. Apie 150 metus ėmė stumti Vielbarko kultūrą iš jos užimamų žemių. Apie 220–260 metus išstūmė Vielbarko kultūros žmones į dešinįjį Vyslos krantą. Kultūros germaniškas gentinis vardas nėra nustatytas. Galimas dalykas, kad tai galėjo būti germanų langobardai.

Didysis tautų kraustymasis. IV–VII a. vykęs barbarų genčių veržimasis į Romos imperiją ir su tuo susiję socialiniai, politiniai ir etniniai pokyčiai Europoje. Sugriuvus Romos imperijai, naująsias Europos valstybes kūrė iš barbarų pasaulio išėję atstovai. Šį laikotarpį galima suskirstyti į dvi dalis: 1) III–V a. ir 2) V–X a. Pirmuoju laikotarpiu aktyviausi buvo germanai ir klajoklinės tiurkų ir iranėnų gentys, antrajame etape ryškiausi veikėjai buvo slavai ir vikingai (normanai).

Didžioji aisčių migracija. I a. antrojoje pusėje prasidėjęs ir VI a. pabaigoje ar VII a. pradžioje pasibaigęs naujų aisčių kultūrų kūrimosi ir kėlimosi į naujas gyvenamas vietas laikotarpis. Jam įtakos turėjo Didžiojo tautų kraustymosi įvykiai: gotų, hunų, alanų ir avarų, o vėliau ir slavų migracija.

Dlugošas Janas (1415–1480). Lenkų istorikas. Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Jogailai (~1351–1434) tapus Lenkijos karaliumi, atsirado poreikis aiškinti aukštą karaliaus (taip pat ir lietuvių tautos) kilmę. „Lenkijos istorijoje" aprašydamas Adalberto-Vaitiekaus apaštalavimą prūsų žemėse 997 metais, J. Dlugošas teigė, kad prūsai kalba panašiai kaip lotynai. Aiškiausiai savo nuomonę apie lietuvių kilmę jis išsakė 1387 metų Lietuvos krikšto aprašyme. Jo manymu, lietuviai ir žemaičiai kilę iš romėnų.

Dniepro–Dauguvos kultūra. Baltų kultūra, gyvavusi tarp VIII a. pr. Kr. iki IV a. po Kr. Buvo išplitusi Dauguvos vidurupyje ir aukštupyje, Dniepro aukštupyje, Velikajos upės dešiniajame krante, Sebežo ežeryne, Okos ir Lovatės aukštupiuose. Gyventojai gyveno keliais pylimais ir grioviais įtvirtintuose piliakalniuose. Daugumos jų aikštelių dydis nuo 800 iki 1500 m^2. Buvo renčiami dviejų tipų būstai – kelių patalpų antžeminiai stulpinės konstrukcijos ilgieji pastatai ir antžeminiai nedideli būstai. Pastarieji laikotarpio pabaigoje imti statyti rentinio būdu. Puodai lipdyti rankomis, lygiasieniai, silpnai profiliuoti arba statinės pavidalo, perėjime į dugną daugelis turi slenkstį. Gyventojai vertėsi lydimine žemdirbyste ir gyvulininkyste. Daugelyje piliakalnių rastos geležies kritės ir šlakas rodo aukštą geležies apdirbimo lygį. Žalvariniai dirbiniai gaminti kalimo ir liejimo būdais.

Dusburgietis Petras. Kryžiuočių ordino kapelionas. Svarbiausias veikalas – vadinamoji „Dusburgo kronika" – parašyta lotynų kalba Karaliaučiuje. 1332–1335 metais Kryžiuočių ordino kapelionas Mikalojus iš Jerošino išvertė eilėmis į vokiečių kalbą. Pirmą kartą išleista 1679 metais. Frankfurte prie Maino. Tai 1190–1326 metų

keturių dalių Kryžiuočių ordino istorija (vėliau pratęsta iki 1330 metų). III dalyje aprašoma karų su Lietuva pradžia – 1283–1326 metai. Šlovinama agresija prieš prūsus ir lietuvius. Čia iš dalies atspindima prūsų religija, papročiai, buitis ir kultūra.

Einhardtas (~770–840). Frankų istorikas, karaliaus Karolio Didžiojo biografas.

Erazmas Stela (~1450–1521). Vokiečių istorikas. Prūsijos Didžiojo magistro dvare rašė Kryžiuočių ordino istoriją. Kaip ir dera kryžeivių istoriografui, siekė įrodyti, kad Prūsija – nuo seno germanų gyvenama šalis. Jo manymu, prūsų ir lietuvių kilmės reikia ieškoti tarp Romą sugriovusių barbarų genčių: gotų, alanų, herulų, svebų. Šią mintį gvildeno ir kiti Prūsijos kronikininkai: Simonas Grunau (~1470–1530 ar 1531) ir Lukas Davidas (~1503–1583).

Erdvinis orientavimas (mirusiųjų). Baltų pagonybės laikas viena iš baltų pasaulėžiūros apraiškų, kuri siejama su dangaus dievybių – Saulės, Mėnulio, Mažųjų Grįžulo Ratų kultu. Mirusiojo orientavimas, nelygu kuri dangaus dievybė buvo garbinama vienoje ar kitoje baltų gentyje, buvo siejamas su to šviesulio padėtimi per laidojimo apeigas.

Etnogenezė (tauta + kilmė). Tautų ir kitų etninių bendrijų susidarymas. Tai procesas, apimantis vietinių (autochtonų) ir ateivių (migrantų) etninių elementų suartėjimą ir susiliejimą, naujos etninės grupės antropologinių, kalbinių ir etnografinių ypatumų susidarymą.

Etnosas. Žmonių populiacija, kurios narius sieja gebėjimas suvokti, kas yra sava ir kas svetima, taip pat teritorija, bendras kilmės supratimas, kalba, istorija, kultūra, gyvensenos solidarumo jausmas.

Fatjanovo kultūra. II tūkst. prieš Kr. kultūra paplito Pavolgyje, Vidurio Rusijoje. Priklauso Virvelinės keramikos kultūrų bendrijai. Ji geriausiai pažįstama iš tirtų kapinynų. Mirusieji laidoti nedeginti plokštiniuose kapuose. Kapų duobės didelės, dažnai su įvairiais mediniais statiniais. Mirusieji guldyti suriesti ant šono. Kartais suvyniojami į lokio kailį ar beržo tošį. Fatjanovo kultūros kapuose gana griežtai nustatyta laivinių kovos kirvių, titnaginių įtveriamųjų kirvių, indų, titnaginių peilių dėjimo tvarka. Tarp įkapių daug įvairių papuošalų ir amuletų iš žvėrių dantų ir kaulų, paukščių kaulų, kriauklių ir gintaro. Pragręžtos lokio iltys dėtos tik į vyrų kapus. Randama ir ksenotafų (tuščių kapų). Iš vėlyvojo periodo radinių pažymėtini žalvariniai pentiniai kirviai (dažnai įdėkluose). II tūkst. pr. Kr. antrojoje pusėje Fatjanovo kultūra ištirpo finų aplinkoje.

Finai (finougrai). Etninis pavadinimas, apimantis gimininges pagal kalbą tautas. Finougrai genetiškai susiję su seniausia Uralo kalbine šeima. Manoma, kad kalbinė bendrystė susiformavo IV–III tūkst. pr. Kr. tarp Volgos ir Kamos bei Vidurinio Uralo. Finų palikuonys skirstomi į tris dalis: Baltijos (estai, lyviai, karelai, žorai, vodai, vėsai, čiudai, sumiai, emiai), Pavolgio (mordviai, mariai, muromai, merai, meščerai) ir Permės (komiai, udmurtai). Finų palikuoniais laikomi vengrai bei Obės chantai ir mansiai.

Flavijai. Romos imperatorių dinastija, valdžiusi nuo 69 iki 96 metų: Vespasianas (69–79); Titas (79–81); Domicianas (81–96).

Foigtas Johanas (Johannes Voigt, 1786–1863). Vokiečių istorikas, Karaliaučiaus universiteto profesorius. Parašė devynių tomų veikalą „Prūsijos istorija“, šešių tomų Prūsijos diplomatinių dokumentų rinkinį ir kt.

Frygai. Indoeuropiečių gentys, XV–XIII a. pr. Kr. atsikėlusios į Mažąją Aziją iš Makedonijos ar Trakijos. XIII a. pr. Kr. frygai dalyvavo Trojos kare su graikais ir įsitvirtino Troadoje. X–VIII a. pr. Kr. laikomi didžiausios frygų galybės laikais. Tuo metu Frygija tapo ir jūrų valstybe. VIII a. pr. Kr. jos padėtis pasikeitė: šiaurines ir šiaurės vakarines teritorijas ėmė puldinėti persikėlėliai iš Europos – vifinai ir misijai; rytuose – Asirija. 717 metais pr. Kr. frygų valdovas Midas sudarė sąjungą su Urartu valstybe prieš Asiriją, tačiau 713 metais pr. Kr. sudarė taiką su Sargonu II ir įsipareigojo mokėti duoklę. Nuo Bizantijos laikų Frygija kaip geografinė ir politinė sąvoka išnyksta.

Galba (Servius Sulpicius Galba Caesar Augustus, 3 m. pr. Kr. – 69 m. po Kr.). Romos imperatorius nuo 68 iki 69 metų.

Galindai (Bogačevo kultūra). Aisčių (vakarų baltų) baltų gentis, įsikūrusi Mozūrų ežeryne ir į vakarus nuo jos iki Baltijos jūros. Po aisčių ankstyviausiai istoriniuose šaltiniuose paminėtas tautovardis. Tarp 160 ir 180 metų Ptolemėjo sukurtoje „Geografijoje" minimi galindai, kuriuos įprasta skirti baltams. Archeologai skiria dvi galindų šakas – vakarų ir rytų. Vakarų galindai gyveno Galindoje, tarp Geldapės ir Narevo. Rytų galindai gyveno prie Maskvos upės, Kliazmos ir Okos. Archeologai mano, kad rytų galindai susidarė III–IV a. sandūroje. Remiantis V. Sedovu ir V. Toporovu, jų pasirodymas gali būti sietinas su gotų migracija iš Pamario į Juodosios jūros baseiną. Šių eilučių autorius iškėlė hipotezę, kad galindų atsiradimas sietinas su Didžiąja aisčių migracija, kai I a. pabaigoje ir II a. pradžioje galindai kėlėsi į Lietuvos Užnemunę ir Rytų Lietuvą, o iš čia per Neries ir Dniepro aukštupius pasiekė Maskvos–Kliazmos–Okos baseiną ir sukūrė iki VIII a. gyvavusią Moščino kultūrą. Dar kiti autoriai teigia, kad galindai yra Rusios kunigaikščių atvaryti belaisviai (1057 ir 1147 metais minimi Hipatijaus (Ipatijaus) metraštyje), o gal tai tiesiog paprasčiausias vardų sutapimas. Didžiojo Tautų kraustymosi pabaigoje, apie V–VI a., galindų kilties kultūros centras buvo dabartinio Olštyno apylinkėse. V. Šimėnas Olštyno galindus laiko turtingiausia vakarų baltų gentimi. Turtų šaltinis, manoma, buvo prekyba gintaru, o iš mainais už gintarą gaunamo sidabro ir aukso galindai gamino ne tik papuošalus, bet ir žirgų apdaro detales. Galindų vyrų drabužiai būdavo susegami lankinėmis segėmis, o moterų – sidabrinėmis segėmis su ataugėlėmis, kurios vadinamos „pirštuotosiomis segėmis". Mirusiųjų palaikai buvo deginami. Sudegusius palaikus galindai supildavo į keramines urnas (jos būdavo įvairų formų, kartais su langeliais), o šias užkasdavo duobėse. Prie urnos dažnai būdavo padedamos kelios puodynėlės ar nedideli puodeliai. Į vyro kapą paprastai dėti ietis ir skydas. Kartais po vyrų kapais laidodavo 1–3 nesudegintus žirgus su puošniu apdaru.

Geležies amžius. Europoje pirmieji geležiniai dirbiniai datuojami apie 1700–1500 metus pr. Kr., tačiau plačiau paplito apie X–VIII a. pr. Kr. Nuo VI–IV a. pr. Kr. visos Europos tautos buvo susipažinusios su geležies technologija. Europoje geležies amžius skirstomas į 5 laikotarpius: ankstyvąjį, arba Halštato (VIII–V a. pr. Kr.), vėlyvąjį, arba Lateno (V a. pr. Kr. – 10 m. po Kr.), romėniškąjį (I–IV a.), Tautų kraustymosi laikotarpį (V–VII a.), ankstyvuosius viduramžius (VIII–XIII a.). Kiekviena šalis turi savą geležies amžiaus periodizaciją. Lietuvoje skiriami 4 laikotarpiai: 1) ankstyvasis, arba Lateno (V a. pr. Kr. – 10 m. po Kr.), 2) senasis, arba romėniškasis (I–V a. vidurys), 3) vidurinis, arba Tautų kraustymosi (V–VIII a.), vėlyvasis (IX–XIII a.).

Genealogija (giminės kartų eilė). Pagalbinė istorijos disciplina, tirianti giminės kilmę.

Geologija (žemė + mokslas). Mokslas, tiriantis Žemės ir jos plutos sandarą, raidos dėsnius ir istoriją, naudingų iškasenų pasiskirstymą. 500 milijonų metų geologinė Žemės istorija tapo padalyta į 9 periodus ir 27 epochas.

Germanai (lot. germani). Indoeuropiečių genčių grupė. Ankstyviausia germanų kultūra – Jastorfo – išsiskyrė VI a. pr. Kr. Germanų etnonimas rašytiniuose šaltiniuose pirmą kartą paminėtas tik I a. pr. Kr. Manoma, kad apie 80 metus pr. Kr. Poseidonijus trumpai paminėjo germanus, aprašydamas, ką jie valgo. Jo „Istorijos" ištrauka atsirado II a. pabaigos ir III a. pradžios graikų retoriko Atėnėjo veikale. Poseidonijaus lūpomis Atėnėjas prabilo: „Kaip Poseidonijus sako trisdešimtojoje [Istorijų] knygoje, germanai valgo gerai iškeptos mėsos gabalus ir geria pieną ir neatmieštą vyną." Cezario amžininkas Saliustijus mini, kad Spartako sukilime galai ir germanai buvo sudarę vieną būrį (Sallustius, Hist. 3, 96). Germanus, kaip atskirą etninį vienetą, apie 50 metus pr. Kr. sukūrė Gajus Julijus Cezaris ir jis nubrėžė politinę sieną, kuria tapo Reinas. Reinas atskyrė nukariautą Galiją nuo barbarų Germanijos. Tai įtvirtino imperatorius Augustas Germanijai apibrėžęs erdvę tarp Reino vakaruose, Okeano šiaurėje, Vyslos vakaruose ir Alpių kalnų pietuose. Geografiniu požiūriu, tarp Reino, Maino ir Vėzerio gyveno batavai, brukterai, chamavai, cheruskai, chatai, Šiaurės jūros pakrantėje – chankai, anglai, saksai, frizai, varinai, nuo Elbės aukštupio ir vidurupio iki Oderio – svebai, markomanai,

kvadai, langobardai, semnonai, tarp Oderio ir Vyslos – vandalai, burgundai, Skandinavijoje –svionai, gantai. I a. pr. Kr. dalis genčių tapo sėslios. Nuo II a. pr. Kr. pabaigos dalis genčių, pirmiausia kimbrai ir teutonai, pradėjo puldinėti Romos imperiją. Romėnai iš pradžių sėkmingai atremdavo jų puolimus ir patys užgrobdavo germanų žemes. Po sėkmingo cheruskų ir kitų genčių sukilimo romėnai buvo priversti atsisakyti užkariavimų. Germanų ir romėnų valdų sienomis tapo Reinas ir Dunojus.

Gimbutienė Marija (Birutė Marija Alseikaitė-Gimbutienė (angl. Marija Gimbutas), 1921–1994). Lietuvių kilmės archeologė, archeomitologijos pradininkė. 1938 metais pradėjo studijas Vytauto Didžiojo universitete, 1942 metais baigė Vilniaus universitetą. 1944 metais pasitraukė į Vokietiją. 1946 metais baigė Tiubingeno (Vokietija) universitetą ir apgynė daktaro disertaciją „Laidosena Lietuvoje priešistorės laikais“. 1949 metais emigravo į JAV, nuo 1963 metų Kalifornijos universiteto profesorė. Jos žymios knygos: „The Balts“ (1963), „Baltai priešistoriniais laikais“ (1985), „Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene“ (1994), „Senoji Europa“ (1996), „Baltų mitologija. Senovės lietuvių deivės ir dievai“ (2002), „Laimos palytėta“ (2002).

Gintaro kelias. Romos imperijos laikais, nuo I a. antrosios pusės iki III a. vidurio, jungė gintaringas Baltijos jūros pakrantes su trimis Romos imperijos provincijos miestais – Akvinku ir Karnuntu Panonijos provincijoje ir Lencija Noriko provincijoje. Kelių ir jų atšakų būta bent keletas. Vokiečių mokslininkai skiria net kelis Gintaro kelio miestus Vyslos kairiajame krante. Tai galėjo būti: 1) *Ascaucalis* (dab. Osielskas, Lenkijos Respublika), 2) **Calisia** (dab. Kališas, Lenkijos Respublika), 3) *Parienna* (dab. Breclavas, Čekijos Respublika); 4) **Arsiqua / Arsicua** (dab. Mistelbachas, Austrija); 5) *Felicia* (dab. Viškovas, Čekijos Respublika); 6) **Eburodunum** (dab. Brno, Čekijos Respublika).

Glotochronologija (gr. *glōtta* – kalba ir *chrono* – chronologija). Gimininių kalbų išsiskyrimo ir jų savarankiško egzistavimo laiko nustatymas statistiniais metodais.

Gotai (lot. Gothi, Gothones, Gutones). Rytų germanų gentys. Manoma, kad juos mini Plinijus Vyresnysis, Tacitas, Ptolemėjas. Pasak gotų istoriko Jordano, jie atsikėlė iš Skandinavijos. Paskutiniame II a. ketvirtyje pradėjo migruoti pietryčių kryptimi ir III a. pirmoje pusėje pasiekė Juodosios jūros šiaurinius pakraščius. Dniepro žemupyje apsigyveno ostgotai, o Dniepro žemupyje – vestgotai. Pirmą kartą juos paminėjo graikų istorikas Deksipas 238 metais Histrijos paėmimo aprašyme. Jie suvaidino didžiulį vaidmenį Europos istorijoje, ypač Romos imperijos saulėlydžio metais. Dvi jų sukurtos valstybės – Rytų ir Vakarų gotų – buvo ypatingai svarbios, formuojantis naujam Europos žemėlapiui V–VII a.

Grunau (Grūnavas) Simonas (Simon Grunau, ~1470–~1531). Vokiečių kronikininkas, parašė „Prūsijos kroniką“. Joje pateikiama daug etnografinių, geografinių ir istorinių žinių apie Prūsijos senovę – gamtą, ūkį ir gyventojus. Aprašė kasdienį prūsų gyvenimą: jų kilmę, išvaizdą, gyvenimo būdą, maistą ir gėrimus, drabužius, tikėjimą. Pirmasis aprašė vakarų baltų vyriausiųjų dievų trejybę – Perkūną, Patrimpą ir Pakulą. Mini šventovę Romuvoje, legendinius VI a. prūsų valdovus brolius Prutenį (Brutenis) ir Vydevutį (Vaidevutis).

Gustovo grupė. Naujosios eros pradžioje Oderio žiotyse ir žemupyje įsikūrusi germanų kultūra, artima Paelbio germanų kultūrai.

Gvagninis Aleksandras (Aleksandras Gvaninis, 1538–1614). Italų istorikas. 1578 metais lotynų kalba išleido kroniką „Europos Sarmatijos aprašymas“. 1611 metais išplėsta ir išleista lenkų kalba.

Hermanarikas. Rytų gotų karalius (mirė 375 ar 376). Buvo kilęs iš amalių giminės. Jo valdymą ženklino ypač dažni gotų žygiai. Hermanariko nukariautos valdos siekė net Juodosios jūros pakrantes. VI a. gotų istorikas Jordanas rašė, kad karalius savo sumanumu bei narsa pavergęs ir aisčių tautą. Visgi šio fakto nepatvirtina kiti šaltiniai.

Herulai. Dažniausiai laikomi germanais, bet esama nuomonių ir apie baltišką jų kilmę. Duomenų apie juos randame Jordano veikale „Apie getų kilmę ir veiklą“. Apie 260–280 metus jie puldinėjo Mažąją Aziją ir Graikiją.

Romos imperatorius Valerijonas leido herulams gyventi prie Juodosios jūros. Po hunų žlugimo herulai sudarė savo valstybę Tisos aukštupyje, dabartinėje Vengrijoje. Herulų valdovas Okoartas 476 metais paėmė valdžią Romos Vakarų imperijoje. Gotų karalius Teodorikas klasta nužudė Okoartą, o herulai, likę be žymaus vado, išsisklaidė.

Hidronimika (vanduo + vardas). Mokslas, tiriantis vandenvardžius, tikrinius vandenų – jūrų, ežerų, tvenkinių, upių, griovių, šaltinių, įlankų, pelkių, liūnų, brastų – vardus.

Hierarchija (šventas + valdžia). Nuosekli tarnybinių pakopų, titulų, pareigų eilė nuo žemesnių prie aukštesnių jų pavaldumo tvarka.

Hunai (gr. Hunnoi, lot. Hunni). Genčių sąjunga. Susiformavo II–IV a. Pauralės ir Pavolgio stepėse. Hunų žygiai paspartino Didįjį tautų kraustymąsi. IV a. hunai pradeda veržtis į Vakarus ir 372 metais pavergė alanus. 375 metais Juodosios jūros pakrančių stepėse pavergė ostgotus, o 376 – vestgotus privertė trauktis į Trakiją. 394–420 metais hunų žygiai atvedė juos į Panoniją. Kartu su Romos imperija hunai kovojo su germanais: prieš Alarichą (402 m.), Radagaisą (406 m.), burgundus (434 m.). Atilos (434–453) laikais hunai 437 metais įsiveržė į Romos imperiją ir pasiekė Konstantinopolį. 451 metais hunų sąjunga įsiveržė į Galiją, nusiaubė Meką, Strasburgą, Vormsą, Maincą, apgulė Orleaną. Katalauno laukuose pralaimėjo jungtinei romėnų ir germanų (vestgotų ir frankų) kariuomenei. 452 metais hunai niokojo Italiją. Mirus Atilai, 455 metais hunai buvo sumušti, ir jų sąjunga iširo.

Įkapės. Baltų pagonybės laikų paprotys, susijęs su pomirtinio gyvenimo įsivaizdavimu. Buvo manyta, kad, kaip ir žemiškajame, taip kitame – „vėlių“ gyvenime – reikia ir darbo įrankių, ir ginklų, ir papuošalų, ir, kartais, net žirgų. Tad mirusieji ir laidoti su gyvenime reikalingais daiktais ir gyvūnais.

Ilgųjų pilkapių kultūra (Smolensko-Polocko ilgųjų pilkapių kultūra). Gyvavo VIII–X a. Dniepro ir Dauguvos aukštupiuose. Rytuose jie siekė rytinių galindų žemes. Manoma, kad dėl jos įtakos turėjo formuotis ir Pskovo ilgųjų pilkapių kultūra. J. Šmidtas teigia, kad tai vakarų baltų (aisčių) kultūra, kuri tiesiog „užliejo“ iki tol buvusią Tušemlios kultūrą, priklaususią rytų baltams. Iš Tušemlios kultūros Ilgųjų pilkapių žmonės nieko nepaveldėjo – jos materialinėje kultūroje akivaizdus latgalių, žiemgalių ir sėlių palikimas. Ši kultūra išnyko XI a. pradžioje, kai atsirado nauji paminklai – apvalūs pilkapiai su degintiniais palaikais, kurie sietini su slavais. Nuo XI a. prasidėjo aisčių ir slavų asimiliacijos procesas. Iki tol buvusi baltų Krieva tapo mišria aisčių-slavų krivičių žeme.

Indoeuropiečiai. Lingvistinis terminas, žymintis buvusias ir esamas tautas, kalbančias ir kalbėjusias giminiškomis kalbomis ir gyvenančios ar gyvenusios nuo Indijos iki Europos. Indoeuropiečiais laikomi baltai, germanai, keltai, slavai, graikai, armėnai, albanai, iranėnai, italikai, tocharai. Kilmės paieškos susijusios su rekonstruojama prokalbe ir protėvyne. Šiuo metu Kolinas Renfru (Colin Renfrew) vadinamuose perspektyviuose regionuose išskiria keturis protėvynės variantus: 1) Baltijos – Juodosios jūros (galimas ir Pakaspijys); 2) Anatolijos; 3) Centrinės Europos – Balkanų; 4) Juodosios jūros – Pakaspijo. Mažiausiai prieštaravimų lingvistine ir archeologine prasme susilaukia ketvirtasis variantas.

Indoeuropiečių kalbos. Skirstomos į šias kalbų grupes: Anatolijos kalbos (hetitų kalbos rašytiniai paminklai žinomi nuo XVIII a. pr. Kr.); baltų kalbos (archajiškiausios indoeuropiečių kalbos, išlaikiusios daugelį indoeuropiečių prokalbės bruožų). Sakoma, kad užrašytos tik nuo XIV a., tačiau, kaip ir germanai, nuo II a. galėjo naudotis runomis; indo-iranėnų kalbos (indų kalbos, arba kitaip indo–arijų kalbos, rašytiniai paminklai sanskrito kalba žinomi nuo antrojo tūkst. pr. Kr.; iranėnų kalbos (avestos ir persų kalbos paminklai žinomi nuo pirmojo tūkst. pr. Kr.); graikų kalba (užrašai aptikti XIV a. pr. Kr.); italikų kalbos (tarp jų ir lotynų kalba ir iš jos kilusios romanų kalbos, pirmieji įrašai iš pirmojo tūkst. pr. Kr.); keltų kalbos (įrašai senąja galų kalba

žinomi nuo VI a. pr. Kr.); germanų kalbos (runų įrašai žinomi nuo II a.); armėnų kalba (įrašai žinomi nuo V a.); tocharų kalbos (išnykusios, įrašai žinomi iš VI a.); slavų kalbos (įrašai bažnytine slavų kalba žinomi iš IX a.); albanų kalba (rašoma nuo XVI a.). Išnykusios indoeuropiečių kalbos yra ilyrų kalbos (ir su jomis siejamos mesapų, panonų kalbos), frygų kalba, trakų kalba, dakų kalba, senovės makedonų kalba.

Iranėnai. Indoeuropiečių dalis. Jiems priklauso skitai, osetinai, kurdai, persai, tadžikai.

Izidorius (Isidorus Hispalensis, 560–636). Katalikų bažnyčios šventasis, bažnyčios istorikas, arkivyskupas (šv. Izidorius iš Sevilijos). Parašė „Gotų, vandalų ir svebų istoriją“ (Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum), kurioje, kitaip nei Jordanas, traktuoja gotų istorijos pradžią.

Jastorfo kultūra. Pirmoji germanų kultūra. Gyvavo nuo VI a. pr. Kr. iki I a. pradžios. Buvo paplitusi tarp Aukštutinio Vėzerio ir Oderio vidurupio, taip pat apėmė Jutlandijos pietinę dalį, Tiuringiją, Saksoniją ir Aukštutinius Lužitėnus. Jastorfo kultūros žmonės gyveno kaimuose, dažnai įtvirtintuose. Statė stačiakampius pastatus. Mirusiuosius laidojo sudegintus kapinynuose, palaikus pylė į urnas arba duobutes. Vertėsi žemdirbyste, gyvulininkyste, amatais, prekyba. Mokėjo apdirbti geležį. Naudojo žalvarinius ir geležinius ginklus ir įrankius, žalvarinius papuošalus, geometriniais ornamentais puoštą keramiką. Kultūros gyvavimo laikotarpis skiriamas į dvi dalis: ankstyvasis (600–350 m. pr. Kr.); vėlyvasis (350 m. pr. Kr. – erų sandūra). Pirmuoju laikotarpiu kultūrai didelę įtaką darė Halštato, vėliau keltų kultūra. Išskiriamos trys ankstyvojo laikotarpio fazės: A – 600–500 m. pr. Kr.; B – 500–400 m. pr. Kr.; C – 400–350 m. pr. Kr. Vėlyvasis laikotarpis skirstomas į dvi fazes: Ripdorfo (350–120 m. pr. Kr.) ir Zėdorfo (120 m. pr. Kr. – 1 m. po Kr.).

Jogaila (Vladislovas II Jogaila, gimė ~1351 m. Vilniuje (?), mirė 1434-06-01 Gorodoke (Lvovo sritis). Lietuvos didysis kunigaikštis (1377–1381 ir 1382–1392), Lenkijos karalius (1386–1434). Algirdo ir Julijonos sūnus. Jogailaičių dinastijos Lenkijoje pradininkas. Lenkijai pasiūlius karalienės Jadvygos ranką, sutiko ją vesti. 1385-08-14 buvo sudaryta Krėvos sutartis. 1386-02-15 pasikrikštijo Vladislovo vardu, 1386-02-18 vedė Jadvygą, 1386-03-14 buvo karūnuotas Lenkijos karaliumi. 1387 metais pradėjo Lietuvos krikštą. Įkūrė Vilniaus vyskupiją. Bajorams suteikė privilegijų, Vilniaus miestiečiams – savivaldą.

Jordanas (gimimo data nežinoma, mirė po 554 metų). VI a. romėnų ir gotų istorikas. Parašė „Kronikų santrauką“ (lot. De adbreviatione chronicorum, De origine actibusque Romanorum). Tai visuotinės istorijos konspektas arba Romos istorija, kurią užbaigė savo amžininku – imperatoriumi Justinianu. Žymiausias jo veikalas 551 metais Konstantinopolyje parašyta „Getica“ (lot. De origine actibusque Getarum.), arba gotų istorija, nuo seniausių laikų iki rytų gotų karalystės žlugimo Italijoje 555 metais.

Juchnovo kultūra. V–I a. pr. Kr. gyvavo Desnos vidurupyje ir žemupyje bei Seimo baseino šiaurinėje dalyje (dabartinė Ukrainos Černigovo sritis ir Rusijos Briansko, Kursko bei Oriolo sritys). Žmonės gyveno nedideliuose piliakalniuose, statėsi pusiau žeminės ir antžeminio tipo stulpinės konstrukcijos pastatus su atvirais židiniais. Vertėsi žemdirbyste, gyvulininkyste, taip pat medžiokle ir žvejyba. Etninė Juchnovo kultūros genčių kilmė nėra aiški, vieni ją skiria rytų baltams, kiti – praslavams. Kai kas mano, kad šią kultūrą paliko Herodoto minimi budinai, kiti tyrėjai mano, kad tai buvo boruskai.

Juozapas Flavijus (38–100). Žydų istorikas ir karinis veikėjas. Parašė veikalą „Žydų senovė“.

Kahorta. Romos imperijos kariuomenėje 80 vyrų sudarė centuriją, 6 centurijos sudarė kahortą, o 10 kahortų – legioną. Viename legione tarnavo 5240 vyrų, iš jų – 120 raitelių.

Kalavijuočių ordinas. 1202 metais įkūrė Rygos vyskupas Albertas. Ordinui vadovavo magistras, svarbiausius reikalus tvarkė kapitula (magistro taryba). Karių būriams vadovavo komtūrai ir fogtai. Pilys buvo administracinio vieneto kastelatūros (pilies apygardos) centras. Rygos vyskupo ir Kalavijuočių ordino susitarimu du trečdaliai užkariautų žemių tekdavo Kalavijuočių ordinui, likusios – Rygos, vėliau ir Saremos, Lenemos,

Tartu bei Kuršo vyskupams. Remiami popiežiaus, Albertas ir kalavijuočiai iki 1212 metų užvaldė lyvių žemes. 1208 metais surengė karo žygį į Lietuvą, tačiau buvo sumušti. Iki 1209 metų užėmė latgalių Aizkrauklės, Kuoknesės, Jersikos pilis. XIII a. antrajame dešimtmetyje kartu su danais pavergė estus. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje Ordinas užvaldė dalį sėlių, kuršių ir žiemgalių žemių. Didžiausia neužkariauta pagonių šalis greta kalavijuočių valdų liko Lietuva. 1236 metais popiežius Grigalius IX paskelbė kryžiaus žygį į Lietuvą. Tais pat metais Ordinas ir kryžeiviai buvo sumušti Saulės mūšyje. Po šio mūšio 1237-05-13 popiežius Kalavijuočių ordiną prijungė prie Kryžiuočių ordino, ir Kalavijuočių ordinas virto šio Ordino šaka – Livonijos ordinu.

Karaliūnas Simas (1936–2015). Lietuvių kalbininkas, habilituotas humanitarinių mokslų daktaras. Daugiausia tyrė baltų ir slavų kalbų bendrybes ir skirtumus, sociolingvistikos, veiksmažodžio istorijos problemas. Paskelbė mokslo veikalų iš baltų kalbų istorijos fonetikos ir gramatikos, istorijos leksikologijos, etimologijos, kalbų kontaktų. Iš vokiečių k. išvertė Ernsto Frenkelio knygą „Baltų kalbos“ (1969 m.).

Kasiodoras Flavijus Magnas Aurelijus (lot. Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus). Gyveno apie 490–590 metus. Teodoriko valstybėje 507–511 metais buvo kancleris, 514 metais – konsulas, 523–527 metais pirmasis karalystės magistras (lot. magister officiorum). Po Teodoriko mirties nuo 526 iki 540 metų buvo pretorijos prefektu (lot. praefectus praetorio).

Kijevo kultūra. III–V a. kultūra buvo paplitusi nuo Vidurio ir Aukštutinės Padnieprės iki Seimo baseino. Būdingos mažos neįtvirtintos gyvenvietės su šiek tiek įgilintais stačiakampio plano 10–17 m^2 dydžio ręstinės arba stulpinės konstrukcijos pastatais, kuriuose buvo įrengti atviri židiniai. Kijevo kultūros žmonės vertėsi ariamąja ir lydimine žemdirbyste, gyvulininkyste, naudojo geležinius ir kaulinius darbo įrankius. Rasta geležinių peilių, ylų, pjautuvų, vienanarių žirklių, kaulinių adiklių ir adatų. Puošėsi segėmis lenkta kojele, lazdeliniais smeigtukais, storėjančiais galais apyrankėmis, trapecijos ir akinių formos kabučiais. Keramika buvo lipdyta. Randama ir dirbinių, kurie būdingi Černiachovo kultūrai (žiesta keramika) ir Romos provincijoms – bronzinių indų, stiklo karolių, amforų. Mirusiuosius laidojo sudegintus plokštiniuose kapinynuose. Manoma, kad Kijevo kultūra laikytina Zarubincų kultūros paveldėtoja. Nelygu, kas kaip traktuoja Zarubincų kultūrą, todėl ją ir įvardija skirtingai – kaip baltų ar slavų kultūrą. Rytų baltams ją skyrė V. Sedovas, I. Rusanova, o slavams – V. Danilenko, P. Tretjakovas, L. Pobolis. Jos tiesiogine įpėdine laikoma Koločino kultūra.

Kijevo Rusia. IX–XII a. vidurio rytų slavų ankstyvojo feodalizmo valstybė Dniepro ir Dniestro baseinuose, Volgos aukštupyje. Viena didžiausių viduramžių Europos valstybių. Sostinė – Kijevas. Apie Kijevo Rusios įkūrimą tarp 1113–1125 metų rašė Nestoras savo metraštyje „Senųjų laikų pasakojimas“. Pasak Nestoro, 862 metais buvo pakviestas variagų kunigaikštis Riurikas su variagų (normanų) kariauna. Mirus Riurikui, valdžia atiteko variagų kunigaikščiui Olegui, kuris 882 metais užgrobė Kijevą. Tarp 883 ir 885 metų prijungė drevlianų, severianų, radimičių žemes, 907 ir 911 metais žygiavo į Bizantiją. Po Olego mirties 912 metais valdė kunigaikštis Igoris, kurio žmona Olga viena pirmųjų Rusioje priėmė krikščionybę. Jų sūnus Sviatoslavas (964–972) toliau plėtė valstybę, o jo sūnus Vladimiras Sviatoslavičius (valdė 980–1015 metais) 988 metais priėmė krikščionybę iš Bizantijos. IX–X a. valstybės valdymui didelę reikšmę turėjo liaudies susirinkimas – večė. XI–XII a. pradžioje večė neteko ankstesnės svarbos: valstybėje šalia didžiojo kunigaikščio iškilo bojarinai. Po Vladimiro Monomacho (valdė tarp 113–1125 metų) mirties jo sūnus Mstislavas nebesugebėjo išlaikyti vieningos Rusios. Ji suskilo į atskiras kunigaikštystes, o mongolų–totorių antplūdis XIII a. pradžioje baigė savarankiško atskirų kunigaikštysčių vystymosi epochą. Po mongolų įsiveržimo ir Kijevo Rusios pavergimo prasidėjo didysis Kijevo Rusios slavų migravimas į šiaurę ir šiaurės vakarus. Apie Maskvą ėmė formuotis nauja rusų valstybė ir rusų tautybė.

Klaudijus (Tiberijus Klaudijus Neronas Germanikas, 10 m. pr. Kr. – 54 m. po Kr.). Julijų Klaudijų dinastijos Romos imperatorius, valdė nuo 41 metų. Siaurino senato įtaką, stiprino imperijos aparatą į tarnybas skirdamas raitelius ir atleistinius. Žymios yra jo statybos. Didžiausia – 72 km ilgio Klaudijaus vandentiekis. 43 metais

užėmė didesnę dalį Britanijos, 44 ar 45 metais prie Romos prijungė Mauritaniją. Nužudytas žmonos Agripinos 54 metais šiai siekiant sosto jos sūnui ir Klaudijaus įsūniui Neronui.

Koločino kultūra. V–VII/VIII a. buvo paplitusi Aukštutinės Padniepės pietinėje dalyje, Seimo, Desnos baseinuose, Sulos ir Pslos aukštupiuose. Jos gyventojai daugiausia kūrėsi neįtvirtintose gyvenvietėse. Būstai stačiakampiai, įgilinta asla, daugiausia 10–25 m^2 dydžio. Sienos stulpinės, rečiau rentininės konstrukcijos. Patalpos centre stovėjo stogo ramstis, o netoli jo atviras židinys. Greta būstų būdavo įrengiami įvairaus dydžio ir gylio ūkinės duobės-rūsiai bei kiti pastatai. Palyginti reta piliakalnių. Mirusieji buvo deginami ir laidojami negiliose duobėse, kartais palaikus suberdavo į urnas. Etninės priklausomybės klausimas sprendžiamas dvejopai – vieniems tai baltų palikimas, kiti siekia jungti su Kijevo kultūra, kuriai suteikia slavų priklausomybę; iš jos kildinamą Koločino kultūrą taip pat laiko slaviška.

Konsulas. Romos Respublikos laikais – dviejų vieneriems metams renkamų aukščiausiųjų pareigūnų titulas; Imperijos laikais – garbės pareigūnų vardas.

Krėvos sutartis. LDK valdovo Jogailos sutartis su lenkų bajorais, pasirašyta 1385 metų rugpjūčio 14 d. Krėvos pilyje. Jogaila po šios sutarties tapo Lenkijos karaliumi, o už tai įsipareigojo krikštytis ir pakrikštyti visus Lietuvos gyventojus, prijungti Lietuvą prie Lenkijos karūnos, savo jėgomis ir lėšomis atgauti ir sugrąžinti Lenkijai priklausančias žemes, vesti vienuolikametę mirusio Lenkijos karaliaus Liudviko dukterį Jadvygą, sumokėti Austrijos princui Vilhelmui 200 tūkst. florinų kompensaciją dėl jo nutrauktų sužadėtuvių su Jadvyga, paleisti į nelaisvę paimtus krikščionis – 40 000 ar 45 000 lenkų.

Krivičiai, arba kriviai (Krieva). Krivičių etnogenezė turi baltišką pagrindą. V–VIII a. gyvavusios Tušemlios-Bancerovo kultūros baltiškumas nekelia abejonių. VIII a. pradžioje į Padviną ir Dniepro aukštupį įsiveržė vakarų baltų (aisčių) gentys. Manoma, kad jos galėjo ateiti iš Latgalos pusės ir sukurti Ilgųjų pilkapių kultūrą. XI a. pradžioje prasidėjo Ilgųjų pilkapių kultūros žmonių, kurie vadinami Krievos vardu, slavizacija. Tarp XI ir XIII a. susidarė vadinamieji krivičiai, kurių etninis pagrindas – vakarų ir rytų baltai.

Kryžiaus žygiai. Krikščionių ekspansija į pagonių ir kitatikių kraštus. Formali doktrina teigė, kad Kryžiaus žygiai yra pagalba rytų krikščionims kovoje su musolmonais ir Šventosios žemės išvadavimas. Pirmieji kryžiaus žygiai vyko Artimuosiuose Rytuose ir Šiaurės Afrikoje. Jų būta aštuonių: Pirmasis kryžiaus žygis (1096–1099); Antrasis kryžiaus žygis (1147–1149); Trečiasis kryžiaus žygis (1189–1192); Ketvirtasis kryžiaus žygis (1202–1204); Penktasis kryžiaus žygis (1217–1221); Šeštasis kryžiaus žygis (1228–1229); Septintasis kryžiaus žygis (1248–1254); Aštuntasis kryžiaus žygis (1270). Devintuoju kryžiaus žygiu galima laikyti Vakarų Europos krikščionių ekspansiją į Rytų Baltijos erdves, kuri prasidėjo XII a. pabaigoje, kai vokiečių pirkliai, riteriai ir kunigai išsilaipinę Dauguvos upės žiotyse ėmė krikštyti ten gyvenusius lyvius. 1201 metais atvykęs vyskupas Albertas pastatė Rygos pilį ir įsteigė karinį vienuolių ordiną – kalavijuočius. Per 12 metų kalavijuočiai nukariavo lyvius, o savo gyvenamą kraštą pavadino Livonija. 1224–1227 metais vokiečiai atsikraustė į estų žemes ir jas prijungė prie Livonijos. Pavyslyje Kryžiuočių ordinas pradėtas kurti 1226 metais. Mozūrų kunigaikštis Konradas 1226–1230 metais Didžiajam magistrui Hermanui fon Zalcai atidavė didžiąją Kulmo žemės dalį ir leido plėsti valdas prūsų žemėse. 1230 metais pirmieji Ordino daliniai atsikėlė į Kulmo žemę, o 1234 metais pradėjo prūsų žemių užkariavimus. Užkariautose Prūsijos žemėse XIII a. susikūrė vokiška teokratinė Kryžiuočių ordino valstybė. Prasidėjo Pabaltijo kryžiaus žygių epocha, kuri buvo baigta 1410 metais Žalgirio mūšyje nugalėjus Kryžiuočių ordiną, 1435 metais Pabaisko mūšyje – Livonijos ordiną.

Kryžiuočių ordinas (Teutonų ordinas, Vokiečių ordinas). Rytų Baltijos regione pradėtas kurti 1226 metais. Mozūrų kunigaikštis Konradas 1226–1230 metais Didžiajam magistrui Hermanui fon Zalcai atidavė didumą Kulmo žemės ir leido plėsti valdas prūsų žemėse. Ordinas gavo teisę valdyti užkariautas prūsų ir lietuvių

žemes. Konrado ir H. fon Zalcos sutartis 1234 metais patvirtino popiežius Grigalius IX, o 1226, 1245, 1337 – imperatoriai Frydrichas II ir Liudvikas IV. 1230 metais pirmieji Ordino daliniai atsikėlė į Kulmo žemę. Užkariautose Prūsijos žemėse XIII a. susikūrė vokiška teokratinė Kryžiuočių ordino valstybė. Jos sostinė ir Didžiojo magistro būstinė 1309–1466 metais buvo Marienburgas. Didžiausią galybę Kryžiuočių ordinas pasiekė XIV a. viduryje ir antrojoje pusėje valdant Didžiajam magistrui Vinrichui fon Kniprodei. Nuolatines kovas su LDK ir Lenkijos karalyste baigė 1410 metų liepos 10 d. per Žalgirio mūšį – Kryžiuočių ordinas buvo sutriuškintas. Nesėkmingi tolesni Kryžiuočių ordino karai su LDK ir Lenkija, Čekija sukėlė Kryžiuočių ordino politinę ir ekonominę krizę. 1440 metais susidarė opozicinė Prūsijos sąjunga – miestiečių ir pasauliečių riterių organizacija. 1454 metais ji pradėjo sukilimą ir su visomis Prūsijos žemėmis pasidavė Lenkijos karaliui Kazimierui. Po Trylikos metų karo (1454–1466) Kryžiuočių ordinas neteko didumos žemių, o 1466 metais jo sostinė perkelta į Karaliaučių. 1470 metais Didysis magistras Henrikas Richtenbergas prisiekė vasalo ištikimybę Lenkijos karaliui. XVI a. pradžioje prasidėjus Reformacijai, Didysis magistras Albrechtas Brandenburgietis priėmė liuteronų tikėjimą. Prūsija buvo paskelbta pasaulietine kunigaikštyste. 1525-04-10 Krokuvoje Didysis magistras davė vasalo priesaiką Lenkijos karaliui Žygimantui Senajam. Kryžiuočių ordinas nustojo gyvuoti. Livonijoje ordinas išliko iki 1562 metų. 1809 metais Napoleonas I panaikino ir patį ordiną. 1834 metais jis buvo atkurtas Austrijoje kaip riterių garbės institucija. Remiantis 1929 metų statutu Kryžiuočių ordinas paverstas religine organizacija su centru Vienoje.

Kulikauskas Pranas (1913–2004). Žymus Lietuvos archeologas, humanitarinių mokslų daktaras. 1935 metais įstojo į Vytauto Didžiojo universitetą, nuo 1936 metų dirbo Kauno Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus Priešistorės skyriuje muziejininku, 1938 metais išvyko mokytis į Karaliaučiaus universitetą, kur studijavo archeologiją, antropologiją, baltistiką. 1940 metais grįžo į Lietuvą ir tęsė studijas Vilniaus universitete. Jį baigė 1942 metais. Nuo 1944 metų Vilniaus universiteto, nuo 1946 Kauno universiteto dėstytojas, 1948 metais pradėjo dirbti Lietuvos mokslų akademijos Istorijos institute jaunesniuoju moksliniu bendradarbiu, tų pačių metų gegužę paskirtas instituto moksliniu sekretoriumi, 1949 metais suteiktas vyr. mokslinio bendradarbio vardas. 1952 metais tapo archeologijos-etnografijos sektoriaus vadovu ir iki 1962 m. vadovavo visam Respublikos archeologijos mokslui, sprendė gausius mokslo tiriamuosius ir organizacinius klausimus. 1949 metais P. Kulikauskas pirmasis iš archeologų apgynė istorijos mokslų kandidato disertaciją „Kurmaičių archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimų duomenys“. Kartu su žmona R. Kulikauskiene ir A. Tautavičiumi 1961 metais parengė ir išleido knygą „Lietuvos archeologijos bruožai“. Nuo 1962 metų P. Kulikauskas dirbo tik Vilniaus universitete ir iki 1966 metų vadovavo Archeologijos-etnografijos katedrai, o 1966 metais reorganizavus ją į Lietuvos TSR istorijos katedrą, joje dirbo iki 1983 metų. Tyrinėjo lietuvių etnogenezę ir lietuvių genčių materialinę kultūrą, nuo 1961 metų pagrindinį dėmesį skyrė Lietuvos Užnemunės piliakalnių tyrinėjimams.

Kultūra (apdorojimas, ugdymas, tobulinimas, vystymas). Žmogaus aktyvios sąveikos su gamta ir visuomene, jo kūrybinių galių ir gebėjimų realizavimas, kuriant materialines bei dvasines vertybes. Istoriškumo, socialumo ir etniškumo požiūriais kultūros sąvoka išreiškiama epochų, visuomeninių formacijų, tautų, visuomenės sluoksnių, materialinio ir dvasinio gyvenimo lygmenimis; taip pat įvairiomis žmonių veiklos (darbo, žemės ūkio, buities, kalbos, meno, fizine, elgesio, gyvensenos) sferomis.

Kultūrinis sluoksnis. Kurioje nors vietoje žmonėms gyvenant ilgesnį laiką iš organinių, buitinių, statybinių, gamybinių liekanų susidarantis sluoksnis, laikomas pagrindiniu gyvenvietės požymiu.

Kurganų kultūra. Neolito pirmosios pusės kultūra, kuriai būdingas mirusiųjų laidojimas pilkapiuose. Šią pusiau klajoklių stepių gyventojų kultūrą 1956 metais įvardijo M. Gimbutienė. Kultūra gyvavo nuo 4500 iki 2500 metų pr. Kr. ir skirstoma į keturis periodus. Pirmasis ir antrasis kultūros laikotarpiai atitiktų ankstyvąjį Duobinės (Duobinių kapų) kultūros periodą, trečiasis etapas – Maikopo (Michailovkos) kultūrą, o ketvirtasis Kurganų kultūros etapas – vėlyvąjį Duobinės (Duobinių kapų) kultūros periodą. Su Kurganų

kultūra M. Gimbutienė sieja indoeuropiečius, nurodydama tris jų migracijos bangas į Europą: pirmoji – 4400–4200 metai pr. Kr., antroji – apie 3500 m. pr. Kr., trečioji – 3000–2800 metai pr. Kr. Tuo metu Senoji Europa perėmė indoeuropietišką socialinę struktūrą ir ideologiją.

Kuršiai. Aisčių gentis. Iš bendro vakarų baltų kamieno išsiskyrė VI a. Rašytiniuose šaltiniuose minimi IX a. XIII a. pradžioje kuršius pavergė Kalavijuočių ordinas, o XVI a. kuršiai išnyko. Pradiniame etape kuršių gyventa teritorija šiaurėje siekė Abavą (Latvijoje), vėliau apėmė beveik visą Kuršo pusiasalį. Pietuose siekė Medingėnus, Endriejavo ir Klaipėdos apylinkes, rytuose ir šiaurės rytuose ribojosi su žemaičiais ir žiemgaliais. Lietuvos kuršių genties kultūra geriausiai pažįstama iš tyrinėtų plokštinių kapinynų Anduliuose, Aukštkiemiuose, Genčuose, Laistuose, Laiviuose, Lazdininkuose, Palangoje, Gintališkėse, Girkaliuose, Kiauleikiuose ir Pryšmančiuose. VI–VIII a. mirusiųjų kūnų nedegindavo, o nuo VIII a. ima plisti kremavimo paprotys, kuris įsigali XI a. Kuršių kapuose gausu ginklų, darbo įrankių, papuošalų ir aprangos reikmenų. Vyrų įkapėms būdingi puošnūs diržai, kelios segės, šukų pavidalo gintariniai pakabučiai, o vėliau – masyvios apyrankės, puoštos zoomorfiniais motyvais. Moterys dėvėjo po kelias apyrankes, stambius smeigtukus, dažnai su pakabučiais, apgalvius, mėlyno stiklo karolius. Nuo X a. paplinta pasaginės segės. Šio laikotarpio kuršių apranga pasižymi itin masyviais ir sunkiais papuošalais. Būdinga, kad kuršių kapuose dažnai randama miniatiūrinių (darbo įrankių, ginklų) ir vadinamųjų papildomų įkapių. Jos būdavo dedamos į beržo tošies dėžutes. Papildoma įkapė buvo ir žirgo aprangos reikmenys, tačiau paties žirgo drauge su kariu niekada nelaidojo.

Laidosena. Tikėjimo, tradicijų, paprotinės (ar valstybinės) teisės suformuota visuomenės pažiūra, lemianti: 1) kūno rengimo laidojimui būdą, 2) „namo“ – kapo mirusiajam įrengimo formą, 3) pomirtinio gyvenimo viziją atitinkančias apeigas.

Lamata. Kuršiams gimininga vakarų baltų gentis, gyvenusi dabartinės Šilutės, Švėkšnos ir Priekulės apylinkėse. Ši gentis, kaip ir kuršiai, iš kitų išsiskiria VI a. ir žinoma iki XIII a. Lamatos kultūra pažįstama iš tyrinėtų plokštinių kapinynų Vėžaičiuose, Jurgaičiuose, Rubokuose, Vilkų Kampe. Lamatiečiai VI–VII a. mirusiųjų nedegino, tačiau, panašiai kaip ir kuršių plote, VII–VIII a. sandūroje ima plisti kremacijos paprotys. Vyrams į kapus dėta įmovinių kirvių, dalgių, peilių, galąstuvų, kalavijų, iečių, po vieną pentiną. Dažna įkapė – žirgo kaukolės ar kitų kūno dalių liekanos. Dėta ir žirgo aprangos reikmenų, tačiau jie, palyginti su kuršiais, gana kuklūs. Moterys nešiojo kepuraites, plaukus susegdavo ilgais, virbo formos smeigtukais. Dažniau nei kur kitur nešioti įvijų ir gintaro karolių vėriniai. Drabužį susegdavo dviem smeigtukais arba lankinėmis segėmis.

Latgaliai. Aisčių gentis, turėjusi didžiausią įtaką latvių tautos susidarymui. X–XIII a. gyveno rytinėje Latvijos dalyje. Mirusiuosius laidodavo plokštiniuose kapinynuose, rečiau pilkapiuose, nedegintus. Žinomiausi kapinynai: Nukšų, Erglų, Kivtų, Zvirgsdenės, Jaunakenio, piliakalniai – Rezeknės, Jersikos, Asotės, Kuoknesės.

Latviai. Vakarų baltų tauta, gyvenanti rytiniame Baltijos jūros pakraštyje, kalbanti latvių kalba (indoeuropiečių kalbų šeima). Latviai susiformavo iš dviejų etninių grupių – baltų ir Baltijos finų. Baltai gyveno pietinėje dalyje, o finai – šiaurinėje. Riba buvo nuo Gaujos žiočių pro Lubano ežerą Dauguvos ir Dniepro aukštupių link. Finougrai gyveno ir Kuršo pusiasalio šiaurinėje dalyje – Abavos baseine. I tūkst. po Kr. susiformavo genčių sąjungos: latgaliai – į šiaurę nuo Dauguvos, sėliai – į pietus nuo Dauguvos, kuršiai – prie Baltijos jūros, žiemgaliai – į pietus nuo Rygos įlankos. XVII a. pradžioje iš latgalių, dalies sėlių, žiemgalių ir kuršių, iš dalies ir lietuvių (gyvenusių rytinėje Latgaloje) baigė formuotis latvių tauta.

Lazijus Volfgangas (1514–1565). Austrų istorikas, 1557 metais veikale apie Didįjį tautų kraustymąsi tarp kitų genčių aprašė herulų genties istoriją. Apibūdino herulų išvaizdą ir aprangą, aprašė jų papročius, kalbą, kilmę. Svarbiausia, kad paskelbė visą „herulų maldą“. Su ja susipažinęs A. Vijūkas-Kojelavičius konstatavo, kad herulų maldos kalba skambėjo taip, kaip tada kalbėjo lietuviai ir latviai. Tai jam buvo pagrindinis herulų tapatinimo su lietuviais įrodymas.

Lietuva. Baltijos jūros rytinėje pakrantėje įsikūrusi baltų valstybė. Vardo kilmė iki šiol nėra aiški. Pirmieji Lietuvos vardą minintys šaltiniai yra Kvedlinburgo (Quedlinburg, Vokietija) analai (Annales Quedlinburgenses), aprašantys teutonų misionieriaus Brunono ir jo pasekėjų nužudymą 1009 metų vasario 23 d., ir 1113 metais Kijevo Pečeros vienuolio Nestoro sudarytas metraštis „Senųjų laikų pasakojimas", kur atpasakojamas kunigaikščio Jaroslavo žygis į Lietuvą. XIII a. pradžioje ir viduryje Lietuvos kūrimosi procese dalyvavo daugelis baltiškųjų gentinių junginių – prūsai, jotvingiai-sūduviai, skalviai, lamatiečiai, kuršiai, žemaičiai, žiemgaliai, sėliai, aukštaičiai, lietuviai. Valstybės įkūrimo data laikytina 1253 metų liepos 6 d. – pirmojo Lietuvos karaliaus Mindaugo karūnacijos data.

Lietuviai. Aisčių gentis. Su ja siejamas lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės kūrimasis. Lietuvių protėviai archeologijos medžiagoje matomi VI a. antrojoje pusėje – VII a. pradžioje, kai Rytų Lietuvoje ir dalyje dabartinės Baltarusijos susiformavo Lietuvių pilkapių kultūra. Jos pagrindas, kaip manoma, galėjo būti galindų kultūros palikimas, kuris keitėsi galindams migruojant į Rytus, o vėliau grįžtant į anksčiau gyventą erdvę Rytų Lietuvoje. Lietuvių tautybė susiformavo XIII–XV a., susikūrus ir stiprėjant Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Lietuvos valstybę sudarė daugelis kitų baltų genčių – aukštaičiai, jotvingiai (šiauriniai), kuršiai (pietiniai), sėliai (pietiniai), skalviai (šiauriniai), žemaičiai, žiemgaliai (pietiniai). Kuriantis valstybei, įvairiai klostėsi šių genčių likimas. Kai kurios iš jų – jotvingiai, sėliai, skalviai, šiauriniai jotvingiai – dėl Kryžiuočių ordino agresijos bėgo į Lietuvą, kur ir asimiliavosi. Tačiau iki šių dienų Lietuvoje išliko etninė įvairovė: skiriasi žemaičių, aukštaičių, suvalkiečių ar dzūkų prigimtis, charakteris ir kultūra. XVI a. susiformavo etninė lietuvių grupė ir vokiečių pavergtoje teritorijoje, kuri vadinama Mažąja Lietuva. Ją sudarė prigimtinėse žemėse likę skalviai, nadruviai, sulietuvėję prūsai (šiaurės bartai, šiaurės notangai, sembai), jotvingiai ir dalis pietinių kuršių. XIX a. pabaigoje šviesuomenės pastangomis buvo suformuota lietuvių literatūrinė kalba. Jos pagrindas – pietinė vakarų aukštaičių (zanavykų) tarmė. Dabar lietuvių tautą sudaro keturios etninės grupės: žemaičiai, aukštaičiai, suvalkiečiai (užnemuniečiai) ir dzūkai.

Lietuvos priešistorės periodizacija. Skirstoma į tris laikotarpius – 1) akmens amžius, 2) bronzos (arba žalvario) amžius, 3) geležies amžius – ir apima laikotarpį nuo 11 000–10 000 m. pr. Kr. iki XIII a. po Kr. Akmens amžius apima laikotarpį nuo 11 000 iki 2000 m. pr. Kr. vidurio ir skirstomas į: 1) senąjį (11 000–8000 m. pr. Kr.), 2) vidurinį (9000–8000 riba – 5000 m. pr. Kr.), 3) vėlyvąjį, arba naująjį (5000–4000 riba – 2100 m. pr. Kr.). Bronzos (arba žalvario) amžius apima laikotarpį tarp 1700 / 1600 ir 550 m. pr. Kr. ir skirstomas į: 1) ankstyvąjį (2100–1700 m. pr. Kr., 2) senąjį (1700 / 1600–1100 m. pr. Kr.), 3) naująjį (1100–550 m. pr. Kr.). Geležies amžius Lietuvoje datuojamas 550 m. pr. Kr. – XIII a. ir periodizuojamas taip: 1) ankstyvasis geležies amžius (550 m. pr. Kr. – 1 m. po Kr.), 2) senasis geležies amžius (1–450 m.), 3) vidurinis geležies amžius (450–900 m.), 4) vėlyvasis geležies amžius (900–XIII a.).

Lietuvių pilkapių kultūra. VI a. pabaigoje ir VII a. pradžioje susiformavusi kultūra Rytų Lietuvoje ir dalyje Baltarusijos. Ankstesnėje archeologinėje literatūroje ji buvo vadinama vidurinio geležies amžiaus Rytų Lietuvos pilkapių kultūra. Naują terminą pasiūlė A. Kuncevičius. Taip ji atskiriama nuo senojo III–VI a. Rytų Lietuvoje gyvavusios ir dėl galindų įtakos susiformavusios pilkapių kultūros. Šios knygos autorius iškėlė hipotezę, kad lietuvių pilkapių kultūra atsirado VI a. pabaigoje, kai dalis rytų galindų (Moščino kultūra), spaudžiama avarų, grįžo į senąsias savo gyvenamas vietas Rytų Lietuvoje. Gyvavo iki pat XIV a., kai dėl krikščionybės įtakos buvo uždrausta deginti mirusiuosius. Manoma, kad šios kultūros gyventojai buvę lietuvių protėviai. Kaip tik šioje teritorijoje XIII a. susidarė Lietuvos valstybės branduolys ir ilgainiui lietuviais imta vadinti visus valstybės gyventojus. Šios kultūros gyventojai savo mirusiuosius laidojo sudegintus pilkapiuose, kuriuos apjuosdavo vienos eilės akmenų vainiku. Vėliau, ypač nuo IX a., pilkapį apjuosdavo ne akmenų vainiku, o grioviu. Kapams nebūdingos gausios įkapės. Vyrams dėti siauraašmeniai pentiniai kirviai, peiliai, skydai, laidota su ietimis, tačiau dvi ietys dėtos tik turtingiesiems. Papuošalų vyrų kapuose nedaug. Tai lankinės

segės, antkaklės su kabliuku ir kilpele, vytinės kūginiais galais. Moterys laidotos su darbo įrankiais – ylomis, pjautuvais, keliais moliniais verpstukais. Nešiojo žiedinius antsmilkinius, apvarėles iš įvijėlių ir spalvoto stiklo karolių bei gintaro karoliukų, šaukštines antkakles, antkakles su kabliuku ir kilpele, balnelines, vytines kūginiais galais. Drabužį susegdavo sege. Segės tokios pat kaip ir vyrų. Retkarčiais vietoje segės randamas ir smeigtukas. Ant rankų nešiojo storagales, statinaitės formos, rankogalines, juostines apyrankes.

Liublino unija. 1569 metų sutartis tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) ir Lenkijos. LDK susijungė su Lenkija į federacinę Lenkijos ir Lietuvos valstybę (respubliką), dabar vadinamą „Abiejų tautų respublika“. 1569 metų liepos 1 d. LDK ir Lenkijos seimai sudarė raštus, skelbiančius abiejų valstybių susijungimą. 1569 metų liepos 4 d. raštus patvirtino Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius Žygimantas Augustas. Jie skelbė, kad Lenkijos karalystė ir LDK sudaro vieną Respubliką (Žečpospolitą) su vienu valdovu, vienu įstatymų leidžiamuoju organu (Seimu) ir bendra užsienio politika. Valstybės valdovas turėjo būti tituluojamas Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, renkamas Lenkijoje bendro Lenkijos ir LDK bajorų seimo ir vainikuojamas Krokuvoje. Lietuvos didžiojo kunigaikščio atskiras rinkimas ir inauguracijos ceremonija Vilniuje buvo panaikinta. Bajorų luomo žmonės ir jų pavaldiniai Lenkijoje ir LDK atleidžiami nuo žemės ūkio gaminių muitų, suteikiama teisė įsigyti dvarų Lenkijos bajorams LDK teritorijoje, LDK bajorams Lenkijoje. Dėl LDK pasipriešinimo Lenkijos ponams dar ilgą laiką nepavyko sulieti Lietuvos su Lenkija. Valstybė buvo oficialiai skirstoma į vadinamąją Karūną (Lenkiją) ir LDK. LDK buvo atskiras autonominis politinis vienetas, turintis pavadinimą, herbą, teritoriją, valdymo aparatą, iždą, įstatymus, teismus, kariuomenę. Lenkijos ir Lietuvos valstybės seime LDK atstovai LDK reikalus svarstė ir įstatymų projektus parengdavo savo atskiruose posėdžiuose. Kai kurie įstatymai (konstitucijos) būdavo priimami atskirai LDK. Karūnos (Lenkijos) bajorai negalėjo gauti valstybinių tarnybų LDK, nes to neleido Lietuvos Statutas. Nesuvienodinti ir abiejų valstybių pinigai. Santykius su rusų valstybe daugiau tvarkydavo LDK aukštieji pareigūnai, o su Lenkijos kaimynais – Lenkijos. Deryboms su užsienio valstybėmis būdavo sudaromos mišrios – Karūnos ir LDK atstovų – delegacijos. Vis dėlto po Liublino unijos LDK valstybingumas ir savarankiškumas ėmė nykti. Smuko politinė ir ekonominė padėtis, LDK reikšmė bendroje valstybėje buvo gerokai menkesnė, valstybės politiniam gyvenimui ėmė vadovauti Lenkijos feodalai. Liublino unija sudarė palankias sąlygas lenkų šlėktų diktatūrai stiprėti, jų ekspansijai į lietuvių žemes. Sustiprėjo lenkų kalbos ir kultūros skverbimasis į LDK, jos bajorų, miestiečių lenkėjimas.

Lybiai (lyviai). Finų kiltis, gyvenusi žemėse prie Rygos įlankos, Dauguvos ir Gaujos baseinuose. Nedegintus mirusiuosius laidojo ir plokštiniuose kapinynuose, ir pilkapiuose. Žinomiausias piliakalnis – Kenteskalnas. Kapinynai – Aizkrauklės, Kabelės, Laikskolos, Stederų, Čiekurų. XII–XIII a. dėl intensyvios Kalavijuočių ordino agresijos savo valstybės nesukūrė. Į jų ištuštėjusias žemes įsikėlė kuršiai ir latgaliai, o lybiai asimiliavosi. Nedidelė jų grupė gyvena Venspilio rajone.

Madleno kultūra. Datuojama 14 / 13 tūkst. – 9500 m. pr. Kr. ir buvo paplitusi Prancūzijoje, Šiaurės Ispanijoje, Vidurio Europoje. Dėl jos įtakos susidarė Hamburgo, Liungbiu, Kresvelo, Svidrų ir Pabaltijo Madleno kultūros. Pastaroji kultūra, manoma, buvo pirmoji mūsų kraštuose po paskutinio apledėjimo, vadinamo Viurmo ledynmečiu. Šiek tiek vėliau į mūsų krašto apgyvendinimo procesą įsijungė Svidrų kultūros gyventojai.

Marcialis (Markas Valerijus Marecialis, tarp 38 ir 41 – tarp 102 ir 104). Iš Iberijos pusiasalio kilęs Romos poetas. Tarp 86 ir 103 metų išėjo dvylika epigramų knygų. Visą žinomą jo palikimą sudaro apie 1500 epigramų, sudėtų į penkiolika knygų. Pirmoji „Vaizdų knyga“, kurią parašė paveiktas iškilmingo Flavijų amfiteatro atidarymo įspūdžio, susilaukė didelio populiarumo. Jo kūryba buvo paplitusi įvairiausiose Romos sluoksniuose, ją išsiveždavo kitataučiai, legionieriai skaitė toliausiuose pasaulio kampeliuose, suskaitydami, kaip sako, iki pat skylių Marcialio knygas.

Markas Aurelijus (Marcus Aurelius Antoninus Augustus, 121–180). Antoninų dinastijos Romos imperatorius nuo 161 iki 180 metų. Iki 169 metų valdė kartu su Lucijumi Veru. Jis buvo paskutinis iš penkių „gerųjų imperatorių".

Markomanų karai. 166–180 metų Romos karai su germanais (chatais, markomanais, kvadais) ir sarmatais (jazigais). Virtinė vieno pavadinimo karų vyko visą imperatoriaus Marko Aurelijaus valdymo laikotarpį (161–180). Apie 166 metus Ovidijus Kasijus, grįždamas iš Partijos karo, į Romos imperiją atnešė marą. Manoma, kad iki 189 metų maras nusinešė apie 5 milijonus gyvybių. Barbarų gentys per šį karą pasiekė ir imperijos gilumą ties Akvilėja. Markas Aurelijus juos išstūmė už Dunojaus sienos, tačiau žemės, buvusios šiuolaikinės Slovakijos, Čekijos ir Vengrijos teritorijose, Romos provincijomis netapo. Po Marko Aurelijaus mirties nuo maro Vindabonoje (Vienoje) jo įpėdinis Komodas (180–192) karų nebetęsė.

Mezolitas (vidurinis, tarpinis + akmuo). Vidurinis akmens amžius. Pasauliniu mastu trukmė įvairi: Artimuosiuose Rytuose – nuo XII iki IX tūkst. pr. Kr.; Europoje – apie VIII–V tūkst. pr. Kr. Lietuvoje mezolitas datuojamas VIII–V tūkst. pr. Kr.

Mindaugas. Lietuvos didysis kunigaikštis (nuo 1236 metų), Lietuvos karalius (1253–1263). Pirmą kartą istoriniuose šaltiniuose minimas 1219 metais tarp 5 vyriausių Lietuvos kunigaikščių, kurie sudarė sutartį su Haliču–Voluine. 1250 ar 1251 metais priėmė katalikybę ir 1253 m. karūnavosi Lietuvos karaliumi. Po 1260 metų Durbės mūšio Mindaugas nutraukė taiką su Livonijos ordinu, rėmė prūsus per jų Didįjį sukilimą. 1263 metais buvęs jo bendražygis Treniota ir Nalšios kunigaikštis Daumantas nužudė Mindaugą ir jo sūnus – Ruklį ir Repeikį.

Moščino kultūra. IV–VIII a. gyvavusi archeologinė kultūra. Pavadinimą gavo nuo Moščino piliakalnio, kurį 1888 metais prie Mosalsko (Kalugos sritis) tyrinėjo N. Bulyčiovas. Moščino kultūros žmonės gyveno nedideliuose piliakalniuose, neįtvirtintose gyvenvietėse, stulpinės konstrukcijos pastatuose su atviru židiniu. Naudojosi ir ankstesnių Okos baltų paliktomis gyvenvietėmis. Vertėsi žemdirbyste, gyvulininkyste, amatais, juvelyrika – darė spalvoto emalio saulės ir mėnulio formos pakabučius. Archeologai Moščino kultūrą skiria rytų galindams. Vieni teigia, kad ji formavosi migruojant Zarubincų kultūrai ir vėliau gotams kraustantis iš Pamario į Juodosios jūros baseiną, kiti mano, kad per Didžiąją aisčių migraciją, I a. pabaigoje – II a. pradžioje, galindai iš Mozūrų ežeryno pajudėjo į Lietuvos Užnemunę, Rytų Lietuvą ir į dalį Baltarusijos. Čia II a. pabaigoje ir III a. pradžioje susidarė Rytų Lietuvos pilkapių kultūra. Galimas dalykas, kad per Neries ir Dniepro aukštupius pasiekė Maskvos–Kliazmos–Okos baseiną ir IV a. sukūrė savo kultūrą. VI a. pabaigoje ir VII a. avarų stumiama dalis rytų galindų grįžo į Rytų Lietuvą ir sukūrė Lietuvių pilkapių kultūrą, kuri laikytina lietuvių pradžia. Mirusieji laidoti sudeginti pilkapiuose, kuriuos apjuosdavo grioviu. Dažniausiai nurodoma, kad Moščino kultūrą išstūmė VIII a. pradžioje pasirodę slavai, tačiau esama nuomonių, kad slavai Okos baseine pasirodė X amžiuje.

Nemuno žemupio plokštinių kapinynų kultūra. I–V a. aisčių kultūra. Arealas šiaurės rytuose siekia Ančios upės dešinįjį vidurupį, jos tėkme iki Šešuvies, Šešuvies baseinu iki santakos su Jūra. Šiaurinė riba – Jūros vidurupis, o nuo čia į pietus abiem Jūros baseino pusėmis iki santakos su Nemunu. Ties Jūros žiotimis paminklai randami tik dešinėje Jūros ir Nemuno pusėse. Vakariau Nemunu paminklai „persikelia" per jį ir žinomi Tilžės (dabartinis Sovietskas, Rusijos Federacija) apylinkėse. Nemuno žemupio kultūra yra Pajūrio žemumos pačiuose pietryčiuose: rytuose ji ribojasi su Karšuvos žemuma, šiaurėje siekia pietinę Žemaičių aukštumos ribą. Iš žinomų šios kultūros paminklų minėtini žymesnieji Dauglaukyje, Greižėnuose, Lumpėnuose, Palumpiuose, Vilkyškiuose, Šaukėnuose. Duomenys rodo, kad nuo jau I a. po Kr. viduryje mirusieji laidojami nedeginti. Kapai be akmenų vainikų, juose maža miniatiūrinių puodelių, ir tai juos skiria nuo Lietuvos pajūrio kapų. Kitos būdingiausios įkapės – įmoviniai kirviai, įmoviniai ietigaliai, trimitinės ir kūginės (tarp jų

su pakabučiais) antkaklės, akinės, profiliuotos ir laiptelinės segės, Romos imperijos monetos. Atrodo, kad šios kultūros žmones reikia laikyti skalvių protėviais. Tai patvirtintų tas faktas, kad I–V a. Nemuno žemupio kultūros paminklų arealas ir V–IX a. skalvių paminklų ribos sutampa.

Neolitas (naujas + akmuo). Naujasis akmens amžius. Pasauliniu mastu truko įvairiai: Mažojoje Azijoje, Egipte ir Pietų Europoje – nuo VIII iki IV tūkst. pr. Kr.; likusioje Europos dalyje – apie V–II tūkst. pr. Kr. Lietuvoje neolitas datuojamas IV–II tūkst. pr. Kr.

Neronas (Nerō Claudius Caesar Augustus Germanicus, 37–68). Romos imperatorius. Valdė tarp 54 ir 68 metų. Antikos autorių itin nepalankiai vertinamas, paskutinis iš Julijų dinastijos. Jo valdymas buvo labai netolygus – jam įtakos turėjo jo aplinka, kurios didžia dauguma atsikratė žiauriausiomis priemonėmis. 59 metais nužudė ambicingą ir valdžios trokštančią motiną Agripiną, 62 metais – pirmąją žmoną Oktaviją. 65 metais tragiškas atsitikimas ne be Nerono kaltės nutraukė jo mylimos moters Popėjos Sabinos gyvenimo kelią. Pagaliau net ir jo ilgametis mokytojas Seneka buvo pasmerktas – 65 metais įsakyta nusižudyti. Imperijos gyvenimą pakirto Nerono palaidas gyvenimo būdas ir ekonominių galimybių nepaisymas. Pagaliau prieš Neroną sukilo provincijų vietininkai. 68 metų birželį jis nusižudė.

Neselmanas Georgas Hainrichas Ferdinandas (Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann, 1811–1881). Vokiečių filologas, baltistas, Karaliaučiaus universiteto profesorius. Sudarė ir išleido lietuvių–vokiečių kalbų žodyną, rinko lietuvių liaudies dainas ir išleido jų rinkinį. Didelis kalbininko nuopelnas yra K. Donelaičio raštų išleidimas. 1845 metais į kalbos mokslą įvedė terminą *baltų kalbos*.

Oksyvo kultūra. Gyvavo nuo III a. pr. Kr. pabaigos iki I a. po Kr. pradžios. Buvo paplitusi Baltijos pajūrio ruože tarp Oderio ir Vyslos žiočių. Kultūros vardas kilo nuo vietovės *Oksywie* (Oxhöft), šiandieninio Gdynės miesto dalies, apie 10 km į šiaurę nuo Gdansko, kur buvo atidengtas šios kultūros kapinynas. Žinoma įvairių nuomonių apie jos kilmę. Teigiama, kad ji susidarė dėl keltų pasaulio įtakos bei Pševorsko ir Jastorfo kultūrų impulsų III a. pr. Kr. Archeologijos šaltinių duomenimis, čia buvo įsikūrusios vietinių gyventojų grupės – Veidinių urnų (Pamario) kultūros tęsėjos. Sakoma, kad dėl galbūt gotų diktuojamų laidojimo papročių Oksyvo kultūra B1 periodo (10–70 m.) pradžioje peraugo į Vielbarko kultūrą, kurią didžioji archeologų dalis skiria gotams. Kapai, kuriuose rasta ginklų (ietigalių, kalavijų, antskydžių), yra ypač svarbūs, tačiau jie žinomi tik iš priešromėniškojo laikotarpio baigiamosios stadijos. Nesutariama dėl kultūros gyventojų lingvistinės priklausomybės, nors rusų lingvistas J. Kuzmenko teigia, kad Veidinių urnų kultūra patyrė baltų kalbų įtaką.

Oktavija (Klaudija Oktavija, 39 / 40–62). Imperatoriaus Klaudijaus ir Valerijos Mesalinos duktė, Britaniko sesuo. 53 metais ištekinta už Nerono. 62 metais nužudyta, kad Popėja Sabina galėtų tapti Nerono žmona.

Palemonas. Legendinė asmenybė, jo vardas paimtas iš platesniojo Lietuvos metraščių sąvado, sudaryto XVI a. pradžioje, legendinės dalies. Šiuo vardu vadinamas romėnų patricijus, imperatoriaus Nerono giminaitis. Jo vadovaujami 500 kilmingų romėnų šeimų, gelbėdamiesi nuo imperatoriaus persekiojimų, laivais atvykę į Lietuvą. Palemono sūnūs Kaunas, Barkas ir Speras tapę pirmaisiais krašto valdovais, miestų įkūrėjais.

Paleolitas (senas + akmuo). Senasis akmens amžius. Pasauliniu mastu paleolitas tęsėsi nuo 2–1,75 milijonų metų iki IX–VIII tūkst. pr. Kr. ir skirstomas į tris laikotarpius: 1) ankstyvasis paleolitas – 2–1,75 milijonai m. – 150 tūkst. m. pr. Kr. g. (Ikišelio – Oldovajaus), Šelio (Abevilio), Ašelio epochos), 2) vidurinis paleolitas – 150 – 40–35 tūkst. m. pr. Kr. (Mustjė epocha), 3) vėlyvasis paleolitas – 40–35 – 9–8 tūkst. m. pr. Kr. (Orinjako, Soliutrė, Madleno epochos). Lietuvoje paleolitas datuojamas XI–IX/VIII tūkst. pr. Kr.

Pamarių kultūra. Gyvavo maždaug 3600–3400 m. pr. Kr. – 1800–1600 m. pr. Kr. Baltijos pajūryje nuo Gdansko įlankos iki Ventos upės. Susidarė maišantis vietinei Narvos kultūrai su ateiviais virvelinės keramikos kultūros nešėjais. Pamarių kultūros gyventojams svarbus ir reikšmingas gamybinio ūkio plėtros veiksnys buvo

gintaro rinkimas, apdorojimas ir mainai, o ūkininkavimo pagrindą sudarė žvejyba ir medžioklė, antrajame etape pradėjo auginti javus ir gyvulius. Pamarių kultūros bendruomenių klestėjimo laikas baigėsi, kai II tūkst. pirmajame ketvirtyje Semboje dėl jūros vandens lygio pokyčių sumažėjo gintaro žaliavos išteklių. Bendruomenės, netekusios tokio svarbaus prekybai skirtos žaliavos šaltinio, tapo nebeįdomios kitoms Europos tranzitine prekyba užsiimančioms bendruomenėms. Pamarių kultūra laikytina ankstyviausia žinoma baltų kalbomis kalbančia kultūra, iš kurios ilgainiui išsivystė vakarų baltai. Pamarių kultūrai įtaka darė Ivno, Varpinių taurių, Tšineco kultūrų bendruomenės, o šios bendruomenės turėjo įtakos Vakarų baltų pilkapių kultūrai susiformuoti.

Pasaulėžiūra. Pažiūrų į pasaulį ir žmogaus vietą jame visuma. Jos turinys dvejopas – pažintinis ir ideologinis (arba vertinamasis). Kadangi pažinimo procesas yra begalinis, pasaulėžiūra negali būti baigta. Kinta taip pat ir jos socialinis turinys.

Periodizacija (apėjimas, judėjimas ratu). Žmonijos istorijos skirstymas į stambius, iš esmės vienas nuo kito besiskiriančius laikotarpius, apimančius kurį nors baigtą istorinį procesą ar reiškinį.

Peutingerio lentelė (Tabula Peutingeriana). Romos imperijos kelių ir pagrindinių miestų žemėlapis. Romos žemėlapio pergamentinė kopija, sudaryta XIII a. Originalus žemėlapis greičiausiai datuojamas IV ar V a. ir buvo sukurtas imperatoriaus Augusto laikais. Manoma, kad Peutingerio žemėlapyje pavaizduota Sėlių (*Fl. Selliani*), dabartinė Dauguvos, upė.

Piliakalnis. Įtvirtinta senovės gyvenvietė, dažnai pilies vieta. Piliakalniai yra vieni svarbiausių archeologinių paminklų, būdingi daugeliui genčių ir tautų. Lietuvoje žinoma per 1000 piliakalnių. Du trečdaliai jų turi įtvirtinimų arba kultūrinių sluoksnių liekanų. Daugiausia piliakalnių yra Lietuvos rytuose ir Užnemunėje, mažiau – Žemaičių aukštumoje, mažiausiai Lietuvos šiaurėje ir Vidurio lygumoje. Archeologijos duomenimis, ankstyviausi piliakalniai žinomi nuo II tūkst. pr. Kr. pabaigos.

Pilkapių kultūra. I–V a. aisčių kultūra. Lietuvoje ši kultūra viena didžiausiųjų – ji apima Centrinę Žemaitiją, Vidurio šiaurės ir Šiaurės rytų Lietuvą. Šventosios upės baseinu ribojasi su Brūkšniuotosios keramikos kultūra, Dubysos vidurupyje ir Nevėžio aukštupyje siekiasi su Centrinės Lietuvos plokštinių kapų kultūra. Pilkapių kultūra taip pat paplitusi ir kaimyninėje Latvijoje: vakarinėje, centrinėje ir pietrytinėje jos dalyse. Lietuvoje dabartiniu metu žinoma apie 131 šios kultūros paminklų. I a. pabaigoje – II a. pradžioje pilkapių kultūros areale mirusiuosius laidojo nedegintus. Jiems supildavo pilkapį ir apjuosdavo stambių akmenų vainiku. Manoma, kad pilkapių kultūros šaknų reikia ieškoti I a. pr. Kr. ar I a. po Kr. pirmojoje pusėje, kai šią, iki tol menkai apgyvendintą, sritį kolonizavo gyventojai iš Lietuvos pajūrio. Tokią prielaidą liudytų šie faktai: seniausi – I–II a. šios kultūros kapai turi bendrų bruožų su pajūrio srities to paties laikotarpio pilkapiais su akmenų vainikais. Bendrų bruožų turi ir abiejų sričių įkapės – panašūs iečių įmoviniai antgaliai, analogiškos antkaklės (trimitinės, buoželinės, kūginės), laiptelinės ir kitokios segės. II a. šioje didžiulėje teritorijoje atsiranda skirtumų. Galima būtų skirti 3 grupes – šiaurės rytų („žemaitiškoji“), vidurio šiaurės („žiemgališkoji“) ir šiaurės rytų („sėliškoji“). Šių grupių skiriamieji bruožai iki šiol dar nėra pakankamai apibrėžti.

Pilkapynas (pilkapis). Laidojimo paminklo forma. Pavadinimas, matyt, kilęs nuo „supiltas kapas“. Šiai laidojimo formai būdingas iš žemių, akmenų ar iš žemių ir akmenų supiltas dažniausiai apskritimo formos sampilas. Tokio sampilo pagrindą (aplinkinės žemės horizonto lygis) dažniausiai juosia stambių akmenų vainikas. Tai paprasčiausia pilkapio konstrukcija. Nelygu koks istorinis laikas ir kuri kultūra, pilkapių konstrukcija gali būti labai sudėtinga: turėti kelis koncentrinius vainikus, išgrįstą pilkapio pagrindą, akmenines laidojimo kameras ir kita. Sudeginti ar nedeginti mirusieji pilkapiuose – vėlgi nelygu kuri kultūra – gali būti laidojami sampile, ant pilkapio pagrindo ar po sampilu iškastoje duobėje.

Plinijus (Gajus Plinijus Vyresnysis, 23–79). Romėnų istorikas, rašytojas, gamtininkas ir politinis veikėjas. Žuvo 79 metais stebėdamas Vezuvijaus išsiveržimą. Parašė veikalą „Gamtos istorija“ (Historia naturalis), kuriame susistemino astronomijos, istorijos, geografijos, antropologijos, biologijos, medicinos, mineralogijos žinias. Ketvirtosios knygos 95 dalyje mini salą, kurią Ksenofonas iš Lampsako vadina **Balcia**, o Pitėjas tą pačią salą vadina **Basilia**. Devyniasdešimt septintoje dalyje mini salą **Burcana**, kurią romėnai pavadino Fabarija dėl gausiai joje augančių laukinių pupų, o kareiviai vadina Glesarija dėl gintaro, barbarai – Austeravija ir dar Aktanija. Aprašė Nerono (54–68) surengtą ekspediciją į Baltijos krantą gintarui pargabenti.

Plokštinis kapinynas (plokštinis kapas). Laidojimo paminklo forma. Pavadinimas kilęs nuo „plokščias kapas“, nes dabar jokių antžeminių statinių nėra išlikę, nors anksčiau jų galėjo būti. Šiai laidojimo formai būdinga pailga, dažnai užapvalintais galais, laidojimo duobė. Nelygu koks istorinis laikas ir kuri kultūra, plokštinio kapo konstrukcija gali būti labai sudėtinga: aplink mirusįjį sudėta akmeninė dėžė ar pailgos formos akmenų vainikas, kuris jungiamas su greta esančiais kapais, specialiai surėstos laidojimo duobės sienos, priėjimai prie kapo duobės ir pan. Mirusieji plokštiniuose kapuose gali būti palaidoti ir sudeginti, ir nedeginti.

Počepo kultūra. I–III a. baltų kultūra, kurios gyventojai iš pradžių gyveno prie Desnos. V. Sedovas mano, kad ji Desnos baseine susidarė dėl vietinių Juchnovo kultūros genčių sąveikos su toje pačioje teritorijoje apsigyvenusiais Zarubincų kultūros žmonėmis. Apie II–III a. ji atėjo į aukštutinės Okos regioną. Dėl vietinio ir ateivių elementų sąveikos aukštutinės Okos regione III–IV a. sandūroje susikūrė nauja Moščino baltų kultūra, kuri gyvavo iki VIII a. pradžios. Keltina prielaida, kad Moščino kultūros susidaryme dalyvavo iš motininės Galindos atėję galindai.

Polemonas II (Markas Antonijus Polemonas Pitadoras, 12 / 11 m. pr. Kr. –74). Paskutinis Ponto karalius (23 ar 37–64). Kaip Romos vasalas valdė Bosforą ir Kilikiją. Priklausė Marko Antonijaus genealoginiam medžiui, ir tai buvo priežastis, dėl kurios 64 metais Neronas pareiškė pretenzijas į Ponto sostą ir jį aneksavo. G. Beresnevičius mano, kad Polemono II istorija ir jo bėgimas nuo Nerono gali būti mūsų Palemono legendos istorinis pamatas.

Popėja Sabina Jaunesnioji (apie 30–32–62). Romos visuomenėje buvo pripažinta gražuolė – apie jos rūpinimąsi grožiu sklandė legendos. Pasakojama, kad, norėdama išlaikyti grožį, kasdieną maudėsi asilių piene. Jos plaukai buvo Nerono apdainuoto gintaro spalvos ir ji, pasak Tacito, buvo viena iš trijų madingiausių Romos spalvų. Iki vedybų su Neronu buvo ištekėjusi du kartus: už prefekto Rufrijaus Krispino ir už būsimo imperatoriaus Otono. 58 metais pasirodė Nerono aplinkoje. Manoma, kad dėl Popėjos Sabinos intrigų 59 metais buvo nužudyta Nerono motina Agripina, o 62 metais – pirmoji Nerono žmona Oktavija. 62 metais tapo Nerono žmona, 63 metais metais gimė mergaitė, tačiau po 4 mėnesių mirė. Manoma, kad ji 65 metais, besilaukianti antrojo vaiko, tragiškai mirė nuo įtūžusio Nerono spyrio.

Priešistorė. Senesnioji žmonijos raidos dalis, apimanti laikotarpį maždaug nuo 2 milijonų metų iki atsirandant raštui, dokumentuojančiam istorinius įvykius. Tyrinėjimai šioje srityje atliekami daugiausia archeologiniais metodais; dažnai jie nukreipti į valstybių, tautų, kultūrų kilmės problemą. Lietuvoje priešistore laikomas laikotarpis iki valstybės susikūrimo. Šį terminą nacionalinėje istoriografijoje įtvirtino J. Puzinas.

Prūsai. Nuo IX a. antrosios pusės prūsais vadinamų aisčių genčių junginys, gyvavęs pietrytinėje Baltijos jūros pakrantėje ir kalbėjęs prūsų kalba. Prūsų žemes sudarė Barta, Galinda, Kulmas, Liubavas, Notanga, Nadruva, Pagudė, Pamedė, Sasna, Semba, Varmė. Prūsų kultūrai būdingas mirusiųjų deginimo paprotys, kapai su žirgais. Prūsų kultūra artimai susijusi su Vidurio Europos kultūra. Dėl prekybos gintaru jau nuo II a. prasidėjo Sembos kultūros pakilimo laikotarpis. V–IX a. užsimezga ryšiai su skandinavais, aktyvėja prekyba. Nuo VII ar VIII a. pradžios į Pavyslį veržėsi slavai. IX–XII a., nepaisant svetimtaučių išpuolių, klesti prūsų materialinė ir dvasinė kultūra. Žemėse gausu gamybos ir prekybos centrų, įtvirtintų medinių pilaičių,

kunigaikščių bei karių kapų, kuriuose randama turtingų papuošalų, ginklų, žirgo aprangos reikmenų. Svarbiausius visuomenės klausimus sprendė vaida – kiekvienos žemės vyrų susirinkimas. Įtakingiausi vaidoje buvo genčių vadų palikuonys, kuriuos nuo XIII a. vadino vitingais. Nuo IX a. prūsus ėmė puldinėti vikingai, o nuo X a. – lenkų kunigaikščiai. Tačiau prūsai išliko nepriklausomi ir 1161 metais sutriuškino didžiulę lenkų kariuomenę. 1226 metais Mozūrų kunigaikštis Konradas kovai su prūsais pasikvietė Kryžiuočių ordiną. 1231–1274 metais vyko kryžiuočių ir prūsų karas. XIII a. pabaigoje prūsai buvo nukariauti, jų žemes kolonizavo vokiečiai. Prūsų žemėse susikūrė teokratinė Kryžiuočių ordino valstybė. Per kovas daugybė prūsų žuvo, dalis pasitraukė į Lietuvą. Ilgiausiai prūsai išliko Semboje. Manoma, kad paskutiniai prūsai, mokėję prūsiškai, išmirė XVIII a. viduryje.

Pševorsko (lugijų) kultūra. Gyvavo nuo II a. pr. Kr. pabaigos – V a. po Kr. pradžios dabartinės Lenkijos ir gretimose dabartinės Ukrainos teritorijose, rytuose siekė Bugo baseiną ir Dniestro aukštupį. Gyvenvietės neįtvirtintos. Statė antžeminius stulpinės konstrukcijos pastatus, retai – pusiau žemines. Sudegintus mirusiuosius laidojo plokštiniuose kapinynuose. Mirusieji laidoti urnose arba paprastose duobėse. Palaikai švariai išrinkti, kai kurios urnos uždengtos akmeniu, puodo šuke ar skydu. Skiriamuoju kultūros bruožu reikėtų laikyti itin platų geležies naudojimą visose srityse – darant ginklus ir papuošalus. Po I a. lugijų kapuose nemaža Romos importo, kuris čia atsirado dėl Gintaro kelio, kuris ėjo ir per jų teritoriją. Pševorsko kultūra dar kitaip vadinama lugijų kultūra, nes antikos autoriai mini Pševorsko kultūros teritorijoje gyvenusius germanų lugijus. Sovietiniais laikais Pševorsko kultūra buvo tapatinama su slavais dėl jos teritorijoje pasitaikančių pusiau žeminės tipo pastatų, kurie vėliau tapo skiriamuoju slavų bruožu.

Ptolemėjas (**Ptolemėjas**) **Klaudijus** (apie 90 – apie 168 m.). Graikų geografas, astronomas ir astrologas. Jo veikalas „Geografija“ apibendrino graikų ir romėnų geografijos žinias. Aprašė apie 8000 geografinių to meto pasaulio vietų ir nurodė jose gyvenusias tautas.

Raiteliai. Privilegijuotas Romos gyventojų sluoksnis, kuriam priklausė ne tik kariai, bet ir stambiųjų amatininkų dirbtuvių savininkai bei palūkininkai. I a. pr. Kr. pabaigoje raitelių luomas tapo paveldimas. Iš raitelių skirdavo kariuomenės vadovybę, provincijų valdininkus.

Romovė (Romuva, Romow). Prūsų ir kitų baltų religinio kulto centras. 1326 metais Prūsijos kronikininkas Petras Dusburgietis rašė: „Nadruvoje buvo vieta, kurią vadino Romuva, gavusi savo vardą nuo Romos, o ten gyveno žmogus, vadinamas kriviu, kurį gerbė kaip popiežių.“ Pagrindinę Romuvą Nadruvoje, tikėtina, buvus prie Auksinės ir Didlovos upių santakos buvusio Aukskalių piliakalnio. Šioje vietoje dar minimi Romovupių ir Krivučių kaimai.

Rikojotas. Prūsų kulto vieta. XVI a. pirmojoje pusėje aprašė Simonas Grunau (~1470–1529). Ją 521 metais įrengė Krivių kirvaitis Brutenis ir jo brolis Videvutis. Rikojote augęs amžinai žaliuojantis ąžuolas, kurio nišose stovėjo trijų dievų – Perkūno, Patrimpo ir Patolo – atvaizdai. Šventvietės įkūrimas susijęs su Brutenio religine reforma. Ji Prūsijoje uždraudė aukoti „kitiems dievams” ir pašalino iš panteono moteriškąsias dievybes. Rikojote Brutenis ir Videvutis, pasiaukodami dievams, susidegino.

Saksas Gramatikas (Saxo Grammaticus, apie 1150–1220 m.). Danų istorikas, teologas ir „Danų istorijos“ (Gesta Danorum) autorius. Papildo Jordano žinias apie IV a. gotų karaliaus Hermanariko žygius aisčių žemėje. Nemažai pasakoja apie vikingų epochos (IX–XI a.) vakarų baltus. Naudojosi žodine vikingų kūryba – sagomis, legendomis ir jas užrašė „Danų istorijose“, tačiau sakoma, kad jos turi istorinį pagrindą. Taip žodinė vikingų kūryba perėjo į rašytinius šaltinius.

Sarmatai (lot. Sarmatae). Bendras genčių, gyvenusių nuo III a. pr. Kr. iki IV a. po Kr. stepėse tarp Tobolo ir Dunojaus, pavadinimas. Sarmatų istoriją mėginama sieti su Herodoto sauromatais. Sarmatai pamažu tapo

aktyvi politinė jėga. II a. pr. Kr. jie kartu su skitais kovojo prieš Diofantą, dalyvavo Bosforo dinastiniuose karuose. Apie 180 metus pr. Kr. sarmatai nugalėjo skitus. 170 metais pr. Kr. sarmatų valdovas Gatalas prisijungė prie Mažosios Azijos valstybėlių sąjungos. I a. pr. Kr. sarmatai tapo Ponto karaliaus Mitridato VI sąjunginininkais kovose su Roma. Nuo tol buvusi Skitijos teritorija pradėta vadinti Sarmatija.

Saulės kultas (heliolatrija). Personifikuoto Saulės vaizdinio garbinimas. Šis kultas būdingas pirmykštės ir vėlesnėms politeistinėms religijoms. Soliarines dievybes turėjo egiptiečiai (Ra, Horas), babiloniečiai (Šamašas), iraniečiai (Mitra), graikai (Melijas, Apolonas), slavai (Dažbogas). Saulės dievybę turėjo ir senovės baltai; tai liudija daugelis istoriografinių šaltinių, folkloras, papročiai. Saulės kulto atributais laikomi gintaro skrituliai, randami neolito pabaigos archeologiniuose paminkluose.

Seneka (Lucijus Anėjus Seneka, 4 m. pr. Kr.–65). Romėnų filosofas stoikas, dramaturgas, valstybės veikėjas ir gamtos tyrinėtojas. Politiniame gyvenime tapo žinomas apie 37 metus valdant imperatoriui Kaligulai. 41 metais jis iki gyvos galvos ištremtas į Korsikos salą, bet Agripina, Klaudijaus žmona, jį grąžino ir nuo 49 metų drauge su Buru buvo Nerono mokytojai ir auklėtojai. 62 metais mirė Buras. Greitai nemalonėn pateko ir Seneka – jam, įtariant dalyvavus Pizo sąmoksle, buvo įskyta nusižudyti. 65 metais jis nusižudė.

Sestercijus (lot. sestertius). Smulkus Romos laikų piniginis vienetas, atitinkantis 2,5 aso. Iš čia ir kilęs pavadinimas – **semis** „pusė“ ir **tres** „trys“ ir reiškia du su puse. Iš apyvartos išimtas III–IV a. sandūroje, kai Diokletianas įvykdė piniginę reformą.

Severai. Romos imperatorių dinastija (193– 235). Dinastijos pradininkas – Septimijus Severas (193–211), Karakala (211–217), 211–212 metais – drauge su Geta, Heliogabalas (Elagabalas) – 218–222, Aleksandras Severas – (222–235).

Sėliai. Aisčių gentis. Jos teritorija šiaurėje siekė Dauguvą, apėmė Aiviekstės baseiną, vakaruose tęsėsi iki Lėvens upės, o pietuose apėmė Šventosios aukštupį. Sėlių žemės buvo apgyvendintos nevienodai – tankiau gyventa prie Dauguvos. Gentis išsiskyrė V a. ir gyvavo iki XIII a. Tyrinėtų paminklų nėra daug: Visėtiškės, Degučiai, Norkūnai, Astravas. Sėliai mirusiuosius ilgą laiką laidojo nedegintus pilkapiuose. Įkapės negausios. Vyrams dėti siauraašmeniai pentiniai kirviai, ietys, dažniausiai su įtveriamais ietigaliais, platūs kovos peiliai. Moterų kapuose iš darbo įrankių randama tik peiliukų ir pjautuvėlių. Ir vyrai, ir moterys nešiojo vytines antkakles užkeistais ir kūginiais galai, nuo IX a. – pasagines seges ir masyvias juostines ir įvijines apyrankes. Moterų įkapių komplektas vėlyvajame geležies amžiuje labai supanašėja su latgalių ir žiemgalių.

Simachas (lot. Quintus Aurelius Memmius Symmachus, mirė 525 arba 526 m.). Istorikas, filosofas. Žinoma, kad parašė neišlikusią septynių tomų Romos istoriją, kuria galėjo naudotis Jordanas „Getikoje“; nuo 485 metų konsulas, nuo 510 metų buvo Senato lyderis.

Skalviai. Aisčių gentis. Iš bendro baltų kamieno išsiskyrė V a. viduryje. Ji apėmė Jūros upės žemupį, pietuose ribojosi su Nadruva, rytuose – su aukštaičiais. Šilalės apylinkėse siekė žemaičius, šiaurės vakaruose – Lamatos gyventojus. Žymiausi tyrinėti paminklai – Greižėnų, Sodėnų, Vidgirių, Linkūnų, Kreivėnų kapinynai. V–VI a. skalviai mirusiuosius laidojo nedegintus plokštiniuose kapuose. Nuo VI a. ėmė plisti deginimo paprotys, ir iki X a. gyvavo du kūno parengimo laidojimui būdai. Deginti palaikai būdavo kruopščiai išrenkami iš laužo, kartais supilami į nedidelį karstelį-dėžutę arba suvyniojami į drobę. Degintuose kapuose įkapės kartais randamos sulaužytos. V–VII a. įkapės gausios, išliko ir kunigaikščių kapų. Kai kada tiek vyrų, tiek ir moterų kapuose randama nedidelių puodukų, rago apkalų, o nuo VI a. – avies ar ožkos dantų arba visa galva. Dažnai su mirusiuoju laidodavo žirgus (Vidgiriai). Nuo X a. kapuose gausiau randama ginklų. Drabužius vyrai ir moterys susegdavo lankinėmis, o nuo X a. – pasaginėmis segėmis keturkampiais ar aguoniniais galais. Moterys mėgdavo nešioti apgalvius ir kepuraites, gintarinių karolių vėrinius, įvijines apyrankes. Paminklai išlieka nepakitę iki XIII amžiaus.

Skitai. Bendras pavadinimas iranėnų kalbomis kalbėjusių genčių. Nuo VII a. pr. Kr. iki pirmųjų amžių po Kr. gyveno Juodosios jūros šiaurinėse stepėse. Skitiją sudarė klajoklių gentys ir sėslūs žemdirbiai, kurie gyveno Dniepro, Dniestro, Bugo pakrantėse. Svarbiausią vaidmenį vaidino skitai klajokliai, gyvenę tarp Dniepro ir Dono bei laikę visus kitus skitus savo vergais. Iš kaimyninių genčių jiems artimiausi buvo sarmatai. VI a. pr. Kr. Skitija buvo didelė politinė jėga. Skitų kariai nešiojo bronzinius vietinės ir graikų gamybos šalmus, žvyninius šarvus ir kojų šarvus. Buvo ginkluoti apskritais, keturkampiais ir ovaliais skydais. Būdingi lankai ir strėlės su geležiniais ir žalvariniais antgaliais. Jų ietys buvo iki 2 m ilgio su geležiniais antgaliais. Kalavijai trumpi su ištisine geležine rankena, dažnai puošta auksu bei žvėrių atvaizdais. Būtinas skito atributas – peilis lenkta nugarėle ir kauline rankena. Žirgo apranga – kamanos su žalvariniais ar geležiniais žąslais bei išraiškingais laužtukais, antkrūtiniai su varpeliais ir minkšti balnai – taip pat puošta žalvarinėmis, sidabrinėmis ar auksinėmis plokštelėmis su žvėrių atvaizdais. Apie V a. pr. Kr. skitų visuomenė pergyveno karinės demokratijos laikotarpį. Nuo IV a. pr. Kr. skitus ėmė puldinėti sarmatai. III a. pr. Kr. pabaigoje – II a. pr. Kr. Skitijos teritorija labai sumažėjo, skitai gyveno tik Kryme ir Dniepro žemupyje. Nuo I a. po Kr. skitai ir sarmatai pasidarė lygūs, vėliau skitais imti vadinti gotai.

Slavai. Indoeuropiečių dalis, kalbanti slavų kalbomis. Didžiausia Europoje etninė bendrija. Skiriamos trys grupės: rytų, vakarų, pietų. Nuo I tūkst. vidurio slavai pasklido po Centrinę ir Rytų Europą. Vakaruose jie pasiekė liniją Elbės žemupys – Adrijos šiaurinė pakrantė, rytuose Volgos aukštupys – Dnepro žiotys, šiaurėje Suomijos įlanka, Ladogos ir Onegos pietrytinės pakrantės, pietuose Peloponesą, Kretą, Mažąją Aziją. Ypač intensyviai jie plito per vadinamąją Didžiąją slavų migraciją (VI–VII a). Slavų plitimą Europoje I tūkst. pabaigoje ir II tūkst. pradžioje sustabdė germanų ekspansija ir mongolų užkariavimai. XV a. žlugus mongolų–totorių priespaudai, slavai vėl ėmė plisti. XVI–XIX a. jie apgyvendino beveik visą Rytų Europą ir išplito Azijoje (Sibire, Šiaurės Kaukaze, Tolimuosiuose Rytuose). Tuo metu plito vien rytų slavai. Visi likę laisvi pietų ir vakarų slavai, išskyrus Lenkijos karalystę, XIV–XVI a. buvo pavergti turkų ir vokiečių. Slavų etninė diferenciacija buvo gerokai vėlesnė nei baltų ir germanų. I tūkst. antrojoje pusėje susikūrė pirmosios slavų valstybės. Kunigaikščio Savo valstybė (623–658 m.), Karantanija (VII–XI a.), Bulgarijos I valstybė (681–969 m.), Moravijos didžioji kunigaikštystė (IX a.), Kijevo Rusia (IX–XII a.), Chorvatija (IX–XVI a.), Čekų (Prahos) kunigaikštystė (895–1085 m.), Duklia, Zeta, Juodkalnija (X–XII a.), Serbijos kunigaikštystė (X a.), Lenkija (960–1795 m.), Venedų valstybė (1044–1129 m.). VIII–XI a. paplito krikščionybė, pradėjo formuotis dauguma tautybių, davusių pradžią dabartinėms tautoms. Dėl vėlyvo slavų skaidymosi iki šiol išliko palyginti didelis etninis ir kalbinis slavų bendrumas.

Sovijaus mitas. Jono Malalos (apie 491–578) kronikoje „Chronografija“ slaviškos redakcijos (1261 m.) legendoje aprašomi trys mirusiųjų laidojimo būdai – žemėje, medyje ir ugnyje. Kaip pats geriausias išskiriamas mirusiųjų deginimas. Sovijus apibūdinamas kaip sielų vedlys į pragarą. Pasak legendos užrašytojo, Sovijus mirusiųjų deginimo paprotį paskleidęs, kad žmonės aukotų Andajui, Perkūnui, Žvorūnai ir Teliaveliui, o šis paprotys neva atėjęs iš graikų. Tai vienas seniausių baltų mitologijos šaltinių, apibūdinantis dievų panteoną ir mirusiųjų deginimo papročio atsiradimą.

Spartako sukilimas. Paskutinis iš trijų didžiųjų vergų sukilimų prieš Romą. Įvyko 74–71 metais pr. Kr.

Strabonas (~64–63 m. pr. Kr. –24 m. po Kr.). Graikų geografas, istorikas ir filosofas. 7 m. pr. Kr. parašė „Geographica“, kurioje aprašė visą tuo metu graikams žinomą pasaulį. Paskutinis leidimas pasirodė po 23 metų. Originalų nėra išlikę, bet veikalas mus pasiekė per Bizantijos ir viduramžių Europos rankraščius.

Substratas (patiesalas, pagrindas). Vietinė, senoji, kultūra, išstumta kultūros atėjūnės, bet ją paveikusi arba vietinės senosios kultūros pėdsakai naujai susiformavusioje kultūroje.

Sudinai (sūduviai, jotvingiai). Aisčių gentis. Po aisčių ankstyviausias istorijos šaltiniuose paminėtas tautovardis. Sudinus II a. antrosios pusės pradžioje greta galindų mini Ptolemėjas. Sudinus jis paminėjo dar kartą, kai aprašė Didžiosios Germanijos tautas. Čia jie lokalizuojami netoli Dunojaus, jo kairiajame krante, priešais romėnų Noriko provinciją. Sudinų, arba sūduvių, šiaurinis arealas – pietinė Užnemunė ir dešinysis Nemuno krantas tarp Merkio pietuose ir Strėvos šiaurėje bei Aukštadvario apylinkių šiaurės rytuose. Jotvingių paminklai išsiskiria IV a. antrojoje pusėje ir žinomi iki VII a. iki Pripetės ir Bugo. Vėlyvajame geležies amžiuje jotvingių teritorija sumažėjo: dešiniajame Nemuno krante atsiranda lietuviškų pilkapių. Tuo pačiu metu jotvingiai skilo – atsirado trys grupės: sūduviai, dainaviai, poleksėnai (poleščiukai). Pirmieji jotvingiai mirusiuosius laidojo nedegintus pilkapiuose. Dažniausiai po vieną. Virš mirusiojo sukraudavo ovalų grindinį ar akmenų krūsnis. Įkapių mažai. Nuo V a. paplito deginimo paprotys. Sudeginti palaikai laidoti negiliose duobėse po sampilu arba pačiame sampile, apdėti akmenimis. X–XIII a. jotvingius puldinėjo Lenkijos ir Rusios kariaunos. 1278–1283 metais Kryžiuočių ordinas sunaikino svarbiausius jotvingių centrus. XIV a. jotvingiai išnyko – dalį išnaikino kryžiuočiai, kiti pasitraukė į Lietuvą ir asimiliavosi.

Svebai. Germanų gentis, priklausiusi Oderio grupei (svebai, markomanai, kvadai, langobardai, semnonai).

Šimkūnaitė Eugenija (1920–1996). Habilituota gamtos mokslų daktarė, garsi gydytoja, žolininkė, etnografė. Nagrinėjo tradicinę mediciną.

Šlioceris Augustas Liudvikas (1735–1809). Vokiečių istorikas ir filosofas. „Visuotinės Skandinavijos istorijos“ (1771) autorius. Apie 1113 metų Nestoro rašyto metraščio „Senųjų laikų pasakojimas“ nuorašo vertėjas, komentarų autorius ir leidėjas (1802–1809). Paskelbė normanistinę teoriją, kuri teigia, kad Kijevo Rusios valstybės kūrėjai buvo normanai-vikingai (variagai). A. Šlioceris, be kita ko, diegė racionalizmo idėjas istorijos moksle: metraščiuose ar kronikose esančias legendas vertino skeptiškai arba tiesiog atmetė, sakydamas, kad jos neturi protingo pamato.

Šmidas Volfgangas (W. P. Schmid, 1929–2010). Vokiečių kalbininkas, tyrinėjo indoeuropiečių kalbotyros problemas ir baltų kalbas. Vienas iš teorijos apie Senosios Europos hidronimijos centrą baltų kraštuose, pradininkų. Pagal V. Šmidą baltų kalbos sudaro savotišką indoeuropiečių centrą.

Tacitas (Publijus Kornelijus Tacitas, 56–117). Romos rašytojas, istorikas, politinis veikėjas. Reikšmingiausi jo veikalai yra „Germanija“ (parašyta apie 98 m.), keturiolikos knygų „Istorijos“ ir šešiolikos knygų „Analai“.

Tautų pavasaris. 1848–1849 metais Europoje vykusios revoliucijos. Bendresne prasme ši sąvoka vartojama kaip nacionalinių judėjimų gimimas XIX amžiuje.

Teodorikas. Rytų gotų karalius (apie 454–526-08-26). 488 metais įsiveržė į Italiją, 493 metais nuvertė jos karaliumi pasiskelbusį Odoakrą ir įkūrė ostgotų valstybę su sostine Ravena. Kasiodoro sudarytame Teodoriko raštinės dokumentų rinkinyje „Įvairenybės“ yra paskelbtas jo laiškas, rašytas aisčiams (tarp 523–526 metų), kurių pasiuntiniai apie 523 metus buvo atvykę pas Teodoriką ir atgabenę valdovui dovanų gintaro.

Titas (Titas Flavijus Vespasianas, 79–81). Romos imperijos imperatorius. Per jo valdymą išsiveržė Vezuvijus, po pelenais palaidojęs Pompėją ir Herkulanumą. Daug lėšų skyrė maro epidemijos, Vezuvijaus išsiveržimo ir 80 metų Romos gaisro padariniams likviduoti. Titas užbaigė ir iškilmingai 80 metais atidarė Flavijų amfiteatrą, kuris tik nuo XI a. vadinamas Koliziejumi.

Trakai. Bendras indoeuropietiškų genčių pavadinimas, kurių kalba artima ilyrams. XII a. pr. Kr. – VII po Kr. gyveno Balkanų pusiasalio šiaurės rytuose ir Mažosios Azijos šiaurės vakaruose. Žymiausios gentys – getai, besai, dakai, odrisai, tribalai. I tūkst. pr. Kr. pirmojoje pusėje trakų gentyse ėmė irti gimininė santvarka. IV a. pr. Kr. trakai kartu su ilyrais sudarė sąjungą prieš Makedoniją, bet 342 metais pr. Kr. pietinę Trakiją užgrobė Pilypas II. Nuo 323 iki 281 metų pr. Kr. buvo Lisimacho valdžioje. Po jo mirties atgavo nepriklausomybę.

Nuo III a. pr. Kr. pabaigos Egėjo jūros trakų pakrantę valdė Ptolemėjai, vėliau atsikovojo Makedonijos karalius Pilypas V. Po trečiojo Makedonijos karo (171–168 m. pr. Kr.) trakai išsilaisvino iš Makedonijos kontrolės. Nuo I a. pr. Kr. pradžios buvo sudarę sąjungą su Mitridatu VI Eupatoru. Po pralaimėto trečiojo Mitridato karo (74–63 m. pr. Kr.) pateko į romėnų įtaką. 60–45 metais pr. Kr. šiaurines trakų gentis suvienijo dakų valdovas Burebistas. I a. pr. Kr. ši sąjunga, vadovaujama dakų, išsilaikė, o didžiausią galybę pasiekė valdant Decebalui. 46 metais pagrindinė trakų teritorija tapo Romos provincija. Dakų teritoriją Romos provincija pavertė Trajanas (106 m.), bet Marko Aurelijaus valdymo laikais faktiškai tapo nepriklausoma. Per Didįjį tautų kraustymąsi trakai susimaišė su kitomis gentimis ir tapo bulgarų, rumunų ir kitų tautų kūrimosi vienu iš komponentų. J. Basanavičius manė, kad iš trakų–frygų yra kilę lietuviai ir latviai.

Tušemlios–Bancerovo kultūra. Rytų baltų kultūra. Gyvavo tarp I tūkst. po Kr. vidurio ir trečiojo ketvirčio ankstesnės Dniepro–Dauguvos kultūros srityje ir Brūkšniuotosios keramikos kultūros srities dalyje. Vakaruose siekė Neries, Nemuno bei Ščiaros aukštupius, rytuose – Sožos baseiną. Pavadinta dviejų piliakalnių vardais – Bancerovo (prie Minsko) ir Tušemlios (prie Smolensko). Kultūrai būdingos neįtvirtintos gyvenvietės ir nedideli, kartais stipriai įtvirtinti piliakalniai–slėptuvės. Aikštelių pakraščiais statyti ilgi stulpinės konstrukcijos pastatai su keletu patalpų. Gyventojai vertėsi žemdirbyste ir sėslia gyvulininkyste, buvo išplėtoję kalvystę ir spalvotųjų metalų apdirbimą. Mirusiuosius degino ir laidojo plokštiniuose kapuose šalia gyvenviečių. VIII a. pradžioje ją, rusų archeologo E. Šmidto teigimu, „užklojo“ vakarų baltai, kurie greičiausiai atėjo iš Latgalos pusės ir sukūrė vakarų baltų, arba aisčių Krieva, vadinamą etninį junginį. X a. pabaigoje ir XI a. pradžioje prasidėjo slavizacijos procesas, ir Krieva virto krivičiais su baltišku substratu.

Urna. Keraminis laidojimo indas sudeginto mirusiojo palaikams laikyti. Lietuvoje paplitęs nuo ankstyvojo geležies amžiaus.

Užnemunės kultūra. I–V a. vakarų baltų (aisčių) kultūra. Šiaurinėje Užnemunės dalyje žinomi plokštiniai kapai su griautiniais palaidojimais, šiaurės rytuose – pilkapiai su akmenų vainikais (Pažarstis), pietvakariuose – pilkapiai su žemių sampilais ir degintiniais kapais (Rudamina), Pietinėje Užnemunėje žinoma akmenimis apdėtų griautinių kapų (Delnica, Radastai–Aleknonys). Užnemunės laidojimo paminklai turi tik šiam regionui būdingų bruožų. Šiaurės rytų Užnemunės pilkapiai, lyginant juos su Žemaitijos pilkapiais, yra mažesni, mažiau juose ir kapų – 1 arba 2. Pietvakarių Užnemunės pilkapiai iš akmenų su degintiniais kapais priklauso platesniam regionui, paplitusiam Lenkijos šiaurės rytuose. Pastaruoju metu G. Grižo, A. Bitner-Vrublevskos, M. Michelberto darbai rodo, kad nuo I a. pabaigos – II a. pradžios į Užnemunės teritoriją skverbėsi galindų kultūra.

Vakarų baltų pilkapių kultūra. Gyvavo 1600 / 1500 m. pr. Kr. – I a. po Kr. pradžioje. Paplitusi nuo Pamario iki Ventos upės, apėmė Pamarį, Mozūrų ežeryną, Sembą ir Lietuvos bei Latvijos pajūrį iki Ventos. Ankstyvajame laikotarpyje (1500–1300 / 1100 m. pr. Kr.) mirusiuosius laidojo nedegintus. Vėlyvajame laikotarpyje (po 1100 m. po Kr.) mirusiuosius kremuodavo ir pelenus supildavo į keramines urnas. Ši tradicija išliko iki ankstyvojo geležies amžiaus (VI–I a. pr. Kr.) pabaigos. Genetiškai susijusi su Pamarių kultūra, kuri driekėsi nuo Gdansko įlankos iki Ventos.

Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra. I–V a. aisčių kultūra. I a. po Kr. Lietuvos pajūryje pakito laidosena: įsigalėjo plokštiniai kapai, kuriuose mirusieji būdavo laidojami nedeginti. Tačiau išliko stiprios Vakarų baltų pilkapių kultūros tradicijos: kapas būdavo juosiamas akmenų vainiku ir jungiamas su gretimais kapais. Pamažu iš pailgo akmenų vainiko antkapio susidarydavo „bičių korį“ primenantis tinklas. Tokių kapinynų arealas šiaurėje siekia Šventąją, rytuose – Salantų apylinkes ir Jūros upės aukštupį, pietuose – Minijos žiotis. Naujausi duomenys rodo, kad šiame areale rasta laidojimo paminklų. Iš kapinynų tyrinėjimų matyti, kad šios srities gyventojai jau I a. po Kr. buvo sukūrę savitą ir turtingą kultūrą. Geopolitinė Lietuvos pajūrio

gyventojų padėtis lėmė, kad jie buvo glaudžiai susiję su pažangiausia to meto civilizacija – Romos imperija, palaikė ryšius su kitomis ryčiau ir šiauriau gyvenusiomis baltų gentimis bei kaimynine Skandinavija. Tai liudija gausūs kapų radiniai – darbo įrankiai ir ginklai: įmoviniai kirviai ir dalgeliai, ietys su geležiniais įmoviniais ietigaliais, skydai; papuošalai (kepuraitės, puoštos žalvarinėmis plokštelėmis, trimitinės antkaklės, akinės ir profiliuotos segės ir kt.). Ypač gausu šios kultūros kapuose miniatiūrinių puodelių, bronzinių Romos imperatorių monetų. Kaip ir Semboje, kartu su žmogumi dažnai laidotas jo žirgas.

Veidinių arba Antropomorfinių urnų kultūra. Gyvavo nuo VII–VI a. pr. Kr. iki naujosios eros pradžios Rytų Pamaryje – tarp Vyslos ir Persantės. Šios kultūros žmonės sudegintus mirusiuosius laidojo žemuose pilkapiuose, o palaikus supildavo į urnas. Jos rūpestingai nulipdytos, ir ant jų reljefiškai pavaizduoti žmogaus veido bruožai: akys, nosis, burna, ausys. Molinis urnos dangtelis primena kepuraitę, o peteliai yra žmogaus pečiai. Į „ausis" kartais įkabinami auskarai, pavaizduojama antkaklė, smeigtukas. Tokiuose kapuose retkarčiais randama papuošalų, ginklų, diržo sagčių. M. Gimbutienė veidiniu urnų kultūrą laikė baltiška. Pereito šimtmečio ketvirtajame dešimtmetyje vokiečių archeologai primygtinai priskyrė germanams – burgundams, bastarnams. Dabar kai kurie vokiečių tyrinėtojai baltams skiria Rytų Pamarį (tarp Vyslos ir Persantės).

Vespasianas (Titas Flavijus Vespasianas, 69–79). Pasižymėjo reformomis, karo žygiu prieš Judėją ir pradėjo statyti Flavijų amfiteatrą.

Vėlyvasis paleolitas. Paskutinė paleolito (gr. palaios – senovinis + lithos – akmuo – senasis akmens amžius) epocha. Prasidėjo prieš 40–35 tūkst. metų ir baigėsi IX–VIII tūkst. pr. Kr. Neoantropo, arba kromanjoniečio, epocha siejama su Orinjako, Soliutrė, Madleno kultūromis. Lietuvoje truko nuo XI iki VIII tūkst. pr. Kr.

Viatičiai. Slavų genčių junginys, nuo VIII a. pradžios ėmęs kolonizuoti Okos aukštupio ir vidurupio baseiną, kur gyveno rytų galindai – Moščino kultūros žmonės. Vertėsi žemdirbyste ir gyvulininkyste. IX–XI a. mokėjo duoklę chazarams, gyveno be kunigaikščių, apie jų miestus nieko nežinoma. Viatičiai buvo pagonys. XII a. jie užmušė krikščionių misionierių Kušką Pečerskį. Mirusiuosius degindavo, o vėliau laidodavo nedideliuose pilkapiuose. Nešiojo antkakles, kurių tradicija, kaip manoma, perimta iš baltiškų Moščino kultūros žmonių.

Videvutis. Legendinis VI a. prūsų karalius, karo vadas. Kartu su savo vyresniuoju broliu Krivių krivaičiu Bruteniu parengė įstatymus ir juos paskelbė prie Balgos pilies. Įstatymai nustatė visų Prūsijos laisvųjų gyventojų teisinę lygybę, uždraudė be sutarties versti žmones dirbti kitų naudai, bajorystę pripažino geriems kariams „vikriems raiteliams".

Viduriniai amžiai. Žinoma daug vidurinių amžių pradžios ir pabaigos versijų. Galima rasti, kad viduriniai amžiai prasidėję, kai 330 metais sostinė buvo perkelta į Konstantinopolį ar nuo pagonybės uždraudimo Romos imperijoje 380 metais. Esama teiginių, kad vidurinių amžių pradžia sietina su 410 metais, kai Alariko vadovaujami gotai užėmė Romą. Taip pat įvairių nuomonių žinoma ir apie vidurinių amžių pabaigą – Bizantijos žlugimas 1453 metais, spaudos pradžia 1450 metais, reformacijos pradžia ir Martyno Liuterio 1517 metų tezės. Dažniausiai viduramžių pradžią žymi Romos imperijos sunykimas 476 metais, o pabaigą – Amerikos žemyno atradimas 1492 metais. Taip pat dažniausiai vidurinių amžių epocha skirstoma į tris laikotarpius – ankstyvieji viduramžiai (V a. vidurys – XI a. pradžia), brandieji viduramžiai (XI a. pradžia – XIV a. pradžia), vėlyvieji viduramžiai (XIV a. pradžia – XV a. antroji pusė).

Vielbarko kultūra. Geležies amžiaus kultūra, gyvavusi nuo I iki V a. Buvo paplitusi nuo Vyslos žiočių ir apėmė visą Lenkijos Pamarį, vėliau ir vakarinę Ukrainą. Skiriami du jos gyvavimo laikotarpiai: ankstyvoji Lubovidzės ir vėlyvoji Cecelės. Pradiniame etape buvo paplitusi Pamaryje, po 150 metų prasidėjo kėlimasis į dešinįjį Vyslos krantą, o 220–260 metais Vielbarko žmonės migravo Juodosios jūros link. Pagal tradicinę sampratą Vielbarko kultūra susiformavo toje vietoje, kurioje gyvavo Oksyvo kultūra (II a. pr. Kr. – I a.), ir ta pati

tradicija ją skiria germanams. Teigiama, kad jai galėjo priklausyti gotai, gepidai, venedai ir rugijai. Pastaruoju metu jos etninė istorija traktuojama kitaip – manoma, kad Vielbarko kultūra gali būti skirtina vakarų baltams – aisčiams. Tarp 220 ir 260 metų Vielbarko kultūros žmones iš Pamario išstūmė germanai – vadinamieji Dembčino kultūros žmonės.

Vieloviejskis Ježis (Wielowiejski Jerzy, 1922–2006). Žymus lenkų archeologas.

Vijūkas-Kojelavičius Albertas (1609–1677). Lietuvių istorikas, 1650 metais pirmojoje spausdintoje „Lietuvos istorijoje“ (Historia Lituaniae) pagrindė lietuvių kilmės iš herulų teoriją.

Vikingai. Skandinavijos gyventojai, VIII–XII a. garsėję karo žygiais. Norvegai ir danai, dažniausiai puldinėję Vakarų Europos gyventojus, vadinami normanais. Švedai, plaukę į Rytus – Pabaltijį, Kijevo Rusią, dar vadinami variagais.

Volkaitė-Kulikauskienė Regina (1916–2007). Lietuvių archeologė, habilituota humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos mokslų akademijos narė – korespondentė. 1936 metais baigė Kėdainių gimnaziją. Studijavo Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetuose (1936–1940). Tyrinėjo IX–XII a. baltų dvasinę ir materialinę kultūrą, lietuvių etnogenezę, senovės lietuvių drabužius ir papuošalus. Ištyrinėjo apie 30 archeologijos paminklų. Žymiausi – Maišiagalos piliakalnis (1971–1973 m.), Narkūnų piliakalnis (1976–1978 m.), Kernavės piliakalniai – Mindaugo Sostas ir Pilies kalnas (1979–1983 m.), Rusių Rago pilkapynas (1963–1964 m.) ir Čiobiškio pilkapynas (1964 m.). Parašė per 300 straipsnių ir kelias monografijas, 1979 metais ėmė leisti mokslinį tęstinį leidinį „Lietuvos archeologija“. Svarbiausios publikacijos: „Senovės lietuvių papuošalai“ (1958); „Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai“ (1958); „Lietuvos archeologijos bruožai“ (1961); „Kovos kirviai Lietuvoje ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu“ (1964); „Iš lietuvių etnogenezės“ (1981); „Lietuviai IX–XII amžiais“ (1970); „Lietuvio kario žirgas“ (1971); „Lietuvių etnogenezė“ (1987); „Punios piliakalnis“ (1974); „Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje“ (1978–1981); „Lietuvos archeologija“ (1979–1985); „Проблемы этногенеза и этнической истории балтов“ (1985); „Punia“ (1990); „Vakarų baltai: etnogenezė ir etninė istorija“ (1997).

Vulfstanas. Anglosaksų kilmės keliautojas ir pirklys, kurį karalius Alfredas Didysis (848–899) apie 893 metus išsiuntė į Baltijos jūros pietinę pakrantę. Orozijaus kūrinyje „Veikalas prieš pagonis“, kurį papildė Alfredas Didysis, atsirado Vulfstano papasakota istoriją apie kelionę į aisčių kraštą. Vulfstano pasakojime yra labai daug vertingų žinių apie aisčių gyvenamąją vietą, jų papročius, visuomeninę sanklodą.

Zarubincų kultūra. Geležies amžiaus archeologinė kultūra, datuojama nuo III a. pr. Kr. pabaigos iki I a. antrosios pusės, buvo paplitusi Dniepro aukštupio ir vidurupio baseine, Polesėje. Gyventojai vertėsi žemdirbyste ir sėslia gyvulininkyste, buvo neblogai įvaldę geležies metalurgiją ir kalvystę, spalvotų metalų apdirbimą. Kultūros savitumui įtakos turėjo keltai ir antikos pasaulis. Dėl jos etninės priklausomybės nesutariama: vieniems ji neabejotinai baltų kultūra (M. Gimbutienė, A. Tautavičius, M. Artamonovas, V. Sedovas), kitiems – slavų protėvių ir slavų kultūra (V. Chvoika, A. Spicynas, K. Jaždževskis, E. Machno, E. Maksimovas, L. Pobolis, P. Tretjakovas, V. Baranas, I. Vinokuras, D. Telegeninas, R. Terpilovskis, B. Rybakovas). Yra manančiųjų, kad ji galėjo būti germanų (P. Reinekė ir K. Takenbergas), dar kitiems ji siejasi su bastarnais ir keltais-ilyrais (K. Kasparova ir Ž. Dešeletas). Žymusis M. Ščiukinas manė, kad jie buvo Vidurio Europos gyventojai, patyrę keltų įtaką.

Žalvario (bronzos) amžius. Pirmasis žmonijos istorijos metalo laikotarpis – tarp akmens ir geležies amžių. Nustatyta, kad pirmieji žalvarį arba bronzą pradėjo apdirbti Tarpupio gyventojai VI tūkst. pr. Kr. IV tūkst. pr. Kr. spalvotoji metalurgija prasidėjo pietinėje Europoje ir Balkanuose. III tūkst. pr. Kr. ši technologija atėjo į Vidurio Europą. Mūsų kraštuose žalvario amžius datuojamas 2100–550 m. pr. Kr. ir skirstomas į

tris laikotarpius: ankstyvąjį (2100–1700 / 1600 m. pr. Kr.), senąjį (1700 / 1600–1100 m. pr. Kr.), naująjį (1100–550 m. pr. Kr.).

Žalvaris. Vario lydinys, kurio svarbiausias legiruojantis elementas yra cinkas. Cinkas sustiprina lydinį, daro jį plastiškesnį, atsparesnį dilimui. Žalvaris lengvai liejamas ir deformuojamas.

Žynys. Senovės politeistinių religijų dvasininkas. Pirmosiose žmonijos civilizacijose žynių kastos kompetencijai priklausė ne tik religijos, bet ir mokslo, meno, rašto, ateities būrimo dalykai.

Žemaičiai. Aisčių gentis. I–V a. buvusiame Pilkapių kultūros žemaitiškame areale ėmė keistis laidosena: nyko pilkapiai ir atsirado plokštiniai kapinynai. Žinomos keletas nuomonių dėl šio reiškinio priežasties: vieni mano, kad naujieji gyventojai ėmė plūsti iš šiaurės ir šiaurės rytų, kiti mano, kad „pražemaičiai“ buvę ne kas kita kaip Centrinės Lietuvos kultūros žmonės. Mat čia jau nuo pirmųjų dešimtmečių po Kr. laidota tik plokštiniuose kapuose. Reikia manyti, kad laidosenos kaita reiškė ir etnoso skyrimąsi. Nuo V a. antrosios pusės tarp Dubysos ir Šušvės rytuose, Jūros bei Varduvos vakaruose, Ventos vidurupio šiaurėje susiformuoja žemaičių gyventa teritorija. Geriausiai žemaičių kultūra pažįstama iš tyrinėtų kapinynų – Pagrybio, Požerės, Kaštaunalių, Mandžiorų, Žvilių, Žąsino, Bikavėnų, Upynos. Ankstyvesni kapai tarsi išmėtyti, o vėlesni susidėsto eilėmis. Iki XI a. žemaičiai savo mirusiųjų nedegino. Kremavimas čia ėmė plisti gana vėlai – tik XI amžiuje. Moterų kapuose darbo įrankių mažai, užtat gausu papuošalų – labiausiai mėgti smeigtukai (ypač kryžiniai), dažnai su grandinėlėmis, taip pat puošnios, dabintos žalvariu kepuraitės. Skaras ir sijonų pakraščius puošė žalvarinėmis skardelėmis ir įvijomis. Vyrams į kapus dėta po 2–3 ietis, įmovinį kirvį, platųjį kovos peilį, kalaviją. Iš papuošalų vyrai labiau mėgo seges su pririštu gintaro karoliuku. Nešiojo masyvias apyrankes su plonėjančiais galais, galvas puošė odinėmis, žalvariu dabintomis juostomis. Dažnai laidoti su diržais, puošniu apavu. Žemaičių pietvakarinėje dalyje gyvavo paprotys mirusįjį laidoti su žirgo galva ir kojomis.

Žiemgaliai (Žemgaliai). Aisčių gentis. Nuo V a. jos gyventa sritis tarp Ventos vakaruose ir Mūšos rytuose, nuo Rygos šiaurėje iki dabartinių Šiaulių ir Panevėžio rajonų šiaurinių ribų pietuose. Vėlyvajame geležies amžiuje žiemgalius iš Rygos įlankos išstumia lyviai, bet teritorijos kiek prasiplečia pietų kryptimi ir išlieka iki kalavijuočių užkariavimo XIII a. Žymiausieji tirti kapinynai – Jauneikiai, Linksmučiai, Pamiškiai, Šukioniai, Pavirvytė–Gudai. Mirusieji laidoti plokštiniuose kapuose. Išskirtinis žiemgalių laidosenos bruožas – žiemgaliai per visą geležies amžių savo mirusiuosius laidojo tik nedegintus. Moterys ir vyrai guldyti priešingomis kryptimis. Nuo VII a. kapinynuose nusistovėjo tvarkingos kapų eilės. Žiemgalių kapuose nerandama žirgo ar raitelio aprangos detalių. Vyrams į kapus dėta nuo 3 iki 6 iečių, platieji kovos peiliai-kalavijai skersai mirusiojo kojų ar dubens, peiliai, vedegos, kirviai. Moterų darbo įrankiai negausūs: ylos, peiliukai lenktomis nugarėlėmis ir kaplys. Kapuose nerandama verpstukų. Papuošalų gausu. Moterys nešiojo apgalvius, galvos raištelius ar kepuraites, vėlesniame laikotarpyje dėvėjo po kelias antkakles. Drabužį susegdavo dviem smeigtukais, dažniausiai kryžiniais, su grandinėlėmis. Nešiotos įvijinės ir juostinės apyrankės, tačiau beveik nesipuošė žiedais ir karoliais. Vyrai drabužį susegdavo segėmis (pradžioje lankinėmis, vėliau – pasaginėmis), ant rankų mūvėjo stambias įvijines ir „kario“ apyrankes. XIII a. žinomos šešios žiemgalių žemės: Duobelė, Silenė, Sparnenė, Tėrvetė, Upmalė, Žagarė. Svarbiausios pilys – Daugmalė, Duobelė, Mežuotnė, Silenė, Tėrvėtė, Raktuvė, Sidabrė. Žinomi vadai – Viestartas, Nameisis. Šiaurės rytų žiemgalius XIII a. pirmojoje pusėje užkariavo Rygos vyskupas ir Kalavijuočių ordinas, o likusius XIII a. pabaigoje – Livonijos ordinas. Dalis žiemgalių buvo perkelta į kitas Livonijos sritis ir vėliau sulatvėjo, kai kurie pietiniai žiemgaliai pasitraukė į Lietuvą ir susiliejo su lietuviais.

Literatūra

1. Alekna D. Dar kartą apie Tacito aisčius. *Istorija*, 2010, t. 80, p. 3–20.
2. Aleksandravičius E. *Karklo diegas. Lietuvių pasaulio istorija.* Vilnius, 2013, p. 55–56.
3. Almgren O. *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte: mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Leipzig, 1923.
4. Andrzejowski J., Cieśliński A. Germanie i Baltowie u schylku starozytnosci. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo? *Kultura Bogaczewska w 20 lat pozniej*. Warszawa, 2007, s. 279–319, ryc. 1–3, 25–28.
5. Angela A. *Viena diena Senovės Romoje. Kasdienis gyvenimas, paslaptys ir įdomybės*. Vilnius, 2012.
6. Angela A. *Romos imperija. Kelionė paskui monetą*. Vilnius, 2013.
7. Antanavičius J. Balno kilpos Lietuvoje X–XIV a. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 1976, t. 1 (54), p. 69–81.
8. Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J. Wyniki badań prowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejsc. Szwajcaria, pow. Suwałki. *Wiadomości Archeologiczne,* 1958, t. 25, sąs. 1–2, p. 22–57.
9. Astrauskas A. *Marvelės bendruomenė II a. pabaigoje – V a*. (Daktaro disertacija). Vilnius, 1998.
10. *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*. Warszawa, 2009.
11. Baltramiejūnaitė D., Vengalis R. Tyrinėjimai Semeniškėse. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2009 metais*. Vilnius, 2009, p. 102, pav. 4.
12. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1. Red. N. Vėlius. Vilnius, 1996, p. 159–169, 174, 188–192.
13. Banytė-Rowell R. Vakarų Lietuvos kapinynų laidosenos ypatumai vėlyvuoju romėniškuoju laikotarpiu. *Archaeologia Lituana*, 2001, t. 2, p. 29–47.
14. Banytė-Rowell R. Didžiosios lankinės segės lenkta kojele Vakarų Lietuvos kapinynuose. *Lietuvos archeologija*, 2001, t. 21, p. 139–146.
15. Banytė-Rowell R. Baltų ryšiai su kitais barbariškosios Europos gyventojais. *Lietuvos istorija*, t. 2. *Geležies amžius*. Vilnius, 2007, p. 114–129.
16. Banytė-Rowell R. A Roman Iron Age Warrior from Western Lithuanian Cemetery Baitai Grave 23. *Archaeologia Baltica*, 2007, t. 8, p. 183–194.
17. Banytė-Rowell R. Žvilių ir Šarkų kapinynų romėniškojo laikotarpio kapų chronologinės fazės. *Lietuvos archeologija*, 2011, t. 37, p. 25–86.
18. Baranauskas T. Hermanaricho žygis prieš aisčius. *Voruta*, 2002, gegužės 18, nr. 10(508).
19. Beresnevičius G. *Palemono mazgas. Palemono legendos periferinis turinys*. Vilnius, 2003, p. 110 ir žemėlapis 1.
20. Bertašius M. *Vidurio Lietuva VIII–XII a*. Kaunas, 2002, p. 193.
21. Bitner-Wróblewska A. Elementy bałtyjskie w kulturze wielbarskiej. *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. Materiały z konferencji. Lublin, t. 2, 1989, s. 161–177.
22. Bitner-Wróblewska A. Z badań nad ozdobami emaliowanymi w kulturze wielbarskiej. Na marginesie kolekcji starożytności Paula Schachta z Malborka. *Wiadomości Archeologiczne*, 1991–1992, t. 52, z. 2, s. 115–131.

23. Bitner-Wroblewska A. Suwalscy „pacyfiści". Wplyw Gotow na obrządek pogrzebowy mieszkańcow Suwalszczyzny w okresie wędrowek ludow? *Monumenta studia Gothica IV. Europa barbarica*. Lublin, 2004, s. 34–35.

24. Bliujienė A. Watershed between Eastern and Western Lithuania during the Early and Late Migration period. *Archaeologia Lituana*, 2006, t. 7, p. 123–143.

25. Bliujienė A., Butkus D. Armed Men and their Riding Horses as a Reflection of Warriors Hierarchy in Western Lithuania during the Roman Iron Age. *Archaeologia Baltica*, 2007, t. 8, p. 95–116.

26. Bliujienė A., Butkus D. Burials with Horses and Equestrian Equipment on the Lithuanian and Latvian Littorals and Hinterlands (from the Fifth to the Eighth Centuries). *Archaeologia Baltica*, 2009, t. 11, p. 149–163.

27. Bliujienė A., Steponaitis V. Wealthy Horsemen in the Remote and Tenebrous Forests of East Lithuania during the migration Period. *Archaeologia Baltica*, 2009, t. 11, p. 185–205.

28. Bliujienė A., Curta F. Exotic Lands, Quixotic Friends: Eastern Lithuania and the Carpathian Basin in Late Antiquity and the Early Middle Ages (ad c 380 to c 620). *Medieval Archaeology*, 2011, vol. 55, p. 20–65.

29. Bliujienė A. Armed People of East and Southeast Lithuania in the Geocultural Context of the Migration Period. *Archaeologia Baltica*, 2013, t. 19, p. 145–168.

30. Bučys A. *Seniausioji lietuvių literatūra*. *Mindaugo epocha*. Vilnius, 2009.

31. Budvydas U. Lietuvoje rastų lankinių segių lenkta kojele tipologija ir chronologija. *Lietuvos archeologija*, 2002, t. 22, p. 243–274, pav. 2, 10.

32. Butėnas E. Sagtys iš Rytų Lietuvos pilkapių (tipai, paskirtis). *Lietuvos archeologija*, 1999, t. 18, p. 37–56.

33. Butrimas A. *Lietuvos istorija*. *Nuo seniausių laikų iki Vytauto Didžiojo mirties*. Vilnius, 1992, p. 36–37.

34. Butrimas A. Šarnelės gyvenvietė. *Lietuvos archeologija*, 1996, t. 14, p. 89, pav. 21: 6.

35. Butrimas A. Vieno baltiško papuošalo istorija. *Lietuva iki Mindaugo*. Vilnius, 2003, p. 416.

36. Būga K. Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje. *Tauta ir žodis*, kn. 2. Kaunas, 1924, p. 1–27.

37. Būga K. *Rinktiniai raštai*, t. 2. Vilnius, 1959, p. 80–98.

38. Būga K. *Rinktiniai raštai*, t. 3. Vilnius, 1961, p. 584, 731.

39. Cieśliński A. Kulturelle Veranderungen und Besiedlungsablaufe im Gebiet der Wielbark-Kultur an Łyna, Pasłęka und oberer Drwęca. *Berliner Beitrage zur Vor-und Fruhgeschichte Neue Folge*, Bd. 17. Berlin, 2010, S. 128–134.

40. Česnys G. V–VIII a. Lietuvos gyventojai antropologijos duomenimis. *Lietuvių etnogenezė*. Atsak. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė. Vilnius, 1987, p. 165–166.

41. Čivilytė A., Mödlinger M. Bronzos amžiaus metalurgija: atkraštinių kirvių gamybos technologijos ir funkcijos klausimu. *Lietuvos archeologija*, 2010, t. 36, p. 121–152.

42. Demereckas K. Svijanė – seniausia Klaipėdos praeities liudytoja. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2005, t. 11, p. 184.

43. Dini P. U. *Baltų kalbos*. *Lyginamoji istorija*. Vilnius, 2000.

44. Dini P. U. *Foundations Of Baltic Languages*. Vilnius, 2014, p. 290–321.

45. Dundulienė P. *Žaltys ir jo simboliai lietuvių liaudies mene ir žodinėje kūryboje*. Vilnius, 1979, p. 23, 113.

46. Engel C. *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*. Königsberg, 1935, Abb. 80.
47. Engel C. *Typen Ostpreusischer Hügelgraber*. Bearbeitet von Rudolf Grenz. Mit einem Nachwort von W. La Baume. Neumünster, 1962.
48. Gaerte W. *Urgeschichte Ostpreußsens*. Königsberg, 1929.
49. Galiopa V. Baltai ir slavų etnogenezės sūkurys. *Liaudies kultūra*, 2010, nr. 1, p. 6–15.
50. Garliauskas V. Į baltų praeitį kitu žvilgsniu. *Mūsų kalba*, 2014, nr. 11, p. 10–17.
51. Gimbutienė M. *Baltai priešistoriniais laikais*: *etnogenezė*, *materialinė kultūra ir mitologija*. Vilnius, 1985, p. 17–19, 75, pav. 2, 38.
52. Girininkas A. *Lietuvos archeologija*, t. 1. *Akmens amžius*. Vilnius, 2009, p. 263.
53. Girininkas A. *Baltų kultūros ištakos*, II. Klaipėda, 2011, p. 170, 173.
54. Godłowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Gornym Śląsku. *Materiały Starożytne i Wczesnodziejowe*, 1977, t. 4, s. 95, 195.
55. Goffart W. A. *The Narrators Of Barbarian History (A.D. 550–800).* University of Notre Dame Press. Indiana, 2009, p. 62–68.
56. Grigalavičienė E. *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius, 1995, p. 179–182, pav. 104–105.
57. Grižas G., Bitner-Wróblewska A. Ceramika kultury bogaczewskiej z południowej Litwy. *Kultura bogaczewska w 20 lat poźniej*. Warszawa, 2007, s. 261–278, ryc. 16.
58. Gudavičius E. Naujausi duomenys apie gotų santykių su baltais ir slavais prielaidas. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 1981, t. 3 (76), p. 103–112.
59. Gudmantas K. Vėlyvųjų Lietuvos metraščių veikėjai ir jų prototipai: „romėnai“. *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 18. Vilnius, 2005, p. 113–139.
60. Hauptmann Th. *Studien zu den Dreisprossenfibeln. 100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*. Wunsdorf, 1998, S. 159–173.
61. Hoffmann J. M. *Źrodła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p. n. e*. Olsztyn, 1999.
62. Iršėnas M., Jovaiša E. Kario ir žirgo puošyba priešistorės mene. *Įdomioji Lietuvos istorija. Meno istorija nuo seniausių laikų iki mūsų dienų*. Sud. ir red. E. Jovaiša ir R. Janonienė. Vilnius, 2005.
63. Jankevičienė A. Pabarių pilkapiai. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 1961, t. 1 10), p. 37–47.
64. Jovaiša E. Lauksvydų kapinynas. *Istorija*, 1984, t. 24, p. 118–136.
65. Jovaiša E. Senojo geležies amžiaus visuomenės struktūros atspindžiai baltų laidojimo paminkluose. *Istorija*, 1997, t. 35, p. 15–47, 194–196.
66. Jovaiša E. Senasis geležies amžius: paminklai ir kultūros. *Istorija*, 1998, t. 36, p. 48–65, 318– 319 + žemėlapis (kartu su M. Michelbertu).
67. Jovaiša E. Baltai ir gintaras. *Istorija*, 2001, t. 48, p. 3–8, 75.
68. Jovaiša E. Dangus baltų gyvenime. *Istorija*, 2002, t. 54, p. 3–16
69. Jovaiša E. Dangus baltų gyvenime. *Lietuva iki Mindaugo*. Sudarė E. Jovaiša ir A. Butrimas. Vilnius, 2003, p. 351–366.

70. Jovaiša E. Baltai antikos laikais: Dauglaukio bendruomenės eskizas. *Lietuva iki Mindaugo*. Vilnius, 2003, p. 163–183, pav. 22.9.

71. Jovaiša E. Baltų visuomenė ankstyvųjų viduramžių pradžioje (V–VI a.). *Istorija*, 2006, t. 64, p. 5–16.

72. Jovaiša E. Skalvių istorijos šaltiniai. Vėluikių kapinynas. *Istorija*, 2007, t. 68, p. 3–20.

73. Jovaiša E. *Aisčiai*. *Kilmė*. Vilnius, 2012, p. 13.

74. Jovaiša E. *Aisčiai*. *Raida*. Vilnius, 2014, p. 121–163, il. 5:16.

75. Kaczanowski P., Kozłowski J. K. *Wielka historia Polski*. Najdawniejsze dzieje ziem polskich. Kraków, 1998, s. 265–303, ryc. 144, , 154, 159, 162.

76. Kaczanowski P., Zaborowski J. Bemerkungen uber die Bewaffnung der Bevolkerung der Wielbark-Kultur. *Kultura Wielbarska w młodczym okresie rzymskim*, 1988, vol. 1, s. 221–239.

77. Kačkutė R. *Romėniškojo geležies amžiaus visuomenių socialinė analizė Baltijos jūros regione*. (Daktaro disertacija). Vilnius, 2015.

78. Karaliūnas S. *Baltų praeitis istoriniuose šaltiniuose*, t. 1. Vilnius, 2004, p. 147, 149, 168.

79. Karaliūnas S. *Baltų praeitis istoriniuose šaltiniuose*, t. 2. Vilnius, 2005, p. 12–13, 16, 35–36, 403, 408–409.

80. Karaliūnas S. *Baltų etnonimai*. Vilnius, 2015.

81. Kazakevičius V. Plinkaigalio kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 1993, t. 10, p. 137–140.

82. *Kernavė – litewska Troja*. Współpraca A. Bitner-Wróblewska, A. Luchtanas. Warszawa, 2002.

83. Keršytė N. Rektorių retorika. *Naujasis židinys*, 2005, t. 9, p. 363–391.

84. Kilian L. Das Siedlungsgebiet der Balten in der älteren Bronzezeit. *Alt-Preusen*. Heft 4. Königsberg, 1939, S. 110, Karte 3.

85. Kilian L. *Zur Herkunft und Sprache der Pruβsen*. Bonn, 1980.

86. Kiulkys D. Senojo ir vidurinio geležies amžiaus skydai Lietuvoje. *Archaeologia Lituana*, 2010, t. 11, p. 49–53.

87. Kleineberg A., Marx Ch., Knobloch E., Lelgemann D. *Germania und die Insel Thule. Die Entschlüsselung von Ptolemaios' „Atlas der Oikumene"*. 2 Aufgabe. Darmstadt, 2010.

88. Kokowski A. Kultura Przeworska – zarys dziejow. *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*. Lublin–Warszawa, 2004, s. 25–85.

89. Kokowski A. *Goci od Skandzy do Campi Gothorum*. Warshawa, 2007, s. 31–69.

90. Kolendo J. Wyprawa po bursztyn bałtycki za Nerona. *Pomerania Antiqua*, t. 10. Wroclaw–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1981, s. 23–63.

91. Kolník T. Q. Atilius Primus – interprex centurio und negotiator. Eine bedeutende Grabinschrift aus dem 1 Jh. u. z. in Quadischen limes-vorland. *Acta Archaelogica Academiae Scientarium Hungaricae*, 30. 1978, S. 61–75.

92. Kregždys R. Ancient Baltic Religion: Evaluation of Archetypes Authenticity. *Scientific Papers*. University of Latvia, 2013, vol. 793. *Oriental Studies*: *Between East and West*, p. 91–98.

93. Kulakov V. Die Entstehung der Dolchmessern. *Archaeologia Lituana*, 2013, t. 14, p. 40, 42.

94. Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius, 1961, p. 162, pav. 100.

95. Kulikauskas P. Kurmaičių kapinynas. *Lietuvos archeologiniai paminklai. Lietuvos pajūrio I–VII a. kapinynai*. Vilnius, 1968, p. 12–56.

96. Kulikowski M. *Die Goten vor Rom*. Darmstadt, 2009, S. 46–50, 54, 56.

97. *Kultura Pomorska i kultura grobow kloszowych razem czy osobno?* Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993. Warszawa, 1995.

98. Lemeškin I. *Sovijaus sakmė ir 1262 metų chronografas: (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus)*. Vilnius, 2009.

99. *Lietuva iki Mindaugo*. Sud. E. Jovaiša ir A. Butrimas. Vilnius, 2003.

100. *Lietuvių etnogenezė*. Atsak. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė. Vilnius, 1987, p. 87–88.

101. Loze I. *Akmens laikmeta maksla Austrumbaltija*. Rīga, 1983, p. 89.

102. Luchtanas A. Žalvario apdirbimas ankstyvuosiuose Rytų Lietuvos piliakalniuose. *Lietuvos archeologija*, 1981, t. 2, p. 13.

103. LVŽ – *Lietuvos vietovardžių žodynas*, t. 1. Vilnius, 2008.

104. Malonaitis A. Senovinė apeigų vieta Dauglaukyje. *Istorija*, 2000, t. 48, p. 8–18.

105. Malonaitis A. *Geležiniai siauraašmeniai kirviai Lietuvoje*. Vilnius, 2008, p. 105–109, žemėlapis 4.

106. Mažiulis V. *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. Deklinacija*. Vilnius, 1970.

107. Merkevičius A., Remeikaitė L. Kurmaičių mikroregionas ankstyvajame ir senajame geležies amžiuje. *Lietuvos archeologija*, 2012, t. 38, p. 116.

108. Michelbertas M. Romos monetų radiniai Lietuvos TSR teritorijoje. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 1961, t. 1, p. 19–36.

109. Michelbertas M. Saulažolių km. (Klaipėdos raj.) I–II amžių Romos monetų lobis. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 1964, t. 1, p. 53–62.

110. Michelbertas M. Romos imperijos įtakos baltų genčių kultūrai klausimu. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 1965, t. 1, p. 47–67.

111. Michelbertas M. Kauno m. III–V amžių Romos monetų lobis. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 1966, t. 1, p. 49–57.

112. Michelbertas M. Prekybiniai ryšiai su Romos imperija. *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I–XIII a.* Vilnius, 1972, p. 5–125, 255–275.

113. Michelbertas M. Papildomi duomenys apie Romos monetų radinius Tarybų Lietuvos teritorijoje. *Istorija*, 1978, t. 18 (1), p. 83–93.

114. Michelbertas M. Romos monetos iš III–V a. Vaitiekūnų (Radviliškio raj.) pilkapyno. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 1984, t. 2, p. 39–44.

115. Michelbertas M. *Senasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius, 1986, p. 113, 119–121, 216–219, 229.

116. Michelbertas M. Vakarų Lietuvos apgyvendinimas senajame geležies amžiuje ir kai kurie šio regiono etninės istorijos klausimai. *Vakarų baltų archeologija ir istorija*: tarprespublikinės mokslinės konferencijos medžiaga. Klaipėda, 1989, p. 13–21.

117. Michelbertas M. *Lietuvos numizmatikos įvadas*. Vilnius, 1989.

118. Michelbertas M. Römische Münzen in der Gräberfeldern Litauens. *Archaeologia Baltica*. Vilnius, 1995, p. 81–87.

119. Michelbertas M. Romėnų didiko ekspedicija gintarui pargabenti ir radiniai Lietuvoje. *Baltų archeologija*, 1995, nr. 2 (5), p. 19.

120. Michelbertas M. Die römerzeitlichen Fibeln in den baltischen Staaten. *Forschungen zur Archaologie im Land Brandenburg* 5. Wünsdorf, 1998, S. 425–432.

121. Michelbertas M. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum*. *Litauen*. Vilnius, 2001.

122. Michelbertas M., Vitkūnas M. Baltų karybos senajame geležies amžiuje (I–IV a.) bruožai. *Karo archyvas*, *XVIII*. Vilnius, 2003, p. 19–20, pav. 3.

123. Michelbertas M. Emaliuota segė iš Lazdininkų, Kretingos r., kapinyno. *Iš baltų kultūros istorijos*. Vilnius, 2005, p. 57–62.

124. Michelbertas M. Vidurinio geležies amžiaus kario kapas iš Paprūdžių. *Archaeologia Lituana*, 2008, t. 9, p. 41–56.

125. Michelbertas M. Ein seltener Fund aus der römischen Kaiserzeit in Zentrallitauen. Die Fibel des Typs A126 im Marvelle- Gräberfeld (der Stadt Kaunas). *Labor et patientia studia archaeologica Stanislao Pazda dedicata*. Red. A. Błażejewski. Wrocław, 2008, s. 133–137.

126. Michelbertas M. Radiniai iš Bakšių (Alytaus rajonas) laidojimo paminklo. *Lietuvos archeologijos šaltiniai Sankt Peterburge*. Vilnius, 2011, p. 79–80, pav. 10.

127. Michelbertas M. *Paprūdžiai. Žemaičių karinio elito kapinynas*. Vilnius, 2014, p. 124.

128. Mickevičius A. *Normanai ir baltai IX–XII a*. Vilnius, 2004, p. 9–46.

129. Nowakowski W. Krieger ohne Schwerter. Die Bewaffnung der Aestii in der romischen Kaiserzeit. *Beitrage zu romischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten nachchristlichen Jahrhunderten*. Lublin–Marburg, 1994, S. 385.

130. Nowakowski W. Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego. *Barbaricum*, 1995, t. 4, 105 s. + XXI tabl.

131. Nowakowski W. *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*. Marburg–Warszawa, 1996, Karte 15, 17.

132. Okulicz J. *Pradzieje ziem pruskich od poźnego paleolitu do VII w. n. e.* Wrocław–Warszawa–Kraków-Gdańsk, 1973.

133. Okulicz Ł. *Kultura Kurhanow zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970.

134. Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys. *Senovė*, t. 4, 1938, p. 175–303.

135. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Herausgegeben von H. Beck, H. Jankuhn, H. Steuer, R. Wenskus. Berlin–New York, 1994, S. 480–505.

136. Rimantienė R. *Akmens amžiaus žvejai prie Pajūrio lagūnos*. Vilnius, 2005, p. 106, pav. 47: 1.

137. Schmid W. P. Urheimat und Ausbreitung der Slawen. *Linguisticae scientiae collectanea*. Berlin-New York, 1994, S. 257.

138. Schmid W. P. Baltische Gewassernamen und das vorgeschichliche Europa. *Linguisticae scientiae collectanea*. Berlin–New York, 1994, S. 191.

139. Simniškytė A. Daugailiai: žvilgsnis į krašto praeitį. *Daugailių kraštas ir žmonės*. Utena, 2008, p. 32–53.

140. Skvortsov K. N. The Formation Of A Sambian-Natangian Culture Patrimonial Elite In The Roman Period In The Context Of The Amber Trade. *Archaeologia Baltica*, 2012, t. 18, p. 189.

141. Songaila G. Vėluojanti istorija ar pavėlavę istorikai? *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2015, 1 (11), p. 2–19.

142. Stankus J. Šaukėnų kapinynas. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais*. Vilnius, 1982, p. 40.

143. Statkutė de Rosales J. *Europos šaknys ir mes, lietuviai*. Vilnius, 2011.

144. Statkutė de Rosales J. *Europos šaknys*. Vilnius, 2015.

145. *Studia Galindzkie*, t. 1. Warszawa, 2003; *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*. Lublin–Warszawa, 2004.

146. Šiaulinskas R. Naudvario kapinynas. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 metais*. Vilnius, 2005, p. 129–131.

147. Šimėnas V. Pajūrio, Nemuno žemupio ir Vidurio Lietuvos kapinynai I m. e. tūkstantmečio pirmoje pusėje. *Vidurio Lietuvos archeologija*. Vilnius, 1994, p. 16.

148. Šimėnas V., Kulakovas V. *Užmirštieji prūsai. Archeologija, istorija, padavimai ir turistiniai maršrutai*. Vilnius, 1999, p. 67, 71, 78, 113–114.

149. Šimėnas V. Barzūnų kapinyno tyrinėjimai. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais.* Vilnius, 2000, p. 273–276.

150. Šimėnas V. Barzūnų kapinynas. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2000 metais*. Vilnius, 2002, p. 103–105.

151. Šimėnas V. Barzūnų kapinynas. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2001 metais*. Vilnius, 2002, p. 124–129.

152. Šimėnas V. *Etnokultūriniai procesai Vakarų Lietuvoje pirmojo mūsų eros tūkstantmečio viduryje*. Vilnius, 2006, p. 53–98

153. Šturms E. Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum. *Vorgeschichtliche Forschungen*, t. 10. Berlin–Leipzig, 1936, Karte 2–3.

154. Tamulynas L. Strazdų, Ječiškių kapinynas: nauji duomenys apie laidoseną Nemuno žemupyje I tūkst. pr. Kr. ir romėniškajame laikotarpyje. *Archaeologia Lituana*, 2004, t. 5. p. 29.

155. Tautavičius A. Taurapilio „kunigaikščio" kapas. *Lietuvos archeologija*, 1981, t. 2, p. 18–43.

156. Tautavičius A. Dniepro baltų genčių likimas. Archeologijos duomenys. *Lietuvių etnogenezė.* Atsak. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė. Vilnius, 1987, p. 144–145.

157. Tautavičius A. *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius, 1996, p. 47.

158. Udolph J. *Studien zu slavischen Gewassernamen und Gewasserbezeichnung.* Heidelberg, 1979, S. 619.

159. Udolph J. Baltisch, Slavisch, Germanisch – Kontakten und Beziehungen aus der Sicht der Onomastik. *Early Germanic Languages in Contact*. Ed. J. O. Askedal, H. F. Nielsen. Amsterdam–Philadelphia, 2015, p. 39–74.

160. Urbanek H. *Die frühen Flachgräberfelder Ostpreußens*. Königsberg (Pr.) und Berlin: Ost–Europa–verlag, 1941.

161. Vaitkevičius V. Vienos teorijos pėdsakais, arba mirusiųjų deginimo paprotys Lietuvoje. *Lietuvos archeologija*, 2005, t. 27, p. 49–58

162. Vaitkevičius V. Interpreting the East Lithuanian Barrow. *Interarchaeologia*, t. 1. Tartu–Riga–Vilnius, 2005, p. 73–74, 79, fig. 3–4.

163. Vanagas A. Baltų arealas toponimijos duomenimis. *Lietuvių etnogenezė*. Atsak. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė.Vilnius, 1987, p. 49.

164. Vaitkunskienė L. Dėl žemaičių kilmės. *Žemaičių praeitis*, t. 1. Vilnius, 1990, p. 26–41.

165. Vaškevičiūtė I. Baltai slavų apsuptyje. *Istorija*, 2007, t. 65, p. 3–11.

166. Vitkūnas M. Kada lietuviai pradėjo kautis raiti? *Lituanistica*, 2011, t. 57. nr. 1 (83), p. 55.

167. Voigt J. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*. Erster Band. Königsberg, 1827, S. 632–649.

168. Volkaitė-Kulikauskienė R. Brūkšniuotosios keramikos kultūra. *Lietuvių etnogenezė*. Atsak. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė. Vilnius, 1987, p. 89.

169. Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvių tautybės ištakos. Archeologijos duomenys. *Lietuvių etnogenezė*. Atsak. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė. Vilnius, 1987, p. 153–156.

170. Volkaitė-Kulikauskienė R. *Senovės lietuvių drabužiai ir jų papuošalai*. Vilnius, 1997, p. 23–25, pav. 14, 16–17.

171. Volkaitė-Kulikauskienė R. *Lietuva valstybės priešaušriu*. Vilnius, 2001.

172. Wielowiejski J. *Głowny szlak bursztynowy w czasach cesarstwa rzymskiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980.

173. Wołągiewizc R. *Ceramika kultury Wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym*. Szczecin, 1993, p. 39–43, mapa 1.

174. Wolfram H. *Gotische Studien. Volk und Herrschaft im frühen Mittelalter*. München, 2009, S. 219–220.

175. Zabiela G. *Lietuvos medinės pilys*. Vilnius, 1995, p. 46.

176. Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos istorija*, t. 1. *Lietuvių kalbos kilmė*. Vilnius, 1984.

177. Zinkevičius Z., Luchtanas A., Česnys G. *Tautos kilmė*. Vilnius, 2006, p. 64–65, žemėlapiai p. 31, 33.

178. Zinkevičius Z. Ar Tacito *Aestiorum gentes* yra estai? *Archivum Lithuanicum*, 2010, t. 12, p. 345–352.

179. Zinkevičius Z. *Lietuviai: praeities didybė ir sunykimas*. Vilnius, 2013, p. 41–43.

180. Žulkus V. Vakarų baltai gotų-gepidų migracijoje (I–IV a.). *Lietuvininkų kraštas*. Kaunas, 1995, p. 74–107.

181. *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*. Hrsg. J. Kunow. Wünsdorf, 1998.

182. Астраускас А. Погребальные памятники ятвяжской земли. *Vakarų baltų archeologija ir istorija*: tarprespublikinės mokslinės konferencijos medžiaga. Klaipėda, 1989, p. 70–71.

183. Белявец В. Г. К изучению памятников Вельбарской культуры в Беларусии. *Nove materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury Wielbarskiej*. Gdańsk, 2007, s. 293–344.

184. Блажек В. Балтийские горизонты в восточночешской гидронимии? *Балто-славянские исследования. Сборник научных трудов*, XVII. Москва, 2006, с. 76–92.

185. Васкс А. В. Южные связи племен западной Латвии в раннем железном веке по данным керамики. *Latvijas PSR Zinātnu akadēmijas vestis*, 1988, t. 7 (492), c. 78–88.

186. Волкайте-Куликаускене Р. К вопросу этнической принадлежности грунтовых могильников центральной Литвы I–VIII в.н.э. *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. Вильнюс, 1985, с. 20–30

187. *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, т. 1. Мінск, 2009, с. 40–41.

188. Егорейченко А. А. *Культуры штрихованной керамики*. Минск, 2006, с. 58, рис. 14.

189. Зубов С. *Воинские миграции римского времени в Среднем Поволжье* (*I–III вв.*).Saarbrücken, 2011, с. 115.

190. Йовайша Э. Мировозрение балтов по данным пространственного ориентирования и внутреннего устройства погребении центральной Литвы I–IV вв. *Vakarų baltų archeologija ir istorija*: tarprespublikinės mokslinės konferencijos medžiaga. Klaipėda, 1989, p. 92–107.

191. Казакявичюс В. *Оружия балтских племен II–VIII веков на территории Литвы*. Вильнюс, 1988, с. 38–39, рис.13, карта VI.

192. Казанский М. М. Реки восточной части Балтийского бассейна и Античные географы. Еще раз о Турунте и Хесине. *Археологические вести*, 2010, вып. 16, с. 123–134.

193. Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V – первой половины VI в. н. э. в среднем Поднепровье. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–43. Ленинград, 1978.

194. Кретинин Г. В. *История Западной России. Калининградская область*. Учебное пособие для школьников. 6–7 классы. Под ред. А. П. Клемешева. Москва, 2007, с. 12.

195. Кулаков В. И. „Княжеские" захоронения в Балтии фаз B1–C1. *Краткие сообщения института археологии*. 2005, вып. 218, с. 48–64.

196. Кузьменко Ю. К. *Ранние германцы и их соседи. Лингвистика, археология, генетика.* Санкт-Петербург, 2011, с. 176, 220.

197. Лухтанас А. К вопросу об исчезновении культуры штрихованной керамики в бассейне Нерис (городища и селища в Кярнаве). *Archaeologia Lituana*, 2001, t. 2, p. 22–28.

198. Магомедов Б. В. Готы и гепиды в вельбарской и Черняховской культурах. *Nove materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury Wielbarskiej*. Gdańsk, 2007, s. 345.

199. Михельбертас М. Находки перекладчатых фибул типа A96 в Литве. *Восточная Европа в средневековье*. Москва, 2004, с. 109–116.

200. Михельбертас М. Заселение территории культуры курганов Жемайтии, Северной Литвы и Южной Латвии в римский период. *Pētījumi zemgaļu senatnē* (Latvijas Vēstures muzeja raksti nr. 10). Rīga, 2004, lpp. 67–75.

201. Новаковсий В. Проблема присутсвия славян на землях в бассейнах Одера и Вислы в римский период и в эпоху переселения народов (на основании античных писменных источников и археологических находок). *Германия–Сарматия*. Калининград–Курск, 2010, с. 137–138.

202. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Предметы убора с выемчатыми эмалями на территории лесостепной зоны Восточной Европы. *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в.н.э.).* Москва, 2007, с. 113–141, рис. 139.

203. Приходнюк О. М. *Пеньковская культура*. Воронеж, 1998.

204. Рудич Т. О. *Населення середього Подніпров›я I–II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ, 2014.

205. Седов В. В. *Восточные славяне в VI–XIII в.в.* Москва, 1982, с. 33–34.

206. Седов В. В. Земля ятвягов (племенная дифференциация). *Vakarų baltų archeologija ir istorija*: tarpres-publikinės mokslinės konferencijos medžiaga. Klaipėda, 1989, p. 50–55.

207. Седов В. В. *Славяне в древности*. Москва, 1994, с. 301–304, рис. 108.

208. Седов В. В. Голядь. *Iš baltų kultūros istorijos: skiriama Adolfo Tautavičiaus 75-mečiui*. Red. V. Kazakevi-čius. Vilnius, 2000, p. 75–84.

209. Седов В. Латгалы и кривичи. *Archaeologia Lituana*, 2003, t. 4, p. 143–151.

210. Таутавичюс А. Археологические исследования Института истории АН Лит. ССР в 1948–1967 гг. 20 лет. *Археологические и этнографические экспедиции Института истории АН Литовской ССР (1948–1967)*. Вильнюс, 1968, с. 13.

211. Темчин С. Ю. О возможном восточном происхождении мифа о Совии, изложенного в иудейском Хронографе 1262 года. *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 29. Vilnius, 2010, p. 19–29.

212. Топоров В. Н. *Прусский язык. Словарь*, т. 2. Е–Н. Москва, 1979, с. 323–327.

213. Топоров В. Н. Галинды в западной Европе. *Балто-славянские исследования 1982*. Москва, 1983, с. 129–132.

214. Трубачев О. Н. *Ремесленная терминология в славянских языках.* Москва, 1966, с. 392–393.

215. Трубачев О. Н. Реплика по балто-славянскому вопросу. *Балто-славянские исследования 1980*. Мо-сква, 1981, с. 5.

216. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*, т. 3. Москва, 1987, с. 62–63, 665–666.

217. Шаров О. В., Казанский М. М. Предисловие. *Германия–Сарматия*. Калининград–Курск, 2010, с. 13.

218. Шкаренков П. П. Flavii Cassiodori vita ac iter: автор и риторическая традиция на рубеже античности и средневековья. *Вестник РГГУ*, 2008, № 9/08. Ежемесячный научный журнал. Серия „Литературоведение. Фольклористика“. Москва, с. 92.

219. Шмидт Е. А. *Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных)*. Смоленск, 2012, с. 20, 62, 119.

220. Щукин М. Б. *Готксий путь*. Санкт-Петербург, 2005.

221. Хабургаев Г. А. *Этнонимия „Повести временных лет“ в связии с задачами реконсрукции восточнославянского глоттогенеза.* Москва, 1979, с. 111–115

222. Эрдели И. *Исчезнувшиенароды. Авары*. Prieiga per internetą: *http://www.kulichki.com/~gumilev/debate/Article24.htm*

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Adrianas 257
Alekna Darius 19, 25, 141, 192, 221, 239
Aleknienė Tatjana 202, 219
Aleksandras Severas 206, 209, 277
Aleksandravičius Egidijus 133, 134
Almgrenas Oskaras (Almgren Oscar) 165, 166, 177
Amalarikas 193
Ambrozas Anatolijus (Амброз А.) 175
Andžejovskis Jacekas (Andrzejowski J.) 87, 176
Andžela Albertas (Angela Alberto) 32, 202
Antanavičius Juozas 123, 124, 256
Antonievičius Ježis 244, 259
Antoninas Pijus 206, 207, 209, 234, 238, 257
Arminijus 59
Artamonovas Michailas 49, 282
Astrauskas Audrius 87, 92, 161

Baltramiejūnaitė Dovilė 103
Banytė-Rowell Rasa 92, 151, 165, 166, 172, 176, 231, 241
Baranauskas Tomas 63, 221, 224, 296
Bareikis Regimantas 221
Basanavičius Jonas 15, 280
Beliavecas Vadimas (Белявец Вадим) 161, 164
Beresnevičius Gintaras 39, 202, 215, 251, 258, 275
Bertašius Mindaugas 124
Bitner-Vrublevska Ana (Bitner-Wróblewska Anna) 85, 87, 92, 103, 104, 106, 112, 161, 167, 280
Blažienė Grasilda 4, 17, 187, 223, 298
Bliujienė Audronė 26, 32, 79, 87, 92, 104, 114, 177, 200, 201, 210, 231
Boecijus 194
Bomas la Vilhelmas 82
Brandenburgietis Albrechtas 268
Brutenis (Prutenis) 195, 258, 263, 276, 281
Budvydas Ugnius 176, 177
Būga Kazimieras 15, 16, 40, 54, 67, 70, 71, 113, 117, 122, 246, 259
Butėnas Eugenijus 123
Butėnienė Eugenija 180
Butrimas Adomas 22,184, 243

Charonas 203, 207, 259
Cieślinskios Adamas (Cieśliński A.) 87, 154, 155, 176

Černiauskas Mykolas 120
Česnys Gintautas 134
Česnulevičius Algimantas 221
Čiurlionis Mykalojus Konstantinas 10

Daukantas Simonas 11
Deksipas 57, 58, 62, 260
Demereckas Kęstutis 222
Dešeletas Žozefas 49, 282
Dinis Pjetras Umbertas (Dini Pietro Umberto) 4, 67, 70
Dlugošas Janas 14, 260
Domicianas 206, 210, 261
Dusburgietis Petras 170, 276

Elagabalas 277
Engelis Karlas (Engel Carl) 82, 84
Erdelis Ištvanas (Erdélyi István) 126

Fasmeris Maksas 53
Faustina I Vyresnioji 211, 238
Faustina II Jaunesnioji 209
Filemonas 24
Filimeras 66

Gadarigas 66
Galba 203, 211, 262
Galienas 67
Galiopa V. 51, 52, 53, 54
Garsija Galindas 11
Gimbutienė Marija 24, 37, 44, 45, 49, 79, 82, 84, 94, 183, 250, 263, 268, 269, 281, 282
Girininkas Algirdas 4, 22, 43, 44, 46, 47, 48, 78, 79, 82
Gordianas III 206, 234,
Graudonis Janis (Graudonis Jānis, Граудонис Я.) 120, 259
Grižas Gytis 103, 104, 161
Grunau Simonas 195, 200, 261, 263
Gudmantas Kęstutis 215
Gvaninis Aleksandras15, 263

Hachmanas Rolfas 142, 144, 145
Heidekas Johanas 90
Herenijus Etruskas 209
Hermanarikas 36, 62, 65, 160, 200, 263, 276, 294
Herodotas 226, 227, 228, 252, 265
Hipatijus 262

Jakobsonsas Feliksas 120
Jankevičienė Agota 123, 124
Jegoreičenkos Aleksandro (Егорейченко А. А.) 87
Jonas I 194
Jordanas 36, 49, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 72, 79, 135, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 155, 159, 160, 163, 172, 193, 194, 200, 247, 263, 265, 276, 277
Jovaiša Eugenijus (Йовайша Э.) 4, 9, 29, 44, 46, 47, 50, 59, 83, 85, 94, 103, 104, 112, 114, 117, 132, 148, 151, 155, 160, 170, 173, 175, 182, 184, 192, 194, 200, 203, 208, 210, 215, 218, 221, 224, 230, 231, 237, 238, 239, 240, 242, 294, 295, 296, 298
Jovaiša Tomas 17
Julijanas 26, 30, 35
Julijus Cezaris 25, 29, 67, 193, 257, 259, 262

Kačanovskis Piotras 49, 87, 143, 166
Kačinskis Marianas 244
Karakala 277
Karaliūnas Simas 36, 67, 71, 72, 134, 266
Karvelis Deimantas 17
Kasiodoras 62, 66, 192, 194, 266
Kasparova Ksenija 49, 282
Katualdas 59
Kazakevičius Vytautas 113, 123, 138
Kazanskis Michailas (Казанский М.) 55, 145
Kekulė Augustas Frydrichas 10
Klaudijus I 26, 27, 67, 210, 256, 258, 267, 273
Klebsas Ričardas 90
Kokovskis Andžejus 87, 141
Komodas 164, 207, 209, 234, 257, 272
Konstancijus I Chloras 207
Konstancijus II 207
Kornelijus 192
Korzuchina Galia (Корзухина Галя) 106, 107, 126
Kozlovskis Janušas 49, 87, 143
Kulakovas Vladimiras (Кулаков Владимир) 82, 195, 240
Kulikauskas Pranas 92, 198, 268
Kulikovskis Maiklas (Kulikowski Michael) 142, 143, 144, 145, 150, 172, 173
Kuncevičius Albinas 103, 270
Kuncienė Ona 123
Kurila Laurynas 123
Kurta Florina (Curta Florin) 200
Kvintas Atilijus I 29, 30, 31

Labutienė Rasa 4, 17, 298
Lampsakietis Ksenofontas 18, 275
Lazijus Volfgangas 15, 269
Liudvikas 170, 267, 268
Luchtanas Aleksejus (Лухтанас А.) 82, 92, 102, 103, 104
Lukšytė Džiuginta 4, 17, 298

Maceina Antanas 10
Magomedovas Borisas (Магомедов Б.) 172, 173
Maksiminas I 206
Malonaitis Arvydas 123, 152, 156
Markas Aurelijus 164, 206, 207, 272, 275, 280
Marobodas 59
Mazėtis Edmundas 221
Mazūras Vitalijus 8, 10, 17
Merkevičius Algimantas 92
Michelbertas Mykolas 26, 33, 39, 70, 87, 103, 104, 107, 154, 165, 166, 173, 175, 191, 200, 207, 209, 210, 231, 235, 238, 239, 259, 280
Mickevičius Arturas 63
Milašius Oskaras 10, 11

Nefas Mindaugas 17
Neronas 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 38, 39, 58, 186, 202, 203, 206, 207, 210, 215, 251, 256, 258, 273, 275, 277, 294
Nerva 257
Neselmanas Ferdinandas Hainrichas Georgas 18, 245, 258, 273
Novakovskis Voicekas (Nowakowski W.) 39, 49, 51, 87, 103, 126, 166, 175, 177, 227, 244, 248

Oblomskis A. (Обломский А. М.) 106
Okuličius Ježis 244
Ozolas Romualdas 7, 8, 9, 17

Palemonas 14, 38, 202, 215, 251, 273, 275
Patackas Algirdas 7, 10, 17
Pilypas Arabas 207, 209
Pilypas II Sūnus 279
Plinijus Vyresnysis 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 57, 58, 62, 66, 203, 209, 210, 211, 213, 226, 227, 228, 235, 245, 252, 253, 263, 275
Porutis Andrius 17
Ptolemėjas 5,19, 23, 39, 57, 58, 59, 62, 66, 86, 90, 94, 100, 114, 138, 164, 186, 190, 198, 202, 207, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 235, 244, 245, 251, 252, 253, 262, 263, 276, 279
Puzinas Jonas 16, 250, 275

Radinis Arnis (Radiņš Arnis) 133
Reinekė Paulius 48, 282
Remeikaitė Lijana 92
Rodvulfas 194,
Rotmanas Algimantas 221
Ruzienė Audronė 123, 125, 295

Sabaliauskas Kęstutis 17
Sabina Popėja 26, 27, 28, 29, 256, 273, 275, 294
Sarosijus 126
Saudargas Algirdas 11, 17
Sedovas Valentinas (Валентин Седов) 49, 53, 54, 55, 72, 85, 87, 92, 116, 117, 125, 126, 132, 133, 185, 186, 187, 191, 259, 262, 266, 275, 282
Septimijus Severas 277
Simachas 194, 277
Spicynas Aleksasndras 48
Spurijus 29
Stela Erazmas 14, 261
Steponaitis Valdas 114, 200, 201, 231
Strabonas 57, 58, 62, 226, 227, 228, 252, 278

Šalkauskis Stasys 10
Ščiukinas Markas 49, 141, 142, 143, 144, 150, 159, 282
Šiaulinskas Rytis 97
Šimėnas Valdemaras 82,124, 148, 149, 154, 200, 231, 234, 240, 241, 242, 243, 262
Šimkūnaitė Eugenija 97, 233, 279
Šlioceris Liudvikas Augustas 15, 279
Šmidtas Jevgenijus (Шмидт Е.) 117, 126, 127, 132, 134, 248
Šturmas Eduardas (Šturms Eduards) 82

Šukevičius Vandalinas (Szukiewicz Wandalin) 123, 180

Tacitas 16, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 33, 36, 37, 40, 57, 58, 59, 62, 66, 71, 72, 85, 90, 141, 142, 155, 207, 208, 210, 215, 218, 228, 234, 235, 237, 239, 245, 246, 252, 253, 256, 258, 263, 275, 279
Takenbergas Kurtas 48, 282
Tamulynas Linas 166
Tautavičienė Bronė 110
Tautavičius Adolfas 49, 54, 87, 113, 114, 120, 122, 123, 159, 240, 259, 268, 282
Tebelškis Povilas 120
Teodorikas Didysis 86, 142, 187, 191, 192, 193, 194, 194, 195, 200, 201, 251, 258, 264, 266, 279
Terpilovskis Rostislavas (Терпиловский Р. В.) 48, 106, 282
Tiškevičius Konstantinas 180
Titas 29, 261, 279
Toporovas Vladimiras (Топоров В.) 51, 52, 72, 85, 87, 114, 182, 185, 186, 187, 191, 195, 200, 201, 262
Trajanas 206, 210, 257, 280
Trebonianas Galas 207
Tretjakovas Piotras 48, 54, 72, 259, 266, 282
Trubačiovas Olegas (Трубачев О.) 51, 52, 70
Tubelytė-Kriukelienė Laima 4, 17, 21, 28, 35, 38, 61, 65, 69, 77, 78, 81, 90, 100, 110, 120, 130, 138, 148, 152, 158, 163, 170, 180, 190, 198, 205, 213, 217, 221, 233, 236, 294, 295, 296, 298

Udolfas Jurgenas (Udolph Jürgen) 43, 45, 46, 48, 72, 223, 246
Urbanavičius Vytautas 259
Urbanekas Hansas 84, 85, 87, 112

Vaičiakauskienė Sonata 4, 17, 298
Vaidevutis 195, 263
Vaitkevičius Vykintas 104, 106, 107, 113, 116
Vaitkunskienė Laima 110, 113, 167
Valentianas III 207
Valerianas 67
Valušas Adamas 84
Vasiliauskas Ernestas 56
Vaškevičiūtė Ilona 4, 120, 122,
Večerskis Adolfas 7
Vėlius Gintautas 180
Vengalis Rokas 103
Vespasianas 29, 203, 209, 261, 279, 281
Vieloviejskis Ježis (Wielowiejski Jerzy) 32, 206, 282
Vijūkas-Kojelavičius A. 15, 134, 270, 282
Vilichas Jodokusas (Willich Jodocus)
Vitkūnas Manvydas 124, 235, 239
Vydūnas 10
Volframas Hervigas 62
Volkaitė-Kulikauskienė Regina 42, 53, 54, 113, 184, 259, 282
Volongievičius Ryšardas (Wołągiewicz R.) 87, 92, 143, 167
Vulfstanas 36, 40, 72, 140, 191, 282

Zabiela Gintautas 102, 114
Zaborovskis Jakubas (Zaborowski J.) 166
Zinkevičius Zigmas 36, 49, 52, 187, 248
Zubovas Sergejus (Зубов Сергей) 133

Žulkus Vladas 151, 153

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

Abalus 24, 25
Abava 94, 100, 269
Adrijos jūra 200, 201, 256, 258
Adrijos šiaurinė pakrantė 278
Aismarės 22, 40, 71, 246
Aismarių pakrantės 96
Aistmarės 25, 91
Aktanija 24, 275
Akvilėja 31, 164, 256, 272
Akvinkas 29, 74, 182, 187, 207, 210, 263
Albio upė 58
Alokija 59
Alpės 45, 67
Alpių kalnai 25, 190, 262
Altajus 243
Anciškis 97
Anduliai 100, 211, 269
Anglija 51
Antalkiai 97
Apeninai 201
Apeninų pusiasalis 192, 200, 256
Arsicua / prie Mistelbacho 222, 263
Ascaucalis / Osielk 222, 223, 263
Atlanto vandenynas 185
Aukštadvaris 97, 198, 279
Aukštaitija 170
Aukštkiemių kapinynas 210, 211, 269
Austeravija 24, 25, 275
Austrija 74, 217, 251, 263, 267, 268
Azija 226, 256
Azijos Sarmatija 19
Azovo jūra 82, 200, 201

Babienta (Babięta) kapinynas 209
Baitų kapinynas 241
Bakšiai 103, 104, 161, 187
Balcia/Bazilija 18, 24, 25, 245
Baltarusija 16, 39, 42, 52, 56, 103, 104, 107, 173, 181, 191, 259, 270, 272
Baltija 16, 18, 22, 23, 24, 26, 32, 33, 35, 36, 37, 45, 46, 51, 55, 57, 58, 59, 62, 63, 66, 71, 74, 77, 78, 85, 91, 100, 106, 117, 120, 126, 127, 135, 145, 148, 150, 153, 155, 160, 164, 165, 172, 177, 186, 194, 202, 205, 209, 213, 214, 218, 221, 225, 227, 228, 245, 252, 256, 258, 261, 262, 263, 264, 269, 270, 273, 275, 282
Baltstogė 161, 173
Bancerovo -Tušemlios kultūra 55, 127, 267, 280
Bandužiai 100, 211
Barglavas 104
Barta 79, 91, 275
Barzdūnai 210
Barzūnai 96, 148, 149 154, 177, 234, 241, 242
Bazilija 18, 24, 25
Belovežo giria 11, 161, 173
Bendiklaukiai (Bendiglauken) 96
Beržai 97
Bildava 91
Bildava 91
Biržuvėnai 110
Bizantija 81, 85, 190, 193, 194, 195, 231, 256, 258, 262, 266, 278, 281
Bogačevo- Kula 104
Bogačevo kultūra 39, 85, 87, 140, 153, 161, 165, 166, 224, 262
Boldogas 29
Boristeno upė 218
Brandenburgas 48
Brestas 56, 161, 173
Briansko – Orlovo arealas 134, 182, 185, 265
Brūkšnuotosios keramikos kultūra 39, 51, 52, 53, 54, 85, 87,92, 94, 96, 97, 102, 103, 104, 106, 112, 116, 124, 127, 138, 177, 224, 227, 244, 259
Bugo upė 15, 85, 86, 140, 144, 161, 164, 182, 251

Calisia / Kalisz 222
Cegelnė 104

Centrinė Europa 46, 70, 71, 200, 278
Centrinė Lietuva 85, 86, 92, 93, 113, 117, 153, 156, 157, 159, 161, 166, 167, 170, 173, 176, 183, 184, 239, 243, 251, 257, 283
Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra 75, 85, 86, 87, 94, 96, 97, 102, 113, 114, 156, 166, 174, 177, 182, 191, 214, 250, 257, 259, 274
Chesino upė 218, 219, 221, 225, 228, 252
Chrono upė 90, 218, 219, 221, 223, 225, 227, 252, 256

Čerėja 11
Černiachovo kultūra 16, 71, 86, 114, 140, 144, 145, 150, 153, 161, 164, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 191, 244, 247, 248, 250, 260, 266
Černigovas 265
Čiobiškis 181, 282

Dakija 63, 165, 218
Danubijaus upė 58, 203
Dauglaukis 96, 152, 154, 155, 156, 157, 166, 176, 177, 184, 211, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 242, 272
Dauguva 5, 22, 23, 43, 85, 86, 92, 94, 96, 112, 130, 131, 132, 138, 139, 206, 221, 225, 226, 245, 246, 252, 264, 267, 269, 271, 274, 277
Degsnė 181
Dembčino kultūra 71, 94, 114, 140, 166, 172, 191, 260, 282
Desnos upė 54, 114, 126, 133, 134, 161, 185, 187, 191, 265, 267, 275
Didžioji Germanija 186, 202, 219, 222, 223, 225, 279
Didžiųjų Skomakuosų (Skomack Wielki) kapinynas 209
Didžprūdėliai 104, 106
Dieveniškės 107
Dlužeko (Dłużec) kapinynas 214
Dniepro upė 15, 16, 43, 48, 49, 54, 106, 107, 112, 122, 124, 126, 127, 132, 133, 140, 182, 185, 248, 260, 262, 263, 264, 266, 267, 269, 272, 278, 282
Dniepro-Dauguvos kultūra 127, 224, 227, 260, 280
Dniestro upė 48, 172, 182, 266, 278
Dono upė 24, 226, 227, 258, 278
Dulokaimio (Dollkeim, Kovrovo) kapinynas 39, 209, 211
Dunojaus upė 30, 32, 37, 58, 59, 85, 86, 114, 116, 117, 141, 144, 148, 150, 160, 165, 172, 182, 186, 201, 217, 222, 243, 250, 251, 258, 263, 272, 276, 279
Dvinos upė 132, 133, 182, 248

Eburodunum / Brno 222, 263
Ėgliškiai 183
Eiguliai 102, 170
Eikotiškės 104
Eitulioniai 104, 198
Ekryčiai 91
Elbės upė 46, 49, 141, 151, 186, 191, 222, 248, 258, 263, 278
Elbingas 32, 33, 167
Estija 22, 23, 107, 177, 203, 206
Europa 5, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 25, 39, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 55, 57, 58, 66, 67, 70, 71, 78, 81, 82, 86, 90, 106, 114, 116, 124, 126, 127, 133, 134, 142, 154, 160, 165, 166, 172, 173, 174, 191, 193, 194, 195, 200, 202, 215, 218, 226, 230, 233, 238, 239, 241, 243, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 253, 256, 257, 260, 262, 263, 264, 266, 267, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 282
Europos Sarmatija 19, 23, 218,219, 221, 222, 223, 224, 227, 252, 263

Felicia / Vyškov 222, 263

Gabrietos miškas 202, 219
Gabulai 97
Galija 25, 85, 86, 134, 144, 191, 193, 194, 200, 201, 251, 256, 262, 264
Galinda 107, 112, 134, 182, 185, 186, 190, 191, 275
Galindija 91
Galisija 7, 11, 86, 114, 134, 185, 251
Gaujos upė 5, 22, 43, 85, 86, 92, 96, 112, 181, 206, 246, 269
Gdanskas 32, 33, 71, 72, 78, 172, 273
Gdansko įlanka 280
Gėluva 97
Germanija 18, 19, 22, 23, 25, 26, 33, 35, 58, 59, 62, 65, 90, 155, 160, 186, 208, 218, 222, 256, 262, 279

Gintaro kelias 5, 26, 30, 31, 32, 33, 37, 71, 74, 75, 135, 157, 160, 165, 171, 175, 182, 186, 187, 202, 206, 207, 208, 209, 210, 214, 215, 218, 222, 230, 234, 237, 250, 251, 252, 253, 263, 276, 298
Glesarija 18, 30, 275
Glezarija 24
Gotlandas 62, 71, 100, 135, 141, 151, 153, 154, 155, 200
Graikija 25, 29, 67, 264
Graužiniai 104, 171
Griniūnai 97, 170
Gruzija 11

Hanoveris 48
Helio pusiasalis 25
Histrija 61, 62, 260, 263, 294

Ibutoniai 97
Ispanija 11, 67, 114, 134, 144, 191, 201, 271
Istras 58, 62
Italija 4, 59, 142, 144, 193, 264, 265

Jastorfo kultūra 25, 46, 48, 50, 83, 246, 247, 265, 273
Jėčiškės 96, 165
Juchnovo kultūra 226, 227, 265, 275
Juodoji jūra 5, 58, 61, 62, 63, 69, 86, 135, 140, 141, 144, 145, 150, 153, 161, 172, 173, 177, 190, 191, 243, 247, 250, 256, 258, 260, 262, 263, 264, 272, 278, 281
Jūros upė 148, 177, 214, 234, 277, 280
Jutlandija (Jutland, Jütland) 24, 46, 48, 144, 155, 166, 186, 246, 265
Jutlandijos pusiasalis 66, 219, 246

Kačerginė 102
Kairėnai 104
Kakuženi kapinynas 120
Kalniškiai 102, 113, 231, 259
Kaniūkai 97, 259
Kapitoniškis 181
Kapsėdė 211
Kapuja 209
Karaliaučius 33, 259, 260, 261, 268, 273
Karmazinai 180
Karnuntas 29, 30, 32, 182, 207, 210, 263
Karpatai 45, 48, 53, 144, 145, 182, 187, 200, 206, 207, 247
Karpatų kalnas 59, 218, 219
Kasbaraičiai 97
Kaugaras 206,
Kaukazas 226, 256, 278
Kaunas 38, 97, 166, 167, 268, 273
Kėdainiai 97, 170, 282
Kernavė 38, 103, 209, 282
Kiduliai 102
Kijevas 48, 55, 174, 227, 248, 270
Kijevo kultūra 49, 55, 106, 107, 224, 248, 266, 267
Kijevo Rusia 56, 132, 180, 278, 279, 282
Kimbrija 200
Kimbrų pusiasalis 24, 59
Kiulipeno įlanka 24
Klaipėda 4, 33, 100, 151, 210, 223, 269
Klangiai 97
Kliazmos upė 85, 106, 114, 116, 185, 262, 272
Koločino kultūra 72, 266, 267
Konstantinopolis 142, 194, 264, 265, 281
Korbiai (Corben) 91
Kosevo (Kosewo) kapinynas 209
Kriemala 97, 170
Krieva 126, 127, 132, 248, 264, 267, 280
Krikštoniai 198
Krymas 85, 140, 173, 174, 176, 190, 278
Krymo pusiasalis 200
Krūvandai 97
Kubanės stepės 227
Kulautuva 97, 211
Kurklių šilas 181
Kurmaičiai 183, 184, 209, 210, 211, 268
Kuršių marios 91, 223
Kuršių nerija 25, 78

Lagno įlanka 24
Latgala 131, 248, 267, 269, 280
Latrė 24

Latvija 22, 23, 37, 40, 42, 44, 79, 83, 85, 92, 93, 100, 120, 131, 134, 138, 177, 203, 205, 206, 207, 211, 214, 215, 244, 255, 227, 228, 235, 245, 246, 252, 269, 274, 280
Lauksvydai 102, 184
Lazdijai 198
Lazdininkai 100, 211, 269
Lencija (Lentia) 74, 86, 182, 186, 207, 210, 217, 222, 251, 263
Lenkija 11, 16, 42, 49, 51, 53, 66, 90, 104, 184, 198, 199, 238, 260, 263, 265, 267, 268, 271, 276, 278, 280
Lietuva 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 18, 22, 23, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 48, 51, 56, 66, 75, 79, 83, 85, 86, 87, 90, 92, 93, 94, 96 97, 100, 102, 103, 104, 106, 107, 110, 112, 113, 114, 117, 120, 122, 123, 124, 125, 127, 134, 138, 139, 151, 153, 155, 156, 157, 159, 161, 164, 165, 166, 167, 170, 173, 176, 177, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 191, 198, 199, 203, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 224, 225, 226, 228, 230, 231, 234, 237, 238, 239, 243, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 256, 257, 258, 259, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 280, 281, 282, 283
Lietuvos Užnemunė 5, 85, 86, 92, 94, 102, 103, 104, 106, 107, 112, 114, 153, 161, 173, 185, 186, 198, 199, 250, 262, 268, 272, 274, 279, 280
Linksmučiai 120, 283
Livonija 100, 120, 138, 266, 267, 268, 272, 283
Lumpėnų kapinynas 96, 272

Machari (Machary) kapinynas 209
Makedonija 67, 261, 279, 280
Marvelė 97, 124, 161, 165, 166, 170, 171, 259
Masilija (Marselis) 24
Maskva 56, 266
Maskvos upė 106, 114, 117, 126, 134, 182, 185, 187, 262, 272
Mazkatuži 23, 205, 211, 235
Medžionys 104, 187
Meklenburgas 48
Meotidė 63, 66, 186, 200, 201
Merkio upė 112, 180, 181, 198, 199, 279
Mėta 104
Mėžionys 104
Migonys 104
Moravija 278
Moščino kultūra 49, 85, 86, 106, 107, 112, 114, 122, 125, 126, 132, 134, 185, 187, 248, 250, 262, 270, 272, 275, 281
Mozūrija 84, 85, 141, 174, 214, 215, 231
Mozūrų ežerynas 15, 23, 49, 85, 86, 103, 107, 135, 157, 166, 184, 185, 190, 203, 206, 235, 245, 250, 262, 272, 280
Mozūrų sritis 23, 44, 79, 84, 85, 94, 96, 112, 153, 157, 159, 166, 173, 175, 177, 182, 186, 190, 198, 199, 203, 206, 207, 209, 211, 214, 230, 231, 234, 267, 268, 276

Naudvario kapinynas 97
Nemuno upė 5, 15, 23, 39, 40, 59, 83, 85, 86, 90, 92, 94, 96, 97, 100, 102, 112, 116, 127, 148, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 164, 166, 167, 171, 173, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 198, 199, 221, 223, 225, 227, 230, 234, 235, 238, 246, 251, 252, 256, 257, 259, 272, 279, 280
Nemuno žemupio plokštinių kapinynų kultūra 85, 86, 87, 93, 94, 96, 97, 102, 114, 176, 177, 214, 231, 234, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 250, 253, 272, 273
Nendriniai 103, 104, 161, 171, 187
Neravai 180
Neries upė 38, 97, 112, 116, 127, 161, 182, 185, 187, 262, 272
Nevėžis 94, 97, 214, 257, 259, 274
Nida 222
Nidajno ežeras 190
Noriko provincija 74, 86, 165, 182, 186, 193, 195, 200, 201, 210, 222, 251, 263, 279
Novgorodas 116

Obeliai 170, 259
Oderio upė 46, 48, 49, 132, 135, 141, 172, 184, 186, 191, 206, 222, 247, 248, 259, 263, 265, 273
Okeanas 24, 25, 36, 58, 62, 65, 192, 194, 262
Okos upė 43, 57, 85, 86, 106, 107, 112, 114, 117, 125, 126, 182, 185, 187, 226, 248, 250, 260, 262, 272, 275, 281
Olštynas 190, 208, 240, 262
Oriolas 187, 265

Pabaltijys 15, 16, 55, 82, 83, 133, 172, 174, 225, 267, 271, 282
Pabarių pilkapiai 123, 124, 125, 180, 295
Pabugė 161, 164, 173,

Padauguvys 138
Padnieprė 16, 72, 106, 107, 113, 116, 122, 126, 132, 133, 134, 174, 187, 247, 266
Padubysys 97
Padunojė 81, 85, 149, 190, 191, 200, 222, 242
Padvariškiai 104
Padvinys 116, 126, 132, 267
Pakalniai 104,
Pakalniškiai 170, 171
Pakrauglė 104, 180, 187
Palanga 33, 100, 211, 269
Pamarių kultūra 43, 44, 46, 273, 274
Pamarys 22, 23, 40, 57, 58, 59, 62, 71, 72, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 92, 94, 100, 124, 135, 140, 141, 143, 156, 159, 161, 167, 172, 173, 182, 184, 185, 203, 205, 206, 207, 209, 211, 214, 215, 244, 245, 247, 248, 250, 259, 260, 262, 272, 280, 281
Pamaskvys 182, 185, 187
Pamusiai 181
Panevėžys 120, 171, 283
Pangesai 211
Panonija 26, 30, 32, 35, 74, 192, 193, 200, 201, 210, 256, 258, 263
Paokys 107, 112, 122, 134, 185
Parienna / prie Breclav 222, 263
Parteinių (Partheinen) kapinynas 209
Pasargės upė 71, 135, 140, 161, 176, 191
Pašiliai 97
Paštuva 97
Pavirvytė 120, 283
Pavyslys 71, 151, 185, 267
Pavolgis 126, 133, 261, 264
Pažarstis 104, 161, 187, 280
Penkovo kultūra 48, 50, 52, 114, 117, 249
Pernarava 97
Pernu įlanka 223,
Pernu upė 23, 219, 221, 225, 228, 252
Peukinų kalnai 219
Pietryčių Lietuva 107, 123, 124
Pilkapių kultūra 37, 39, 54, 85, 86, 87, 92, 93, 94, 97, 102, 110, 120, 130, 138, 156, 159, 166, 173, 174, 176, 177, 182, 214, 224, 226, 227, 250, 274
Pilviškės 104, 107
Pinskas
Pirėnai 85, 86, 182, 185, 186, 187, 191, 200, 201, 251, 256
Piza 4
Plavniekalnio kapinynas 120
Plinkaigalis 97, 113, 116, 170, 171, 259
Plocičnas 104
Počepo kultūra 126, 224, 275
Pogezanija 91
Polesė 134, 161, 174, 186, 282
Polockas 116, 117, 126, 127, 132, 134, 264
Pomeranija 91
Požerė 110, 203
Priegliaus upė 96, 148, 175, 223, 235
Pripetė 15, 43, 72, 85, 86, 112, 114, 134, 140, 161, 164, 172, 182, 185, 186, 187, 191, 198, 251
Pryšmančių kapinynas 100, 210, 211, 269
Protva 187
Prūsija 31, 79, 84, 90, 91, 120, 153, 171, 261, 263, 267, 268, 276, 281
Pskovas 94, 96, 246
Pskovo ilgųjų pilkapių kultūra 116, 132, 264
Pševorsko kultūra 37, 57, 58, 93, 94, 114, 135, 144, 145, 151, 153, 159, 160, 164, 165, 166, 172, 175, 247, 273, 276

Račkos 104
Radastai-Aleknonys 104, 187, 280
Ramučiai 100,
Raudonėnai (Jurbarko raj.) 97, 259
Ravena 59, 192, 193, 194, 201, 279
Recija 193
Reino upė 25, 259, 262, 263
Ripėjų kalnai 219, 226
Rygos įlanka 100, 120, 265, 267, 269, 271, 283
Rytų Baltija 5, 15, 22, 39, 77, 79, 83, 112, 113, 141, 174, 182, 184, 203, 218, 267, 268
Rytų Lietuva 5, 16, 85, 102, 103, 107, 112, 114, 122, 123, 124, 125, 126, 161, 185, 186, 187, 237, 259, 262, 270, 272

Rytų Lietuvos pilkapių kultūra 86, 94, 102, 103, 104, 106, 107, 112, 114, 116, 124, 134, 173, 177, 182, 191, 250
Rytų Prūsija 31, 79
Rokėnai 104
Roma 14, 16, 18, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 39, 59, 66, 75, 133, 142, 144, 150, 155, 157, 161, 164, 172, 176, 193, 194, 195, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 217, 234, 237, 238, 244, 247, 250, 251, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281
Rominten (Rominta, Lenkija) 104
Romuva 11, 259, 263, 276
Rostovas 55
Rūdaičių kapinynas 166, 210, 211
Rudesa 104
Rudono upė 218, 219, 221, 223, 225, 227, 252
Rupunionai 102
Rusija 18, 42, 51, 55, 56, 116, 184, 187, 261, 265, 272
Rusių Ragas 181, 282
Ruvnina Dolna (Równina Dolna) kapinynas 209

Santaka 104, 107
Sargėnai 97, 167, 184, 259
Sarmatija 23, 59, 208, 222, 225, 227, 228, 252, 277
Sarmatų kalnai 218
Sarmatų okeanas 23, 32, 100, 218, 219
Seiliūnai 104
Sėlių upė 138, 226
Semba 14, 15, 22, 23, 25, 33, 36, 49, 55, 71, 79, 83, 84, 85, 86, 90, 91, 94, 96, 114, 140, 151, 153, 154,157, 161, 166, 172, 173, 175, 182, 184, 190, 191, 192, 195, 200, 203, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 228, 230, 231, 234, 235, 238, 239, 245, 250, 252, 256, 274, 275, 276, 280, 281, 294
Sembos-Notangos kultūra 23, 33, 39, 40, 44, 71, 79, 89, 94, 114, 135, 151, 156, 157, 159, 165, 166, 176, 177, 184, 224, 225, 227, 246, 251, 275
Semeniškės 103, 104, 187
Sen Sernenas 182
Senoji Rusų valstybė 126
Seredžius 97
Sicilija 192, 193, 200
Sirija 30
Skalvija 91
Skandinavija 46, 48, 51, 57, 59, 63, 66, 71, 120, 124, 135, 142, 143, 144, 145, 153, 155, 160, 172, 174, 186, 194, 243, 247, 263, 279, 281, 282
Skandza 63, 66
Skitija 18, 24, 62, 63, 65, 66, 160, 186, 226, 277, 278
Slabadėlė 104
Slabodka 187
Slovakija 29, 272
Smolenskas 116, 132, 248, 264, 280
Smolensko–Polocko ilgųjų pilkapių kultūra 126, 127, 132, 134
Stanaičiai 103, 104, 187
Stragnų kapinynas 210, 211
Strazdų kapinynas 96, 165
Sudavija 91
Suomių įlanka 37
Suvalkai 107, 198, 199
Svebų jūra 18, 258
Svyrių ežeras 181

Šernai 184, 203, 210, 211
Šiaurės Rytų Lietuva 138, 274
Šilalė 148, 277
Šilutė 210, 269
Šlėzvigas- Holšteinas 46, 48
Švaicarija 104, 198, 199, 244
Šventoji 22, 97, 222

Tanaidės upė 218, 219
Tauragė 148, 149, 154, 166, 241
Tauragnų ežeras 182
Taurapilis 113, 114, 182, 240
Tiro upė 218
Trakai 279
Trakija 63, 261, 264, 279
Trakininkai 96
Tuchlinas 104

Tulė 24, 218
Tulūza 86, 114, 134, 182, 185, 187, 200, 251
Turunto upė 218, 219, 221, 223, 225, 226, 227, 252

Ugros upė 132
Ukraina 11, 30, 42, 48, 145, 173, 260, 265, 276, 281
Upytė 97
Uralas 261
Utena 113
Užnemunė 5, 102, 103, 104, 107, 112, 161, 173, 185, 186, 198, 199, 272, 274, 279, 280
Užnemunės kultūra 85, 86, 92, 94, 106, 114, 153, 250, 262, 268, 280

Vaitiekūnai 97, 211
Vajuonis 182
Vakarų baltų pilkapių kultūra 44, 78, 79, 83, 84, 92, 93, 94, 102, 124, 157, 182, 258, 274, 280
Vakarų Europa 16, 86, 124, 193, 195, 202, 247, 251, 267, 282
Vakarų Lietuva 44, 57, 79, 83, 87, 155, 157, 159, 173, 176, 230, 238,
Vakarų Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra 23, 33, 39, 92, 93, 94, 96, 102, 114, 153, 166, 176, 177, 214, 280
Vakarų Mozūrija 84
Vakarų Mozūrijos sritis 23, 44, 79, 84, 85, 112, 190
Varapniškės 104
Varmė 79, 275
Varmija 91, 225
Veidinių urnų kultūra 44, 46, 79, 82, 83, 84, 94, 247, 273, 281
Veliuona 97
Vėluikiai 96, 148, 173, 240, 241, 242,
Venedų įlanka 23, 218, 219, 222, 223, 228, 252
Venedų kalnai 59, 222, 225
Venedų okeanas 225
Venedų pakrantė 222
Venedų valstybė 278
Ventos 5, 22, 23, 40, 85, 86, 94, 100, 110, 112, 120, 221, 223, 225, 227, 245, 246, 252, 273
Verseka 104
Veršvai 97, 166, 170, 171, 209, 259
Vidgiriai 148, 277
Vidurio Europa 49, 116, 126, 127, 230, 243, 257, 271, 275, 282
Vidurio Lietuva 113, 127
Vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra 96, 167, 177
Vielbarko kultūra 23, 33, 37, 39 46, 51, 52, 57, 58, 59, 62, 67, 70, 71, 78, 85, 86, 87, 92, 93, 94, 102, 103, 104, 106, 107, 112, 114, 116, 127, 134, 135, 140, 143, 144, 145, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 182, 184, 185, 186, 187, 191, 206, 227, 244, 247, 250, 259, 260, 270, 273, 281, 282, 295
Vilkija 97
Vilnius 56, 263, 265, 268, 271, 282
Visėtiškės 138, 139, 277
Vistula 59, 66, 90, 159, 218, 219, 222, 223, 225, 256
Vydija 11
Vyslos upė 15, 22, 23, 24, 25, 32, 37, 40, 48, 49, 52, 58, 59, 62, 63, 66, 69, 71, 72, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 90, 94, 112, 114, 132, 135, 140, 141, 150, 151, 153, 154, 156, 159, 161, 164, 165, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 182, 184, 186, 191, 195, 205, 206, 207, 214, 218, 222, 223, 224, 225, 228, 230, 231, 234, 235, 239, 240, 244, 245, 246, 248, 252, 256, 259, 260, 262, 263, 273, 281
Vltava 186, 191, 222
Vokietija 45, 48, 75, 79, 82, 90, 238, 246, 263, 270
Volga 107, 116, 132, 248, 261, 266
Volynė 134, 141, 198
Voluinė 110, 141, 153, 185, 272

Zapsė 103, 104, 187
Zarasai 181
Zarubincų kultūra 48, 49, 72, 185, 186, 187, 226, 248, 266, 272, 275, 282

Žadavainiai 104
Žeimena 182
Žeimenys 104
Žiemgala 120, 121
Žyva Voda 104
Žviliai 110, 241, 283

ILIUSTRACIJŲ RODYKLĖ

1:1 il.
Tacitas apie aisčius
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
20, 21 p.

1:2 il.
Imperatorius Neronas (54–68) ir Popėja Sabina Jaunesnioji
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
28 p.

1:3 il.
Romėnai aisčių pakrantėje
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
34, 35 p.

1:4 il.
Nerono persekiojami bėgliai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
38 p.

2:1 il.
Ankstyvosios vakarų baltų kultūros
Sudarė E. Jovaiša, 2015
44 p.

2:2 il.
Senosios Europos kalbinis sluoksnis
Sudarė E. Jovaiša, 2015
47 p.

2:3 il.
Baltai, germanai ir slavai
Sudarė E. Jovaiša, 2015
50 p.

2:4 il.
Gotai užima Histriją
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
60, 61 p.

2:5 il.
Hermanariko reidas į aisčius
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
64, 65 p.

2:6 il.
Gotų atsikėlimo legenda
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
68, 69 p.

3:1 il.
Aisčių gimtinė
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
76, 77 p.

3:2 il.
Apeiginis vežimas iš Deibergo (Dejbjerg) Vakarų Danijoje
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
78 p.

3:3 il.
Didžioji aisčių migracija
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
80, 81 p.

Sembos aisčiai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
88, 89 p.

3:4 il.
Aisčiai III a. viduryje – IV a.
Sudarė E. Jovaiša, 2015
95 p.

Kuršiai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
98, 99 p.

3:5 il.
Galindų sūduvių su Vielbarko kultūros įtakos paminklai
Sudarė E. Jovaiša, 2015
105 p.

Žemaičiai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
108, 109 p.

3:6 il.
Aisčių pasaulis III–VIII a.
Sudarė E. Jovaiša, 2015
115 p.

Žiemgaliai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
118, 119 p.

3:7 il.
Pabarių 1 pilkapio radiniai
Dail. A. Ruzienė, 2013
125 p.

Latgaliai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
128, 129 p.

Sėliai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
136, 137 p.

Skalviai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
146, 147 p.

3:8 il.
Dauglaukio alkavietė
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
152 p.

3:9 il.
Aisčių garbinamos dangaus dievybės – Saulė, Mėnulis ir Mažieji Grįžulo Ratai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
158 p.

3:10 il.
Gotai aukoja žmones
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
162, 163 p.

Aukštaičiai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
168, 169 p.

Lietuviai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
178, 179 p.

3:11 il.
Didžiosios aisčių migracijos galindų banga
Sudarė E. Jovaiša, 2014
183 p.

Galindai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
188, 189 p.

Jotvingiai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
196, 197 p.

4:1 il.
Gintaringa aisčių pakrantė
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
204, 205 p.

4:2 il.
Aisčių prekyvietė Baltijos pakrantėje
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
212, 213 p.

4:3 il.
Aisčių pirkliai prie Lencijos
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
216, 217 p.

4:4 il.
Europos Sarmatijos žemėlapis
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
220, 221 p.

4:5 il.
Ptolemėjo Europos Sarmatijos tautos II a. pirmosios pusės archeologinių kultūrų žemėlapyje
Sudarė E. Jovaiša ir T. Baranauskas, 2014.
224 p.

5:1 il.
Juvelyro dirbtuvėje
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
232, 233 p.

5:2 il.
Turtingos aisčių bendruomenės moters galvos danga ir kiti papuošalai
Dail. L. Tubelytė-Kriukelienė, 2015
236 p.

Eugenijus Jovaiša

Jo-275 *Aisčiai. Lietuvių ir Lietuvos pradžia*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2016. XXX p., 39 iliustracijos.

ISBN 978-609-471-052-0

„Aisčiai. Lietuvių ir Lietuvos pradžia“ skirta archeologijos mokslo populiarinimui. Šioje knygoje pasakojama apie senausią vakarų baltų istoriją nuo I iki VIII amžiaus, kartais chronologinės ribos nukeliamos iki X amžiaus. Pasakojama apie baltus ir aisčius, kas tarp jų bendro ir kas juos skiria, kokie yra ankstyviausi aisčių pažinimo šaltiniai, apie baltus ir jų kaimynus, apie slavus, germanus ir jų kaimyninius santykius – kada ir kur baltai su jais susitiko. Didžiausią dalį sudaro pasakojimas apie I amžiuje prasidėjusią Didžiąją aisčių migraciją. Ji, kaip dabar galima įsivaizduoti, buvo Didžiojo tautų kraustymosi sudėtinė dalis. Skiriama dėmesio Gintaro keliui ir jo socialiniam vaidmeniui, pasakojama apie Ptolemėjo „Geografiją“ ir šiuolaikinio jos tyrimo rezultatus aiškinantis baltų genčių vardus ir jų lokalizacijas, kalbama apie aisčių migracijos metu pakitusį vakarų baltų pasaulį ir jo materialų palikimą. Skaitytojų patogumui sudarytas aiškinamasis žodynas. Čia aprašomi veikėjai, sąvokos ir terminai, kultūros ir gentys. Ši knyga gali būti naudinga gimnazijų baigiamųjų klasių moksleiviams, studentams ir visai Lietuvos visuomenei.

UDK 903/904(=17)

Specialioji redaktorė prof. dr. *Grasilda Blažienė*
Kalbos redaktorė *dr. Sonata Vaičiakauskienė*

Dizainerė *Džiuginta Lukšytė*
Maketuotoja *Rasa Labutienė*
Dailininkė *Laima Tubelytė-Kriukelienė*

Viršelyje:
Fragmentai iš L. Tubelytės-Kriukelienės kūrinių, 2015

38 sp. l. Tir. 500 egz. Užsak. Nr. 16-____
Išleido Lietuvos edukologijos universiteto leidykla
T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius
Tel. +370 5 233 3593, el. p. leidykla@leu.lt

Spausdino „Standartų spaustuvė“
S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, Vilnius
www.standart.lt
Spausdinta ant G-print popieriaus
130 g/m^2 (knygos lankai)
150 g/m^2 (knygos priešlapiai)

Fotografas Tomas Kauneckas

EUGENIJUS JOVAIŠA

Lietuvos mokslų akademijos tikrasis narys

Lietuvos edukologijos universiteto profesorius

Pirmoji mano pažintis su seniausia mūsų istorija atsivėrė Petro Tarasenkos knygose, bet ir dabar dar nežinau, kas labiau pakerėjo – „Rambyno burtininkas“ ar „Pabėgimas“. Bet Kurto Vilhelmo Ceramo „Dievai, kapai ir mokslininkai“ visiems laikams surišo mano gyvenimą su archeologija. Mokslai Klaipėdos 1-oje mokykloje-internate, Vilniaus 21-oje vidurinėje, istoriko studijos Vilniaus universitete, didieji mano mokytojai Pranas Kulikauskas, Adolfas Tautavičius, Pranė Dundulienė, Bronius Dundulis, Juozas Jurginis, archeologinės praktikos Varnupiuose, Sudarge, Punioje – ir prasidėjo diplomuoto archeologo gyvenimas.

Nuo 1975 metų tyrinėju I–X amžių aisčių laidojimo paminklus. Daugelis iš jų, o ypač Raudonėnai (1975), Plinkaigalis (1977), Šaukėnai (1981–1983), Dauglaukis (1984–1996), Vėluikiai (2006–2007), yra ypač reikšmingi centrinių aisčių seniausiajai istorijai pažinti. Susidomėjęs tų laikų aisčius supusiais dangaus šviesuliais ir pasirėmęs astronomijos ir geografijos mokslais, atradau galimybę susieti dangaus šviesulių padėtį su mirusiųjų erdviniu orientavimu. Aisčių laidojimo apeigų astronominė tradicija reikalavo laikytis tam tikros tvarkos. Nelygu ką garbino mirusysis – Saulę, Mėnulį ar Šiaurinę – jis turėjo būti nukreiptas ta kryptimi, kur laidojimo dieną dangaus skliaute buvo jo garbinta dangaus dievybė.

Pastaraisiais metais susidomėjau aisčių etnine istorija. Į ją besigilinant, atsirado naujas požiūris į aisčių, kitaip vadinamų vakarų baltų, vaidmenį Rytų ir Vakarų Europos istorijoje. Naujasis aisčių etnogenezės modelis aprašytas mano monografijose „Aisčiai. Kilmė“ (2012) ir „Aisčiai. Raida“ (2014).

Ši knyga „Aisčiai. Lietuvių ir Lietuvos pradžia“ kitoniška – skirta plačiajai visuomenei. Joje sutraukti ankstesnieji tyrinėjimai, kuriuos gilina ir mano naujausių tyrinėjimų apžvalgos. Skaitytojo žvilgsnis pastebės plačią aisčių gyvenimo panoramą. Čia daugybė naujų dalykų – kas tie aisčiai ir kur jie gyveno, ką ir kaip apie aisčius rašė antikos istorikai, kas ir nuo kada buvo aisčių kaimynais, kas ta Didžioji aisčių migracija ir kaip ji keitė aisčių ir rytų baltų pasaulio veidą, kokie yra tos Didžiosios aisčių migracijos daiktiniai ir rašytiniai liudininkai, kas tas Gintaro kelias ir koks yra jo socialinis turinys, ką apie aisčių gentis žinojo Gintaro kelio laikų Romos geografai, bet svarbiausia žinia – aisčiai gyveno įvairų, daugybės Europos tautų kultūrinių ryšių turtinamą ir savąjį joms dalinamą gyvenimą.

9 789955 209577

Lietuvos edukologijos universiteto leidykla